

“HISTORIJSKI POGLEDI” 1

Izdavač:

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

Za izdavača:

Prof. dr. Sead Selimović

Redakcija:

Prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Senaid Hadžić, Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, doc. dr. Zećir Ramčilović, prof. dr. Redžep Škrijelj, mr. sc. Omer Zulić, prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Adnan Velagić

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr. Sead Selimović

Urednik:

Prof. dr. Izet Šabotić

Sekretar Redakcije:

Mr. Jasmin Jajčević

Lektor:

Hatidža Fetahagić, prof.

Korektor:

Mr. Jasmin Jajčević

Prevod na engleski jezik:

Adnan Tinjić, prof.

Dizajn korica:

Adnan Tinjić, prof.

Štampa:

“OFF-SET”

Za štampariju:

Mirela Aljić

Tiraž:

300 primjeraka

Časopis izlazi jednom godišnje

Svi rukopisi se šalju na e-mail adresu glavnog i odgovornog urednika (sead.selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije, nego su isključivo autora.

“HISTORICAL VIEWS” 1

Publisher:

Center for Research of Modern and Contemporary history Tuzla

For Publisher:

Prof. dr. Sead Selimović

Editorial board:

Prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Senaid Hadžić, Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, doc. dr. Zećir Ramčilović, prof. dr. Redžep Škrijelj, mr. sc. Omer Zulić, prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Adnan Velagić

Editor-in-chief:

Prof. dr. Sead Selimović

Editor:

Prof. dr. Izet Šabotić

Secretary of the Editorial board:

Mr. Jasmin Jajčević

Lector:

Hatidža Fetahagić, prof.

Proof Reader:

Mr. Jasmin Jajčević

English Translation:

Adnan Tinjić, prof.

Design cover:

Adnan Tinjić, prof

Printed by:

“OFF-SET”

For printing office:

Mirela Aljić

Edition:

300 copies

The journal is published once a year

All manuscripts are to be sent to the editor-in-chief e-mail address (sead.selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

The views expressed in papers published in this journal are not at the same time the views of the Editorial board, they are exclusively the author.

UDK 94

ISSN 2637-1502

**CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE
HISTORIJE TUZLA**

**CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY
HISTORY TUZLA**

HISTORIJSKI POGLEDI

HISTORICAL VIEWS

1

**HISTORIJSKI POGLEDI/HISTORICAL VIEWS
GOD. I, BR. 1, 1-364, TUZLA 2018.**

SADRŽAJ

PREDGOVOR 1

FOREWORD 5

I ČLANCI

Prof. dr. Adnan VELAGIĆ,
U humskoj zemlji 11

Mr. sc. Uroš DAKIĆ,
Mehmed-paša Sokolović i pravoslavni ograna njegove porodice u Pećkoj patrijaršiji 25

Dr. Safet BANDŽOVIĆ,
Između deosmanizacije i balkanizacije: muhadžirske dionice bošnjačke historije .. 36

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ,
Uređenje graničnih prijelaznih mesta i saobraćaja na bosanskohercegovačkoj i crnogorskoj granici 1912. godine 75

Prof. dr. Redžep ŠKRIJELJ,
Durumlje iz Sandžaka na Galiciji (1916-1917) 86

Doc. dr. Naka K. NIKŠIĆ,
Jusuf Mehonjić u pjevanju sandžačkih Bošnjaka 120

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ,
Prilike u školstvu Bosne i Hercegovine za vrijeme privremenog državnog uređenja u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca 130

Dr. Zećir RAMČILOVIĆ,
Alija Avdović – borac za slobodu i ravnopravnost 158

Prof. dr. Senaid HADŽIĆ,
Etatizam na primjeru obezbijeđenog snabdijevanja stanovništva Bosne i Hercegovine u uslovima poslijeratne obnove i prvog petogodišnjeg plana 170

Prof. dr. Sead OMERBEGOVIĆ, mr. sc. Nihad KULENOVIĆ,
Od Učiteljske škole do Filozofskog fakulteta u Tuzli: prilog proučavanju transformacije visokoškolskog obrazovanja 187

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ, <i>Osnivanje biblioteka u sjeveroistočnoj Bosni poslije Drugog svjetskog rata s akcentom na osnivanje i rad Narodne biblioteke u Tuzli od 1945. do 1953. godine</i>	198
Mr. Semir HADŽIMUSIĆ, Školstvo u Lukavcu u periodu 1945-1953. godine	218
Prof. dr. Kadrija HODŽIĆ, <i>Politička stradanja profesora Salihha Bureka 70-tih godina 20. stoljeća</i>	242
Mr. sc. Omer ZULIĆ, <i>Disolucija SFRJ i obnova nezavisnosti Bosne i Hercegovine na stranicama lista „Oslobodenje”</i>	260
Prof. dr. Sead OMERBEGOVIĆ, dr. sc. Izet HADŽIĆ, <i>Političke prilike na području tuzlanske regije pred agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu</i>	285
Prof. dr. Alija SULJIĆ, mr. Almir HALILOVIĆ, mr. sc. Nusret HODŽIĆ, <i>Stradanje Bošnjaka u proteklom rat na području Sućeske u općini Srebrenica</i> ..	301

II PRIKAZI

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ, Smail Čekić, Vahid Karavelić, Nedžad Ajnadžić, Selmo Cikotić, Šefko Hodžić, Muhamed Smajić, Mesud Šadinlija, <i>Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine</i> , Sarajevo 2017, 494 str.	329
Mr. Semir HADŽIMUSIĆ, mr. Jasmin JAJČEVIĆ, Sead Selimović, Izet Šabotić, <i>Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995</i> , Tuzla 2017, 574 str.	333

III IZVJEŠTAJI

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ, <i>Izvještaj sa Međunarodne naučna konferencija „Znamenite ličnosti u historiji Bosne i Hercegovine”</i> , Tuzla, 16-17. novembar 2017. godine	341
Amir KRPIĆ, <i>Izvještaj sa tribine „Referendum za nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine – 26 godina poslije“</i> , Tuzla, 28. februar 2018. godine	346

Adnan TINJIĆ,
Izvještaj sa okruglog stola “Historijski značaj prijema Republike Bosne i Hercegovine u članstvo Organizacije Ujedinjenih nacija – 26 godina poslije“,
Tuzla, 22. maj 2018. godine 349

**IV CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE
TUZLA**

Aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla	355
POPIS PUBLIKACIJA	359
UPUTE SARADNICIMA	361

PREDGOVOR

Časopis *Historijski pogledi*, čiji je izdavač Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je pokrenut s ciljem pružanja dodatnog poticaja razvoju historijske nauke u Bosni i Hercegovini. Pokrenut je s ciljem proučavanja i istraživanja pitanja koja su vezana za modernu i savremenu historiju, kao i stvaranju novog prostora za objavljivanje rezultata istraživanja iz oblasti historiografije, kako afirmiranim historičarima tako i mladim istraživačima, polaznicima postdiplomskih i doktorskih studija, profesorima historije, ali i drugim stručnjacima srodnih nauka koji mogu ponuditi radove u skladu sa naučnim i stručnim standardima časopisa. *Historijski pogledi* predstavljaju izdavačev prvenac, a pokrenut temeljem svijesti da historijskoj nauci treba osigurati povoljniji status u naučnom životu Bosne i Hercegovine te u bosanskohercegovačkom društvu uopće, uključujući potrebu afirmacije historijskih uvida kao važne prepostavke humanizacije društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini i na prostoru bivše jugoslavenske države. Bosanskohercegovačka historija, bez obzira na kontinuiran razvoj historijske nauke u Bosni i Hercegovini, još uvijek nudi značajan broj nedovoljno ili nikako obrađenih tema i pitanja iz oblasti moderne i savremene historije, osobito iz perioda agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (1992-1995) koju bi trebalo obuhvatiti kvalitetnom naučnom obradom i prezentacijom rezultata istraživanja. Mnoga pitanja traže nove poglede i analize. Istovremeno, nameće se potreba sabiranja i objavljivanja historijskih izvora, kako zbog njihove veće dostupnosti historičarima i drugim stručnjacima, tako i zbog poticaja većoj zaštiti i očuvanju disperzirane historijske dokumentacije različite provenijencije. Sa druge strane, raspadom bivše zajedničke države, smanjeni su, u izvjesnoj mjeri, uvidi u šire tokove historijskih događanja, naročito kada je u pitanju period moderne i savremene historije, a izvjesni historijski fenomeni postali su predmet sužene percepcije uslovljene realnošću nacionalnih, istraživačkih i psiholoških barijera. Namjera je pokretača časopisa da otvore svoje stranice svim kompetentnim istraživačima čije teme, analize i sagledavanja mogu biti relevantne za sticanje širokog spektra historijskih uvida o partikularnim i zajedničkim aspektima prošlosti.

Historiografiju legitimiraju pouzdane i provjerljive obavijesti o minulim procesima, događajima i ličnostima, kazivanje o prošlosti jezikom činjenica, brojki i relevantnih uvida. No, historijskog znanja nema bez autorovog historijskog pogleda, bez svjesnog zahvata u predmetnu materiju i odnosa prema tragovima prošlosti. Za kredibilitet historijske nauke je važno da taj historijski pogled određuje odgovornost prema ostavštini koja omogućuje znanje o minulom vremenu.

Glavni kriterij za objavljivanje radova u *Historijskim pogledima* jeste njihova naučna i stručna utemeljenost i kvalitet. Redakcija će rado objavljivati članke iz različitih historijskih područja, od političke, kulturne, privredne, vojne do intelektualne historije, od lokalnih tema do pitanja nacionalnog, regionalnog i šireg značaja. Struktura časopisa obuhvata **članke, prikaze, izvještaje i aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla**.

U prvom broju časopisa *Historijski pogledi*, s obzirom na karakter i raznolikost radova te porijeklo njihovih autora, potvrđuje opravdanost pokretanja časopisa i njegovu relevantnost u naučnom i društveno-intelektualnom prostoru Bosne i Hercegovine i regionalno. U prvom broju časopisa donosimo jedan broj članaka sa Naučne konferencije *Znamenite ličnosti u historiji Bosne i Hercegovine*, koja je održana na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli 16. i 17. novembra 2017. godine. Riječ je o jednoj neobičnoj temi naučne konferencije odnosno neobičnoj temi za bosanskohercegovačku historiografiju, temi koja je posvećena ulozi i značaju historijskih ličnosti u prošlosti Bosne i Hercegovine. Svjedoci smo da historijske ličnosti nose i procese i događaje i pojave, a da se kroz historijska istraživanja istim nije posvetila adekvatna pažnja. S toga su se organizatori naučne konferencije i opredijelili za ovu temu, jer bez izučavanja historije ličnosti nema potpune historijske priče. Neki od tih radova su: *Mehmed-paša Sokolović i pravoslavni ogranci njegove porodice u Pećkoj patrijaršiji*, *Jusuf Mehonjić u pjevanju sandžačkih Bošnjaka*, zatim *Alija Avdović - borac za slobodu i ravnopravnost i Politička stradanja profesora Saliha Bureka 70-tih godina 20. stoljeća*. Obavljeni su i dva rada sa Međunarodne naučne konferencije pod nazivom *Društvene i humanističke nauke na raskršću*, koja je održana 27-28. aprila 2018. godina na Filozofskom fakultetu u Tuzli. Konferencija je imala za cilj da okupi akademsku, umjetničku i aktivističku zajednicu u zajedničkom promišljanju intervencija u humanističkim i društvenim naukama za proizvodnju relevantnog znanja, javnog dobra i emancipacijske društvene transformacije. Takvi radovi su: *Od Učiteljske škole do Filozofskog fakulteta u Tuzli: Prilog proučavanju transformacije visokoškolskog obrazovanja i Stradanje Bošnjaka u proteklom ratu na području Sućeske u općini Srebrenica*. Pored ovih radova u prvom broju časopisa *Historijski pogledi* donose se i radovi koji se odnose na period moderne i savremene historije, u kojima se obrađuje političke, privredne, prosvjetne, kulturne i vojne prilike, kako u Bosni i Hercegovini, tako i u regionu. Takvi radovi su: *Đurumlije iz Sandžaka na Galiciji (1916-1917)*, *Prilike u školstvu Bosne i Hercegovine u vrijeme privremenog državnog uređenja u Kraljevini SHS*, *Školske prilike u Lukavcu 1945-1953. godine, Disolucija SFRJ i obnova nezavisnosti Bosne i Hercegovine* i dr.

U poglavljiju **Prikazi** predstavljene su dvije veoma značajne monografije koje su publikovane u 2017. godini. Riječ je o monografijama Prvog i Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine koje su veoma značajne za modernu historiografiju Bosne i Hercegovine i Armiju Republike Bosne i Hercegovine.

Poglavlje **Izvještaji** donosi nekoliko priloga koji izvještavaju o stručnim i naučnim skupovima, održanih u Bosni i Hercegovini, prevashodno u Tuzli. Donešeni su izvještaji sa javne tribine, okruglog stola i naučne konferencije u kojima je Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla učestvovao kao organizator.

U četvrtom poglavlju su predstavljene aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, koji se odnose na kulturno-obrazovne, stručno-naučne i izdavačke sadržaje i projekte u proteklih godinu dana.

Časopis *Historijski pogledi* izlazi jednom godišnje. Pratit će i objavljivati radove koji budu izlagani na naučnim konferencijama u okviru **naučne manifestacije *Historijski pogledi***, koja predstavlja i predstavljaće temeljni projekat po čemu će Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla biti prepoznatljiv u budućnosti. Da bi ovaj časopis bio što sadržaniji, bogatiji, ali i kvalitetniji, pobrinula se nevelika, ali vrijedna stručna i naučna ekipa okupljena oko Organizacionog odbora Naučne manifestacije "Historijski pogledi", Redakcije časopisa, članova Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, recenzentata, lektora, korektora, prevodilaca, uredivača i ostalih zaslужnih pojedinaca.

Uz poziv svim historičarima i naučnicima te zainteresiranim čitaocima na saradnju i učešću u izdavanju narednih brojeva, nadamo se da će *Historijski pogledi* naići na pozitivan prijem naučne i šire javnosti u Bosni i Hercegovini i regionu.

**Redakcija časopisa
*Historijski pogledi***

FOREWORD

The journal "Historical Views", published by the Center for Research on Modern and Contemporary History of Tuzla, was launched with the aim of providing additional incentives to the development of the history as science in Bosnia and Herzegovina, especially in the study and research of issues related to modern and contemporary history and the creation of a new space to publish research findings from the field of historiography, as well as a place for affirmed historians and young researchers, postgraduate and doctoral students, history professors, and other scholars who can offer works in accordance with the scientific and professional standards of the journal. Historical views are the publisher's first and are based on the awareness that historical science should provide a more favorable status in the scientific life of Bosnia and Herzegovina and in Bosnia-Herzegovina, including the need to affirm historical insights as an important precondition for the humanization of social relations in Bosnia and Herzegovina and the territory of the former Yugoslavia. Bosnia-Herzegovinian history, despite the continuous development of the history of science in Bosnia and Herzegovina, still offers a significant number of insufficiently researched or neglected topics and issues in the field of modern and contemporary history, particularly from the period of aggression to the Republic of Bosnia and Herzegovina (1992-1995) that should be covered by quality scientific processing and presentation of research results. Many questions seek new insights and analysis. At the same time, there is a need for collecting and publishing historical sources, due to their greater availability to historians and other experts, as well as to encourage greater protection and preservation of dispersed historical documentation of different origins. On the other hand, the collapse of the former common state has been reduced to some extent to the wider flow of historical events, especially when it comes to the period of modern and contemporary history, and certain historical phenomena have become a subject of narrow perception conditioned by the realities of national, research and psychological barrier. The intention of the magazine's initiator is to open its pages to all competent researchers whose topics, analysis, and perception can be relevant to gain a broad spectrum of historical insights on particular and common aspects of the past

Historiography legitimizes reliable and verifiable information about past processes, events and personalities, telling the past of the language with facts, numbers, and relevant insights. However, the historical knowledge is not without the author's historical view, without knowing the intervention in the subject matter and the relationship to the traces of the past. For the credibility of historical science it is important that this historical view determines the responsibility to the legacy that enables knowledge of the lesser of time.

The main criterion for publishing works in Historical Views is their scientific and professional foundation and quality. The editorial will gladly publish

articles from different historical areas, from political, cultural, economic, military to intellectual history, from local topics to issues of national, regional and wider importance. The structure of the journal covers the articles, presentations, reports and activities of the Center for Research of Modern and Contemporary History of Tuzla.

In the first issue of Historical Views, given the character and variety of works and the origin of their authors, it confirms the justification for the launch of the journal and its relevance in the scientific and socio-intellectual space of Bosnia and Herzegovina and the region. In the first issue of the journal, we bring a number of articles from the Scientific Conference "Important People in the History of Bosnia and Herzegovina", held at the Faculty of Philosophy of the University of Tuzla on 16 and 17 November of 2017. It is an unusual topic of scientific conferences or an unusual topic for Bosnian historiography, a theme dedicated to the role and importance of historical personalities in the past of Bosnia and Herzegovina. We are witnessing that historical personalities carry processes and events and appearances, and that, through historical research, they did not pay adequate attention. This is why the organizers of scientific conferences have decided on this topic, because without studying personal history there is no complete historical narrative. Some of these works include: *Mehmed-paša Sokolović and the Orthodox branch of his family in the Peć Patriarchy*, *Jusuf Mehonjić in songs of Sandžak Bosniaks*, then *Alija Avdović, freedom fighter and the political affiliation and struggle of professor Salih Burek in the 70s of the 20th century*. There were also two papers from the International Scientific Conference titled *Social and Human Sciences at the Crossroads*, which took place on 27-28. April 2018 at the Faculty of Philosophy in Tuzla. The conference aimed at gathering an academic, artistic and activist community in the common thinking of interventions in humanistic and social sciences to produce relevant knowledge, public good, and emancipation social transformation. Such works are: *From the Teacher's School to the Faculty of Philosophy in Tuzla: Contribution to the Study on the Transformation of Higher Education* and the *Suffering of Bosniaks during the war in Sučeska in the Srebrenica Municipality*. In addition to these papers, the first issue of Historical Views is also dealing with contemporary and modern history, which deals with political, economic, educational, cultural and military circumstances, both in Bosnia and Herzegovina and in the region. Such works include: *Volunteers from Sanjak in Galicia (1916-1917)*, *Education in Bosnia and Herzegovina during temporary state arrangement in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*, *Schooling in Lukavac 1945-1953, Dissolution of SFRY and renewal of Bosnia's independence*, etc..

In the chapter „Reviews“ we presented two very important monographs that were published in 2017. These are monographs of the First and Second Corps of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina, which are very important for modern historiography of Bosnia and Herzegovina and the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina.

Chapter „Reports“ present several articles that report on expert and scientific gatherings held in Bosnia and Herzegovina, primarily in Tuzla. The reports from the public forum, the round table and the scientific conferences where the Center for Research of Modern and Contemporary History of Tuzla participated as an organizer.

The fourth chapter presents the activities of the Center for Research of Modern and Contemporary History of Tuzla related to cultural, educational, professional and publishing content and projects in the past year.

Journal Historical views comes out once a year. It will also monitor and publish works that will be exhibited at scientific conferences which represent and will present a fundamental project, and the Center for Research of Modern and Contemporary History of Tuzla will be recognizable in the future. In order to make this magazine as richer as possible, it was provided by an educated but valuable experts and scientific team gathered around the Organizing Committee of the "Historical Views" project, journal editors, members of the Center for Research of Modern and Contemporary History of Tuzla, reviewers, correctors, translators, editors, and other deserving individuals. With the invitation to all historians and scientists and interested readers for cooperation and participation in upcoming issues, we hope that the Historical Views will find positive reception of the scientific and general public in Bosnia and Herzegovina and the region.

Editorial board of the journal
Historical Views

I
ČLANCI

Prof. dr. Adnan VELAGIĆ

Izvorni naučni rad

Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

U HUMSKOJ ZEMLJI

Apstrakt: *U radu se razmatra pozicija Hercegovine u srednjem vijeku. Iako su elaborirani značaj i uloga okolnih uzroka i pojava, koje su neupitno utjecale na situiranje ove oblasti u određenim periodima, ipak je glavno težište rada stavljeno na položaj Hercegovine u sastavu bosanske države, kojoj je ona u toku srednjeg vijeka i pripadala. Međutim, izraženi animoziteti među bosanskom vlastelom i nemogućnost centralne vlasti da situaciju stavi pod kontrolu, često su bili glavni uzrok borbi oko Humske zemlje. Tome su svakao doprinosile i strane sile, ponajprije Ugarska kraljevina i Osmansko carstvo, koje su radi svojih interesa podržavale navedene procese.*

Ključne riječi: *Humska zemlja, Bosanska kraljevina, Ugari, Osmanlije.*

IN THE LAND OF HUM

Abstract: *The paper deals with the position of Herzegovina in the Middle Ages. Although the significance and role of the surrounding causes and phenomena have been elaborated, which have undoubtedly influenced the situation of this area in certain periods, the main focus of the paper was placed on the position of Herzegovina within the Bosnian state, to which it belonged during the Middle Ages. However, the pronounced animosity among the Bosnian authorities and the inability of the central authorities to put the situation under control were often the main cause of the struggle against Hum. The foreign forces, especially the Hungarian Empire and the Ottoman Empire, contributed to this, as they supported their state interests for their interests.*

Key words: *Land of Hum, Bosnian kingdom, Hungarians, Ottomans.*

Geografski položaj

Na krajnjem jugu, zahvatajući šire područje jugoistočnog i jugozapadnog dijela Bosne i Hercegovine, nalazi se oblast Hercegovina. Njen povoljan geografski položaj upućuje na komplementarnu povezanost Jadranskog primorja

sa kontinentalnim trupom. Ovaj momenat je tokom historije uvijek bio prisutan, ali je u zavisnosti od političkih prilika, manje ili više dolazio do izražaja. Prevoj Ivan – sedla (967 m) i Makljena (1.123 m), te južnih obronaka Bjelašnice, Visočice, Treskavice, Zelengore i Volujka na sjeveru i uskog primorskog dijela u zoni Neum - Klek (oko 25 km) na jugu, povezuje najznačajnija hercegovačka rijeka Neretva. Sa istočne strane Hercegovinu od Nikšićkog polja i Komarničko-pivske udoline, koji se nalaze u Crnoj Gori, odvaja planinski sistem Orijena, Oputnih rudina, i zapadni pojas Volujka i Golije. Na zapadnoj i sjeverozapadnoj strani Hercegovine izdižu se planinski vijenci Zavelima, Čvrsnice, Vran-planine, Ljubuše, Raduše i Kamešnice. Površina ove regije je 11.419 km², što u odnosu na površinu Bosne i Hercegovine iznosi 22,3%. Geotektonski i geomorfološki sklop ovog prostora znatno se razlikuje od onog u Bosni. Iako se za strukturu hercegovačkog prostora može reći da je u osnovi monoreliefnog karaktera u kojem preovladava tip kraškog tla, ipak se ovdje izdvajaju dvije cjeline:¹

- Donja ili niska Hercegovina (do 500 m), submediteranskog i mediteranskog klimatskog karaktera, koja obuhvata prostor oko donjeg toka rijeke Neretve i njenih pritoka Trebižata, Bregave i Bune.
- Gornja ili visoka Hercegovina (iznad 500 m), kontinentalnog i planinskog klimatskog karaktera, koja pripada središnjem dijelu planinskog prostora Bosne i Hercegovine.

Gotsko prisustvo na području Hercegovine

Nakon pokoravanja ilirskih plemena i uspostavljanja rimske vlasti, cjelokupno područje današnje Bosne i Hercegovine ušlo je u sastav Dalmacije.² Početkom srednjeg vijeka pod utjecajem „Seobe naroda“, početkom IV stoljeća, desile su se krupne promjene na prostoru današnje Hercegovine. Tako se izdvaja pohod Vizigota 401. godine koji su opustošili Mogorjelo kod Čapljine. Padom Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine područje današnje Hercegovine došlo je pod vlast Ostrogota, koji su osvojili cijeli zapadni Balkan. U tom periodu došlo je do pojave ranog kršćanstva u IV stoljeću. Prema kazivanju sv. Jeronima iz Stridona u sjeverozapadnoj Bosni (347-420) navodi se da je on rođen u kršćanskoj porodici, koja je živjela u kršćanskoj općini. Ipak prve pouzdane vijesti o ranom kršćanstvu vezane su za sinode održane između 530. i 535. godine, u kojima se spominje biskup Andrija, koji je zastupao „bestuensku biskupiju“ (smatra se da se radilo o bosanskoj biskupiji). Tokom ostrogotske vladavine od 490. do 535. godine nastupilo je mirnije razdoblje, što je dalo mogućnosti za izgradnju najznačajnijih kasnoantičkih bazilika. Goti su bili germansko pleme sa izraženim osjećajem prema vjerskoj toleranciji. Ispovijedali su arijansko učenje, pa su u njihovo vrijeme

---

1 Ante Markotić, *Demografski razvitak Hercegovine*, Ljubljana 1983, 31 i 32.

2 Tema Dalmacija obuhvatala je područje od rijeke Save na sjeveru do Jadranskog mora na jugu, te od Istre na zapadu do Lješa na istoku.

građene dvojne bazilike – jedne za pripadnike niqejskog ili trinitetnog učenja, dok su druge bile za pripadnike arijanskog učenja. Nalazišta tog tipa u Hercegovini su u Cimu i u Potocima kod Mostara, zatim Mogorjelo, Nerezi kod Tasovčića i Crkvine u Žitomislićima.³ Značajno arheološko nalazište je i lokalitet Vrba, u Potocima kod Mostara, gdje su pronađeni ostrogotski grobovi, koji datiraju s početka VI stoljeća.⁴ U Vidošaku kod Stoca pronađen je oratorij (molitveno mjesto) i u njemu oltarna ploča. Slični nalazi pronađeni su i u Paniku, Borasima kod Vitine, te na više lokaliteta na kojima su otkrivene ranokršćanske bazilike, kao npr. u Blagaju, Čitluku, Crnići, Lisičići kod Konjica i Dživar kod Trebinja. Kasnijom provalom Avara i Slavena, u VII stoljeću, bazilike su uglavnom uništene, a domaće stanovništvo se vratilo staroj vjeri. Također, treba navesti i to da u Hercegovini ima i nekoliko toponima iz tog perioda, poput Onogost, Hrgud, Gacko, Cim, Sutina i drugi, koji nas upućuju na gotsko prisustvo na ovim područjima.⁵

U doba cara Justinijana (527-565) Bizantija je nastojala da povrati slavu nekadašnje Rimske imperije. U tom cilju car je vodio dugotrajne i skupe ratove koji su, između ostalog, za posljedicu imali uništenje Ostrogotske kraljevine. Vlast Gota prekinuta je osvajanjem Salone, 535. godine, nakon čega je formirana bizantijska tema Dalmacija. U to vrijeme na prostoru današnje Hercegovine građene su nove i popravljane stare ceste i utvrde. Izgrađen je čitav lanac utvrđenja na liniji Stolac – Košturnik – Blagaj – Biograd kod Konjica. Nakon smrti Justinijana, Bizantija se našla pred velikim problemima, što je zaustavilo pokušaj restauracije Rimske imperije. Na granicama Carstva pojavili su se novi osvajači. Bili su to Slaveni,⁶ pod čijim pritiskom nastaju novi društveno-politički odnosi na Balkanskom poluostrvu.

³ Đuro Basler, Kasnoantičko doba, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1966, 336-341.

⁴ U Potocima kod Mostara, na arheološkom lokalitetu Grčine, pronađena su dva ostrogotska ženska skeleta, sahranjena naknadno u dva antička sarkofaga. Uz skelete je pronađen skupocjeni nakit. U jednom sarkofagu uz skelet je bio priložen zlatni lanac, što je bio vrlo važan običaj kod Ostrogota. Uz drugi skelet su se našle pozlaćene fibule, par zlatnih naušnica i bronzana kapsula u kojoj su nađene cílibarske perle. Opširnije u: Vaclav Radimsky, Rimski grobovi kod Han – Potoka blizu Mostara, *Glasnik zemaljskog muzeja*, knj. IV, god. II, Sarajevo 1890, 337-342; Nada Miletić, Rani srednji vijek, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984, 384-385.

⁵ Ibrahim Pašić, Gotizmi grada Mostara i župa Večerić, *Istraživanja*, Fakultet humanističkih nauka, br. 5, Mostar 2010, 17-36.

⁶ Slaveni pripadaju grupaciji srodnih indoevropskih naroda, od kojih su se u ranom srednjem vijeku počeli oblikovati današnji slavenski narodi. Porijeklo imena Slaven do danas nije u potpunosti razriješeno. Tokom XVIII st. ovo ime je povezano sa terminom *slava*, ili *slovo* što označava *rječ* ili *govor* (Jozef Dobrovský). Međutim, već su u XIX st. filolozi (J. Dobrovský, Pavel Jozef Šafařík, Franc Miklošić) su tvrdili da nastavci *-en* ili *-an* imaju svoj korijen u terminima *slov-* ili *slav-*, što u litvanskom jeziku znači otok. Prema njima to upućuje na postanak imena Slaven. S tim tumačenjem slaže se pretpostavka da su predci Slavena živjeli na rijeci Slovi ili Slavi, odnosno u močvarnom predjelu Slovo, i da su po mjestu nastavanja, odnosno po hidronimu ili hidronimom motiviranom toponimu prozvani *Sloveni*. Prema mišljenju nekih slavistâ, poput Tadeusz Lehr-Spławińskog, to je najvjerojatnija etimologija slavenskog imena.

Dominacija Slavena

Pojava Slavena na lijevoj obali Dunava i njihovi upadi na tlo Bizantije početkom VI stoljeća, imali su isključivo pljačkaški karakter. No, već početkom druge polovine VI stoljeća slavenski pohodi nisu samo pljačkaški nego imaju za cilj da osvoje bizantijski grad i da ga nasele svojim stanovništvom. Tako se navodi podatak da je 550. godine preko Dunava prešla „velika množina Slavena“ koji su pustošili po Dalmaciji i Trakiji. Bilo je to prvi put da se nisu, kao do tada, vratili sa dobivenim plijenom već su prezimili na bizantijskom teritoriju, „kao na svojoj zemlji nimalo se ne bojeći neprijatelja“.⁷ Od tog perioda bizantijske tvrđave su padale pod udarcima Slavena, koji su se tokom druge polovine VI stoljeća oslobodili od avarske zavisnosti. O periodu koji je uslijedio skoro da nema nikakvih pisanih izvora, ali se sa sigurnošću može ustvrditi da je slabljenje Bizantije tokom VII stoljeće olakšalo prodor Slavena dalje na jug. Kako je tekao proces organizovanja političke vlasti po doseljavanju Slavena, teško je utvrditi, jer su izvori dati u obliku vrlo sporadičnih podataka. Po svemu sudeći proces raspadanja rodovske organizacije bio je sličan onima kroz koje je prolazila zapadna Evropa. Umjesto rodovske organizacije nastaje seoska općina, u kojoj je neobradiva zemlja bila zajednička svojina, a obradiva se dijelila porodicama. To je ubrzalo imovinsko raslojavanje i nastanak klasnog društva. Na novoosvojenim područjima Slaveni su formirali teritorijalne plemenske organizacije župe, koje su imale prirodne granice.⁸ Tako su nastale karakteristične teritorijalne organizacije Slavena u riječnim dolinama, kraškim poljima i u područjima pogodnim za stočarstvo. Na čelu ovih župa nalazili su se župani. Više župa objedinjavale su arhontiju, na čijem čelu je bio arhont (titula bizantijskog porijekla).⁹ U kasnijem periodu javljaju se i druge titule poput titula knez ili ban (bajan, što je titula avarskog porijekla).

Čini se da je u procesu formiranja sklavinija (poludržavni ranosrednjovjekovni teritoriji južnoslavenskih naroda) od presudne važnosti bila blizina dalmatinskih gradova, pod bizantijskom upravom. Bizantijski car Konstantin Porfirogenit je sredinom X stoljeća, u svome djelu *De administrando imperio* (grč. *Peri ethon – O narodima*), u poglavljima 29, 30. i 31. (mada se većina historičara slaže da je poglavje 30. napisao neki nepoznati pisac) Porfirogenit je najviše pisao o Bosni. On je spominje kao „horion Bosna“ (zemljica Bosna), koja obuhvata gornji tok rijeke Bosne s dijelom sarajevskog polja. Također, Porfirogenit nam daje i opis sklavinija koje se nalaze u njenoj blizini. Tako on navodi sljedeće:¹⁰

Duklja leži prema kastelima Drača tj. od Lješa, Ulcinja i Bara, ide do Kotora, a planinskim stranama se graniči sa Srbijom. Od Kotora počinje arhontija Travunija i pruža se do Raguze (op.a. Dubrovnik)

7 Opširnije u: *Historija naroda Jugoslavije*, knj. I, Školska knjiga, Zagreb MCMLIII, 69.

8 Opširnije u: Valentin Vasiljević Sedov, *Slaveni u ranom srednjem vijeku*, Akademski nakladnik, 2013.

9 Vladimir Čorović, *Bosna i Hercegovina*, Banja Luka – Beograd 1999, 35-37.

10 Bojan Novaković, Duklja u spisu De administrando imperio, *Zbornik radova vizantološkog instituta*, XLIX, 2012, 77.

... *Od Raguze počinje arhontija Zahumljana i pruža se do Neretve i prema primorju prodire do Paganije. Prema sjeveru graniči sa Hrvatima, a sprijeda sa Srbima. Od Neretve počinje Paganija i pruža se do Cetine ... Grad Ragusa leži između dvije zemlje Zahumljana i Travunjana, a imaju svoje vinograde i u jednoj i u drugoj zemlji (...).*

Prema dostupnim podacima možemo sa sigurnošću kazati da su se u dalmatinskom zaleđu formirale arhontije Zahumlje, Travunija, Konavale i Neretvljanska antiohija, kao zasebne državice.¹¹ Zahumljem je vladala porodica Viševići, čiji je istaknuti predstavnik, sredinom IX stoljeća, bio Mihajlo Višević Humski. U Zahumlju se spominju sljedeći gradovi: Ston, Dabar, Mokro, Ošlje, Galumainik, te brdo na kome se nalaze dva grada – Bona i Hum. Arheološki je istražena crkva bizantijskog tipa na lokalitetu Crkvina, u Lisičićima kod Konjica,¹² a u to vrijeme datirana je i Humačka ploča sa čirilskim natpisom. Krajem XI stoljeća su Travunija i Zahumlje bili dio dukljanske države. Prema *Ljetopisu popa Dukljanina*, nastalom sredinom XII stoljeća, oblast Chelmania (Zahumlje, op.a.) sastojala se od sljedećih župa: Ston, Popovo, Luka, Vellica, Žapska, Žapska, Vecenike, Dubrava, Žapska i Dabar.¹³ Sve do XIV stoljeća ove župe su imale visok stepen političke autonomije.

U vrijeme Časlava Kolonimirovića (927. ili 928. ili 934. do oko 950) humska zemlja se našla u sastavu Raške.¹⁴ Krajem XII stoljeća Humom je upravljao knez Miroslav, brat velikog župana Stefana Nemanje i zet bosanskog bana Kulina. Treba kazati da su humski knezovi uvijek posjedovali vrlo visok stepen autonomije u odnosu na osvajača.¹⁵ U prvoj polovini XII stoljeća Hum i Travunija potpuno gube svoju samostalnost bizantijskim osvajanjima.

11 Zbog nedostatka historijskih izvora, javljaju se različita shvatanja o političkoj organizaciji kod Slavena u ranom srednjem vijeku. Prema nekim tumačenjima ne radi se o samostalnim državama, nego o „zemlji“, odnosno „oblasti“, koju pravni historičari definiraju kao „prinudni aparat“ ili „silu“, odnosno, u najboljem slučaju, kao udruživanje slobodnih ljudi. No, bez obzira, slovenačke sklaviniye (sklavonije) su nosile prvotne naznake državnog karaktera iz kojih su, nešto kasnije, ujedinjavanjem i prekrajanjem granica, nastale samostalne države Južnih Slavena. Opširnije o sklavinijama u: Petar Skok, *Etimologiski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, knj. I, Zagreb 1971, 377.

12 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom I, Sarajevo 1988, 41.

13 Ljetopis popa Dukljanina treba posmatrati kao literarno djelo, a takvim ga i kvalifikuje ne samo njegova fabulozna nota nego i pripovjedačka manira pisca, njegova bujnost mašte kojom stvara događaje koji se nikada nisu desili i lica koja nikada nisu postojala. Opširnije u: *Ljetopis popa Dukljanina*, Prosveta, Srpska književna zadruga, Beograd 1988.

14 Časlav Kolonimirović je bio zadnji Vlastimirović (porodica koja je dovela Srbe na Balkan). On se spasio bijegom iz bugarskog zatvora, nakon smrti cara Simeona Velikog (927). Uz pomoć Bizantije obnovio je vlast u Raškoj, te zavladao Travunijom, Dukljom i Zahumljem. O Humu u srednjem vijeku opširnije u: Veljan Trpković, Humska zemlja, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, knj. VIII – 1, Spomenica Mihajla Dinića, Beograd 1964, 225-260.

15 U vrijeme kralja Bodina (1082-1101) Bosna, Travunija i Zahumlje priznavali su vrhovnu vlast Zete. Opširnije u: Sima Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd, 1864, 41. (dalje: S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*). Taklođer u: Mladen Ančić, *Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb 2001, 152-159.

U sastavu bosanske države

U sastavu bizantijske carevine Humska zemlja je ostala sve do osamostaljivanja Bosne pod banom Kulinom (1180-1204). On je svoju vlast proširio na područja Usore i Soli, te Neretve i Donjih krajeva. Najveći dio humske zemlje je 1326. godine došao pod vlast bosanskog bana Stjepana II Kotromanića (1322-1353), koji je ovu oblast unio i u svoju titulu.¹⁶ U početku vladavine mladi bosanski ban Tvrtko I Kotromanić (1353-1391) je bio prinuđen da Ugarskoj ustupi teritorij Završja, kao i da na ime miraza svoje rođake Elizabete, kćerke bana Stjepana II Kotromanića, 1357. godine ustupi dio Huma (između rijeka Neretve i Cetine) zajedno sa trgom Drijeva. Humska oblast je ponovo došla u sastav Bosne 1382. godine, nakon teritorijalnih širenja koja su uslijedila poslije smrti ugarskog kralja Ludovika. Od Tvrtkovog vremena u Bosni se razvijalo rудarstvo. Proizvodi bosanskog rудarstva od srebra, olova i bakra bili su vrlo traženi na širem tržištu Balkana. To je utjecalo na razvoj transporta i preprodaje ovih proizvoda, u čemu su se posebno isticala vlaška plemena, nastanjena na prostoru Huma.¹⁷ Najvažniji trgovачki put isao je dolinom rijeke Neretve prema trgu Drijeva i Dubrovniku, glavnim ishodištima bosanskih privrednih proizvoda. Bosanski metalni proizvodi su često iz Drijeva i Dubrovnika transportirani u Veneciju, Ankonus, Siciliju i Južnu Italiju.¹⁸ Također i bosanske sirovine, a naročito so i olovo, igrale su važnu ulogu u privrednim odnosima sa drugim zemljama, a posebno sa Dubrovnikom. Tako se navode podaci da je u periodu od 1372. do 1391. godine iz Dubrovnika u Veneciju izvezeno bosanskog i srpskog olova u težini od 309.852.125 milijara ili 310.819.006 kg.¹⁹ Posrednička trgovina je imala vidnog efekta u pogledu bogaćenja stanovništva, o čemu svjedoče i brojne ukrašene nekropole stećaka, koje se nalaze na području Humske zemlje.²⁰ O ekonomskom potencijalu bosanske kraljevine svjedoči i podatak da je kralj Tvrtko kovao svoj veliki zlatnik.²¹

Nakon smrti kralja Tvrtka I Kotromanića 1391. godine počinje slabljenje bosanske države. Dva su glavna razloga za ovaj proces:

16 Nakon osvajanja Huma, ban Stjepan II Kotromanić se nazvao „gospodar humski“. On je od Dubrovčana tražio da mu plaćaju mogoriš, tribut od 76 perpera, koji su oni u prošlosti plaćali gospodarima Zahumlja. Opširnije u: S. Ćirković, *Istorijska srednjovjekovna bosanska država*, 88-92.

17 Mihajlo Dinić, Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3, Beograd 1937, 119-143. Također opširnije o zanatstvu u: Desanka Kovačević, Prilog proučavanju zanatstva u srednjovjekovnoj Bosni, *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, br. 10, Sarajevo 1959.

18 Desanka Kovačević-Kojić, Ekonomске veze i kulturni utjecaji između bosanske države i talijanskih gradova u XIV i XV vijeku, *Godišnjak društva istoričara*, br. 35, Sarajevo 1984, 35-44.

19 Barać Krekić, Prilog istoriji mletačko-balkanske trgovine druge polovine XIV veka, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom sadu*, knj. II, Novi Sad 1957, 17.

20 Posebno su ukrašene i bogate nekropole stećaka na području Konjica, Stoca i Nevesinja. Opširnije u: Marian Wenzel, Tradicija umjetničke obrade metala u Kraljevini Bosni, *Bosanski stil na stećcima i metalu*, Sarajevo 1999.

21 Opširnije u: Mihajlo Dinić, Veliki bosanski zlatnik, *Istorijski časopis*, knj. 3, Beograd 1952, 41-55.

1. Poslije Tvrta ne postoji neka snažnija ličnost koja bi mogla držati moćne vlastelinske porodice pod kontrolom;
2. Izmjena geopolitičkih prilika u Evropi, a posebno na Balkanu.

Mnogi savremenici su predviđali da će poslije kralja Tvrta nastupiti doba decentralizacije države i jačanja moći krupnih vlastelinskih porodica. Upravo to se i desilo. Nakon smrti prvog bosanskog kralja snaga centralne vlasti naglo opada i između se na dvorove oblasnih feudalnih porodica. Jedna od ovih neformalnih centara moći bila je i vlastelinska porodica Sankovići iz Huma.²² Posjedi ove porodice protezali su se čitavom dužinom toku Neretve od Konjica do mora. Njihovi posjedi nisu prelazili na desnu obalu rijeke, a uključivali su na istoku i oblast Nevesinjskog polja. Dubrovčani su odmah nakon Tvrtkove smrti pokušali da potisnu Bosance iz Dalmacije i da na račun Bosne prošire svoju teritoriju. Pregovarali su sa humskom vlastelom Sankovićima da im ustupe župu Konavle. Već 15. marta 1391. Sankovići su izdali povelju kojom čitavo Konavle, sa tvrđavom Sokol, daju Dubrovniku, kako se navodi „kojem je nekada ta župa i pripadala“. Posljedica je bila sukob protiv humske vlastele. Vojvoda Vlatko Vuković i knez Pavle Radenović zauzeli su posjede Sankovića i između sebe ih podijelili. Među tim posjedima bile su i Konavle. Zanimljivo je da je svoj „blagoslov“ za ovu akciju dao i Stanak Bosne, što govori o postojanosti centralne vlasti. Dubrovčani su ovaj prostor priključili tek nakon 30-tak godina. Preko Neretve dalje na zapad nalazili su se posjedi Radivojevića,²³ a istočni susjedi Sankovića bile su Kosače.²⁴

Kod novog bosanskog kralja Stjepana Ostoje (od 1398. do 1404. i od 1409. do 1418) Dubrovčani su pokrenuli pitanje „spornih zemalja“. Ovaj put su na svojoj strani imali Radića Sankovića, koji je kasnije tvrdio da je on „izmolio previsokog kralja Ostuju“ da ispuni njihovu želju u pogledu Konavala. Prema kraljevoj darovnici iz 1399. godine Dubrovniku je pripalo područje:²⁵

od Kurila (Orašac. op.a.) deri do Stona sa vsimi seli i zaseoci i s ljudmi i s vsimi mejami i pravinami i s vodami i s pašami i drvni i z dubravami s grnjem i sa vsakim inim dostojanijem i sa vsimi pravimi kotari tih zemalj i sel rečenih.

Tako su Dubrovčani dobili kopnenu vezu sa svojim posjedima na Pelješcu. Tokom 1403. godine, kralj Ostoj je donio nekoliko zakonskih uredbi koje su

²² O Sankovićima u: Jovanka Mijušković, Humska vlasteloska porodica Sankovići, *Istorijski časopis*, XI, Beograd 1961, 17- 54.

²³ O Radivojevićima u: Adis Zilić, *Humska vlastela Radivojevići-Jurjevići-Vlatkovići i njihovo doba*, Rukopis magistarskog rada odbranjenog u Sarajevu, 2012. godine.

²⁴ O Kosačama u: Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009. (dalje: E. Kurtović, *Veliki vojvoda Sandalj Hranić*).

²⁵ Prema kupoprodajnom ugovoru kralj i Hrvoje Vukčić Hrvatinić su dobili dubrovačko naslijedno plemstvo, po jednu kuću u vrijednosti 1.500 dukata. Poslije toga Dubrovčani su ušli u posjed dobijene teritorije. O tome u: S. Ćirković, *Istorijska srednjovjekovna bosanska država*, 186.

direktno pogodile dubrovačku trgovinu. Jedna od najtežih po njih bila je zabrana prodaje soli, uz prijetnju kaznom od 100 dukata. Isto je važilo za ostalu robu iz Bosne.²⁶ Dubrovčani su zaveli totalnu privrednu blokadu Bosne. U tom periodu na ruku im je išlo ponovno jačanje Sigimunda u Ugarskoj. Bosanska strana je zbog toga postajala sve popustljivija, pa je Ostoja ponudio Dubrovčanima prijateljstvo, u oktobru 1403. godine. No, oni su to odbili i kao odmazdu za dotadašnje bosanske akcije, upali u trg Drijeva i spalili ga. Bio je to uvod u Ostojino poništavanje ugovora o prodaji Primorja Dubrovčanima. U poništavanju ovog ugovora kralju je podršku pružio njegov vjerni pristalica vojvoda Radič Sanković, jer su upravo njegovi posjedi graničili sa prodatim Primorjem. Radič je prvi pokrenuo napad i nakon što je protjerao dubrovačkog kneza iz Kurila završio je sa ratnim operacijama.²⁷ Na drugoj strani, Ostoja se sve više približavao Sigismundu, sa kojim se, uz posredništvo mačvanskog bana Ivana Morovićkog (iz Gut-Kaleda), izmirio. Ostoja je tom prilikom priznao Sigismunda za kralja, a ovaj je prihvatio Ostojino mišljenje da su za sukob sa Dubrovnikom krivi Dubrovčani, jer su pružili utočište odmetnutoj bosanskoj vlasteli. Dubrovnik je pokušao da sklopi pakt sa Hrvnjem protiv bosanskog kralja, ali od toga nije bilo ništa, jer su se Hrvoje i Ostoja u tom periodu izmirili. Međutim, ovo nije dugo trajalo. U martu 1404. godine, dokumenti govore od sukobu između kralja Ostoje na jednoj strani, i Hrvoja i Sandalja na drugoj strani. Spor je rješen tako što su svi bosanski vlastelini, u aprilu iste godine, na zasjedanju Sabora (na kojem nije bilo Hrvoja i Sandalja), prešli na stranu Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Na zasjedanju bosanskog Sabora u maju 1404. godine sudbina kralja Ostoje bila zapečaćena. Za kralja je bio izabran Tvrtko II Kotromanić, sin prvog bosanskog kralja.²⁸ Ovim događajem najviše je izgubio Radič Sanković, koji je bio uhapšen i bačen u tamnicu. Svi posjedi Sankovića pali su u ruke Sandalja Hranića, koji je svoju vlast proširio sve do rijeke Neretve. Također, Sandalj je preuzeo i sva prava humske gospode u istočnom dijelu Huma, jer se oni više ne spominju na bosanskim poveljama kao „svjedoci od Humske zemlje“.²⁹ Umjesto toga, jedino je Sandalj dobio titulu velikog vojvode bosanskog. U narednom periodu Kosače su konstantno potiskivale humsko ime. Nakon što su zauzeli posjede Sankovića, Kosače su došle u neposredno susjedstvo Radivojevića. Njihova krajnja zapadna granica postala je rijeka Neretva, kao razmeđe interesnih

---

26 Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR BiH, knj. 13, Sarajevo 1961, 44.

27 Opširnije u: Josip Lučić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog Primorja 1399-1405*, *Arhivski vjesnik XI-XII*, Zagreb 1968/69.

28 Ovaj izbor bio je volja najmoćnijeg bosanskog vlastelina Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Ostoja je izbjegao hapšenje i zatvaranje, bježeći iz Bobovca na ugarski dvor kod kralja Sigismunda, koji mu je odmah obećao vojnu podršku. U junu 1404. ugarska vojska je osvojila Bobovac i Srebrenik, gdje je Ostoja od tada stolovao kao Sigismundov kandidat, dok je skoro cijelo bosansko plemstvo podržavalo Tvrtku II Kotromanića. Jedinu podršku, unutar bosanskog kraljevstva, Ostoja je imao kod Radivojevića, ali su mu i oni ubrzo prestali biti lojalni. Opširnije u: S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*.

29 Opširnije u: E. Kurtović, *Veliki vojvoda Sandalj Hranić*.

sfera porodica Hrvatinića i Kosača. Radivojevići su od ovog momenta bili jedina velikaška porodica koja je uporno branila humske posebnosti, čime su ustvari branili sebe od kasnijih nasrtaja Hrvatinića i Kosača.

Jačanje feudalnih porodica nastavljeno je i u narednom periodu.³⁰ Pojedinci, poput Hrvoja Vukčića Hrvatinića, uzimaju čak i kraljevske prerogative, traže da se njima plaćaju nameti, carine i slično. Na taj način vlast kralja Tvrtka II Kotromanića (1404-1409, te 1421-1443) kontinuirano je slabila. Kada se tome dodaju otvoreni pritisci ugarske politike i Osmanlija, onda se u potpunosti može sagledati status centralne vlasti i položaj države.³¹ Osim navedenog, treba kazati da su feudalni gospodari u svojim oblastima kontrolisali sudstvo, o čemu svjedoče kamene stolice, prisutne na brojnim lokalitetima srednjovjekovne Bosne. Ukupno su pronađene 42 stolice, od kojih je većina klesana u živom kamenu. Na tri stolice, u Ošanićima kod Stoca, Kosoru kod Blagaja i Donjoj Bukovici kod Konjica, isklesani su natpisi bosančicom:³²

Primjetan napor za slamanje moći krupnih feudalnih porodica napravio je kralj Ostoja pred kraj perioda svoje druge vladavine. Kada je 1415. godine umro Hrvoje Vukčić Hrvatinić situacija se značajno izmjenila. Njegov sin Balša nije imao snage da zaštitи zemlju, što je podstaklo okolne feudalce da mu preotmu značajne posjede. Najviše zemlje prigrabio je sam kralj Ostoja, nakon što se oženio Hrvojevom udovicom Jelenom. Istovremeno, jačali su Hranići-Kosače i Radinovići-Pavlovići. Vlast kralja skoro se nije osjećala. On je nemoćno gledao kako ga krupna vlastela lišava njegovih zakonskih prava i prihoda. Dubrovčani su, da bi se osigurali, u to vrijeme sklapali dogovore sa bosanskom vlastelom i njoj plaćali danak. Razmirice između pojedinih velikaških porodica surovo i bezobzirno su rješavane. U takvoj situaciji osmanski sultan Mehmed I se od druge polovine 1416. godine pojavljuje kao mirotvorac i sudac između zavađenih bosanskih feudalaca. Upravo tada je bila donesena odluka da se uhapsi kralj Ostoja. No, ipak, on je umakao i, uz pomoć Ugara, organizovao pohod na Sandalja Hranića, u kojem mu je preoteo grad Blagaj. Tada je cijela vlastela stala na stranu kralja. Nakon pobjede nad ugarskom vojskom, Radinovići su, uz pomoć Osmanlija, od 1416. do 1418. godine, pustošili posjede svoga glavnog suparnika vojvode Sandalja Hranića. Od tada, Radinovići su postali vjerni vazali osmanskog sultana. Našavši se u bezizlaznoj situaciji, kada su njihovi najluči protivnici dobili podršku nove sile na Balkanu, a ugarski kralj postao samo nemoćni posmatrač ovih promjena, Sandalj Hranić je 1418. godine priznao vrhovnu vlast sultana. Iste godine, u septembru je umro kralj Ostoja. Naslijedio ga je njegov sin Stjepan Ostojić, koji je vladao do

³⁰ Sima Ćirković, „Verna služba“ i „vjera gospodska“, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, VI-2, Beograd 1962, 95-112; S. Ćirković, *Istorijska srednjovjekovna bosanska država*, 216; Sima Ćirković, Rusaška gospoda, *Istorijski časopis*, knj. XXI, Beograd 1974, 5-17.

³¹ S. Ćirković, *Istorijska srednjovjekovna bosanska država*.

³² Šefik Bešlagić, *Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Djela ANUBiH, knj. LIX, Sarajevo 1985; Šefik Bešlagić, *Leksikon stećaka*, Sarajevo, 2004, 173. Stolica u Ošanićima pripada uglednoj vlaškoj porodici Miloradovića-Hrabrena, čija se nekropola stećaka nalazi na obližnjoj Radimlji. Stolica iz Kosora prenesena je u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

1421. godine. Vrijeme njegove vladavine obilježeno je pokušajima mладог kralja da zadobije podršku vlastele.

Od 1421. godine na bosanskom prijestolju je, po drugi put, sjedio sin prvog bosanskog kralja Tvrtko II Kotromanić. Bosna je u prvim godinama vladavine novog kralja pokazala izvjestan napredak na svim poljima. Tako se primjećuje evidentan privredni rast, te obnova i uspon gradova. Svakako, tome je doprinijeo i kratkotrajni mir između feudalnih porodica. Razlozi za ovakvo ponašanje vlastele nisu ležali u njenom prihvatanju kraljevog autoriteta, nego u činjenici da je upravo početkom vladavine Tvrtka II nestalo sa političke scene dvojice moćnih vlastelina – Hrvoja Vukčića Hrvatinića i Radoslava Pavlovića. Čim su prestali unutrašnji sukobi oslabio je i utjecaj Osmanlija, kojih sve do 1424. godine nema u Bosni. Sljedeće godine Osmanlije su ponovo upale u Bosnu i pod kontrolu stavile neke važnije klance. Tri godine kasnije Osmanlije su zaposjele gornju dolinu rijeke Bosne.

Situacija se iz temelja izmjenila 15. marta 1435. Tada je umro Sandalj Hranić Kosača, a naslijedio ga je njegov bratić Stjepan Vukčić Kosača.³³ Ugarska se odmah angažovala djelujući dvostrano – s jedne strane podržavajući besprijekorno kralja Tvrtka II, a s druge postavljajući pitanje Huma, koji je u vrijeme Ludovika (1342-1382) pripadao Ugarskoj. Također, i Radoslav Pavlović je odmah promijenio svoje držanje prema njegovoj porodici i postao otvoreni neprijatelj njegovog nasljednika sinovca Stjepana Vukčića Kosače. Tako su Ugari osvojili veći dio Huma (zap. Hercegovinu), trg Drijeva je zaposjeo Đurad Vojsalić, dok su Pavlovići nastojali prigrabiti dio zemlje Kosača. U takvoj situaciji Stjepan Kosača se za pomoć obratio Osmanlijama. Odred od 1.500 osmanskih vojnika stigao je polovinom 1435. u Bosnu i već početkom augusta istjerao Ugare iz Huma i opustio zemlje Radoslava Pavlovića. Krajem 1436. Stjepan se izmirio i sa Ugarima. Osmansko prisustvo u Bosni natjeralo je i Tvrtka II da se izmiri sa Stjepanom Vukčićem, koji je 1448. godine uzeo titulu „hercega od Svetog Save“, jer se upravo na teritoriji njegove oblasti nalazio grob ovog pravoslavnog sveca u manastiru Mileševa.³⁴ U to vrijeme na čelu države bio je novi kralj – Stjepan Tomaš (1443-1461). Herceg Stjepan je ratovao protiv Dubrovnika u periodu od 1451. do 1454. godine, kada se na dubrovačkoj strani našla i hercegu potčinjena niža vlastela, od kojih su najznačajniji Radivojevići – Vlatkovići iz neretvanske Krajine.³⁵ Međutim, od polovine XV stoljeća Osmanlije su sve prisutnije u Bosni

---

³³ O Stjepanu Vukčiću u: Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd 1964.

³⁴ U zvaničnoj korespondenciji herceg se oslovljavao na sljedeći način: „Mi gospodin Stipan herceg od svetog Save, gospodar humski i primorski, veliki vojvoda rusaga bosanskog (...).“ Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I, Beograd-Sremski Karlovci 1929, 66 i 69.

³⁵ Hercegova vojska provalila je u Konavle, opsjela grad Sokol, srušila zidove Cavtata i došla pod dubrovačke zidine. Nakon što su bezuspješno pokušali da probiju opsadu i prodrnu u Konavle Dubrovčani su se poslužili lukavstvom. Naime, pod izgovorom da je herceg Stjepan Vukčić Kosača kriminalizirani i odbjegli dubrovački plemič, raspisali su nagradu za njegovu glavu. Nagrada je bila izuzetno velika i iznosila je 15.000 dukata, kuća u Dubrovniku, godišnja plata i plemička titula. U takvoj situaciji herceg je napustio opsadu Dubrovnika i započeli su diplomatski pregovori.

i ozbiljno prijete njenoj opstojnosti. U jesen 1459. velika osmanska vojska je opustošila hercegovu zemlju. Tada je stradao i manastir Mileševa.

U proljeće 1462. novi bosanski kralj Stjepan Tomašević je obnovio veze sa Ugarskom, koja je na bosanskom dvoru okarakterizirana kao „jedina država koja još može pomoći“.³⁶ Ovaj stav podržavale su sve ostale kršćanske zemlje Evrope, koje su bosanskog kralja samo verbalno podržavale i upućivale ga na Ugarsku. Upravo se u tom trokutu, bosanske snage – ugarska pomoć – papa, nalazio bosanski kralj. Saznavši za političko opredjeljenje Bosanaca (prema Ugarskoj) na Porti je, u proljeće 1462. godine, donesena odluka o zaposjedanju Bosne. Početkom 1463. saznao se da je upravo tu godinu sultan označio kao godinu za osvajanje Bosne, Dalmacije i Dubrovnika. Tada je bosanski kralj ponovo bezuspješno zatražio pomoć, ali osvajačka vojska je već stupila u akciju. Prvi napadi su bili usmjereni protiv hercegove zemlje. Osmanska vojska je potukla hercegove trupe na rijeci Breznici (u Crnoj Gori) i hercegove zemlje predala njegovom sinu Vladislavu. Herceg je bio jako ljut na starijeg sina, za kojega je govorio da je upravo on doveo Osmanlije „putevima kojima oni nikada ne bi mogli proći“.³⁷ U junu 1463. Bosna je pala. Osmanlije su zaposjele 117 gradova.

Nakon pada Bosne interesi tri velike sile, Osmanskog Carstva, Ugarske i Venecije sukobljavali su se na prostoru Humske zemlje. U ljeto 1465. godine Osmanlije su u novom naletu osvojile veći dio hercegove zemlje.³⁸ Padom počiteljske tvrđave kao isturene ugarske linije odbrane, otvoren je bio prostor za dalji prodor Osmanlija prema Cetini. Vlatkovići nisu mogli izdržati duži vojni pritisak iz pravca Počitelja, te Brotinja i Blata, nakon čega 1473. godine gube svoje posjede. Nova linija odbrane prema Osmanlijama uspostavljena je na rijeci Cetini, gdje se sklonio jedan dio bosanskog plemstva, dok se drugi dio još ranije priklonio novom osvajaču, zadržavajući time dio svojih starih baština.

Čest slučaj među plemstvom tog vremena je da su se braća dijelila po pitanju službe različitim gospodarima, kao npr. kod najznačajnijih humskih porodica tog doba, Kosača i Vlatkovića. Dvojica od četvero preostale braće Vlatković ušli su u osmansku službu. Posjedi ustupljeni Augustinu nazvani su 1495. godine Augustinova Humska zemlja. Godine 1535. formirana je nahija Fragustin sa sjedištem u Gracu i taj naziv zadržala je sve do propasti osmanske vlasti na tom području, u Velikom bečkom ratu krajem XVII stoljeća.

Najmlađi hercegov sin Stjepan prešao je 1473. godine na islam i uzeo ime Ahmed.³⁹ U narednom periodu obnašao je vrlo visoke funkcije, od kojih je svakako najznačajnija funkcija velikog vezira Osmanskog Carstva. Vrlo važno je istaći činjenicu da su Osmanlije određene oblasti nazivale po istaknutim predstavnicima lokalnog plemstva, koje je ulazilo u njihovu službu. Tako je i pojma Hercegovina

36 S. Ćirković *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, 325.

37 *Isto*, 329.

38 Opširnije u: Veljan Atanasovski, *Pad Hercegovine*, Beograd 1979. (dalje: V. Atanasovski, *Pad Hercegovine*).

39 V. Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 189-219.

nastao u osmansko doba, zahvaljujući velikom veziru Ahmed-paši Hercegoviću, a ne njegovom ocu Stjepanu Vukčiću Kosači, koji je nosio titulu hercega.

Umjesto zaključka: Neke zabilješke o nastanku hercegovačkih gradova

U jednom dokumentu pohranjenom u Državnom arhivu u Dubrovniku, koji datira iz 1452. godine, prvi put se spominju dva utvrđenja kod mosta, na mjestu gdje se u osmanskem periodu razvio grad Mostar. Naime, u uputi dubrovačke vlade svojim izaslanicima navodi se kako se hercegov sin Vladislav odmetnuo od oca i zauzeo neke gradove među kojima je i „do castelli de ponte de Neretua“. Također, dubrovački hroničar Mauro Orbini je 1601. godine u svom djelu *Kraljevstvo Slovena* zabilježio kako je Mostar 1440. godine podigao gost Radin, visoki službenik Crkve bosanske i hercegov diplomata.⁴⁰ Zanimljivo je da se ovaj Orbinijev podatak hronološki poklapa sa navedenim arhivskim podatkom. Prvobitni osmanski naziv za grad bio je Köprühisar (tur. tvrđava na mostu) i prvi put se spominje u osmanskem popisu iz 1468/69. kao ruralno naselje sa šesnaest kuća.⁴¹

Konjic se u historijskim izvorima prvi put spominje 1382. godine. Cijelo konjičko područje je pod osmansku vlast došlo prije 1468 godine. Osmanlije su na mjestu današnjeg grada Konjica zatekli dva naselja, od kojih je jedno (Konjice) bilo na desnoj, a drugo (Biograd) na lijevoj obali Neretve.⁴² Posebno važan događaj u historiji grada Konjica predstavlja gradnja kamene čuprije preko rijeke Neretve. Ta prelijepa građevina podignuta 1682. godine i zadužbina je Ali-age Hasečića iz Blagaja.⁴³

U XV stoljeću srednjovjekovna tvrđava Blagaj bila je u posjedu porodice Kosača. Osmanlije su je zauzele 1466. godine i odmah uključile u sastav svoga Carstva. Ubrzo nakon toga, u podno blagajske tvrđave, započeo je urbani razvoj grada koji se postepeno širio i sastojao od čaršije (poslovne zone) i 5 mahala (stambene zone).⁴⁴

Stolačka tvrđava se u srednjovjekovnim izvorima naziva Vidoška. Pod nazivom Stolac naselje se prvi put spominje maja 1420. godine.⁴⁵ U osmanskem posjedu bila je prije 1468. godine kada se spominje vidoška nahija. Iako je carska sultan Selimova džamija podignuta već na početku XVI stoljeća, razvoj Stoca

---

40 Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968, 181-182.

41 Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69 godine*, Mostar 2008, 56-57. O nastanku Mostara opširnije u: Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara*, Sarajevo 2014.

42 Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978, 112-113.

43 Jusuf Mulić, *Konjic i njegova okolina u vrijeme osmanske vladavine*, Konjic 2001, 231.

44 Hrvizija Hasandedić, Prilozi istoriji Blagaja na Buni u doba turske vladavine, *Glasnik društva istoričara BiH*, XIX, Sarajevo 1973.

45 Esad Kurtović, Vidovski, Vidovo polje i Stolac – prvi pisani pokazatelji, *Slovo Gorčina*, br. 27, Sarajevo 2005, 45, 46, 49 i 51.

započeo je znatno kasnije u odnosu na Mostar, Blagaj i Konjic. Status grada (kasabe), koji je bio uvjet za urbani razvoj, Stolac je stekao tek u XVII stoljeću. Za to su od velike važnosti bile zadužbine domaćeg čovjeka silahdar Husein-paše koji je bio visokopozicioniran u osmanskoj državnoj službi. U tom periodu Stolac postaje i sjedište kadiluka.⁴⁶

Godine 1444. imamo prve vijesti o Počitelju, kojega je podigao ugarski kralj Matija Korvin, s ciljem odbrane od Osmanlija. Od septembra 1471. godine Počitelj se nalazio u sastavu Osmanskog carstva.⁴⁷

U donjem toku rijeke Neretve nalazio se trg Drijeva, u izvorima poznat kao *forum Narenti*.⁴⁸ Ovaj trg nalazio se na prostoru današnje Gabele. Iako nisu pronađeni njegovi ostaci, u arhivskim dokumentima je o njemu zabilježen veliki broj podataka. Drijeva (kasnije Gabela) je pod osmansku vlast došla najkasnije do 1493. godine.⁴⁹

Summary

In a document kept in the State Archives in Dubrovnik dating back to 1452, for the first time, two fortresses are mentioned at the bridge, in the place where the city of Mostar developed during the Ottoman period. Namely, in the instructions of the Dubrovnik government, its delegates say that Vladislav's son, Vladislav, withdrew from his father and occupied some towns, including "the castle de Ponte de Neretva". In 1601, the Dubrovnik chronicler Mauro Orbini recorded in his work the Kingdom of Slovenia that Mostar was built by Radin, a high official of the Church of the Bosnia and Herzegovinian diplomat in 1440. It is interesting that this Orbin's data chronologically coincides with the above mentioned archival data. The original Ottoman name for the city was Köprühisar (Turkish forh „fortress on the bridge“) and was first mentioned in the Ottoman list from 1468/69. as a rural village with sixteen houses.

Konjic is first mentioned in historical sources for the first time in 1382. The entire equestrian area came under Ottoman rule before 1468. The Ottomans found two settlements on the site of today's Konjic town, one of which was on the right (Konjic) and the other (Biograd) on the left bank of the Neretva. A particularly important event in the history of the town of Konjic is the construction of a stone broom over the Neretva River. This beautiful building was built in 1682 and is the endowment of Ali-aga Hasečić from Blagaj.

⁴⁶ Azra Gadžo-Kasumović, Stolac u osmanskom periodu, *Hercegovina*, br. 13-14, Mostar 2001, 81-86.

⁴⁷ Hrviza Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Mostar 1997, 141.

⁴⁸ Mihajlo Dinić, Trg Drijeva i okolina u srednjem veku, *Godišnjica Nikole Čupića*, knj. XLVII, Beograd 1938, 109-147. Takoder u: Đuro Tošić, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Sarajevo 1987.

⁴⁹ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 195.

In the XV century, the medieval fortress Blagaj was in the possession of the Kosaca family. The Ottomans took it in 1466 and immediately made it part of the Empire. Shortly thereafter, at the foot of the fortress, the urban development of the city gradually expanded and consisted of a charms (business zones) and 5 residential zones.

The fortress is called Vidoška in medieval sources. The name of Stolac settlement was first mentioned in May 1420. In the Ottoman possession, it was before 1468, when the area (nahija) was mentioned. Although the Imperial Sultan Selim mosque was erected at the beginning of the 16th century, the development of Stolac began much later than Mostar, Blagaj and Konjic. The status of the city (kasaba), which was a precondition for urban development, which was only acquired in the XVII century by Stolac. For this, the homes of a local man, Silahdar Hussein-pasha, who was highly positioned in the Ottoman civil service, were of great importance. During that period, Stolac became the seat of the kadi.

In 1444 we have the first news about Počitelj, which was raised by the Hungarian king Matija Korvin, with the aim of defending from the Ottomans. Since September 1471. Počitelj was part of the Ottoman Empire.

In the lower part of the Neretva river there was Drijeva Square, in the sources known as the Narenti Forum. This square was in the area of today's Gabela. Although its remains were not found, a large number of data were recorded in archival documents. Drijeva (later Gabela) came under Ottoman rule no later than 1493.

MEHMED-PAŠA SOKOLOVIĆ I PRAVOSLAVNI ORGANAK NJEGOVE PORODICE U PEĆKOJ PATRIJARŠIJI

Apstrakt: *U radu se govori o osmanskom velikom veziru Mehmed-paši Sokoloviću i ogranku njegove porodice u Pećkoj patrijaršiji. Naime, puno naučnih i onih drugih sadržaja se bavilo navedenom problematikom. O istoj postoji različita gledišta pa i sporenja, koja dodatno postiču istraživače za novim istraživanjima i saznanjima, a kako bi se ovo pitanje sagledalo što objektivnije i istom dalo što jasnija istorijska slika. Autor, na osnovu dostupne literature tretira i sagledava ovu problematiku i daje svoje viđenje vezano za ulogu Mehmed-paše Sokolovića u Osmanskem carstvu, s posebnim akcentom na njegov odnos prema pravoslavnom ogranku njegove porodice u Pećkoj patrijaršiji.*

Ključne reči: *Mehmed-paša Sokolović, Osmansko carstvo, Pećka patrijaršija, Carigradska patrijaršija, Makarije Sokolović.*

MEHMED-PAŠA SOKOLOVIĆ AND ORTHODOX PART OF HIS FAMILY IN THE SERBIAN PATRIARCHATE OF PEĆ

Abstract: *This paper deals with Ottoman great Vizier Mehmed-Pasha Sokolovic and the branch of his family in the Serbian Patriarchate of Peć. Namely, a lot of scientific and other content dealt with the mentioned issues. There are different viewpoints, and controversies, which additionally reach out to researchers for new research and knowledge, in order to see this issue as objective as possible and to give it a clearer historical image. The author, on the basis of available literature, treats and examines this issue and gives his view on the role of Mehmed-pasha Sokolovic in the Ottoman Empire, with a special accent on his attitude towards the Orthodox branch of his family in the Serbian Patriarchate of Peć.*

Key words: *Mehmed-pasha Sokolović, Ottoman Empire, Serbian Patriarchate of Peć, Constantinople Patriarchate, Makarije Sokolović.*

Uvod

Rad koji sledi je izlagan na konferenciji *Znamenite ličnosti u historiji Bosne i Hercegovine* održanoj na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli 16. i 17. novembra 2017. godine. Kako sam naslov sugeriše, u fokusu rada se nalazi pravoslavni ogranač Sokolović, Mehmed-paša Sokolović i njihova uloga u funkcionisanju Pećke patrijaršije. Rad ne nastoji izmeriti kolike su zasluge ovih pojedinaca za istoriju Bosne i Hercegovine kao što ne nastoji ni posebno isticati njihovu znamenitost - oni su bez sumnje znamenite ličnosti iz istorije Bosne i Hercegovine samim svojim geografskim poreklom i samom svojim ulogom koju su imali u jednoj crkvenoj organizaciji čija se jurisdikcija protezala i na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine. Ove ličnosti će poslužiti još jednoj svrsi - kao prizma kroz koju se posmatraju određene pojave u Osmanskem carstvu, njegova kulturološko-verska slika, filozofija vladanja, administracija, verska politika i njen odraz u važnoj pograničnoj provinciji kao što je bila Bosna.

Pravoslavna crkva u Osmanskom carstvu od pada Carigarda 1453. do obnavljanja Pećke patrijaršije 1557. godine

R. Bin Wong postavlja pitanje da li odsustvo određenog termina u određenom istorijskom trenutku prepostavlja nepostojanje samog pojma označenog tim terminom u datom vremenu.¹ Baki Tezcan odlučno daje negativan odgovor navodeći kao primer apsolutiste i konstitucionaliste koji pod tim nazivom nisu postojali u poznom XVI i XVII veku, ali je u tom periodu bilo moguće definisati ove dve različite političke pozicije kad se govori o autoritetu osmanskih sultana i njegovim ograničenjima.² Međutim, da li se ovakav negativan odgovor može primeniti kada govorimo i terminu *tolerancija* i o pojmu označenom ovim terminom? Da pitanje bude još preciznije: Da li možemo govoriti o toleranciji u Osmanskem carstvu XVI veka, tj. vremenu kada su živelji najznamenitiji Sokolovići i kada je ukazom sultana Sulejmana Veličanstvenog (1520-1566) obnovljena srpska pravoslavna crkva (1557)? Autor postavlja ovo pitanje i istovremeno tvrdi da je ono besmisленo i nesvrishodno. Čitalac će se zapitati zašto ga u tom slučaju uopšte postavlja. Razlog je taj što je u poslednje vreme u istoriografskoj literaturi ovo pitanje prilično popularno i što se mnogi istoričari osmanisti bave (ne)postojanjem nečega što se zove *pax Ottomana* ili *pax Ottomanica* - osmanski mir, tj. osmansko blagostanje. Kroz konkretne ličnosti i institucije koje obrađuje, ovaj rad nastoji pokazati da je ono što bi određeni istoričari nazvali tolerancijom u datom slučaju zapravo praktična i oportuna priroda osmanske politike koja u sebi nije imala permanentno definisane

1 Citirano u Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* Cambridge University Press, Cambridge 2010, 48. (dalje: B. Tezcan, *The Second Ottoman Empire*).

2 B. Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 48.

stavove prema svojim verskim skupinama, već je te stavove formirala u odnosu na dati trenutak.

Godine 1555. na Saboru u Augzburgu habzburški car Karlo V je nemačkim prinčevima garantovao pravo da u svojim domenima definišu vladajuću religiju - *cuius regio, eius religio*, izazivajući tako brojne verske nerede i seobe u Evropi. Nakon svega dve godine, 1557, osmanski sultan izdaje ukaz kojim dozvoljava obnovu srpske pravoslavne crkve, tj. Pećke patrijaršije. Ovaj događaj ide u prilog postojanju konstrukta koji se zove *pax Ottomana*. Međutim, kada se poznaju istorijske okolnosti koje su dovele do obnove srpske crkve, uviđa se da *pax Ottomana* nije trend negovan *per se*, niti rezultat tolerantne verske politike osmanskog carstva. Pre se može reći da je *pax Ottomana* u ovom konkretnom slučaju propratna pojava nastala kao rezultat naglašenog pragmatizma osmanske administracije.

Pre svakog konkretnog pitanja vezanog za stav Osmanskog carstva prema Pećkoj patrijaršiji i ulozi bosanskohercegovačke porodice Sokolović u njoj, potrebno je istaći da se opšti stavovi islama prema hrišćanima i hrišćanskim organizacijama ne smeju projektovati na odnos osmanske države prema istim.³ Takođe se ne sme koristiti jedinstven i permanentan obrazac u definisanju ovog odnosa u prilikama u kojima je Osmansko carstvo osvajalo nove teritorije naseljene stanovništвом različitih konfesiјa. Raznolikost Osmanskog carstva u pogledu stanovništva, religija i običaja učinila je da to carstvo razvije jedan veoma osetljiv i oportun politički refleks koji je podrazumevao odsustvo permanentnog stava prema stranim elementima i stava koji bi počivao isključivo na šerijatu. Odsustvo takvog stava se vidi iz činjenice da je srpska crkva ukinuta i obnovljena u relativno kratkom vremenskom razmaku: ukinuta je najpre krajem treće decenije XVI veka, a obnovljena 1557. godine. Štaviše, ona je i ukinuta i obnovljena za vreme vladavine istog sultana, Sulejmana Veličanstvenog. I pored slučaja Pećke patrijaršije, primeri ukazuju na to da osmanska vlast nikada nije samim svojim osvajanjem sedišta određene crkvene organizacije, ukidala tu organizaciju.

Osmanska politika je na teritorijama prema kojima je usmeravala svoja osvajanja tražila proosmanske elemente koji bi joj pomogli da učvrsti svoju vlast nakon osvajanja. Povoljan feudalni položaj Vaseljenske patrijaršije u Vizantiji je bio prilično oslabljen uoči osmanskog osvajanja 1453. Carstvo je vršilo sekularizaciju manastirskih poseda kao jednu od mera preusmeravanja svih resursa na svoju vojnu odbranu. Ovakvo delovanje je oslabilo ekonomski položaj crkve. Georgije Ostrogorski piše: „Posle dugog perioda neprekidnog napretka i materijalnog bogaćenja, vizantijski manastiri su se našli u krajnje žalosnom položaju. Nije čudo što su se svetogorski manastiri lako pomirili sa turskom vladavinom, koja im je ostavila unutrašnju samoupravu i garantovala materijalnu bezbednost, likvidirajući u isto vreme klasu vizantijске vojne aristokratije.”⁴

3 Мирко Мирковић, *Правни положај и карактер Српске цркве под турском влашћу (1459-1766)*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1965, 39. (даље: М. Мирковић, *Правни положај и карактер Српске цркве*).

4 М. Мирковић, *Правни положај и карактер Српске цркве*, 32-33.

Vizantijsko društvo je uoči osmanskog osvojenja Carigrada bilo politički podeljeno. Spoljašnja manifestacija te podele se ogledala u ideološko-verskoj podvojenosti društva na pristalice i pobornike unije sa katoličkom crkvom. Vizantijski vladari su dva puta formalno prihvatili uniju: 1274. u Lionu i 1439. u Firenci. Vizantijska crkva se pred 1453. protivila uniji i politici vizantijske države koja je još od ranije oslabila njen ekonomski položaj. Između unije i osmanskog pokroviteljstva, vizantijska crkva se opredelila za ovo drugo. U crkvenim krugovima se smatralo da je „bolje u Carigradu videti i tursku čalmu, nego papsku tijaru”.⁵ Sa druge strane, Osmanska administracija je u vizantijskoj crkvi morala videti značajnog političkog saveznika. Vizantijska crkva, tj. Carigradska patrijaršija je priznata svega tri dana nakon osvojenja Carigrada 1453. godine, po rečima savremenika protovestijara G. Francija, „frapantno brzo”.⁶ Patrijarh koji je zagovarao uniju je pobegao, a osmanska država je na upražnjeno patrijaršijsko mesto dovela Genadija Sholarija, osvedočenog antiunijata, kao ličnost podobnu aktuelnoj osmanskoj politici.⁷ Nakon prijema berata, carigradski patrijarh je od strane sultana Mehmeda II bio tretiran kao paša od „tri konjska repa” i sa carskom svitom bio je otpraćen do patrijaršije. Naziv milet-baša (starešina mleta, tj. nemuslimanske verske zajednice) kojim su označavani carigradski patrijarh i poglavari drugih priznatih crkava u Osmanskom carstvu, spajao u sebi verske i političke prerogative.⁸

Zvanična osmanska politika prema crkvenim organizacijama je zavisila od toga da li se centri tih organizacija nalaze unutar ili van granica osmanskog carstva. Osmanska administracija nije bila u zvaničnoj komunikaciji sa papskom kurijom po pitanju statusa i tretmana katoličke crkvene organizacije unutar granica Carstva. Izuzetak predstavlja bosanska franjevačka organizacija koja je od sultana Mehmeda II (1444-1446; 1451-1481) 1464. dobila Ahdnamu koje se odnosila samo na bosanske franjevce, ne na sve bosanske katolike.⁹ Situacija se nije razlikovala ni sa srpskom pravoslavnom crkvom sve dok njeno sedište nije direktno uključeno u osmanske domene. Dok su njene teritorijalne organizacije osvajanjima postepeno pripajane osmanskim domenima, nije pokretano pitanje legalizacije Pećke patrijaršije u osmanskom pravnom sistemu.

Obnova Pećke patrijaršije

Slučaj Pećke patrijaršije je sličan slučaju Carigradske. Pećka patrijaršija ja obnovljena 1557. godine fermanom sultana Sulejmana Veličanstvenog. Do obnove

---

5 Nevra Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, 216. (dalje: N. Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins*).

6 М. Мирковић, *Правни положај и карактер Српске цркве*, 43.

7 N. Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins*, 232.

8 М. Мирковић, *Правни положај и карактер Српске цркве*, 46-47.

9 Исто, 48.

srpske pravoslavne crkve nije došlo usled nekakvih emotivnih pobuda tada trećeg vezira carskog divanskog veća, Mehmed-paše Sokolovića, kao što to neki istoričari tvrde.¹⁰ Za to su se razvile okolnosti koje je osmanska administracija uočila i, skladno svom osetljivom političkom refleksu, jako dobro iskoristila. Tokom osmanskougarskog sukoba u Banatu 1551-1552. godine, srpski pravoslavni hrišćanski element na ovom području je predstavljao potencijalno značajan vojni činilac koga je osmanska uprava nastojala da privuče u svoje redove. U skladu sa tim, Mehmed-paša Sokolović je, kao predvodnik kampanje 1551. godine¹¹ poreklom iz Bosne, komunicirao sa ovim življem na njihovom jeziku i veliki deo privukao u osmanske redove.¹² Prilikom ponovne legalizacije srpske crkve u Osmanskem carstvu, vezir Sokolović je bio samo instrument, tj. posrednik preko koga je uspostavljena prisnija veza sa versko-etničkom grupom na Balkanu koja je u datom trenutku postala značajan vojno-politički faktor. Osmanska administracija je smatrala da će ovu grupu efikasnije iskoristiti ako je politički organizuje u vidu crkvene organizacije i podari joj verskog poglavara koji bi u isto vreme bio njen versko-politički predstavnik. Tako je i srpsko pravoslavno stanovništvo Carstva dobilo svog patrijarha, tj. milet-bašu. Srpska pravoslavna crkva je nakon pada srpske srednjovekovne države osmansku vlast prepostavila saradnji sa papskom kurijom i savezništvu sa mađarskom državom i njenim političko-teritorijalnim aspiracijama. Čak su izvesni manastiri i pripadnici klira srpske pravoslavne crkve pod Osmanlijama zadržali svoju pripadnost feudalnom društvenom sloju - postali su spahije.¹³

U nameri da srpski pravoslavni element što bolje organizuje pod svojom upravom, osmanska uprava je Pećkoj patrijaršiji nakon obnove 1557. godine, dodelila pod jurisdikciju veliku teritoriju. Njene granice su se protezale do granica samog Osmanskog carstva u Dalmaciji, Hrvatskoj i Mađarskoj. Uključivala je i Sofiju na istoku, a na jugu se protezala nešto južnije od Skoplja. Takođe je sadržavala neke eparhije van granica Osmanskog carstva, u habzburškoj Hrvatskoj i duž mletačke jadranske obale. U teritorijalnom pogledu, ostale pravoslavne crkve u Osmanskem carstvu su zaostajale za Pećkom patrijaršijom. Ponovno uspostavljanje srpske crkve i njene jurisdikcije na ogromnoj teritoriji rezultiralo je njenom povoljnom ekonomskom situacijom. Patrijaršija je gradila nove crkve i obnavljala stare, uspostavljena je i učvršćena mreža episkopija, a verska umetnost, naročito freskoslikarstvo, je procvetala. Prepisivane su verske knjige, a neko vreme su funkcionalne i određene manastirske štamparije.¹⁴ U Peći, 1561. godine, „szida se i popisa se sija preprata svetije velikije crkvi patrijaršije srbskoi, trudom i usrdiem

---

10 Миленко М. Вукићевић, *Знаменити Срби мусломани*, Српска књижевна задруга, Београд 1906, 21.

11 О ратovanju Mehmeda Sokolovića u Banatu 1551. godine, pogledati: Бранислав Ђурђев, „Прва година ратовања Мехмеда Соколовића у Банату и прва опсада Темишвара”, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, бр. 7, 1934.

12 М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве*, 87.

13 Исто, 15, 26.

14 Gabor Agoston, Bruce Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Facts on File, New York 2009, 520.

preosvešteneišago i blaženeišago arhiepiskopa kir Makaria...” Makarije je „carskim atišerifom vsa monastiri i cerkvi ponovil.”¹⁵

Iako je uloga vezira Sokolovića u uspostavljanju srpske crkve kao versko-političke organizacije srpskog etničkog elementa bila instrumentalna, ne bi trebalo zanemariti njegovu ulogu kao verovatnog zaštitnika i pokrovitelja ove organizacije tokom njegovog vezirovanja. Pored toga što je u prvim godinama nakon obnove Pećka patrijaršija doživela procvat, indikativna je činjenica da su njen presto trideset godina, od 1557. do 1587. godine, držali članovi pravoslavnog ogranka porodice Sokolović: Makarije Sokolović (1557-1571) koji se na natpisu crkve u Gruži iz 1553. pominje kao episkop¹⁶; Makarijev sinovac Antonije Sokolović (1571-1575) koji je na patrijaršijski presto stupio sa položaja hercegovačkog mitropolita, Gerasim Sokolović (1575-1586), prethodno verovatno ohridski arhiepiskop, i Savatiije Sokolović (1586-1587), najpre postržnik trebinjskog manastira i, prema natpisu u hramu Uspenija Bogorodice u manastiru Pivi iz 1572/3, hercegovački mitropolit.¹⁷ Oni su se na tom položaju nalazili jer su odgovarali političkim interesima Carstva, u periodu najprisnije saradnje srpske crkve i osmanske države. Podaci iz izvora se ne slažu oko toga u kakvim su rodbinskim odnosima bili Makarije i Mehmed-paša. Tronoški hroničar beleži da je Makarije „ot brata svoego velikago vezira turškog carskim atišerifom vsa monastiri i cerkvi ponovil...”¹⁸ Iz izveštaja mletačkog ambasadora Marina Cavallija iz 1558, saznajemo da je Mehmed-paša stric Makarijev.¹⁹

Osmanska uprava i pravoslavni ogrank porodice Sokolović u Pećkoj patrijaršiji

Nisu brojni istorijski izvori koji bi posvedočili o putovanjima pećkih patrijaraha iz porodice Sokolović u Istanbul. Međutim, s obzirom na to da je patrijarh bio jedina veza srpske verske zajednice sa Portom, jedini „pravni subjekt i ovlašćeni uživalac celokupnih autonomnih povlastica”, on se kao takav najčešće pojavljivao u Istanbulu.²⁰ Radovan Samardžić sugeriše da je Makarije Sokolović morao putovati u Istanbul neposredno pre uspostavljanja patrijarsije i da je „stvar ... svršena ... isključivo u porodičnom krugu, veoma prisnim dogовором Sokolovića okupljenih oko Mehmed-paše”.²¹ Gerlach beleži da je u septembru 1574. godine „sin Mehmed-pašinog brata” postavljen za arheiskopa Bugarske i da su ceremoniji njegovog posvećivanja u Istanbulu prisustvovali i čitali molitve carigradski i po svojoj

15 М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве*, 89, 95.

16 *Исто*, 87.

17 Радован Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Завод за уџбенике, Београд 2010, 109. (даље: Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*); М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве*, 103-104.

18 М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве*, 88.

19 Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, 105.

20 М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве*, 103.

21 Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, 109.

učenosti poznati aleksandrijski patrijarh koji se tom prilikom našao u prestonici. Novopostavljeni arhiepiskop pod sobom ima četrdeset episkopija i mesto njegovog stolovanja je „Ohrid, grad koji se nalazi na granici između Epira i Srbije, na deset dana udaljenosti od Jedrena”.²² Moguće je da Gerlach ovde misli na Gerasima Sokolovića koji je, prema istoriografiji, patrijah postao 1575. godine, a koji je, kako Samardžić prepostavlja, pre patrijarskog, zauzimao položaj ohridskog arhiepiskopa. Novi podatak koji Gerlach iznosi o prirodi rodbinskih veza između Mehmed-paše i pećkih patrijaraha Sokolovića doprinosi jedino težem rasvetljavanju istih. Četrdeset pomenutih episkopija u neznatno izmenjenom broju („četrdeset i jedna mitropolija i episkopija”) navodi i katolički misionar F. Leonardi koji je početkom XVII veka delovao na Balkanu.²³ Reči *patrijarh* i *arhiepiskop* su ravnopravno i često jedna uz drugu korišćene u titulaturi poglavara srpske pravoslavne crkve. Najzad, Gerasim Sokolović je prvi patrijarh koji svojom titulaturom obuhvata i Bugare - „arhiepiskopa pekskaga i patrijarha vsem srbljem i blgarom i severnim stranam”.²⁴ Gerlach beleži još jednu posetu „najbližeg rođaka Mehmed-paše”, patrijarha Gerasima Sokolovića Istanbulu. Na Uskrs, 4. aprila 1577. godine, pećki patrijarh Gerasim i ohridski arhiepiskop obavili su bogosluženje zajedno sa carigradskim patrijarhom.²⁵ Sam Gerlach, dakle, navodi dve posete Gerasima Sokolovića Istanbulu. Međutim, izvori koji bi posvedočili o eventualnim susretima Mehmed-paše Sokolovića sa svojim rođacima patrijarsima prilikom njihovih poseta prestonici su za sada nepoznati. U svakom slučaju, verovatnoća da je ovakvih susreta bilo je velika jer i savremenici kao što je Gerlach navode njihove najprisnije porodične veze.

Nasuprot tradicionalnom naglašavanju antagonizma između osmanske vlasti i srpske pravoslavne crkve, očigledno je da je između njih postojala dobra saradnja i da je ta crkva bila deo osmanskog upravnog sistema. Antagonizmi su, naravno, postojali i javljali su se kada bi se politike crkve i države mimoilazile. Međutim, pogrešno bi bilo periode nesuglasica projektovati na celokupan viševekovni odnos crkve i države. Položaj srpske crkve pod osmanskom vlašću uveliko je zavisio od samog njenog poglavara. Taj položaj je bio povoljniji ukoliko je saradnja crkve i države bila prisnija. Razvoj ovih odnosa je bio na vrhuncu upravo kada su patrijarski presto držali članovi bosanskohercegovačke porodice Sokolović. Iako je uloga Mehmed-paše Sokolovića u obnovi Pećke patrijaršije, kao što je već naglašeno, instrumentalna, a ne inicijatorska, ipak nije slučajnost da je 1557. godine za patrijarha postavljen jedan Sokolović, Makarije. Osmanska država je za predstavnika versko-etničke grupe kojoj je dozvolila organizaciju i određeni stepen autonomije, izabrala brata ili rođaka svog ministra Mehmed-paše Sokolovića jer se za takvu osobu nije sumnjalo da će biti politički podobna, da će

---

22 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, I, ur. Kemal Beydilli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, 149.

23 М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве*, 90.

24 Исто, 154.

25 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü, 1577-1578*, II, ur. Kemal Beydilli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, 553-554.

se držati linije osmanske politike i da će saradnja države i crkve preko nje teći bez nesporazuma. Iako osmanska uprava nije ugrozila crkveni sabor kao kolegijalni upravni organ srpske crkve, vidljivo je da je davala podršku patrijarhu Makariju u raspodeli crkvene vlasti na liniji patrijarh-sabor. Makarijeva lojalnost državi je nagrađena podrškom iste njegovom bivanju odlučujućim faktorom u crkvi. Nakon obnove Pećke patrijaršije, na položaj episkopa se dolazilo „sudom i iskušenjem sveteških mitropolit i bogoljubeznih jepiskop i blagogoveinih sveštenik”, ali „... poveljeniem blaženeišago arhiepiskopa Pekskago kir Makaria...” Novoizabrani su imali da se povicaju „blaženomu i vse svetešemu arhiepiskopu gospodinu i učitelju našemu i svetomu i sveštenome ego sboru”. Indikativno je da se crkveni sabor ovde pominje kao „ego sabor”. Prevagu u raspodeli vlasti na liniji patrijarh-sabor imali su prvi patrijarsi obnovljene srpske crkve iz porodice Sokolović. Kasniji patrijarsi su vezivani za različite protivosmanske akcije tako da je podrška koju su uživali od države slabila pa je i njihova moć prelazila u ruke sabora.²⁶

Što se tiče autonomije srpske crkve pod osmanskom vlašću, načelo izbornosti patrijarha je ostalo njen bitno formalno obeležje. Nakon izbora od strane crkvenih organa, pećki patrijarh bi dobijao berat od sultana. Prvi patrijarh obnovljene patrijaršije, Makarije, takođe je morao biti potvrđen beratom, koji, nažalost, danas nije sačuvan, kao ni drugi berati XVI i XVII veka. Najstariji sačuvani patrijaršijski berat potiče iz 1731. i izdat je Arseniju IV Jovanoviću. Berat je imao političke karakteristike i njegovo dodeljivanje patrijarhu je simbolizovalo povoljnu ocenu političke podobnosti kandidata. Smenom na osmanskom prestolu berati su se morali nanovo izdavati što je opet značilo političku reviziju držalaca berata.²⁷ Trideset godina je struja Sokolovića u srpskoj crkvi bila dominantna i podržavana od strane države: berati su prelazili iz ruku jednog Sokolovića u ruke drugog, a nakon smena na carskom prestolu i političke revizije, tu i ostajali. Kao i veliki vezir Mehmed-paša, i njegovi pravoslavni rođaci su bili u milosti države pod trojicom sultana, Sulejmanom Veličanstvenom, Selimom II i Muratom III.

Patrijarsi su u okviru svojih beratom predviđenih ovlašćenja prikupljali porez na svojoj teritoriji od sledbenika pravoslavnog hrišćanstva. Veći deo tih poreza je odlazio kao mirija u državnu kasu. U periodu dok su Sokolovići stolovali u Pećkoj patrijaršiji, primetni su intenzivirani napor srpske pravoslavne crkve da ubira poreze od katolika u Bosni i Hercegovini. Ovu pojavu Mirković objašnjava geografskim položajem teritorije pod jurisdikcijom Pećke patrijaršije. „Nalazeći se između Carigradske patrijaršije i Ohridske arhiepiskopije na jednoj strani, koje su s pravom sprečavale njenu ekspanziju ka jugoistoku i rimokatoličke organizacije u zapadnim balkanskim krajevima, s druge strane, čiji je pravni status polovično rešavan, Pećka patrijaršija je kretala ka rimokatoličkoj sredini”. U jednom hercegovačkom budžetu iz 1561. godine, istaknuta je odluka da „patrijarh ni vladika nema(ju) posla s latinskim fratrima”. Sukob ove vrste sa katolicima usled ovakvih nastojanja srpske crkve je rešavan i 1569. godine pred šerijatskim sudom u Sarajevu. Tom prilikom

26 М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве*, 102-103.

27 Исто, 95-96.

je izvesni Jovasil, izaslanik srpskog patrijarha nastojao da ubere porez od katolika *držeći u ruci visoku carsku zapovijed*. Katolici su se branili tvrdeći „Mi od (vremena) slavne sultanske okupacije pa do danas nijesmo nikad ni bračne, ni crkvene, ni kakve druge pristojbe ni rumunskom, ni srpskom patriki, ni mitropolitima ni drugim ljudima, ni rimpapskim biskupima, ni ikom ama baš ništa davalii, i na to imamo svetu fetvu”. Godine 1575. katolici se žale na Savatija Sokolovića, tada hercegovačkog mitropolita. sledećim rečima: „Sad među nama hoda mitropolit Savatije sa *dvanaest carskih konjanika*, te od svakoga sela po petnaest, po dvadeset i još više groša uzima, a mnoge od nas muči zatvorom i globom uzimajući po pet i deset groša. Do sada pak mitropoliti od nas nijesu jedne pare uzimali, a sada rečeni pop proti svetom šerijatu i proti visokim propisima u carskoj zemlji od raje novac i hasnu skupljajuć, neiskazano nasilje i zulum učinio je”.²⁸ Godine 1576. Porta je morala da interveniše jer su patrijarh i mitropolit od rimokatolika u bosanskom, zvorničkom, kliškom i hercegovačkom sandžaku uzimali venčanice i druge crkvene poreze. Godine 1561. i 1569. patrijarh je bio Makarije Sokolović; 1575 i 1576. Antonije i Gerasim Sokolović.

Neki istoričari tvrde da su srpski patrijarsi samim sultanskim beratima bili ovlašćeni da ubiraju porez od katolika.²⁹ Moguće je da su oni na ovakav zaključak podstaknuti navodima iz gorepomenutih izvora: da je izaslanik srpskog patrijarha u rukama imao *visoku carsku zapovijed*, ili da je, sakupljajući porez, mitropolit Savatije Sokolović imao pravnju od *dvanaest carskih konjanika*. Ovim navodima treba dodati i nedvosmislenu belešku melackog ambasadora Marina Cavallija iz 1558. godine u kojoj stoji da je Makarije Sokolović od sultana dobio „naređenje da mu svi hrišćani, i latinskog i grškog obreda, plaćaju iste namete”.³⁰ Međutim, treba imati u vidu da se *visoka carska zapovijed* odnosila na pravoslavno stanovništvo pod jurisdikcijom Pećke patrijaršije. Predstavnici srpske crkve su nastojali da izjednače pravoslavce i katolike u Bosni kako bi svoje pravo ubiranja poreza proširili i na potonje. Tako je patrijarh Maksim (1655-1681), u parnici koju je sa katolicima započeo pred šerijatskim sudom u Livnu tvrdio da se po *osmanskim propisima* njemu „podvrgavaju svi koji se krstom krste...”³¹ Pratnja koju je na raspolaganju imao Savatije Sokolović je bila uobičajen deo procesa ubiranja crkvenih poreza. Srpska crkva je sa autonomijom i povlasticama koje je imala predstavljala osmanski državni organ i njeni ubirači poreza su imali pravo da se koriste perogativima kao što su carska pravnja i nošenje oružja. O Makariju, prvom patrijarhu obnovljene srpske crkve, se pričalo „da može nositi topuz i njime tući svakoga ko mu se usprotivi. Zbog toga su ga prozvali Topuzli Makarije”. Još se tvrdi da je jahao dobrog konja i nosio kamilavku veću nego drugi kaluđeri.³² Da je praksa srpske crkve da ubira poreze od katolika intenzivirana za vreme Sokolovićâ, vidi se iz izjave istih da oni

---

28 Бранислав Ђурђев, Милан Васић, *Југословенске земље под турском влашћу (до краја XVIII века)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево 2005, 147-148.

29 Agoston, Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, 520.

30 П. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, 105.

31 М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве*, 155-156.

32 П. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, 105-106.

srpskom patrijarhu nisu davali nikakve pristojbe još od *slavne sultanske okupacije pa do danas*. Jedino još ostaje da se dokaže (ne)osnovanost reči Marina Cavallija.

Praksa potraživanja dadžbina od katoličkih vernika Bosne, međutim, nije počela sa Sokolovićima. Dva fermana sultana Bajazita II iz 1488. odnose se na neosnovanost ovakvih potraživanja od franjevaca bosanskog, hercegovačkog i kliškog sandžaka. U prvom fermanu se postavlja pitanje da li se franjevci mogu identifikovati sa pravoslavnima dok se drugim fermanom daje odričan odgovor na ovo pitanje. Izvori svedoče da je ovo drugi put kako se franjevci suočavaju sa nezakonitim potraživanjem pristojbi od strane predstavnika srpske pravoslavne crkve.³³ Kao što se iz datih primera vidi i kao što je već naglašeno, ova praksa nije osobitost perioda Sokolovića na patrijaršijskom prestolu. Ona je bila prisutna i ranije, doduše u prilično sporadičnim intervalima. Ona je za vreme Sokolovića samo intenzivirana. Patrijarsi Sokolovići su se, očigledno, služili svojim dobrim odnosima sa osmanskom upravom i tako nastojali prikupiti dodatna sredstva.

Iz ovakve prakse srpske crkve proističu najmanje dva važna istorijsko-kulturološka pitanja. Da li su i koliko vlasti u Istanbulu bile svesne podeljenosti hrišćanstva u Bosni, tj. razlike između pravoslavnog i rimokatoličkog življa? Vidimo da se njihova različitost morala dokazivati na šerijatskim sudovima. U fermanu iz 1615. godine, upućenom budvanskom veziru Ali-paši, beglerbegu bosanskom i kadijama raznih mesta u Bosni, stoji da se tužitelji „latinske“ vere razlikuju od vere „đaura“.³⁴ Drugo pitanje bi se odnosilo na odsustvo ovakve prakse u osmanskoj Mađarskoj, teritoriji na koju se takođe protezala jurisdikcija Pećke patrijaršije. Sa druge strane, poznato je da su Osmanlije bile dobro upućene u verske podele u zapadnoj Evropi. Osmanska uprava je ulagala veliki trud kako bi ostvarila dobre odnose sa protestantima i pridobila ih na svoju stranu u borbi protiv evropskih katolika. Međutim, izgleda da podela na pravoslavne i katolike nije mnogo okupirala pažnju osmanske administracije i da su fermani i berati izdavani kliru Pećke patrijaršije pod njenu jurisdikciju zaista stavljali sve hrišćane na njenoj teritoriji. Tek kasnije, kroz praksu, morala se kroz fermane i hudžete izvršiti specifikacija patrijaršijskih ovlašćenja.

Umesto zaključka

Odnosi Pećke patrijaršije i osmanske države su bili u usponu dok su se na patrijaršijskom prestolu smenjivali članovi pravoslavnog ogranka bosanskohercegovačke porodice Sokolović, rođaci velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića. Nedugo nakon vezirovog ubistva 1579. godine, politike srpske crkve i Osmanskog carstva počinju da se razilaze što je izazvalo njihove loše odnose. Patrijarsi koji su nasledili „dinastiju“ Sokolovića su počeli da se vezuju za sve češće

---

33 М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве*, 62-63, 186.

34 Исто, 156.

antiosmanske pokrete kako unutar tako i van Carstva pa je, sledstveno, položaj srpske crkve slabio dok ona nije konačno ukinuta 1766. godine.

Summary

Relations between the Patriarchate of Pec and the Ottoman state were rising, while the members of the Orthodox branch of the Bosnian-Herzegovinian family Sokolovic, relatives of the great vizier Mehmed-pasha Sokolovic, were placed on the patriarchal throne. Shortly after vizier's murder in 1579, the policies of the Serbian Church and the Ottoman Empire began to diverge that caused their bad relations. The patriarchs who inherited the "dynasty" Sokolović su began to associate with increasingly frequent anti-Ottoman movements both inside and outside the Empire, and consequently, the position of the Serbian church weakened until it was finally abolished in 1766.

IZMEĐU DEOSMANIZACIJE I BALKANIZACIJE: MUHADŽIRSKE DIONICE BOŠNJAČKE HISTORIJE

Apstrakt: *Prošlost i sadašnjost su nerazdvojne, jedna tumači drugu. Mnogi procesi "dugog trajanja" prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. To se odnosi i na složeno "Istočno pitanje", kao i problem deosmanizacije Balkana, čija je politička geografija u XIX i XX stoljeću bila izložena radikalnim prekrajanjima. Ratovi i progoni su važni činioci historije balkanskih muslimana. Sedamdesetih godina XIX stoljeća oni su sačinjavali polovinu stanovništva na osmanskom dijelu Balkana. Uz ratna pustošenja, znatan dio je 1870-1890. ubijen ili je prognan u Anadoliju. Nastala "turska ostrva" na Balkanu su nakon 1878. sve više sužavana, ili su nestala zbog iseljavanja muslimana. Multietnički i vjerski kolorit Balkana remetio je računice prostim kategorizacijama. Termin "balkanizacija", označavao je, nakon balkanskih ratova 1912-1913, "ne samo usitnjavanje velikih i snažnih političkih jedinica, već je postao sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i varvarskom". Balkanizacija "osmanske Evrope" i nasilne izmjene njene etničko-vjerske strukture, doveli su i do diskontinuiteta, brisanja historije, kao i fragmentacije svijesti preostalih muslimana i njihovih prorijeđenih zajednica, izostajanja znanja o međusobnoj povezanosti njihovih sudbina. Iseljavanja Bošnjaka kao i drugih muslimana različitog etničkog i lingvističkog porijekla sa Balkana u razne krajeve Osmanskog carstva, potom i u Tursku, tokom XIX i XX stoljeća, imale su niz posljedica.*

Ključne riječi: "Istočno pitanje", Osmansko carstvo, Turska, Balkan, muslimani, Bošnjaci, deosmanizacija, muhadžiri, balkanizacija, kultura sjećanja

BETWEEN DEOSMANIZATION AND BALKANIZATION: REFUGEE'S STEPS OF BOSNIAK HISTORY

Abstract: *The past and the present are inseparable, one interprets the other. Many "long-lasting" processes go beyond local frameworks and regional borders. This also applies to the complex "Eastern question", as well as the problem of the deosmanization of the Balkans, whose political geography in the 19th and 20th centuries was exposed to radical overlaps. Wars and persecutions are important factors in the history of Balkan Muslims. In the seventies of the XIX*

century, they constituted half of the population in the Ottoman part of the Balkans. With war devastation, a considerable part was killed or expelled to Anatolia between 1870 and 1890. The emergent “Turkish islands” in the Balkans after 1878 were increasingly narrowed, or disappeared due to the displacement of Muslims. Multiethnic and religious color of the Balkans disturbed accounts with simple categorizations. The term “balkanization” signified, after the Balkan wars of 1912-1913, “not only the fragmentation of large and powerful political units, but became synonymous with returning tribal, backward, primitive, and barbaric.” The Balkanization of “Ottoman Europe” and the violent changes in its ethnic-religious structure led to discontinuity, the erosion of history, as well as fragmentation of the minds of the remaining Muslims and their afflicted communities, the lack of knowledge of the interconnectedness of their fates. The emigration of Bosniaks and other Muslims of different ethnic and linguistic backgrounds from the Balkans to various parts of the Ottoman Empire, and then to Turkey, during the XIX and XX centuries, had a number of consequences.

Key words: “Eastern issue”, Ottoman Empire, Turkey, Balkans, Muslims, Bosniaks, deosmanisation, refugees, balkanization, culture of memory

Historija je polifoničan proces, jedan od najosjetljivijih barometara duhovne atmosfere u društvu. Ona je i složena veza između interpretacije prošlosti, poimanja sadašnjosti i nadanja od budućnosti koja je uvijek u magli. I preko njenog površnog izučavanja, napisao je Meša Selimović, iznenadimo se koliko ima “analognih, pa i identičnih situacija s našima, iz ovog vremena u kojem živimo... Sva egzistencijalna pitanja i muke žive u nama jednako kao što su živjela u našim bližim i daljim precima”.¹ Diskurs sa prošlošću, pokazuje brojna literatura, jeste dokaz da je savremenost mnogostruko povezana sa jučerašnjim. Historija se, kaže se u literaturi, nikada ne ponavlja doslovno, iako se neke paralele teško mogu izbjegći. Ona prosvjetjava ukazujući na posljedice djela u uporedivim situacijama. Svaka generacija mora da otkrije za sebe koje su situacije uporedive.² Ne postoje narodi bez historije, kaže Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm), “ili narodi koji se mogu shvatiti bez nje”. Oni se oblikuju u historijskim procesima. Svi narodi imaju zasebne priče i datume u svojoj memoriji. U njihovoј društvenoj svijesti postoje naslage mitologije kao dio kolektivnog identiteta. Historijske reference su brojne, sveprisutne i selektivne. Identitet jedne etničke grupe je u znatnoj mjeri uslovljen onim čega se njeni članovi sjećaju, sa pozitivnim i negativnim posljedicama koje

---

1 “Logičan zaključak iz tog notornog saznanja je da se sve oko čovjeka može promijeniti, ali se suština čovjekova veoma sporo mijenja ili se uopšte ne mijenja. Otkako čovjek postoji ista je ljubav, mržnja, zavist, želja za moći, sujeta, česta surovost, rijetka plemenitost, zaslijepljenošć parolama, spremnost na osuđivanje drugih, strah od ostalih ljudi, strah od smrti, želja za lažnom utjehom, euforično ili panično traženje bogova, žaljenje i gubljenje iluzija” – cit. prema: M. Selimović, Roman i istorija, *Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nazečića*, Sarajevo 1972, 93-95.

2 F. Karčić, *Kroz prizmu historije*, Sarajevo 2017, 188-189.

to nosi sa sobom. Svaka nacionalna verzija prošlosti je kompaktna a istovremeno i radikalno različita u odnosu na susjedne narode koji su doživjeli isto iskustvo, ali iz perspektive drugačije etničke grupacije.³ Još je Gizo (François Guizot) ukazivao da ima stotinu načina kako da se napiše historija. Isti se događaji mogu prikazivati na više načina sa suprotnim efektima.⁴

Historijski procesi nerijetko prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. Mnoge događaje je skoro nemoguće promatrati ako se o njima ne govori u širem kontekstu. Geografija je okvir za historiju, zapaža Robert D. Kaplan, američki pisac. Bitna je za sudbinu svake zemlje, definira njeno mjesto na karti, njena ograničenja i prilike. Geografski položaj države određuje njenu historiju više nego način na koji se ona politički vodi. Mape opovrgavaju samu ideju o jednakosti i jedinstvu čovječanstva. Prikazuju i kako svaka nacija opstaje u raznim okolnostima, ali i podsjećaju na sve različitosti podneblja koje izazivaju nejednakosti i nesloge.⁵ Ljudi su oduvijek dijelili svijet na oblasti, posjedujući realnu ili zamišljenu liniju razdvajanja. Geografske granice prate "društvene, etničke i kulturne na očekivani način".⁶ Političari i historičari su, za razliku od geografske nauke, sve do duboko u XIX stoljeću dijelili Evropu prema neuhvatljivim granicima "civilizacije" ili prema strateškim odnosima i rasporedu snaga velikih sila i njihovim interesima.⁷ Razumijevanje historije naroda i života na Balkanu, primarno je vezano za znanje o geografskoj prirodi ovog dijela Evrope. U svijesti mnogobrojnih istraživača on se mahom identificira sa onim njegovim dijelom koji je pripadao Osmanskom carstvu.⁸

Posebnosti balkanske historije i geografije doista čine interdisciplinarni pristup imperativom. Određivanje granica Balkana nije samo geografsko pitanje. U širenju ili sužavanju njegove teritorije više je presuđivala politika nego geografija. Svaki veliki proces tu je započinjao uz asistenciju strane diplomatijske i evropskog duhovnog uticaja. U punjenju i detoniranju balkanskog "bureta baruta" i "međunarodna zajednica" je tokom historije imala znatnog udjela. Balkan je značajno civilizacijsko raskršće, kolijevka različitih kultura, region kontakata i kontrasta između hrišćanstva i islama, Istoka i Zapada, ali i metafora stalnog cijepanja i sudaranja. To je polje napetosti i nedovršene historije, "etničkih koktela" i "nesavršenih političkih granica", gdje „koloplet sjećanja i osveta nikada

3 H. Anhel Ruis Himene, Senke varvarstva: sučeljavanje kolektivnih sećanja u bivšim jugoslovenskim republikama, *Balkanija*, br. 3, Beograd 2012, 139. Ne treba gubiti izvida upozorenje Edvarda H. Kara da "ako neka planina drugačije izgleda kada se posmatra iz različitih uglova, iz toga ne sledi da ona objektivno nema nikakav oblik ili da ima beskonačni broj oblika" – prema: E. H. Kar, *Šta je istorija?*, Beograd 2001, 23.

4 Г. Марков, Збогум на балканализацијата, у: *Балканот во новиот милениум*, Скопје 2002, 301.

5 Moć zemljopisne karte, *Politika*, Beograd, 27. septembar 2012, 04.

6 E. W. Said, *Orijentalizам: западњачке предодлубе о Оријенту*, Sarajevo 1999, 73.

7 Upor. Č. Popov, Neke kontroverze o istoriji Prvog srpskog ustanka, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 69-70, Novi Sad 2004, 12-13.

8 Lj. Trgovčević, O istorijskoj promenljivosti Balkana kao političke metafore, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 2007, 14.

ne iščezava“. Veći dio Balkana čine mješavine naroda i religija. Mjesta susreta i prožimanja velikih religija i kultura obogatila su njegov duhovni prostor, ali i bile povod diobama i raskolina.⁹ Istočno pravoslavno hrišćanstvo je vizantijsko, rimsko katoličanstvo je nasljeđe Zapadnog rimskog carstva, dok je islam na Balkanu osmansko nasljeđe. Svaka od ovih složenih i ambivalentnih religijskih tradicija učestvovala je u održavanju nasljeđa od šireg kulturnog i civilizacijskog značaja.¹⁰ Religije su bile moćne vododjelnice u formiranju južnoslavenskih nacionalnih identiteta i nacionalizama. One mogu biti značajno oružje u politici zbog svog karaktera, činjenice da čine skup vjerovanja sposobnih da motiviraju društvene akcije.¹¹ Ideologije su prolazne, religijske kulture su trajnije.

Razvitak historiografskih saznanja i kritičkih tumačenja, u društвima dijaloga, otvaraju “nova polja nepoznatog”, pa je u tome i njihova posebna vrijednost. Svaki značajniji događaj iz proшlosti Balkana može se promatrati iz više uglova i biti predmet različitih tumačenja. Njegova nasljeđa tumačena su i kao linije razdvajanja koje su mu dale svojevrstan nestalni karakter. Nasljeđa, pak, nisu ni postojana ni vječna. Iстicanje njihovih karakteristika na crtama razdvajanja između nekompatibilnih civilizacija prepostavlja svoђењe ljudskog bića na fragmentaciju i relativizam, “kada se nasleđa sustиžu i uzajamno prepliću, stvarajući jedinstvene prostore koji su povezani sa njihovim istorijskim nasleđem i njihovom osobrenom idiosinkrazijom”.¹² Balkan treba sagledavati kao cjelinu. Historija malih naroda i različitih oblasti može se objektivnije shvatati samo u okviru šireg geografsko-historijskog konteksta koji ih obuhvata. Nijedna etnička zajednica na tom prostoru nikada nije živjela potpuno odvojeno od drugih. Njegova etnička i vjerska mozaičnost kvarila je račune prostim kategorizacijama i onemogуćavala jednostavna rješenja.¹³ Historija svakog naroda je historija procesa dugog trajanja. Nijedan prostor nije jednom zavijek dat bilo kojem narodu, niti jedan narod može računati na svoju vječnost. Davno je napisano “da su narodi, kulture i civilizacije smrtni kao i ljudska bićа”. Svaki narod ima svoj “život tako što ima rađanje, uspon, pa i umiranje”. Historija je puna umrlih, ali i naroda koji se, možda, “i na naše oči, rađaju, naroda u našem smislu reči”. Profesija historičara uči i da narodi “itekako mogu uticati na vlastitu sudbinu” (Ivan Đurić). Pitanja historije kao iskustva i

9 Etnički čiste kulture, ustvrdio je Bogdan Bogdanović, ne postoje: “Zabluda da postoje posebno je pogubna na Balkanu, gde se bogatstvo modela upravo i sastoji u hiljadugodišnjim prožimanjima” – cit. prema: B. Bogdanović, Zavađene memorije, u: *Druga Srbija – deset godina posle: 1992-2002*, Beograd 2002, 247.

10 M. Bakić-Hayden, *Varijacije na temu “Balkan”*, Beograd 2006, 160.

11 Upor. D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje*, Beograd 1999, 184; Dž. Espozito, *Islamska pretnja: Mit ili stvarnost*, Beograd 1994, 53; S. Terzić, *Religija kao faktor oblikovanja nacionalnog identiteta Srba*, u: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd 1998, 299-300; M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, Beograd 2001, 84; R. Radić, *Pripadanje bez verovanja i poznavanja*, u: *Novosti iz proшlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd 2010, 111.

12 A. Maura Kastilja, Evropski imaginarni simbolizmi: kritički pristup izučavanju Balkana, *Balkanija*, br. 4, Beograd 2013, 32.

13 Upor. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 224; N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, Sarajevo 2000, 244.

nje kao svjedočanstva moraju se povezivati i zajedno razmatrati. Širom Balkana egzistira više historiografija, od kvazinaučnih, "patriotskih", od onih ušančenih u zastarjele istraživačke metode i "užeglo znanje", do kritičkih i multiperspektivnih, pri čemu svaka živi svojim životom i mjerilima, u međusobnim sporovima ili ignoriranjima, kao i sa različitim sferama uticaja.

Migracije su stalni pratioci etničke, političke, kulturne i privredne evolucije čovječanstva. Pomicanja i preseljenja su širom planete uticali na izmjene etničkih granica, na promjene u teritorijalnoj proširenosti pojedinih jezika i dijalekata.¹⁴ Povijest svakog iseljeništva, ustvrdio je Ljubomir Antić, sastavni je dio "nacionalne povijesti te je kao takvu treba uzimati, raščlanjivati i ocjenjivati". Nikakva studija o etničkim grupama, upućivao je Jovan Cvijić, ne može se korisno poduzeti bez prethodnog poznавања porijekla stanovništva.¹⁵ Kada bi se o prošlosti Balkana pisalo iz perspektive historije seoba, stekla bi se mnogo realnija, stvarnost bliža slika od one koje pružaju izobličene i ekstremno konstruirane nacionalne historije.¹⁶ Ništa na tom prostoru, uočava Valter Roberts, nikada nije crno-bijelo, "postoje samo različite nijanse sive". Balkanska historija, kao večni dijalog prošlosti sa sadašnjosti, odveć je "natočena izgubljenim obećanjima i neostvarenim nacionalnim veličinama".¹⁷ Migracije su radikalno mijenjale demografsku kartu balkanskog prostora - "pojasa trenja", gdje je prisutan fenomen seoba, migracija, egzodus, preseljavanja, raseljavanja i naseljavanja, značajno uticao i na profiliranje etničkih, političkih, društvenih i kulturnih odnosa.¹⁸ Počevši od kraja XIV stoljeća, u velikim migracijskim pokretima "ispremeštano je sve stanovništvo na prostoru od Veleške klisure na Vardaru pa do Zagrebačke gore" (J. Cvijić). Iz dinarskih oblasti migracione struje su prešle Dunav, Savu, Unu, Kupu, Dravu i naseljavale su Banat, Bačku, Baranju, Srem i Slavoniju, Hrvatsku, Štajersku, Kranjsku, "prešle su na mnoga ostrva ili otoke Jadranskog mora, u Istru, u okolinu Trsta, čak neke slabe struje u Goricu. Dolazile su u Italiju, poglavito u mletačku oblast i Abruce, zatim u Erdelj i Južnu Rusiju".¹⁹ Napuštanje izvorne sredine rezutiralo je krupnim

---

14 M. Friganović, *Demografija: Stanovništvo svijeta*, Zagreb 1978, 139; *Povijest svijeta*, Zagreb 1990, 475.

15 M. Sentić, Značaj Cvijićevog rada za savremena istraživanja migracija, *Stanovništvo*, X-XII, Beograd 1965, 241.

16 H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd 2008, 54.

17 M. Ekmečić, Savremeni istočnoevropski intelektualac i Makijaveli, *Filozofija i društvo*, III, Beograd 1990, 172.

18 M. Lutovac, Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti, *Glasnik*, Etnografski institut SANU, VII, Beograd 1958, 1. Ivan Đurić je ustvrdio da su Slaveni koji u VI stoljeću, sa donjem toku Dunava, napadaju balkanske granice Bizantije, počeli dugoročno da se nastanjuju umutar ovog poluostrva početkom VII stoljeća. Uprošćeno uzev, može se kazati da su današnji Slovenci i stanovnici "jugoslavenske" Makedonije potomci tih Slavena pristiglih u prvom talasu naseljavanja. Tek nekoliko decenija docnije pristižu – iz tzv. "Bijele Hrvatske" i "Bele Srbije", pod različitim okolnostima, drugi Slaveni - Hrvati i Srbi, razdvajajući one Slavene iz prethodne seobe. Njihova domovina se nalazila na području današnje Južne Poljske"; opšir. I. Đurić, *Vlast, opozicija, alternativa*, Beograd 2009.

19 "Ove seobe znatno su izmenile raspored naroda na Balkanskom poluostrvu u mnogim oblastima. Jedno stanovništvo smenjeno drugim, drukčijim osobinama, negde drugog jezika, a često drukčijeg

potresima – promjenama društvenih odnosa, društvenih grupa, identiteta, normi ponašanja, kriterija vrijednosti. Migracije su pratile konflikti i kompromisi koje pojedinac i kolektiv uspostavljaju sa novom sredinom, diskriminacije i otpori, socijalna dezorganizacija (ksenofobija, nacionalizam, kulturni šok), tokovi adaptiranja, asimilacije.²⁰ U središnjem i sjeverozapadnom dijelu Balkana od XV do XIX stoljeća etnički su preovladali južnoslavenski narodi. Pod svoju kontrolu dobili su istočne obale Jadrana, Save i Tise u Dunav, glavni prolaz preko Balkana dolinom Morave i Vardara.²¹

Historija nam govori, utvrđuje Fikret Karčić, da su sve muslimanske države “od Medine pa do Osmanskog carstva – bile multietničke države”. Marija Todorova nije usamljena kada tvrdi da je pola milenijuma osmanske uprave Balkanu donijelo ne samo ime, već i najduži period političkog jedinstva u njegovoj historiji. Historija osmanske države je i historija svih naroda koji su unutar nje živjeli, bez obzira na sve njihove razlike, memorisane različite datume i priče. Ova neokolonijalna imperija je bila nadnacionalna, simbioza turskih, islamskih, vizantijskih i balkanskih tradicija. Balkan se, kao multireligijski i multikulturalni prostor, u literaturi definira i kao osmanska baština. Osmanska stoljeća zajedničke koegzistencije stvorile su i zajedničko nasljeđe, prisutno u brojnim elementima njegove materijalne i duhovne kulture. Interpretacije o osmanskom nasljeđu na Balkanu su, pak, različite, u znatnoj mjeri dugo determinirane visokim stepenom ideologizacije i politizacije unutar većine postosmanskih država. To je rezultiralo ograničenim, selektivnim tumačenjima, “nekohherentnošću, nepouzdanošću i protivrečnošću” mnogih sudova i ocjena vezanih za ovu tematiku. Historija osmanske države je nerijetko interpretirana, preko zamagljenih vidika, sa mnoštvom predrasuda, sa potcenjenjivačkim i olakim zaključcima, u evropskim, a naročito u historiografijama balkanskih zemalja, ambicioznim i isključivim u lokalnim koordinatama, višestruko imunim na kontraargumente proizašle iz suprotnih iskustava i saznanja.²² Tradicionalni način istraživanja bio je u vezi sa politikom. Dodatni problem u proučavanju osmanskog perioda čine matrice, ignorancija, opsjednutost arhaičnim

---

dijalektu. Nastala su ukrštanja stanovništva, koje se usled migracija izmešalo, izvršili su se znatni etnički i etnološki procesi koji su u mnogome izmenili etnički tip pojedinih oblasti. Često je nestajalo starog pokrajinskog i istorijskog narodnog tipa i obrazovao se nov etnički amalgam” – cit. prema: J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije*, Beograd 1966, 129-130.

20 Lj. Dimić, *Srb i Jugoslavija*, Beograd 1998, 29, 74.

21 *Historija naroda Jugoslavije*, II, Zagreb 1960, 852.

22 S. Petrović Todosijević, “Nacionalno vreme” – okvir za samorecepцију građana Republike Srbije, u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, 73-74. Osmansko carstvo je, prema grčkom historičaru Dimitri Kicikisu, bilo jedno od najvećih stalnih, neokolonijalnih carstava i civilizacija drugog milenija nove ere. U trenutku najveće ekspanzije, prisustvom na tri četvrtine oboda Sredozemlja, ovo carstvo je posjedovalo impresivnu političku konstrukciju kakvu Zapad nije video još od vremena Rimskog carstva. Po iskazu Ž. Sovažeа, “svaki podanik Velikog Gospodara (mogao je da) putuje od Dunava do Indijskog oceana i od Persije do Magreba, a da u svakom trenutku bude potčinjen istim zakonima, sa istom administrativnom organizacijom, da govori istim jezikom i da koristi istu novčanu jedinicu”.

pogledima i obrascima, preuzetim iz političkog miljea i literature prošlih stoljeća. Ukorjenjena i pojednostavljena stajališta nisu karakteristična samo za vanstručnu javnost, već i za one stručne krugove koji su se više trudili da sude nego da shvate. "Znanja" o prošlosti, definirana na specifičan način, koriste se za obrazlaganje različitih ideologija, opravdavanje "istorijskih prava", formiranje kolektivnih i individualnih identiteta, što su polja koja utiču na različite društvene situacije u savremenosti.²³

Osmanska država je u nauci i politici dugo bila nužna i kao unutarnja deponija evropskih stereotipa i raznih strasti, da bi Zapad mogao sebe da vidi u toj perspektivi kao boljeg. "Imaginarni Turčin" je ključni "evropski Drugi", budi različite asocijacije. Osmanska i Habsburška imperija su podržavale ono čega se Zapad dugo najviše plašio – mješavine zajedničkog života nedovoljno sličnih "karaktera" i načina života, "nekompatibilnih antropoloških karakteristika, nespojivih jezika i konfesija". Ovakva prožimanja zapravo su refleksi miješanja Istoka i Zapada.²⁴ Zapadnjaci su dugo balkanske prostore, shodno klišeima, tretirali neistraženom, egzotičnom zonom koja odvaja superiornu evropsku civilizaciju od "mističnog Orijenta". Stvarajući vlastiti mit, Zapad je pripisivao sebi sve pozitivne osobine. Morao je pritom da pronađe i konstruira i ono suprotno i negativno. Metoda stvaranja "predrasuda bez griže savjesti" odavno je poznata. Još je mit o divljem čovjeku tokom otkrivanja Novog svijeta dao okvir evropskoj percepciji "drugih".²⁵ "Više no jednom", napisao je Bernard Lewis, "mi sa Zapada smo svoja najdublja nadanja i strahove projicirali na strane narode i udaljene zemlje". Historijat odnosa Zapada i Istoka može se predstaviti kao proces u kojem je "Orijent uvijek i iznova bivao orijentaliziran od strane Zapadnjaka".²⁶ Brojni putopisci su u XVIII i XIX stoljeću nalazili da Istok počinje upravo u Beogradu. U vremenu kada su Balkanom dominirala dva velika carstva, Osmansko i Habsburško, čije su granice smatrane tačkom razgraničenja između Istoka i Zapada, na Zapadu su taj dio svijeta, sve do Prvog svjetskog rata, smatrali "parčetom Azije u Evropi", odnosno Bliskim istokom ("Proche Orient"; "Near East"). Na karti Bliskog istoka, objavljenoj 1911, kao njegova najzapadnija tačka označena je Banja Luka u Bosni i Hercegovini, a kao najistočnija Konja u Osmanskom carstvu. Pretežno negativne slike o islamu, muslimanima, o "turskoj okupaciji", prisutne su i u historijskoj svijesti i kolektivno-psihološkom stereotipu hrišćanskih naroda "jugoistočne Europe"- termin koji se, budući da je izraz Balkan vremenom dobio pejorativno značenje, upotrebljava sve više kao "neutralniji izraz" za Balkan. Karakter "balkanizma" je višeslojan i

23 V. Mihajlović, Genius loci Balkani: recepcija prošlosti i konstruisanje akademskog narativa o balkanskom nasleđu, *Etnoantropološki problemi*, sv. 3, Beograd 2013, 780.

24 S. Lazarević-Radak, Simbolička geografija Balkana: granični prostor u engleskim i američkim putopismima 1835-1909, u: *Kulturna prožimanja: antropološke perspektive*, Beograd 2013, 58-59.

25 M. Milosavljević, Divlji čovek kao mera drugosti, *Etnoantropološki problemi*, sv. 3, Beograd 2011, 608.

26 A. Kasumović, Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878-1881. godine, *Godišnjak*, knj. 43, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo 2014, 248.

polifoničan. Za balkanske nemuslimane, prema sudu D. Tanaskovića, “islamsko/osmansko nasleđe u istorijskoj svesti”, pretežno se vezuje za “mračne stranice nacionalne prošlosti, za „ropstvo pod Turcima”, i čitav sistem predstava koji je na temelju te percepcije tokom vekova uobličen”.²⁷ Dugovječne su tendencije u balkanskim državama zapostavljanja “islamske prošlosti”, odnosno prakse da se o njoj mahom govori samo u negativnim terminima. Nužno je povećanje znanja o teorijsko-metodološkim osnovama za proučavanje osmanskog nasljeđa, kao i njegovo preispitivanje iz perspektive različitih humanističkih disciplina. “Orijentalistički” prtljag mnogih evropskih naučnika još i “dan-danas putuje zajedno s njima”.²⁸ Dekonstrukcije orijentalizma kao diskursa o islamskoj drugosti koju je izveo Edvard Said, i balkanizma kao diskursa o “nepotpunoj drugosti” ili prije “nepotpunom ropstvu, unutrašnjoj tamnoj strani” u djelu Marije Todorove, ostvarena su koja ohrabruju.²⁹

Osmanska kultura se može analizirati tek sa distancicom od nacionalističkih kriterija. Kritička nauka je u velikoj mjeri odbacila teze da je prihvatanje islama na Balkanu bio rezultat osmanskog državnog pritiska. Islam se razvijao postupno i evolutivno. U XVII stoljeću muslimani su već činili većinu stanovništva u Bosni. Vladislav Skarić je napisao da je krivo mišljenje kako se na Balkanu “islam širio naglo i da je službeno širen silom. Ja ču istaći samo fakat da 19. vijek ne bi zatekao nijednog hrišćanina, niti bi bilo ijedne crkve i manastira da je islam širen državnom silom. Islam su širile prilike i ljudske okolnosti”³⁰ Tomovi naučno utemeljenih djela ništa, pak, ne mijenjaju u odnosu prema historiji ako su društvene i političke okolnosti takve da je poželjna drugačija “svijest” i “kultura sjećanja”. Mnogo je “naučnih” radova čiji autori istrajavaju na mentalnoj matrici XIX stoljeća, kao pobornici epike i manihejske interpretacije historije, olakih sudova koji su snagom inercije ukorjenjivani kao dogme. Iskarikiran osmanski muslimanski svijet često je optuživan za dekadenciju, dok je osmanska država tretirana kao “bolesnik na Bosforu”, kojeg su brojni ljekari i njihovi asistenti prije težili da ubiju nego izlječe. Ako bi se nasuprot Evropi ili Zapadu, piše Gunnar Hering, austrijski balkanolog, Osmansko carstvo postavilo kao rezervat stagnacije, te pritom impliciralo, da bi jugoistočna Evropa, bez prodora Osmanlija, učestvovala u napretku prosvijećene

27 D. Tanasković, *Islamsko i u kulturi balkanskih naroda*, Djelimično izmijenjeni tekst saopštenja podnijetog na naučnom skupu „Verska istorija islama na Balkanu“ (Gazzada, 5.-9. septembra 2006); [http://www.veraznanjemir.bos.rs/index.php?page=inicijativ_%20za_pomirenje](http://www.veraznanjemir.bos.rs/index.php?page=inicijativ_%20za_pomirenje&lang=srp&subaction=showfull&id=1307694102&archive=&start_from=&ucat=10&lang=srp&page=inicijativ_%20za_pomirenje).

28 Ideja “Evrope” kao dio iste one tradicije koja je stvorila i “orijentalizam” – sliku “Orijenta” kao evropskog “drugog” i kojeg je poricala, odrazila se i na antropološka istraživanja – vidi: T. Bringa, *Biti Musliman na bosanski način*, Sarajevo 1997, 18.

29 S. Petan, *Balkanske granice i kako ih preći*, <http://www.e-novine.com/kultura/kultura-knjige/52116-Balkanske-granice-kako-prei.html>.

30 Cit. prema: M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1940, 28; R. Smajić, Odnos Porte prema vjerskoj strukturi stanovništva u Bosni i Hercegovini (15.-16. st.), *Ljudska prava*, br. 3-4, Sarajevo 2005, 171-172.

Evrope, onda je takvo gledište neodrživo. "Zona nerazvijenosti" nije ograničena samo na Osmansko carstvo i njegove države nasljednice, već je obuhvatala širok pojas od Rusije do centralnog dijela istočne Evrope, Balkan i jonska ostrva pod mletačkom i britanskom upravom, južnu Italiju, te Španiju i Portugaliju i time nekada moćne zajednice, kolonijalne države i središta renesansne kulture.³¹

Politička geografija Balkana radikalno je prekrajana, najčešće igrom interesa velesila, ali su se dubinske matrice kolektivne psihologije njegovih naroda presporo mijenjale.³² Kultura i etničnost, pojednostavljeno rečeno, ne mogu se *apriori* poistovjećivati. Kulturne granice se rijetko preklapaju s granicama etnosa/naroda.³³ Ako se kultura i geografija ne poklope, onda se poklapanje može nametnuti genocidom ili prisilnim migracijama.³⁴ U nacionalnim historiografijama često je prenebregavana činjenica iz historije balkanskih naroda, da su i oni "bili zahvaćeni "pojavama nacionalne mitomanije, megalomanije i netrpeljivosti, pa i šovinističke mržnje jednih prema drugima".³⁵ Princip nacionalnosti" izmijenio je 1830-1878. političku kartu Evrope. Gotovo svuda je sopstvenoj državi pripisivana božanska priroda. Ispunjene nacionalnih ciljeva, bez obzira na njihov sadržaj, smatralo se „svetom“ dužnošću. Nacionalizam, transnacionalni i transferitorijalni fenomen, palio je Evropu.³⁶ U drugoj polovici XIX stoljeća nacionalizam na Balkanu uglavnom je slijedio italijanski i njemački primjer, kao i evropske smjernice označene jakobinskim principom: "jedna nacija - jedna država". "Uvoz evropske vrste nacionalizma" iziskivao je da se "heterogeni osmanski prostor, naseljen različitim etničkim i verskim zajednicama, transformira u homogenu nacionalnu domovinu", piše Behul Ozkan (Behlül Özkan). Proces "evropeizacije Balkana" izazvao je velike tragedije na tom prostoru.³⁷ Hrišćanski stanovnici Balkana su nastojali "postati Evropljani" time što su brutalno razarali osmanska nasljeđa,

---

31 Prema: S. Balić, *Bosna u egzilu*, Zagreb 2000, 56.

32 Lj. Mitrović, Geopolitički i sociološki aspekti tranzicije jednog regionalnog prostora - od Balkana ka Jugoistočnoj Evropi, *Srpska politička misao*, br. 1-2, Beograd 2006, 120.

33 M. Pijović, Pristupi proučavanja identiteta u prošlosti, *Historijska traganja*, br. 8, Sarajevo 2011, 22.

34 S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poreta*, Zagreb 1998, 173. Historičari se često suočavaju sa događajima koji su, po prirodi, nedokumentirani. Kada su masovna ubistva u pitanju, interes počinitelja je da ti zločini ostaju nedokumentirani. Bez svjedočenja očevidača, neki historijski događaji ne bi se uopšte mogli dokumentirati i „nestali bi iz ljudske memorije“ (Nathan Beyrak) – vidi: *Oslobođenje*, Sarajevo, 28. januar 2012.

35 Č. Popov, *Gradanska Evropa (1770-1914)*, knj. III, Beograd 2010, 75.

36 H. Sundhaussen, *Sarajevski atentat, Srbija i duh 1914*, Peščanik.net, 25. novembar 2014, <http://peschanik.net/sarajevski-atentat-srbija-i-duh-1914/>. Pitanje etniciteta je od XIX stoljeća bilo "mučno pitanje" srednje, istočne i jugoistočne Evrope. Postojanje nacija i nacionalnih manjina posljedica je historijskog organiziranja teritorija na nacionalnom principu. Ovaj princip je, milom ili silom, asimilacijom ili protjerivanjem, umanjio šarenilo i raznolikost evropskog kontinenta. Navedeni princip koji poznaje samo dva moguća oblika nacionalnog i etničkog postojanja - nacije i nacionalne manjine, isključuje postojanje drugih etničkih grupa koje nisu priznate kao nacionalne manjine – vidi: K. Promicer, (Ne-) vidljivost skrivenih manjina na Balkanu: neka teorijska zapažanja, u: *Skrivene manjine na Balkanu*, Beograd 2004, 11-12.

37 Z. Ćirjaković, Gavrilo u majici sa logom Peščanika, *Politika*, Beograd, 2. juli 2014.

nekritički oponašali modele Zapada i prihvatali ograničavajući oblik nacionalnih država.³⁸ Etnički nacionalizam nije bio zagovornik višenacionalne države.

Historija Balkana nije potpuna, niti se može tumačiti bez izučavanja i uvažavanja udesa muslimana, čiji je brutalni progon sa tog prostora započeo još krajem XVII stoljeća. Unutar historijsko-demografske problematike značajno mjesto zauzimaju migraciona kretanja muslimanskog stanovništva koja, kao pojavu dugog trajanja, treba promatrati u regionalnoj perspektivi. Migracije su jedno od najvažnijih obilježja historije muslimana na Balkanu, jedan od temeljnih simbola njihove historije, bilo je da riječ o dugom periodu povlačenja Osmanskog carstva iz Evrope započetom u XVII stoljeću, što je dovelo do golemih prostornih i demografskih prekomponiranja etničkih i vjerskih zajednica, ili o periodu krajem XIX i tokom XX stoljeća, kada se ova kretanja odvijaju u novonastalim uvjetima, u pojedinim regijama, sa više ili manje inteziteta, u znaku egzodus-a, deportacija, asimilatorskih pritisaka, nedefiniranog manjinskog statusa u okviru balkanskih država, latentne ili otvorene diskriminacije, represije i neizvjesnosti.

„Historijski pojmovi“ nemaju samo saznajnu ulogu. Njihove borbene verzije imaju mobilizacijsku ali i društveno-integrativnu funkciju jer homogeniziraju za ili protiv.³⁹ Historija višedimenzionalnog „Istočnog pitanja“ buhvata historiju nekoliko burnih stoljeća i lanac naroda i raznih nacionalnih kultura. Uži smisao pojma „Istočno pitanje“ - dugog historijskog „problema“, još od kraja XVII stoljeća nalazio se u sudaru Evrope sa islamskim svijetom, koji je sa sobom donijelo osmansko prodiranje u Evropu i njegovo zaposjedanje bitnih trgovackih i vojnih puteva, najkraćih veza Zapada sa Istokom. U vrijeme osmanskog uspona to je pitanje opstanka evropskih sila koje su bile na udaru osmanskih osvajanja. Ovo pitanje je, dijagnosticira Dragutin Pavličević, „višestoljetni proces sukobljavanja Istoka i Zapada, Prednje Azije i Europe, kršćanstva i islama, dviju kultura i civilizacija“. Opadanjem osmanske moći, „Istočno pitanje“ je preraslo u borbu za osmansko nasljeđe. Od „Bečkog rata“ (1683-1699) nastupilo je vrijeme opšteg progona muslimana. Stav da su muslimani tuđinci u Evropi dio je mentaliteta poznatog pod imenom Istočno pitanje („Orijentalno pitanje“- Res orientales), koje je u Evropi posebno živjelo od Kučuk-Kajnardžijskog mira (rus. Кючук-Кайнарджийский мирный договор - tur. Küçük Kaynarca Antlaşması) 1774. do 1923, perioda progona muslimana iz njenih dijelova. U biti, to je „nastojanje da se Osmanlije i islam izbace iz Europe“. Muslimani su smatrani „strancima“ od kojih je trebalo oslobođiti evropsku teritoriju.⁴⁰ Malo se zna o fatumu muslimana u Herceg

38 Upor. K. Kaser, Sukob religija i kultura na Balkanu: prošlost i perspektive, *Almanah*, br. 15-16, Podgorica 2001, 82-83; Č. Ingrao, Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi-pogled istoričara, *Helsinške sveske*, br. 10, Beograd 2001, 14-15; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 495-496.

39 T. Kuljić, Pojmovna istorija- izvori, teorija i kritike, *Tokovi istorije*, br. 2, Beograd 2017, 198.

40 D. Kicikis, *Osmansko Carstvo*, Beograd 1999, 6; D. Pavličević, *Hrvati i Istočno pitanje*, Zagreb 2007, 15-16; S. Bakr, F. Karčić, Zapad i muslimanski svijet, *Muallim*, br. 36, Sarajevo, 29. decembar 2008, 39. Izraz Istočno pitanje, prema Vasilju Popoviću, može da se prati daleko u prošlost, čak do Lepantske bitke, prve velike pobjede udruženih hrišćanskih sila nad Osmanskim carstvom (1571). V. Popović ga tretira "kao pitanje o opstanku osmanlijske carevine" na Balkanu i u Levantu. To je

Novom, Kninu, Osijeku, Budimu, Beogradu, Užicu, na prostorima Like, Slavonije, Ugarske. Teška je bila i subbina muslimana na prostoru današnje Srbije, Crne Gore, Kosova, Bosne i Hercegovine, Rumunije, Bugarske, Grčke, Makedonije tokom XIX i XX stoljeća.⁴¹

Izraz "Istočno pitanje" prvi put se pojavio u diplomatskoj terminologiji 1822., u vrijeme grčkog ustanka.⁴² M. Ekmečić iznosi da je teško "ispravno ograničiti dokle doseže istorija Istočnog pitanja, jednako teritorijalno, kao i vremenski". Pojam „udaljenosti“ ili „blizine“ može upućivati na različita stanja – fizičko, intelektualno, kulturno, hronološko, političko i moralno.⁴³ Snažna osporavanja Osmanskog carstva došla su u XIX vijeku od balkanskih hrišćanskih intelektualaca školovanih na Zapadu. Intelektualne elite balkanskih naroda razvijale

---

"najmlađa faza vekovne borbe između Azije i Evrope za njihove dodirne oblasti i moreuze, o koje su se, pre Osmanlija, borili Persijanci, Grci, Aleksandar Veliki, Rimljani, Vizantinci, Arapi i seldžučki Turci". Francuz Eduar Drio (Édouard Driault), definira ga, pak, prenosi V. Popović, kao problem napredovanja susjednih naroda na štetu muslimanskih, dajući mu, tako, vjerski karakter, ali uviđajući da je ono u biti bilo uzelo poglavito ekonomski karakter, jer su svi evropski narodi osjetili potrebu da imaju jedno mjesto na velikom trgovačkom drumu istoka. Prema Driou Istočno pitanje je nastalo s povlačenjem islama u Evropi i Aziji s jedne i druge strane Bosfora i Dardanela. Pisac predgovora iz 1898. za Drioovo djelo Mono (Gabriel Monod) naglašava naročito da je Drio shvatio to pitanje u najširem smislu: kao historiju odnosa islama s hrišćanskim svijetom. U Istočnom pitanju, uvijek se, navodi M. Ekmečić, "zapadna Evropa morala sporazumevati sa Rusijom oko deobe Turskog carstva. I u tom sporazumevanju sa Rusijom šta će kome pripasti u deobi Turskog carstva, Rusija je uvek nešto morala žrtvovati Zapadu i Zapad žrtvovati Rusiji".

41 Austrijanci su 1684-1687. u silovitoj kontraofanzivi potpuno "očistili" cijelu Ugarsku od muslimana. Samo na zemljištu između Drave, Dunava, Save i Ilove, oko 1680. bilo je oko 115.000 muslimana, 72.000 Hrvata, 33.000 Srba i 2.000 Mađara. Bosanski ejalet će postati veliki muhadžirske centar. Muhadžiri iz Ugarske i Like preplavile su Bosnu. Tokom ljeta 1684. i 1685. najveći dio jugozapadne Ugarske, uključujući tu i Peštu, bio je u habsburškim rukama. Hiljade osmanskih spahija, među njima i mnogi Bošnjaci, napustilo je te krajeve. Juna 1686. pao je Budim, najvažniji muslimanski centar sjeverno od Save i Dunava. Nakon mletačkog zauzimanja dalmatinskih i primorskih gradova 1687. brojne muslimanske porodice su se iselile u Bar, Hercegovinu i Nikšić. Iz Ugarske, Slavonije, Like, Dalmacije, kako navodi neki autori (Adem Handžić), oko 130.000 muhadžira povuklo se u Bosnu. Tokom šest decenija XIX stoljeća, u nekoliko navrata, djelovanjem više unutrašnjih i vanjskih vojno-političkih faktora, kao i pod raznim oblicima prisile, dolazilo je do masovnog pokretanja i iseljavanja muslimana iz Smederevskog sandžaka, u različitim pravcima, pa jednim znatnim dijelom i u Bosanski ejalet. Ovo, nekada brojno stanovništvo je još od kraja XVII stoljeća bilo izloženo učestalim stradanjima, izbjeglištvu, pauperizaciji i nizu drugih egzistencijalnih iskušenja u tom sandžaku. Prvi muhadžirske pokrete nastao je po izbijanju srpske pobune pod Karađordem 1804. i opšteg progona muslimana. Nakon slamanja te pobune 1813. dio njih će se vratiti u svoje opustošene domove. Sticanje srpske autonomije i proces izgradnje srpske državnosti na prostoru Smederevskog sandžaka doveće, ubrzo, do postepenog nestajanja preostalih muslimana. Novi muhadžirske pokreti ka Bosanskom ejaletu obuhvatio je mahom seosko stanovništvo ovog sandžaka 1830-1834, a idući i završni, i gradsko - 1862. godine. Dio muslimana će u Bosnu doći i iz krajeva koji su 1877-1878. pripali Crnoj Gori, posebno iz Nikšića i Kolašina; opšir. S. Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana: muhadžirske pokrete i pribježišta "sultanovih musafira" (1683-1875)*, Sarajevo 2013; Isti, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta (1876-1923)*, Sarajevo 2013.

42 Č. Popov, *Gradanska Evropa (1770-1871)*, knj. I, Novi Sad 1989, 200.

43 K. E. Fleming, *Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija, Filozofija i društvo*, XVIII, Beograd 2001, 26.

su vizije i aspiracije, koje su uračunavale što je moguće više oblasti u kojima su ti narodi živjeli.⁴⁴ Nacionalizam se tu prвobitno formirao među Grcima i slavenskim hrišćanskim narodima. Helenizam je bio vodeći balkanski nacionalizam.⁴⁵ Ako je Osmansko carstvo do grčkog ustanka 1821. bilo "terra incognita", znanja o njemu više se zasnivalo na "pričama iz 1001 noći", nego na historijskim faktima.⁴⁶ Svrha "Istočnog pitanja" bila je, prema nekim autorima, dezintegracija osmanske multietničke države pošto Evropa nije shvatila njena civilizacijska dostignuća, "pogotovo u sferi vjerske tolerantnosti, ljudskih prava i multikulturalizma".⁴⁷ Očita je zato složenost "Istočnog pitanja", čiju je političku suštinu činila oštra međusobna konfrontiranost niza aktera. Ono je bilo maska za strateške, osvajačke i nacionalističke ciljeve, a ti ratovi samo "hipokritsko rješenje tog pitanja".⁴⁸ "Istočno pitanje", u kojem se ispoljavao duh tradicije netrpeljivosti prema muslimanima i islamu, najprije bi trebalo da umre u dušama ljudi, da bi njegova historiografija postala cijelovita nauka.⁴⁹

Evropski proces izgradnje nacija krajem XVIII stoljeća unio je bitne promjene u odnose hrišćana i muslimana na Balkanu. Nacionalni pokreti hrišćanskih naroda našli su se u znaku "evropeizacije" i "modernizacije", što je za hrišćane bilo povezano s "brisanjem" nasljeđa osmanske vlasti, iako su "evropski elementi" često bili površinske naravi, vidljivi u kulturi elita, modi, tehniци i arhitekturi.⁵⁰ Razaranjem osmanskog sistema i njegovog demografskog obrasca - mješavine vjera i naroda, prihvatanjem oblika nacionalnih država i fragmentiranjem historijske svijesti, proučavanje i valoriziranje islamskog/osmanskog/orijentalnog kulturnog nasljeđa ostajalo je podložno uticajima etnocentričnosti i parcelizacije nekad zajedničke historije, akcijama prerade i konstruiranja dekretirane nacionalne prošlosti.

44 U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi: Svjetionik* Sarajevo, Sarajevo 1997, 83. Milorad Emećić ustvrđuje kako je nasilje "babica stvaranja nacionalnih država, i to, uglavnom, nasilje u ratu. Svaki nacionalizam počinje skupljanjem bajki ili epskih pesama, i to je uglavnom elitni nacionalizam".

45 F. Veiga, *Balkanska zamka (1804-2001)*, Beograd 2003, 26-28.

46 V. Vinaver, Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka, *Istorijski glasnik*, br. 2, Beograd 1955, 49; D. Kicikis, *Osmanlijsko Carstvo*, Beograd 1999, 6.

47 Dž. Sokolović, *BiH je posljednje iskušenje nacionalne države*, <http://www.e-novine.com/felton/108302-BiH-posljednje-iskušenje-nacionalne-drave.html>.

48 Upor. Dž. Sokolović, Balkanski ratovi, evropske vrijednosti i teorijske kontroverze, *Godišnjak, BZK "Preporod"*, Sarajevo 2014, 36; K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, Smederevo 2014, 37-38.

49 Društveni fluid je antislamska ubjedjenja prenosio iz stvarnosti u nauku, "ostavljuјući je uvijek da bude vjerno čedo svog vremena" – vidi: M. Ekmećić, Rezultati jugoslovenske istoriografije o Istočnom pitanju 1875-1878, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd 1977, 55.

50 R. Čišak-Chand, Kršćani, muslimani i međuetnička koegzistencija u jugoistočnoj Evropi, *Migracijske i etničke teme*, br. 4, Zagreb 2009, 416; Grozničavi pokušaji "evropeizacije Balkana", izvedeni da bi se usvojile i zamišljene i stvarne prednosti Zapada, rezultirali su onim što je Jezernik nazvao "jednom čudnom činjenicom": "Dok se Balkan svojski trudi da liči na Evropu, kakva je nekada bila, Evropa se danas određuje na osnovu svoje razlike u odnosu prema Istoku, uključujući i Balkan, i tvrdi da je danas ono što je Balkan bio gotovo pet vekova"; opšir. B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo 2000; Isti, *Divilja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Beograd 2007.

Osmansko carstvo je dugo imalo ulogu „hladnjaka“ koji je čuvaо balkanske nacionalizme u „čvrstom“ stanju. Sa raspadanjem ovog carstva u XIX stoljeću, balkanski integristički nacionalizmi su se, uz ratne trube evropskih sila, trgli iz uspavanosti.⁵¹ Savremeni naučnici, shvatajući primarnu ulogu imperija u historiji, rasuđuju o njima kao složenim, nejednoznačnim pojavama koje su ostavile ne samo negativno, već i pozitivno nasljeđe, te na njih gledaju više s respektom, nego s osudom. Po želji, iz prošlosti se može izabrati dosta primjera za odbranu kako imperijalne, tako i nacionalističke ideje. Međusobni odnosi imperije i nacije-države čine jedan od aspekata paradoksa odnosa imperija i modernih država. Projekat nacije-države sa njegovim stremljenjem kulturnoj i jezičkoj homogenizaciji stanovništva također sazrijeva u okviru imperija. Ti nacionalni projekti na Balkanu u mnogo čemu nisu samo negacija imperije, nego i plodovi imperijalne politike. U njegovom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti nadasve je “recept za nasilje”, posebno prema muslimanima.⁵² Protuosmanski ustanci u XIX stoljeću, smatra Ivo Banac, po definiciji su i vjerski i nacionalni: “u tome leže korijeni uvriježena straha od vjerske i nacionalne raznolikosti”. Trend ka protjerivanju muslimana prisutan je u historiji balkanskih nacionalnih država u XIX stoljeću, koje su težile primijenjenim “rješenjima” prije da eliminiraju, nego da reguliraju “muslimansko pitanje”. Muslimansko stanovništvo smatrano je jednim od nepoželjnih segmenata osmanskog nasljeđa. Nazivanje svih muslimana “Turcima” svakako nije posljedica neupućenosti, već konkretnog stava.⁵³ Ovo neprevaziđeno stanje duha na Balkanu Miroslav Krleža je nazvao fascinantnim “krugom turske magije”. “Turski jaram” je tu, poput neke vrste historijske indulgencije, nešto što unaprijed daje opravdanje za bilo koji postupak “nacije”, nešto što je apriorna amnestija. Čini se, piše Dubravka Stojanović, da “kada bi nam neko “uzeo” “Turke”, bili bismo prinuđeni da se suočimo sa samima sobom i sa sopstvenim propustima”.⁵⁴ Turci su dugo bili kostur balkanskih “oslobodilačkih mitova” i kolektivnog pamćenja koje je uticalo i na niz tih nacionalnih historiografija, ali i na druge društvene nauke. One se teško oslobođaju gvozdenih zagrljaja, gdje “mit ima moćniju snagu optužbi nego istorijska istina” (M. Ekmečić). Dugovječne su tendencije u balkanskim državama zapostavljanja njihove “islamske prošlosti”, odnosno da se o njoj mahom govori samo u negativnim terminima. Suštinska dimenzija u odnosima različitih etničkih i vjerskih zajednica je odnos jednakosti, odnosno nejednakosti. Krut i odbojan stav u vezi s priznavanjem etno-kulturnih razlika unutar vlastitog nacionalno-državnog teritorija na trusnom balkanskom prostoru vodio je do nastojanja za homogenizacijom. Ona su se konkretizirala u nizu

51 Nedovršeni mir: Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan, Beograd 1998, 14.

52 Upor. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 300; M. Ekmečić, Revolucija i romantizam, *Letopis Matice srpske*, sv. 5, Novi Sad 2004, 654; M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, Zagreb 2003, 125.

53 D. Tanasković, Srbi turskog zakona” ili ”Turci srpskog jezika, u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991, 215.

54 D. Stojanović, U ogledalu “drugih”, u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, 27-28; opšir. K. Rot, Kako izaći na kraj s prošlošću, u: *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 2000, 195-197.

revizija granica, prislilnih asimilacija, protjerivanja, organiziranih preseljavanja, etničkih čišćenja i ratova, restauracija i stvaranja takozvanih "etnički čistijih" državnih zajednica.⁵⁵

Etnički identitet, nastaje nasuprot i u odnosu na neke druge etničke identitete, kao njihova suprotnost i kao "simboličko određenje jedne zajednice u odnosu na druge". Pripadnikom jednog naroda postaje se opredjeljenjem, a ne genetičkim porijeklom. Sociološka i historiografska istraživanja su u drugoj polovini XX stoljeća pokazala da su sve moderne nacije »vještačke«, odnosno da prije Francuske revolucije nacije nisu postojale u formi u kojoj se danas podrazumijevaju. Bez obzira na to, ako jedna određena grupa ljudi, koje spajaju isti jezik, kultura, religija i geografski položaj, mada ne mora ovim redom niti su svi ovi »elementi« neophodni, osjeća da pripada jednoj naciji onda ta nacija postoji, bez obzira na koji način i kada je nastala.⁵⁶ Prirodnost nacije "nije u posebnoj krvi, nego u dugovečnosti procesa izgradnje svesti o zajedničkoj pripadnosti" (M. Ekmečić). U svakom nacionalnom identitetu postoji mnoštvo nijansi i razlika koje svako od njegovih pripadnika na svoj način osjeća i iskazuje. Ljudi se ne definiraju samo jezikom, zapaža Holm Zundhausen (Holm Sundhaussen), "koliko god da je važan". Niz autora pokazuje da se nacionalna svijest formira kroz određene etape. Narodi se oblikuju i mijenjaju u historijskim procesima. Narod, gledano u cjelini, nije samo etnografska i filološka kategorija, već i državopravni, odnosno teritorijalno-politički i kulturno-historijski pojam. Teorija da je etnogeneza jednog naroda jednokratni čin, obavljen jednom zauvijek, potpuno je nehistorijska. Heterogeno porijeklo mnogoljudnih, razvijenih etničkih zajednica nije izuzetak, već pravilo. Mada nije jedini, mit o Arminiju u okviru njemačkog nacionalnog identiteta jedan je od boljih primjera tipično evropske identitetske mješavine u kojoj se određena teritorija povezuje sa jednim narodom, njegovom sudbinom i njegovim jezikom. Standardizacija jednog jezika dovodi do stvaranja jezičke zajednice, čiji članovi prepoznaju one koji ne pripadaju toj zajednici, ali istodobno se i međusobno prepoznaju kao dio istog kolektiva.⁵⁷ Francuzi su nastali stapanjem keltskog, iberskog i germanskog stanovništva, Englezi miješanjem Kelta i Germana, dok su u formiranju Italijana učestvovali Pelazgi, Etrurci, Kelti, Grci i drugi. Zajednice koje se nazivaju etničkim, ne moraju da budu i zajednice ljudi istog porijekla, povezanih krvnim srodstvom. Mogu, ali ne moraju. "Biološka" povezanost nije konstantno, već varijabilno svojstvo etnosa, pa se, shodno tome, i ne može uvrstiti u njegove

⁵⁵ K. Cuculić, Susret bez razumijevanja, *Novi list*, Rijeka, 13. oktobar 2002; opšir. K. Đordano, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Beograd 2001.

⁵⁶ Upor. D. Đokić, Kritičko mišljenje i istorija, *Republika*, br. 221, Beograd, 16-30. septembar 1999.

⁵⁷ Veoma slikovit primjer uloge jezika u identificiranju njegovih govornika jeste riječ „Nijemac“ u gotovo svim slavenskim jezicima (češki němec, hrvatski Nijemac, srpski Nemac...) i susjednim neslavenskim jezicima, kao što su rumunski (neamt) ili mađarski (német): u korijenu se nalazi pojam „nijem“, „onemogućenog govora“, to jest nesposoban da komunicira – prema: H. Dorado Kadilja, Uticaj društvenih struktura Otomanskog carstva na lingvistički identitet u Bosni, *Balkanija*, br. 4, Beograd 2013, 42-44.

“odrednice”.⁵⁸ Nacija nije genetska, organska, već historijska kategorija. Ilarion Ruvarac je relativizirajući srpsku etničku autentičnost, navodio da zna iz vlastitog iskustva “da je u nas Srba i posrbljenih među nama Bugara, Vlaha, Cincara i Arbanasa lakše i probitačnije verovati i primati s verom skaske i izmišljotine”, nego ne vjerovati “te onda morati dokazivati zašto ne treba verovati u skaske i izmišljene priče, koje su toliki ozbiljni, učeni i razboriti pisci primili za istinu i gotov novac”.⁵⁹

“Nacija” koja je postala osnova balkanskih država, shvaćena je, ukazuje Kemal Karpat, u osnovi kao vjerska zajednica, a tek nakon toga, kao svjetovni, etnolingvistički entitet uprkos formalnog uvažavanja ovog posljednjeg koncepta. Neprijateljski raspoložene, balkanske nacionalističke elite bile su radikalna prijetnja za muslimane. Geopolitička situacija na Balkanu i oko njega se mijenjala, ali ne i njihov mentalitet. U određenim periodima, one su revitalizirale duboke, antimuslimanske predrasude i spretnim manipulacijama ih mutirale u transparentne, agresivne projekte fizičkog i kulturnog zatiranja. “Historijski mentalitet”, piše Peter Dincelbauer, je “ansambl načina i sadržina mišljenja i osjećanja koji obilježava neki određeni kolektiv u neko određeno doba”. Mentalitet se, kao i identitet, formira u procesima dugog trajanja, teško se mijenja. Manifestira se u postupcima. Tu se, na izvjestan način, pojavljuje i termin *držanje* kao primaran u određenju jednog “historijskog mentaliteta”. To je natopljeno znanjima, očekivanjima, strahovima, vjerovanjima, potrebama.⁶⁰ Promjena navika i mentaliteta najteža je i “najdublja revolucija u ljudskoj historiji”. Nema nacionalizma bez stereotipa o “drugima”, pošto bez njih nema ni stereotipa o “sebi”, niti interesnih manipulacija. Sudbina muslimana nije bila određena samo time kako su se ponašali, i šta su mislili o sebi, već i onim šta su “drugi” mislili o njima. Oni nisu “miljenici” balkanske i evropske historiografije. Massien de Clerval (1820-1896), nakon boravka u Bosni 1855, piše

---

58 D. Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko: ogledi o narodnoj religiji*, Beograd 1997, 38-39.

59 Prema: O. Milosavljević, Izbor ili nametanje tradicije, *Republika*, br. 281, Beograd, 16-31. mart 2002, 28. Brojni su primjeri da etnogeneza jednog naroda nije jednokratan čin. Takozvani Bugari ili Protobugari - Asparuhovi Bugari pripadaju turskoj grupi naroda. Dosejavaju se negdje oko 680. na Balkan, na prostor između planinskih masiva Balkana i Dunava, u njegovom donjem toku, nizvodno od Derdapa. Na tom prostoru već zatiču u međuvremenu naseljeno slavensko stanovništvo. Od tih 80-tih godina VII stoljeća, pa sve do prve polovine IX stoljeća, trajalo je utapanje neuporedivo malobrojnijih Bugara u slavensku masu. Kada su Grci 1821. podigli ustank protiv osmanske uprave to je izazvalo podršku i simpatije u Evropi. U jeku velikog filhelenstva Nijemac Jakob Filip Falmerajer objavio je dvotomnu knjigu *Istorija Peloponeza tokom Srednjeg vijeka*. Dokazivao je da Grci njegovog doba – ustanci, nisu zapravo Grci za koje se izdaju, da oni nemaju nikakve veze sa Platonom, Aristotelom, ni sa Periklom, da su oni jednostavno toliko izmiješani tokom svoje potonje historije, izloženi prevashodno uticajima i migraciji na grčko tlo, među kojima je najveće mjesto pridao slavenskoj, turskoj, nešto kasnije i albanskoj, a uporedo s njom tzv. franačkoj, tj. latinskoj. U tom konglomeratu naroda, po Falmerajeru, grčki etnos se izgubio pa je bilo besmisleno pozivati se na tradicije klasične grčke kulture s kojom Grci XIX stoljeća nisu imali veze. Takva teza dovela je njegovo djelo u Grčkoj trajno na tzv. index proskribiranih knjiga. Potka njegove “preterane ideje”, piše Ivan Đurić, bila je tačna: “Činjenica je da su se Grci tokom svoje istorije mešali sa drugim narodima” – prema: I. Đurić, *Vlast, opozicija, alternativa*, 64-65.

60 Z. Daković, Evropski mentaliteti, *Politika*, Beograd, 15. maj 2010.

o Bošnjacima da je “velika nesreća ovog dijela slavenske rase da je nepoznat, ili da je bar jedino poznat preko izvještaja svojih neprijatelja”.⁶¹

Muslimani su satanizirani prema shemi mitske konfrontacije, antagonizma dobra i zla. Nasilje je, nakon demonizacije, izgledalo kao normalna pojava. Sveobuhvatna etničko-vjerska čišćenja i progoni muslimana nisu posljedice već primarni ciljevi ratova.⁶² Dramatična zbivanja 1875-1878. i dinamizirani deosmanizacijski tokovi, progoni muslimana, kao i prateća teritorijalna razgraničenja, izmijenili su vjersku i etničku sliku Balkana. Napori hrišćanskih naroda ka osamostaljivanju, praćeni progonima muslimana, ne bi bili dovoljni bez pomoći velikih sila, prije svega Rusije.⁶³ Rusko-osmanski rat 1877. uz učešće balkanskih hrišćanskih saveznika doveo je do masovnog progona muslimana sa Balkana. „Velika istočna kriza“ 1875-1878. bila je laboratorij, gdje je svjetska diplomacija oprobala recepte, objelodanjene svijetu 1815. u Beču. Na Berlinskom kongresu 1878. “Istočno pitanje” - “nadmetanje oko podele osmanlijske teritorijalne baštine”, revizijom preliminarnih odredaba Sanstefanskog ugovora - trijumfa ruske politike i panskavizma na Balkanu i eklatantnog izraza ruske slavenofilske koncepcije rješavanja “Istočnog pitanja” nakon teškog osmanskog vojnog poraza, regulirano je izvjesnim uravnoteženjem interesa evropskih sila na Balkanu.⁶⁴ Berlinski kongres je bio klasični model diobe interesnih sfera. Osnažio je diplomatski modalitet sporazumijevanja velesila. U Berlinu je 1878. izvršena do tada najveća dioba teritorija Osmanskog carstva. Nekada jedinstveni geografski region Rumelije ili “osmanske Evrope” podijeljen je krajem XIX i početkom XX stoljeća na nekoliko sitnih, međusobno nepovjerljivih država. Etnička i vjerska

61 M. de Clerval, Putovanje u Bosnu 1855, *Forum Bosnae*, br. 5, Sarajevo 1999, 321.

62 Tokom Krimskog rata (1854-1856), kao i nakon njegovog okončanja, trajao je 1859-1862. veliki talas iseljavanja Tatara sa Krima u Osmansko carstvo. Porta je 1857. izdala zakon koji je porodicama muhadžira obećavao zemlju, oslobođanje od poreza i služenje vojnog roka od šest do dvanaest godina, u ovisnosti od mjesta naseljavanja. U periodu 1855-1862. emigriralo je oko 240.000 Tatar. Porta je 1859. u okviru Ministarstva trgovine osnovala posebno odjeljenje – Komisiju za muhadžire sa zadatkom da se stara o naseljavanju Tatara. Veći migracioni procesi su šezdesetih godina nastavljeni naseljavanjem Čerkeza protjeranih sa Kavkaza, kao i nešto kasnije, muslimana sa Balkana. Muslimani iz izgubljenih osmanskih provincija 1877-1878. masovno su se kretali prema centru osmanske države "čija je privlačnost i važnost rasla u proporciji sa slabosću periferije" sljедujući "nepoznatim odredbama sudbine". To je pred Portu, koja je na finansijskom planu već bila na izdisaju, postavilo krupan problem njihovog prihvatanja – opšir. M. Jagodić, *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861-1880*, Beograd 2004, 32-35; opšir. S. Bandžović, Muhadžirski pokreti u spisima i svjedočenjima savremenika tokom XIX i XX stoljeća, *Zbornik Sjenice*, br. 14, Sjenica 2003, 21-53.

63 V. Ćorović, Stvaranje nezavisnih država na Balkanu, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd 1936, 209; M. Ekmečić, Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849-1878. godine, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3, Beograd 1964, 35.

64 M. Imamović, Berlinski kongres i južnoslavenski prostor, *Pregled*, br. 10-11, Sarajevo 1978, 1191; A. Mitrović, Značaj Istočne krize 1875-1878. za istoriju balkanskih naroda, *Marksistička misao*, br. 3, Beograd 1978, 138, M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 291; M. Ekmečić, Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine, *Prilozi*, br. 18, Sarajevo 1981, 96-97; Isti, *Ogledi iz istorije*, Beograd 2002, 402; N. Randelić, Istočno pitanje i njegove refleksije na državno-pravne procese na Balkanu, *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, br. 3-4, Split 2006, 474-476; I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878)*, Tuzla 2013, 238.

homogeniziranost postosmanskih, nemuslimanskih država, postignuta je putem znatnog progona raznorodnog muslimanskog stanovništva. Berlinski kongres je "pomogao" da se kodificira i primjeni princip "monoetničkog" suvereniteta i etniciteta u svojoj nakani da kreira homogene nacionalne države. Novi principi etničkog suvereniteta i uspostave nacionalnih država imali su za rezultat "novu cjelovitu strategiju etničkog i religijskog čišćenja". To je imalo dugoročno tragične posljedice.⁶⁵ Nakon 1878. ono što je još preostalo od osmanske Evrope bila je "traka zemlje", rastegnuta od Jadranskog do Crnog mora, izazovna za nova osvajanja i komadanja od ratobornih susjednih država. U namjeri da dokažu svoje zahtjeve, balkanske države su od "Istočnog pitanja" napravile demografski problem. Nacionalizam je "dokidao šanse različitim nacionalnostima da ikada žive mirno u jednoj državi". Balkanske nacije formirane su u procesu razaranja osmanskog političkog poretku, njegovog socijalnog i kulturnog nasljeđa, pri čemu je svakako bio primaran "populacijski aspekt", nepoznat zapadnoevropskom modernom iskustvu. Ta specifičnost jugoistočne Evrope sastojala se u nemogućnosti nacionalne integracije onih dijelova stanovništva koje se identificiralo i bilo identificirano sa osmanskim režimom zbog vjerske pripadnosti. Mnogi vršitelji procjena balkanskog stanovništva i učesnici u "ratu statistika", bili su inficirani rasizmom. Evropski proračuni o stanovništvu "osmanske Evrope" su nebitni kao procjena broja stanovnika. To je "djelimično posljedica predrasuda koje su Evropljani unijeli u svoje analize". Oni nisu konzultirali primarne populacione izvore osmanske Evrope - osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući temeljni princip demografije - da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati stvarne podatke. Osmanlije su jedini popisivali stanovništvo Carstva. Religija je u osmanskoj državi bile stvar samoidentifikacije, a ona jedini stvarni kriterij za "narodnost".⁶⁶ Balkanski nacionalisti bili su nerijetko klasični rasisti, uvjereni da su "narod" ili "nacija" određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše. Svako je prepostavljaо da je stanovništvo "osmanske Evrope", uprkos "zaštitnim bojama" baš njegove nacionalnosti. Rasistička vjerovanja su porazna za računanje stanovništva.⁶⁷ Za razliku od evropskih hrišćanskih apologeta Osmanilije nisu koristile "rasne" kriterije u popisima stanovništva.

---

65 F. Karčić, *Kroz prizmu historije*, 12-13. Prestanak osmanske vlasti u Jugoistočnoj Evropi, prema Karčiću, zapravo je serija krvavih sukoba, masovnog stradanja i korjenitih promjena društvene strukture na području ovog regiona: "Muslimansko stanovništvo jugoistočne Evrope, koje je početkom 19. vijeka na prostoru od Jadranu do Crnog mora činilo većinu stotinu godina kasnije svedeno je na zanemarivu manjinu".

66 J. McCarthy, Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku*, Sarajevo 2014, 37.

67 J. McCarthy zapaža: "Kada branilac jedne ili druge balkanske nacije procjenjuje broj pripadnika "svoje nacije" on u to često uključuje sve one koji posjeduju zahtjevani tip duše. Na to nema uticaja činjenica da te osobe ne govore njegov jezik, pripadaju drugoj religiji ili su se čak zakleli da se bore protiv njega i njegovih istonarodnika do smrti. Oni su Bugari (ili Grci ili Srbi) voljeli to ili ne. Prirodni zaključak je bio da svi ti ljudi pripadaju istoj državi u kojoj se nalaze njihova rasna braća" – prema: J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva*, 31-32.

U izvorima XIX stoljeća odnos između novostvorenih balkanskih država i muslimana je loše ili jednostrano dokumentiran. U dokumentaciji žurnalističkog tipa dominirao je negativan stereotip o muslimanima, a ona je prečutkivala nasilja nad muslimanima koja su pratila eksploziju i tok borbe za neovisnost.⁶⁸ Niko se nije previše brinuo u Evropi zbog sudsbine muslimana sa Balkana. Na evropsku naklonost nisu mogli računati iz jednostavnog razloga: nisu bili hrišćani. Sve žrtve nisu bile jednake u svojim stradanjima. O onima koje su doživljene kao zlo nije se mislilo, niti govorilo.⁶⁹ Iako je zapadni svijet dugo pokazivao brigu za položaj hrišćana u Osmanskem carstvu, samo se neznatan dio interesirao za fatum balkanskih muslimana. Zbog te nebrige, jedna od najvećih demografskih katastrofa nikada nije otkrivena. Bilo je jednostavnije napisati da je “tursko stanovništvo složilo svoje šatore, kao što to rade Arapi i jednakot tiho otislo”. Brojni historičari i sami pod psihozom ustaljenih matrica o višestoljetnom mraku pod Osmanlijama, “borbe krsta protiv nekrsta”, kao i politike neprevaziđenog nacionalizma, tumačili su i opravdavali proces nestanka muslimana kao potpuno logičnu pojavu. Takvi naučnici su, zamjenjući uloge žrtve i počinioca, uz pružanje implicitnog opravdavanja za sve što je snašlo muslimane, doprinosili delegitimiziranju i same egzistencije muslimana kao zajednice, te ih dehumanizirajući, delegitimirali, također, kao ljudska bića. Antimuslimanske tendencije su dio “svih modernih ideologija”. Politika i ideologija nemaju običaj da stvarnost predstavljaju “onakvom kakva ona uistinu ili približno jeste, već onakvom kakva njima odgovara i kakva bi željeli da bude”. Tzv. “poštena” nacionalna historija prepostavlja sposobnost da se “zaboravi” sve što joj ne ide u prilog. Suština morala je u njegovoј univerzalnosti. Problematično je interesno uvažavanje argumenata samo jedne strane, ignoriranje suprotnih tumačenja. Ideja o jednoj istini osnova je autoritarnog mišljenja i totalitarizma.⁷⁰

Tradicionalna historija Balkana je, u osnovi, historija osmanskih manjina data izvan njihovog konteksta, koga čini zapravo većinsko muslimansko stanovništvo tokom osmanske uprave.⁷¹ Postosmanski odnos prema muslimanima isključivao je toleranciju i ravnopravnost. Violentni nacionalizam “većine” suprotstavljaо se svakom drugom političkom ili etničko-nacionalnom modelu unutar novonastalih balkanskih država koji bi mogao ugroziti njegovu ekskluzivnost i potpunu posesivnost. Ratovi u kojem “oslobodenje” jednog naroda rezultira eliminiranjem drugih naroda ne mogu imati oslobođilački smisao, pored svih mitoloških magli i “pobjedničkih istina” koje prenebregavaju činjenice,

68 M. Dogo, Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 3, Beograd 1995, 353-362.

69 Upor. B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, 316; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 495.

70 D. Stojanović, Istoričari nisu sudije, *Helsinška povelja*, br. 89-90, Beograd, novembar-decembar 2005, 28-29; L. Perović, Jedna prevratnička knjiga, *Helsinška povelja*, br. 95-96, Beograd, maj-juni 2006, 42.

71 F. Karčić, Neispričana priča: smrt i progonstvo osmanlijskih muslimana, *Preporod*, br. 18/715, Sarajevo, 15. septembar 2001.

odbacujući sve ono što može narušiti idealiziranu sliku prošlosti, kojoj se teži osigurati, u ime “viših ciljeva” stvarnosti, neophodni legitimitet. Treba se suočiti sa kazivanjima žrtve, bez obzira na onu Lisandrovu mudroliju da u raspravi oko měđa najispravnije prosuđuje onaj u čijim je rukama mač. Trijumf pobjede rađa samozadovoljstvo. Historiju pišu pobjednici ali dublje razumjevanje, iznosi Mirjana Gross, “nude poraženi”. Kod izvršitelja progona postoji potreba da to nedjelo svedu u “podnošljive” numeričke granice. Kulture poricanja podstiču društveno žmurenje, neistraživanje zločina i njihovo normaliziranje. Fenomen uništavanja nasljeđa drugih naroda ili vjera pokopan je negdje u “dubinama historije i ljudske psihe”, govori ne samo o nesigurnosti onog ko uništava, već i o “njegovoj patologiji, njegovoj dementnoj potrebi da uništi sve oko sebe”. Oko 1,5 miliona evidentiranih muhadžira 1878-1918. napustilo je Balkan, ne uzimajući u obzir znatan broj onih koji su ilegalno prešli osmanske granice. Psihološke traume ratova bile su na preostaloj osmanskoj teritoriji dugotrajne, nosile su ih posebno muhadžiri. Evropske sile su se formalno užasavale zločina nad muslimanima, ali su redovno legalizirale teritorijalna osvajanja i rezultate etničkih i vjerskih progona. Muslimanskim narodima na Balkanu nisu otvorile mogućnost države, već samo vjerske opstojnosti.⁷² Njihovi zahtjevi za samoodređenjem dočekivani su sa rezervom. Milorad Ekmečić navodi kako je “svetska nauka” davno izgradila stanovište da je do progona muslimana sa evropskog teritorija, u svim ratovima koje je Osmansko carstvo do 1878. gubilo, dolazilo zbog nepostojanja odredbe u međunarodnom pravu da se “muslimanska manjina u oslobođenom teritoriju” mora zaštititi.⁷³ Uspostavljeni sistem zaštite manjina bio je neprikladan, nije posjedovao nadzorne mehanizme za kontrolu primjene preuzetih obaveza. Međunarodna zaštita manjina do 1914. nije značila opštu ustanovu, već individualne slučajeve proistekle iz nastanka novih država, odnosno teritorijalnog prekomponiranja.⁷⁴

---

72 E. Karić, Bosanske muslimanske rasprave za i protiv obnove i reforme u XX stoljeću, *Beharistan*, br. 5-6, Sarajevo 2002, 162.

73 M. Ekmečić, Opažanje o Srbima u turskom časopisu “Perceptions” za februar 2000, *Radovi*, br. 3, Banja Luka 2000, 181. Bečki kongres 1815. je, po njegovom sudu, to pravdao “prirodnom islamskih ratova”. Oni se po raznim odredbama ne završavaju mirom, nego samo primirjem. Svi zarobljenici, ukoliko kao muslimani žele ostati na “oslobodenoj strani” moraju promijeniti vjeru, kao i hrišćani na “turskoj strani”. Po “tradiciji koju je prekinuo tek Berlinski kongres” – piše 2004. ovaj historičar, “kad sultan gubi delove evropskog zemljишta, muslimanska manjina se međunarodno-pravno ne priznaje” – nav. prema: M. Ekmečić, Srpski narod u borbi za nezavisnu državu, *NIN*, br. 2772, spec. dodatak, Beograd, 12. februar 2004. Tumačeći “vođenje napora” srpske vlade 1877-1878. na novoosvojenim teritorijama “da pokrene muslimansko stanovništvo” Ekmečić navodi da je do 1878. vladalo pravilo u dotadašnjim ratovima da muslimani nemaju šta da čekaju, kad dođu vojske hrišćanskih država; opšir. M. Ekmečić, Istorija “samo po ogtaču”, u: *Odgovor na knjigu Noela Malcolm: Kosovo. Kratka istorija*, Beograd 2000, 25. Miloš Jagodić piše da je na “emigraciju muslimana” 1878. “uticala i njihova želja da ne žive u hrišćanskim državama u kojima bi bili jednaki sa hrišćanima, ili da ne služe u vojskama, koje su se opet lako mogle da nađu u ratu protiv Turske” - prema: M. Jagodić, Kolonizacioni procesi u evropskoj Turskoj 60-ih i 70-ih godina 19. veka i Kneževina Srbija, u: *Империи, границы, политики (XIX–началото на XX век)*, София 2016, 85.

74 Upor. V. Degan, Zaštita manjina na Balkanu putem međunarodnih ugovora, *Pregled*, br. 10, Sarajevo, oktobar 1974, 1005-1009; M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, I, Beograd 1954, 424-425;

Pitanja emigracije zajedničko je za sve muslimanske zajednice na periferiji muslimanskog svijeta u XIX stoljeću. Evropska kolonijalna ekspanzija unijela je novu dimenziju u odnos između islama i država za brojne muslimanske narode. Muslimani Balkana, Kavkaza, Libana, Indije, Nigerije i Transvala tražili su fetve o životu u nemuslimanskoj sredini.⁷⁵ Krajem XIX i početkom XX stoljeća, muslimani na Balkanu osjećali su se “ostavljenim i opkoljenim”. Termin “Evropa” ustaljuje se kod Bošnjaka nakon austrogarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878, kada je ova osmanska pokrajina iz okvira “osmanske Evrope”, prešla u kontekst “centralne Evrope”.⁷⁶ Ruski predstavnik je još na Berlinskom kongresu kazao da je austrogarski ulazak u Bosnu i Hercegovinu, na osnovu dobijenog mandata, zapravo «оккупации без определения срока».⁷⁷ Kod Bošnjaka je, piše Muhsin Rizvić, period 1878-1882. bio “vrijeme muka”, kako tada oni nisu napisali neku risalu, knjigu koja je u Bosni i Hercegovini datirana za te četiri godine. Bilo je to doista “diskurs šutnje”, ili “diskurs šutnjom”, ma koliko to bilo protivrječno. Od 1882. islamsku diskurs se svodio kod niza autora na dilemu otiči (hidžra) naspram diskursa ostati (vatan).⁷⁸ Razni oblici diskriminacije samo su pojačavali te dileme. Sve do 1901. u službenoj upotrebi za Bošnjake bili su nazivi “muhamedanac”, “muhamedovac”, odnosno “mohamedovac”. Tada je Zemaljska vlada naredila da u upotrebi za njih bude samo naziv “musliman”.⁷⁹ Proces moderniziranja i “evropeiziranja” Bosne i Hercegovine odvijao se pod snažnom dozom prisile. Ona je postala “bjelčev teret”. Austrogarski projekat modernizacije Bosne i Hercegovine zasnivao se na evropskoj kulturi i praksi, kao svom dominantnom referentnom okviru. Imao je niz sličnosti sa iskustvima drugih muslimanskih

---

M. Stojković, Istorijski razvoj zaštite manjina i savremena međunarodna aktuelnost manjinskog pitanja u balkanskim odnosima, u: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, Beograd 1996, 552-553.

75 F. Karčić, *Šerijatsko pravo-reformizam i izazovi*, Hrestomatija tekstova i eseja, priređivač e-izdanja: bosnamuslimmedia.com, Sarajevo 2009, 129.

76 Upor. E. K. Вяземская, П. А. Искендеров, А. В. Карапасев, Босния и Герцеговина в 60–70-е годы XIX века, u: *История Балкан: Судьбоносное двадцатилетие (1856–1878 гг)*, Москва 2012, 191-192; F. Karčić, *Pravno-historijske studije*, Sarajevo 2016, 167.

77 Upor. Е. К. Вяземская, Босния и Герцеговина: их место и роль в европейских конфликтах начала XX века, u: В “пороховом погребе Европы” 1878-1914, Москва 2003, 322-359; Е. К. Вяземская - П. А. Искендеров-А. В. Карапасев, Босния и Герцеговина в 60–70-е годы XIX века, u: *Судьбоносное двадцатилетие (1856–1878 гг)*, Москва 2012, 191-192.

78 E. Karić, Vidovi islamskog diskursa u Bosni i Hercegovini od druge polovine XIX stoljeća do danas – historijski pregled, u: *Islamski diskurs u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2011, 18.

79 O “nacionaliziranju” Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana, pried. A. Isaković, Zagreb 1990, 282. Ruski diplomatski predstavnici su, također, uočili kako su nove okupacione vlasti nakon 1878. napravile niz grešaka prema muslimanima. To je bio prije svega razmještaj vojnika po kućama, pretvaranje džamija u magacine i njihovo skrnavljenje unošenjem vina, alkoholnih pića i svinjetine, nepravilan razrez gradskih poreza, povremeno neprimjereno ponašanje oficira i činovnika prema pravima i ljudskom dostoanstvu, i konačno neuspjšne mjere režima na sređivanju opštег stanja u zemlji; opšir. I. Tepić, Uspostavljanje austrogarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini u izvještajima ruskog konzulata u Sarajevu (1879-1880), *Prilozi*, br. 24, Sarajevo 1988, 125.

naroda pod kolonijalnom upravom: modernizacija je nastupila nakon vojnog osvajanja, okupaciona vlast je predstavljala svoj cilj kao "kulturnu misiju", a opravdanje projekta je vršeno pozivanjem na teoriju "dvostrukog identiteta", po kojoj kolonijalna vlast ima pravo da vršenje "kulturne misije" naplati korišćenjem privrednih resursa zemlje kojom upravlja.⁸⁰ Emigracija Bošnjaka u Osmansko carstvo, pa potom u Tursku, naročito u XIX i XX stoljeću kao sastavni dio dugotrajnog procesa širokog iseljavanja muslimana sa Balkana, čini masovni iseljenički pokret, izazvan neposrednim djelovanjem niza političkih, društvenih, ekonomskih i drugih relevantnih činilaca.⁸¹ Iseljenički pokreti sa prostora Balkana ka anadolskim i drugim, dalekim krajevima umogome su izmijenili njegovu etničku i vjersku sliku. Iseljavanjima se gubio i znatan dio naroda slavenskog porijekla koji se u osmansko-turskim predjelima, u promijenjenim okolnostima življenja dugo prilagođavao novim uvjetima života, svrstavajući se u kategoriju "izmještenog naroda", čuvajući predanja o svom porijeklu i zavičaju. Sa kolonama iseljenika odlazili su i brojni učeni i obrazovani ljudi, a sa njima i dio historije koji se ne može uprošćeno interpretirati. Književnost je znala zato i ovdje zauzeti mjesto historijske nauke.⁸² Kad književnost ne bi pružala svjedočanstvo o "visovima i ponorima ljudskog postojanja, ljudske psihe, smrt jednog deteta bila bi ravna smrti jedne ovce" (D. Kiš). Seobe u Osmansko carstvo gutale su cijele porodice. Nakon 1878. muhadžiri su dobili pravo da se naseljavaju po urbanim osmanskim zonama. Od tada oko centralnih anadolskih gradova, izrastaju kvartovi muhadžira koji su se razlikovali po planu i tipu naseobina. Takav je i slučaj bosanskog kvarta u Ankari, ili nekoliko kvartova u Čorumu, sagrađenih 1881-1892. godine. Muhadžiri sa Balkana donosili su sa sobom znanje, a ponegdje i kapital. Njihov doprinos je značajan i na intelektualnom planu.⁸³ Bosanskohercegovački muhadžiri su se rasuli preko Sandžaka, albanskih krajeva i Epira, sve do Janjine, kao i po rumelijskim oblastima. Prve naseobine Bošnjaka u Anadoliji nastale su nakon 1878, na području od Smirne do Eski-Šehera, oko Burse, Jenišehera, u okolini Ankare, te u samom Istanbulu, Karamurselu, Inegolu, Bigi, Afium-Karahisaru, Ismidu, Hamdiji. Manji broj Bošnjaka se nastanio i u arapskim provincijama Osmanskog carstva. Neki su došli u Palestinu i naselili se u Kajizeriju, u blizini Haife, na palestinskoj obali Sredozemnog mora. Jedna grupa se naselila u Janunu, blizu Nablusa. Dio muhadžira, zaustavio se na prostoru današnje Albanije, u blizini Drača, u gradiću Šijak, u selima Borak i

---

80 F. Karčić, Islamski reformizam u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću, *Ljudska prava*, br. 3-4, Sarajevo 2003, 119.

81 Dolazak Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu je za većinu Bošnjaka, u ekonomskom, političkom, vjerskom i kulturnom pogledu bio civilizacijski šok, pod čijim su se dojmom mnogi odlučili na seobu. Masovno iseljavanje trajalo je, u nekoliko valova, sve do 1912. godine. Po podacima nove uprave iz Bosne i Hercegovine iselilo se 63.000 Bošnjaka, dok više naučnika navodi da se iselilo između 140.000 i 180.000 Bošnjaka.

82 Književnik Husein Bašić u romanu *Crnoturci* navodi: "Pitali gavrana ima li šta crnje od njega. A on im odgovorio: Srce muhadžersko je crnje od mene" – prema: H. Bašić, *Crnoturci*, Podgorica 1996, 15.

83 F. Žoržon, Poslednji trzaji (1878-1908), u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002, 657-658.

Kodžoe, u okolini Mužičeja.⁸⁴ Bošnjački muhadžiri su se u novim sredinama susreli sa brojnim problemima. Prelazak iz jednog u drugi svijet je golemo iskušenje, sa dubokim i traumatičnim posljedicama.⁸⁵ U bespućima Anadolije “mnogi su umirali, a oni koji su ostali u životu, sačuvali su svoj jezik i svoje običaje; mislima vazda živjeli sa svojim rodnim krajem”.⁸⁶ Vlast u Bosni i Hercegovini je isticala da je pokret iseljavanja nastao “manje iz ekonomskih uzroka, već više agitacijom i rasprostirao se povremeno kao zaraza”. Kadira Beširević iz Cazinske krajine koja se iselila 1906, govorila je da je kao dijete čula da je od sultana stigao ferman sa pozivom “ko je moj, nek ide meni”.⁸⁷ Suočavanje sa grubom realnošću i novim svijetom je razbijalo iluzije, nadanja i snove. Posebno su loše prihvatani oni bez znanja turskog jezika.⁸⁸ Jovan Cvijić 1910. piše: “Pričali su mi bosanski muhadžiri,

⁸⁴ Dosadašnja historiografija je mahom bila upućena na uzroke iseljavanja Bošnjaka nakon 1878. godine, dajući pritom tek, odredene naznake o položaju muhadžira u njihovim novim sredinama življenja, odnosu osmanskih vlasti i domicilnog stanovništva. Historiografija je malo dotakla sudbinu bosanskohercegovačkih muhadžira van Bosne i Hercegovine, njihova stradanja, nova iseljavanja i pomjeranja tokom balkanskih i svjetskih i drugih ratova.

⁸⁵ Zemaljska vlada je početkom 1902. uputila dopis svim kotarskim uredima da saslušaju povratnike o razlozima njihovog povratka u Bosnu i Hercegovinu i da joj dostavljaju zapisnike sa tih saslušanja. Povratnici su većinom izjavljivali da im u Maloj Aziji nije odgovarala klima – “hava”, da su dobijali neplodnu zemlju, male i neuslovne kuće, kako su morali mnogo raditi za male dnevnice, da su za povratak dobijali određenu novčanu pomoć od austrougarskih konzulata u Istanbulu, Izmiru, Skoplju, Nišu i Beogradu. Neki su se i pješice vratili u Bosnu. Veliki dio bošnjačkih muhadžira, naseljen po osmanskim balkanskim provincijama, nakon 1912. bio je prisiljen da ih napusti i povuče se dublje u unutrašnjost onoga što je preostalo od Osmanskog carstva. Manji se dio vratio u Bosnu i Hercegovinu – vidi: M. Kujović, *O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave*, *Gračanički glasnik*, br. 22, Gračanica 2006, 73. U Arhivu Bosne i Hercegovine, u fondu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu nalazi se 296 takvih zapisnika u posebnoj fascikli pod naslovom “Saslušanje iseljenika u Turskoj”.

⁸⁶ Jahja efendija Musić - plavski muftija i kadija Gusinjskog okruga, *Glasnik Rijaset IVZ u SFRJ*, Sarajevo 1980, 321.

⁸⁷ S. Bandžović, Ekonomsko-demografska obilježja Cazinske krajine između dva svjetska rata, *Prilozi*, br. 27, Sarajevo 1991, 112. O svom putovanju kroz Bosnu u doba grčko-osmanskih rata 1897. Stjepan Radić je docnije iznosio svoje utiske u raspravi *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu* (1908): “Da vam je onda bilo doći u koju tursku kavunu, ili još bolje negdje u prikrajku statii, vidjeli biste kako naši “Turci” požudno slušaju sve vijesti o ratu, kako im oči plamte i govore: “E, da je nama sada tamo biti i za cara krv svoju proliti” – nav. prema: M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, Sarajevo 1991, 98; O “nacionaliziranju” Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana, 31.

⁸⁸ Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, Sarajevo 1998, 30. Iz Sivri Hisara stizalo je pismo u Bosnu: “Ja sam živ, hvala Bogu, samo mi je od dana do dana teže i nikad se čovjek ovdje obiknut ne može. Niko ne radi ništa već ako ima Bošnjak jednu žutu medžidiju ili dvije, pa ide na selo da kupi šta, neće ga ubiti već mu uzmu ovo para pa kažu: hajde sad kajmakamu pa tuži. Tako mi Boga, ne more se živiti! Turkuše gledaju na nas ko na krmke. No ima dana kada više ne plačem nego šutim. Nemam pasoša da bježim, niti imam jedne krajcare. Ovo malo ti namrčih, više ne smijem... Sarajlije su u Sivri Hisaru, vilajet Angora, pate se i plaču”. Jedan muhadžir je pisao iz Adapazara: “Svi se kajemo i plačemo. Turkuše nas ne trpe, pa kako s njima ne more biti slogue i mira, jer su to ljudi zadrti i kavgađije, to imamo nas Bošnjaka zbog svađe i tučnjave uvijek na sudu, a nažalost i zbog krada, jer će čovjek sagnuti za tuđim malom, kad ga glad na zlo natjera”. Iz Ankare je neki muhadžir pisao: “Rado bi se vratili svi naši muhadžiri, ali nam ne daju ovamošnje vlasti, a i nemamo sa čim. Turkuše spram Bošnjaka su gore nego se zamisliti more”; opšir. S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006, 614-616.

koji su kao mladići pošli u Malu Aziju i onamo naučili turski kao što prost čovek, koji se potuca po Austriji ili Nemačkoj nauči nemački, da svaki Osmanlija pozna od prve reči da su stranci i da se s njima kao sa strancima ponaša... Jedno veče sam se sastao radi razgovora sa važnijim bosanskim muhadžirima iz Bruse. Bilo je teško gledati te opale i oronule ljude, mahom predstavnike nekoliko najpoznatijih i najsilnijih bosanskih porodica. Svi su se samo tužili i kajali, što su napustili svoju zemlju, ali su se time branili što se pod „Švabom“ nije moglo izdržati“.⁸⁹ Obilazeći 1910. iseljenike u Osmanskom carstvu, J. Cvijić je zapisao da je, po njihovom dolasku u malarične i močvarne krajeve, odmah pomrlo blizu jedne trećine, mahom djece, tumačeći to naglim prelaskom iz svježe i hladne Bosne u suhu Anadoliju. Oni, pak, naseljeni po sredinama koje su klimatski i morfološki bile slične starim krajevima, poput onih u Mramornom primorju (Karamursel, i okolna sela: Olukli, Karabunar, Hayriye, Insaniye i druga) gdje su došli hercegovački muhadžiri, brže su se, bez nekih poteškoća, prilagođavali. Cvijić je iznio i mišljenje da će i potomstvo iseljenika izumirati iz istih razloga. S. Smalatić je sedamdesetih godina XX stoljeća ustanovio da se ta „prognoza“ nije ostvarila, da je natalitet doseljenika, naprotiv, stalno rastao.^{⁹⁰} Prvi doseljenici se nisu lako adaptirali „naročito starci koji nisu mogli da nauče turski i koji vazda osjećaju da ih ovdje smatraju kao strance“^{⁹¹}

Oni muslimani koji su živjeli na periferiji Carstva, suočeni sa prijetnjama svom opstanku i materijalnoj sigurnosti, tražili su spas idući ka centralnim, sigurnijim dijelovima države. Za muslimane na Balkanu, kao najbrojnije stanovništvo, uprkos činjenici da je većina njih živjela na granici islamskog svijeta,

⁸⁹ J. Cvijić, *Gовори и чланци, Сабрана дела*, knj. III, Beograd 1987, 200-201. Sarajevski list „Gajret“, nastojeći da utiče da se zaustavi iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine, pisao je početkom februara 1910. da u tuđem, nepoznatom svijetu, „ne može biti sladak ni najljepši zalogaj, jer se on svaki čas zagorčuje i pretvara se i slatki šećer u grki pelen i čemer. Jer, šta je lakše nego biti ismijan i pogrđen kad se čovjek nađe u tuđem svijetu, među tuđim ljudima, koji imaju drukčije običaje i koji govore drugim, nepoznatim jezikom. Ništa nije lakše nego biti prezren, i odbačen među tuđim ljudima, koji ti ne razumiju jezika, kojim ih nastojiš umoliti, da ti dadu zarade, a svaki onaj nevolnik koji mora pružiti ruku, da isprosi komad hljeba, gori je od najprezrenijeg skota u očima stranca i neznanca koji ga ljutito otjera i odgurne veleći: „Dosta mi je i naše sirotinje, nego mi se još dovlaće kojekakvi probisvjeti iz tuđeg svijeta“, itd. Jest, na svome topragu, u svojoj rodnoj grudi, gdje se ljudi međusobno poznaju, može svaki naći nekoga koji ga razumije. Imać kome da kažeš derte i čedere, imać kome da se potužiš na nevolje i nedaće, imać u kog i da uzajmiš u potrebi; imać napokon u koga i da isprosiš u nevolji. Svijet te poznaje i razumije te, pa te neće odbiti ni odbaciti, a najmanje će te prezreti rezil učiniti. O, jest teško i nevoljno je tamo, gdje nema svoga brata ni bližnjega. Pa ipak ima naše braće, koja se odlučuju na taj sudbonosni korak, koji se zove hidžret, pa ipak imade našeg svijeta, koji napusti ovu zemlju, ovaj krvljvu djedova naših natopljeni toprag, i ode u ledinu, tuđinu u daleki nepoznati svijet „gdje svoga nema i gdje brata nije“. Ipak ima naše jadne braće, koja podu na taj sudbonosan put, na kojem im je sigurna propast... Prema tome naš iseljenik ne može da seobom popravi i poboljša svoje imovinsko stanje, pa je prema tome lakomost onih naših ljudi, koji čuju za kojekakve „dunume zemlje, volove i lire“, što car daje muhadžirima, glupa, pa ne bi trebalo niko da se na takve glase polakomi“.

⁹⁰ S. Smalatić, *Iseljavanje jugoslovenskih Muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini*, rukopis, 8.

⁹¹ G. Gravier, Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine, *Pregled*, god. I, br. 7-8, Sarajevo 1911, 477.

suočena sa neprijateljskim odnosom hrišćanskog svijeta, islam je ostao apolitičan sve dok nisu desetkovani. Njihova pasivna kulturno-vjerska svijest mogla se lako preobratiti u impulsivni muslimanski identitet kada su to okolnosti zahtijevale. Međutim, sve do pojave migracije, islamski identitet ovih muslimana održavao se mahom u nepolitičkim obredima i društvenoj praksi. Migranti su krajnje raznoliki u pogledu društvenog, etno-lingvističkog i historijskog porijekla. Kemal Karpat smatra da su se oni u mjestu svoga porijekla identificirali s islamom u smislu društvenog ponašanja i rituala više nego u smislu političkog sistema. Prije seoba u srce Carstva, većina tih muslimana se poistovjećivala sa svojim plemenom ili etničkom grupom, dok je islam u principu osiguravao pravilo društvenog ponašanja i sekundarni izvor identiteta. Proces seoba je promijenio ovaj relativno pasivni grupni muslimanski identitet u intezivniju političku svijest, šireći njen geografski i ideološki okvir. On je izmijenio izvorni grupni muslimanski identitet migranata i pomogao da se politizira identitetom muslimana u krajevima u koje su došli.⁹²

Erik Hobsbaum period od 1875. do 1914. naziva "dobom imperija". XX stoljeće je, pored dostignuća koja se neosporno mogu označiti kao napredak, bilo obilježeno teškim vraćanjima u nečovještvo, surovost, ponižavanje i neslobodu. Nečovještvo nije bilo prosta regresija u primitivnija doba, već je ono ispoljavalo i osobine ranije nepoznate po kvalitetu ili intenzitetu. Zlo se poduzimalo i primjenjivalo sistemski i u odnosu na veliki broj ljudi.⁹³ Ključni događaji koji su prethodili izbijanju "Velikog rata" 1914. bili su "Marokanska kriza" 1911. i sukob Njemačke i Francuske, napad Italije na osmanske trupe u Libiji iste godine, te balkanski ratovi. Operacija Italije u Libiji 1911. bila je neisprovocirani napad na dio osmanskog posjeda, prvi rat u kome se pribjeglo bombardiranju iz vazduha. Miroslav Spalajković, tada visoki zvaničnik Ministarstva spoljnih poslova Srbije, kazao je docnije da je italijanskim napadom na Tripoli započeo proces koji je doveo do rata na Balkanu: "svi događaji koji su usledili bili su samo evolucija te prve agresije".⁹⁴ Na putu proširenja Srbije prema "istorijskom jezgru" nije stajala, pak, samo sultanova vlast, nego i pretenzije Bugara i Grka u Makedoniji, kao i državotvorne ambicije Albanaca.⁹⁵ Beograd je, veli Kristofer Klark (Christopher Clark), imao *carte blanche* za rat sa Osmanskim carstvom, a Balkan ulogu "bacača

⁹² Seobe i okolnosti koje su ih proizvele bile su katalizator promjene vjerskog i kulturnog identiteta migranata u novi dinamični politički identitet, povezan s novim konceptom muslimanske teritorijalne države. One su potakle izmjene u društvenoj strukturi, demografiji, oblicima naselja i zemljovlasničkom sistemu Carstva – prema: K. Karpat, Hidžret iz Rusije i sa Balkana: proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, 76-77.

⁹³ V. Dimitrijević, *Strahovlada: ogled o ljudskim pravima i državnom teroru*, Beograd 2016, 15-20.

⁹⁴ Rat su pratili jezivi izvještaji o zločinima italijanske vojske nad arapskim stanovništvom. Italijani su godinama "pacificirali" libijsko zaljeđe - vidi: K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, 212-216.

⁹⁵ L. Perović, Srbi i Srbija u novovekovnoj istoriji: iskustvo sa drugim narodima, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd 2017, 222.

vatre”.⁹⁶ Sa balkanskim ratovima 1912-1913. okončan je proces eliminiranja osmanske uprave na većem dijelu Balkana, započet 1877-1878, transformirajući pritom muslimane od brojčano dominantnog faktora u pasiviziranu manjinu nad kojom će prijeteći stajati nekadašnji sultanovi hrišćanski podanici.⁹⁷ Balkanski ratovi označili su krah Osmanskog carstva u Evropi.⁹⁸ Problem za balkanske države – pobjednice u tim ratovima je bio taj što su njihovi narodi bili u manjini u “osmanskoj Evropi”, gdje su muslimani činili 51% stanovništva. Balkanski saveznici su smatrali da će muslimanska većina stalno biti prijetnja za vladavinu manjine. Rješenje je bilo iseljenje i pogrom muslimana. Tokom 1912-1913. došlo je do prvih etničkih čišćenja velikog stila u evropskoj historiji XX stoljeća. Šok zbog tih zločina je utoliko veći što su se zbili samo pet godina nakon usvajanja Haške ratne konvencije 1907. godine.⁹⁹ Promjena etničke kompozicije nije se

96 Ratove koje je Srbija povela 1912-1913. srpske socijaldemokrate su ocijenile kao osvajačke i okupatorske. Dimitrije Tucović je govorio: “Ako bi se Makedonija prisajedinila Bugarskoj, onda bi na svakog jednog Bugarina, koji je bio oslobođen, dolazilo po jedan ili više zarobljenih Srba, Grka, Rumuna, Turaka itd. Ako bi se stara Srbija pridružila Srbiji, onda bi opet na jednoga slobodnoga Srbina dolazilo po dva porobljena Aronautina, Turčina itd. Mi hoćemo slobodu svoga naroda ne uništavajući slobodu drugih”- prema: D. Stojković, Antiratne i mirovne ideje u istoriji Srbije i antiratni pokreti do 2000. godine, *Republika*, br. 492-493, Beograd, 1-31. januar 2011.

97 Muslimani su nakon ratova 1912-1913. bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su potpuno zanemarivana, za njih nije važio princip samoodređenja. Balkan je, po nekim stranim istraživačima, nakon izuzimanja od osmanske uprave, postao simbol žalosne sudbine muslimana u Evropi. Fanatične akcije deosmanizacije bile su posebice uspješne u materijalnoj, vidljivoj i javnoj sferi. Najdrastičnije, tektonske promjene su izvršene u općoj fizionomiji gradova, arhitekturi, odijevanju. Od 1.445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413.992 se, navodi Justin McCarthy, iselilo u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova. Između 1921. i 1926. u Tursku je došlo 398.849 muslimana, većinom kao dio razmjene stanovništva. Od muslimanskog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. svega 38 odsto – vidi: J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva*, 52-53.

98 Sakib Korkut je 1913, na rezolucije studenata Bošnjaka na Zapadu, na njihov stav “da sa neuspjehom Turske carevine u Balkanskom ratu, nije spojen neuspjeh islama, a pogotovo ne bosansko-hercegovačkih muslimana”, kao i da “muslimanska akademска omladina drži da nade i ideali bosansko-hercegovačkih muslimana ne smiju biti izvan granica njihova naroda”, odgovarao: “Gornji citati ne znače ni više ni manje, nego li ‘mudru’ pouku da naš milet treba da napusti vezu sa hilafet islamskom, i poprimivši ideal nacionalizma svrati pogled samo na se i svoje saplemenike. Poraz, pa i (me’azellah) nosilice hilafeta, istrebljenje muslimana sa Balkanskog poluostrva, klanje islamske nejačadi, žena i staraca, pljačkanje njihova imetka i rušenje džamija, nasilno prekrštavanje i ostali belaji naše braće u Rumeliji – sve se to nas ne treba ticati, sve to treba da za nas budu trice i kućine – i tako rezonuju naši omladinici, naša samozvana “uzdanica” – dovoljno je i potrebno da pobjeđuju ‘junački’ balkanski “Slaveni”, sa krstom u jednoj, a glavnjom u drugoj ruci... Držim da nam ni grčki patrijarh ne bi preporučio drukčijih osjećaja” – cit. prema: A. Hasanović, Rasprave o vjerskom i nacionalnom identitetu u časopisima štampanim arebicom, *Glasnik arhivá i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLII/2012, Sarajevo 2012, 223.

99 Cilj konvencije je bio da se svaka forma rata uklopi u neka pravila, pa je jasno povučena razlika između boraca i civila. Ta su pravila na Balkanu brzo prekršena – vidi: H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 238-239; S kakvom se naivnošću evropska *belle époque* suočila s ratnim zbivanjima na Balkanu ilustrira M. Todorova riječima Mary E. Durham, publicističke svjedokinje balkanskih ratova, kratko prije izbijanja “Velikog rata”: “Rat je nešto tako opsceno, tako obešašćujuće, nešto što ne donosi ni iskre iskulpljenja, da je gotovo nemoguće da ikada više izbije kakov rat u zapadnoj Evropi”.

mogla izvršiti drugačije no nasiljem, pa je tako sa balkanskim ratovima termin “čišćenje” ušao i u vojnu terminologiju, u kojoj je korišćen u više značenja. Iako sam izraz nije etniciziran tokom tih ratova, svakako jeste praksa čišćenja. Termin je kolokvijalno upotrebljavan da označi pacifikaciju osvojene teritorije i uklanjanje protivnika sa nje.¹⁰⁰ Balkanski ratovi su otkrili zapadnim kreatorima politike opasnosti koje su “nacionalne države predstavljale za manjinske skupine” (M. Mazower). U turskoj literaturi balkanski ratovi se percepiraju kao izraz nemoći oslabljenog Carstva da zaštitи svoju teritoriju i stanovništvo.¹⁰¹ U ljetu 1914. objavljen je Izvještaj Međunarodne komisije o istrazi uzroka i vođenju balkanskih ratova 1912-1913. (Carnegie Endowment for International Peace, *Report for the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkans Wars*, Washington D. C. 1914). U njemu su predočena brojna kršenja međunarodnih konvencija i opisani mnogi zločini počinjeni za vrijeme tih ratova.¹⁰² Jedan od istraživača je tada rekao kako je “Balkan udaljeniji od Evrope, nego Evropa od Amerike”. Termin “balkanizacija”, označavao je, nakon 1912-1913, “ne samo usitnjavanje velikih i snažnih političkih jedinica, već je postao sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i varvarskom”.¹⁰³ Vlade balkanskih država ostavljale su malo prostora za postojanje etničkih, jezičkih i vjerskih manjina.¹⁰⁴ Granice država nastalih na ruševinama Osmanskog carstva biće osporavane, dokazujući da njegova dioba nije samo po sebi vodila u mir i stabilnost.

---

100 Suprotstavljene vojske zauzimale su nove prostore, čije se stanovništvo nerijetko smatralo protivnikom, te je bilo izloženo različitim vidovima represije, koju su vršile vojne i političke vlasti, kao i različite paravojne formacije – prema: V. Petrović, Etnizacija čišćenja u reči i nedelu, *Hereticus*, br. 1, Beograd 2007, 20.

101 Docnije je Mustafa Kemal-paša (kasniji predsjednik Republike Turske – Mustaf Kemal Atatürk), u bici na Galipolu, u Prvom svjetskom ratu, u borbi za vis Čunuk bair aprila 1915, izdao naređenje vojnicima 57. regimente: „Ja očekujem da bi svaki od nas radije umro nego ponovio sramotnu priču iz balkanskih ratova- vidi: F. Karčić, Odjek balkanskih ratova u Bosni i Hercegovini: promjena paradigmе bošnjačkog vođstva, u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa Historija države i prava Bosne i Hercegovine: izazovi i perspektive: povodom 50 godina naučnog i publicističkog rada prof. dr. Mustafe Imamovića*, Tuzla 2017, 45.

102 Izbijanje Prvog svjetskog rata zasjenilo je ovaj izvještaj koji je mogao imati veliki uticaj na razvoj međunarodnog prava, posebno međunarodnog ratnog i humanitarnog prava - vidi: T. Ponoš, Povijesni i društveni kontekst u kojemu se počinju procesuirati ratni zločini, u: *Procesuiranje ratnih zločina - Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Zagreb 2014, 13-14; D. Stojanović, *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd 2010, 264; P. Simić, Balkan i balkanizacija u XX i XXI veku: izveštaji Karnegijevih komisija za Balkan iz 1914. i 1996. godine, u: *Veliki rat - nedovršena prošlost*, Beograd 2016, 13-31.

103 “Balkanizam” je, shodno stereotipni matricama, postao “sinonim za nerед, nasilje i nesreću”, a “balkanska krvoličnost... očekivani prirodni ishod ratničkog etosa, duboko ukorenjena u psihi balkanskog stanovništva” - upor. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 15; 207; B. Buden, *Kaptolski kolodvor*, Beograd 2002, 188-190.

104 Opšir. B. Ortakovski, *Маличинства на Балканот*, Скопје 1998, 203; С. Киселиновски-И. Ставови-Кавка, *Маличинствата на Балканот (XX век)*, Скопје 2004, 67; K. Karpat, Građanska prava muslimana Balkana, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku*, Tuzla 2001, 117; Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, Beograd 2002, 160-161; Isti, *Balkanski etnički mozaik: manjinsko pitanje na Balkanu*, Beograd 2014, 161-171.

Mentalitet “Istočnog pitanja” nastavio je, proširen, da živi i u XX stoljeću. Načini interpretacije historijskih događaja mogu da oblikuju viđenje aktuelnih društvenih dešavanja. Izmišljanja imaju vlastitu logiku, svoju dijalektiku rasta i opadanja.¹⁰⁵ Veliki rat (1914-1918) je do temelja uzdrmao i islamsku orijentalnu civilizaciju. Orijentalista Leon Kaetani (Caetani), upozoravao je 1919. o efektima tog rata: “Cio orijentalni svijet, od Kine do Mediterana, sada je u previranju. Svuda gori skrivena vatra antievropske mržnje. Nemiri u Maroku, bune u Egiptu, Arabiji i Libanu, predstavljaju različite manifestacije istog dubokog osjećanja i za cilj imaju pobunu orijentalnog svijeta protiv evropske civilizacije. Glavni razlog ovog upozorenja jeste saznanje da Antanta želi da razbije Osmansko carstvo dijeleći njegovu teritoriju svjetskim silama i ustupajući Palestinu Jevrejima”.¹⁰⁶ Osmanski muslimani su, do raspada Osmanskog carstva, sebe doživljavali samo kao muslimane. Tekin Alp (1883-1961) piše da su “osmanski Turci”, u godinama pred Prvi svjetski rat, vidjeli “sami sebe prosti kao muslimane i nikad nisu smatrali svoju naciju kao naciju sa posebnim postojanjem. Anadolski seljaci su smatrali reč Turčin kao sinonim sa Kizilbaši, to jest kao pojam koji označava, ne naciju, već čoveka koji nosi crveni fes, tj. crvenoglavi”.¹⁰⁷ Po odlukama mirovne konferencije u Versaju poraženo Osmansko carstvo je bilo obavezno da preda ratnu flotu pobednicima, odrekne se arapskih posjeda, svede svoju vojsku na 50.000 ljudi. Ovo carstvo je, gubljenjem arapskih provincija, suženo na manju teritoriju u Maloj Aziji, ali ni ona nije pošteđena dalje grabeži.¹⁰⁸ Saveznici su ponižavali Osmanlike, dozvoljavajući Grcima da okupiraju dijelove osmanske države, u naporu da uspostave Helensko carstvo u aleksandrovskom stilu.¹⁰⁹ Zapadne sile su se zanosile planovima o podjeli nafta i preostalih bogatstava Osmanskog carstva u stanju rasula, ne nadajući se njegovom većem otporu. Prema Egonu Heymanu, sve što je ostalo od tog carstva činilo je “tijelo bez udova”. Snage Antante, predvođene Britancima, su 1919. ušle su u središte osmanske države, sa ubjedenjem u vjerodostojnost propagande da su muslimani pobili milione hrišćana bez ikakvog razloga. Po shvatanju okupacionih sila, muslimani su time izgubili pravo da upravljaju sami sobom, “čime se još

---

105 E. W. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Sarajevo 1999, 83.

106 Prema: J. L. Esposito, Islam i Zapad: sukob civilizacija?, *Beharistan*, br. 3-4, Sarajevo 2001, 121.

107 M. Jevtić, Islamsko-osmansko državno pravo u Srbiji, *Zbornik Matrice srpske za društvene nauke*, br. 120, Novi Sad 2006, 276. Miroslav Jevtić smatra da im je pojam “Turčin” bio poznat i oni su ga koristili: “Ali je on imao značenje koje nije imalo nikakvu vezu sa nacijom. Iz toga jasno vidimo koliko su oni koji govore turski kao maternji i koje mi nazivamo Turcima ustvari bili daleko od našeg uverenja da su oni sebe same Turcima smatrali. Oni to nisu bili iako su mogli biti jer im to ništa nije značilo. Za njih je islam bio sve” - prema: M. Jevtić, Neoosmanizam versus panislamizam, *Politika*, br. 2, Banjaluka 2011, 37. Đuro Bodrožić iznosi da su “Turci... izbegavali, nisu ni voleli da upotrebljavaju svoje etničko ime. Reč Turčin za njih je bio sinonim za anadolijskog seljaka” – vidi: Đ. V. Bodrožić, *Sociološko-pravne osnove srpskog identiteta*, rukopis doktorske disertacije, Pravni fakultet, Beograd 2012, 145.

108 Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1995, 139; M. Ekmečić, *Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi*, Novi Sad 1997, 105; S. Bandžović, *Bošnjaci i Turska: deosmanizacija Balkana i muhadžirske pokrete u XX stoljeću*, Sarajevo 2014, 143-150.

109 T. Rajs, *Orijentalista: rešavanje misterije jednog neobičnog i opasnog života*, Beograd 2006, 123.

jednom dokazala nadmoć zapadne civilizacije nad islamskom". Nacionalne manjine su nastojale iskoristiti prisustvo okupacione vojske za svoje ciljeve, naročito Grci i Jermenii. Bio je to uvod u grčko-turski sukob i rat za nezavisnost nove turske države pod vođstvom Kemala Ataturka koji se suprotstavio diktatima Mirovne konferencije.¹¹⁰ U Ataturkovoј armiji je bilo dosta muhadžira iz nekadašnjih osmanskih balkanskih provincija. Među njima je bilo i Bošnjaka. Znatan broj njih uspio je da ostvari i visoku vojnu i diplomatsku karijeru.¹¹¹ Ataturkova Turska, nastala na ruševinama Osmanskog carstva, nakon grčko-turskog rata, poučena iskustvom raspada višenacionalnih država, kakvo je bilo i Osmansko carstvo, uzela je za načelo stvaranje etnički homogene države. Ona je naslijedila vitalno jezgro osmanske države. Njena transformacija od monarhističkog režima u republiku bila je logični skor "međuigre snaga koje su ranije transformisale samu tradicionalnu Osmanlijsku državu".¹¹²

Međudržavna razmjena stanovništva je eufemizam za kolektivna protjerivanja ljudi koji su *de jure* i *de facto* postali stranci, uz licemjerna pravdanja unutarnjom stabilnošću, budućim prijateljskim odnosima, mirom u regionu. Države su smatrali da u skladu sa klasičnim međunarodnim pravom mogu odlučivati o sudbini svojih podanika. Brojne dramatične dionice novije balkanske historije bile su proizvod fatalnog "principa Lozane" iz 1923. - dogovorenih razmjena stanovništva, uobičajenih u međudržavnim sporazumima u prvim decenijama XX stoljeća. Princip iz Lozane legalizirao je, nakon grčko-turskog rata, praksu protjerivanja etničkih zajednica – Grka iz Turske, Turaka i "turaka" - drugih muslimana sa Balkana. On je, naime, utvrdio obaveznu razmjenu stanovništva

---

110 Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, 139; M. Teodosijević, *Mustafa Kemal Ataturk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998, 57-58.

111 M. Pešić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo 1996, 75-76. General Rifat Matardžija, porijeklom iz Ljubinja u Hercegovini, bio je komandant jedinica turske armije u istočnoj Trakiji, te kasnije komandant žandarmerije. Učestvovao je 1923. kao vojni ekspert na konferenciji u Lozani. Asim Gunduz, porijeklom iz Tuzle, bio je armijski general, a Šukri Alibeg Fetahagić iz Trebinja, pukovnik, načelnik generalštabnog obavještajnog ureda. Jedan broj Bošnjaka bio je među oficirima i podoficirima u armiji i žandarmeriji, kao i u politici i diplomaciji. Mehmed Sulejmanpašić će navesti i visokog oficira i diplomatu Husrev-bega Stočevića Rizvanbegovića, diplomatu Uzeir Zekari-bega Hadži Aliagića, porijeklom iz Gradiške, koji je, između ostalog, bio član turske mirovne delegacije u Lozani (1923). Diplomata Mehmed Munir-beg, porijeklom iz srednje Bosne, stručnjak za međunarodno pravo, obavljao je važnu stručnu ulogu tokom tursko-grčkih pregovora oko razmjene stanovništva. Bio je i stalni turski izaslanik kod Međunarodnog suda u Hagu. Značajno mjesto u društvenom životu Turske, između ostalih, imali su i gradonačelnik Ankare Abdulah Nevzad Muderizović-Kurić, Lutfi-beg Resulbegović, Murat-beg Tafro, Rušen Ešref-beg Smailkadić Vaizović – prema: M. Sulejmanpašić, *Hrvati muslimani u životu Turske republike*, <http://golgota.blogspot.ba>/2008/05/24/1568974.

112 Komadanje teritorija koje su naseljavali i pojava novog, užeg, definiranja identiteta naroda dovela je do diskontinuiteta i fragmentacije svijesti muslimana na Balkanu. Muslimani su se vidjeli samo kao pripadnici zasebnih vjersko-etničkih skupina, čija se historija nije doticala ostalih muslimana – vidi: F. Karčić, *Muslimani Balkana na pragu 21. vijeka, Znakovi vremena*, br. 9-10, Sarajevo 2000, 213; Isti, "Istočno pitanje": paradigma za historiju muslimana Balkana u XX vijeku, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku*, 26-27.

od ukupno 1,3 miliona Grka i pola miliona Turaka. U Lozani su, velike sile, grčka i turska vlada dale u prvom članu sporazuma princip preventivne razmjene stanovništva: "Od 1. maja 1923. doći će do obavezne razmjene turskih građana grčke pravoslavne vjere koji žive na teritoriji Turske, i grčkih građana islamske vjeroispovijesti koji žive na teritoriji Grčke. Ove osobe se neće vratiti da žive u Turskoj, odnosno Grčkoj bez odobrenja Turske, odnosno Grčke vlade". Ugovor se odnosio na sve Grke koji žive u Anadoliji i Trakiji, osim na stanovnike Istanbula prije 1918, te na sve Turke u Grčkoj sem žitelja zapadne Trakije, gdje je po turskim izvorima od 191.699 stanovnika bilo 129.120 Turaka. Razmjena stanovništva je započela još krajem rata kada je hiljade Grka prevezeno iz Izmira u Grčku. Time je stanovništvo u obje države postalo etnički relativno homogeno. Primjenu ovog grčko-turskog ugovora nadzirale su velike sile, smatrali su ga svojim uspjehom. Etika prisilnog preseljavanja nije mnogo komentirana. U luke u Pireju i Solunu, na svim mogućim plovilima, pristizale su grčke izbjeglice.¹¹³ Desetine hiljada izbjeglica povijalo je leđa pod teretom svojih stvari ili vukući na rasklimatanim dvokolicama "ono što im je ostalo od života".¹¹⁴ „Tourkosporoi“ govorilo je lokalno grčko stanovništvo za pristigle izbjeglice iz Anadolije. S druge strane Egejskog mora „yari gavur“ bio je pežorativni epitet za muslimane pristigle iz Grčke. Pogrdni nazivi „tourkosporoi“ („sjeme Turaka“) i „yari gavur“ („polunevjernik“), upućeni razmijenjenom stanovništvu od strane domicilnog stanovništva, samo su jedna od prizmi kroz koje se mogu promatrati mikroefekti ove razmjene stanovništva.¹¹⁵ Ova razmjena je katastrofalna na individualnoj osnovi, što će reći za oko dva miliona pojedinaca. S aspekta kreiranja nacionalnih država Turaka i Grka te stabilizacije međunarodnih odnosa u regiji promatrana je, barem od tadašnjih savremenika, kao pozitivan akt. Nešto što je, zaključuje Neven Andelić, "sasvim sigurno jedno od najtežih kršenja osnovnih ljudskih prava tako je, mislilo se, donijelo mir i stabilnost u područje Egejskog mora".¹¹⁶ Brojni Grci, pridošli 1923. iz osmanskih gradova, gledali su visine na provincijalizam Grčke. Broj deportiranih muslimana iz Grčke kreće se između 348.000 i 475.000. Prije ove zamjene u Grčkoj je, po

113 "Na palubi je stajala gomila ljudi zbijenih kao sardine, koji su se grčili i meškoljili – slika i prilika prave ljudske bijede. Nije bilo mjesta gdje bi mogli odspavati i leći, nije bilo hrane, a nisu mogli ni otići do zahoda. Mnoge od tih ljudi koji su stajali na kiši i vjetru četiri dana natopila je kiša, šibao ih je i jesenski hladni vjetar, a ponekad ih je pržilo podnevno sunce. Na obalu su izašli u dronjicima, gladni, bolesni, puni parazita i upalih očiju dok se oko njih širio užasan miris ljudske prljavštine, a oni su saginjali glave u očaju" – tako je to stanje opisao Henry Morgenthau, američki predsjednik Komiteta za izbjeglice, gledajući kako sedam hiljada muškaraca, žena i djece izlazi na obalu s broda na koji je u normalnim prilikama moglo stati jedva dvije hiljade ljudi. Radilo se o grčkim izbjeglicama koje su početkom 1923. istovarivane poput stoke sa svih mogućih plovila u luke u Solunu i Pireju – prema: F. Škiljan, Međuratni period na Balkanu (1), *Novosti*, br. 464, Zagreb, 7. novembar 2008, <http://www.snv.hr/pdf/464.pdf>.

114 M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, II, 91; opšir. C. Киселиновски, Лозанскиот мировен договор, неговата политичка суштина и задолжителна размена на населението меѓу Гриција и Турција, *Гласник*, бр. 3, Скопје 1976, 57-66.

115 H. Karčić, Dva puta stranac, *Oslobođenje*, Sarajevo, 27. novembar 2010, 37.

116 N. Andelić, *Kratka povijest ljudskih prava*, Sarajevo 2008, 91.

nekim podacima, bilo ukupno oko 650.000 muslimana, ili 13 odsto od 4.900.000 stanovnika koliko je ova država tada imala. Iz Grčke je u Tursku protjerano i oko 12.000 *denmi*, pripadnika tajne jevrejsko-muslimanske sekte, koja je, pod muslimanskim imenima i odjećom, živjela od XVII stoljeća, u raznim gradovima, naročito u Solunu. Iako su *denme* tvrdili da nisu Turci, grčka vlada je poricala njihov jevrejski identitet.¹¹⁷ Raspadom Osmanskog carstva trend demografske deosmanizacije uključuje se 1912-1923. u modernu problematiku manjina u cjelini, u kojima države, u tada još nestabiliziranom međunarodnom kontekstu, u manjinama uočavaju prijetnje za sigurnost, odnosno mogućnost da postanu taoci, ili istodobno oboje.¹¹⁸

Republika Turska nastala je nakon Prvog svjetskog rata, kao posljednja država na razvalinama Osmanskog carstva. Pod kraj 1922. ukinut je sultanat - posljednji sultan Mehmed VI otisao je iz Istambula. Republika Turska proglašena je 1923., a halifat, u liku sultanovog rođaka Abdulmedžida II ukinut je 1924. godine. Prvi put u historiji islama religija je odvojena od države. Turci su, u poređenju sa Balkanom, bili posljednja grupa koja će razviti sopstveni, turski nacionalizam. Dolaskom Mustafa Kemala Ataturka na vlast nastupila je dinamična faza u razvitku Turske, etapa reformi, razvitka i ukidanja polukolonijalne ovisnosti. Vojno-birokratska elita pod njegovim vodstvom odlučila se za radikalni prekid sa osmanskom prošlošću i stvaranje modernih državnih struktura prema zapadnom uzoru. Kemalisti su za jedan od svojih prioriteta smatrali industrijalizaciju, istiskivanje stranog kapitala i ekonomsko osamostaljivanje zemlje, kao nadogradnju političkom osamostaljenju. Reforme koje su uslijedile definiraju se i kao sveobuhvatna politička, ekonomска, socijalna i kulturna transformacija zastarjelog osmanskog sistema u modernu proevropsku državu. Suština reformi može se sumirati u šest glavnih principa: republikanizam, populizam, sekularizam, reformizam, nacionalizam i etatizam. Cilj Ataturkove borbe bio je da Tursku uvede u društvo slobodnih i nezavisnih država i društvenih zajednica. Bilo je, u borbi za izgradnji novog identiteta, proklamirano odvajanje vjere o države i zabranjeno miješanje u državnu politiku.¹¹⁹ Ataturk se upustio u opsežan proces turciziranja, pozapadnjačivanja i sekularizacije, koji je preoblikovao jezik i historiju, religiju i politiku. Turci su, u poređenju sa Balkanom, posljednja zajednica koja će razviti

117 Tek je malom broju onih koji su se bavili uzgojem duhana dozvoljeno da ostanu. Kemalistička laicizacija Turske ubrzaće evoluciju *denmi*. Aktivno će učestrovati u obnovi zemlje i "nova Turska sigurno nije imala vatrenijih pristalica od njih" – vidi detaljnije: O. Zirojević, Pitanje islamizacije Jevreja, *Istoriski časopis*, knj. XLII-XLIII, Beograd 1995-1996, 60; Ista, Dönme, *Helsinška povelja*, br. 81-82, Beograd, mart-april 2005, 56-57.

118 M. Dogo, Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svetska rata, u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1997, 455; opšir. S. Bandžović, Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana (1912-1941), *Prilozi*, br. 32, Sarajevo 2003, 179-229.

119 Upor. H. Somun, Bosanskohercegovačka dijaspora, *Forum Bosnae*, br. 6, Sarajevo 1999, 133; D. Kicikis, *Osmansko Carstvo*, 120; Ž. Đurić-V. Ajzenhamer, Politički sistem Turske na razmeđu kemalizma i islamizma, *Srpska politička misao*, br. 4, Beograd 2011, 446; M. Bejzat, O Ataturkovom laicizmu i nacionalizmu, *Vakat*, br. 5, Skoplje, maj 1994; A. Dost, Komplikovana priča, *Glas islama*, br. 42, Novi Pazar 2000.

sopstveni nacionalizam. Jedna od najpopularnijih Ataturkovićih parola: "Blago onom ko za sebe može reći da je Turčin" ("Ne mutlu Türküm diyene") iz njegovog čuvenog govora (1927) u kojem je izložio svoj državni program pokazala je, istodobno ciljeve i probleme ove vizije. Politika sekularizacije bila je simbolizirana zabranom nošenja fesa, što je umanjilo uočavanje religioznih klasa, a bilo je i pokušaj da se ljudi priviknu da nose zapadnu odjeću: "staviti šesir" umjesto fesa dobitilo je značenje "evropeizirati se". Zapadno pismo je u Turskoj zamijenilo arapsko, a historija je reinterpretirana potiskivanjem njene arapske komponente. Kada je 1928. ukinuta upotreba arapskog pisma i usvojena latinica povedena je oštra borba protiv nepismenosti. Za vrijeme od pet godina čak 1.247.190 građana naučilo je da čita i piše u tzv. "narodnim školama". U visokom stepenu Ataturk je uspio da zasnove tursku nacionalnu svijest zapadnog tipa u etničkom loncu za topljenje Anadolije. Islam je postao integrirani dio nacionalnih osjećaja.¹²⁰

Turska je smatrala legitimnim prava muslimana sa Balkana da se nasele u njoj i uživaju prava, poput ostalih njenih građana, što je svakako odgovaralo iseljeničkim planovima balkanskih država koje su imale muslimanske manjine. Turski zakon o naseljavanju iz 1934. otvarao je širom vrata osobama „turskog porijekla“ (etnosa) i „turske kulture“.¹²¹ Turskoj je bio potreban svaki doseljenik, posebno za naseljavanje po krajevima koje su napustili Grci i Jermenii, pa se angažirala na propagandi radi doseljavanja muslimana sa Balkana.¹²² Ataturk je govorio da su muhadžiri turska "nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili". Na kongresu evropskih muslimana održanom polovinom septembra 1935. u Ženevi, predstavnici muslimana iz Jugoslavije, iz njenih južnih krajeva, isticali su kako se, nakon balkanskih ratova, iselio znatan broj muslimanske inteligencije, učitelja i vjeroučitelja, te da je narod ostao bez vođstva, obezglavljen i pometen,

---

120 Upor. M. Svara, Kemal-paša i svijet, *Novi behar*, br. 6, Sarajevo, 15. septembar 1932; N. A. Kansu, Narodna privreda u Turskoj, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd 1936-1937, 32-333; E. Konel, Sveti rimske carstvo islamskog naroda, *Književne novine*, br. 892, Beograd, 15. septembar 1994; Posljednji otomanski general, *NIN*, br. 2543, Beograd, 23. septembar 1999. (tekst preuzet iz: "The Books"); Dž. Espozito, *Islamska pretnja: Mit ili stvarnost*, 94; O. Zirojević, Osamdeset pet godina Turske Republike, *Republika*, br. 442-443, Beograd, 1-31. decembar 2008.

121 E. Pezo, Komparativna analiza jugoslavensko-turske konvencije iz 1938. i "džentlmenskog sporazuma" iz 1953, *Tokovi istorije*, br. 2, Beograd 2013, 115.

122 A. Avdić, Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine), *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar 1985, 158. Za razliku od Sandžaka, Kosova i Makedonije, iz Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata, izuzimajući donekle Cazinsku krajinu, nije došlo do "narodnog huka" prema Turskoj kao u vrijeme austrogarske uprave, između ostalog, i zbog manje ugroženosti u odnosu na muslimane "južnih krajeva". Ataturk je bio, ukazuje Šaćir Filandra, i dio svakodnevne svijesti običnih Bošnjaka. Oni su ga poznavali, uzdržali i voljeli. O njemu se ipak malo znalo "budući da je figurirao kao reminiscencija na slavne sultane, tu je figurirao kao zaštitnik i vođa muslimana svijeta. O prekidu s tom predstavljačkom i zaštitničkom funkcijom Istanbula malo se znalo ili se nije baš ni htjelo puno znati. O Ataturkovoj revoluciji, promjenama koje je donio turskom društvu, karakteru tih promjena, njihovim dometima, uslovima pod kojim su se sve one i dogodile, obični ljudi su još manje znali. Ali, bez obzira na sve to, Ataturk se poštovao" – vidi: Š. Filandra, Bošnjaci između kemalizma i panislamizma, *Odjek*, br. 1, Sarajevo 2007, 17-21.

predočavajući dalje kako su seobe nastavljene i nakon 1918., “naročito prosvjećenih slojeva”.¹²³ Poslije grčko-turske razmjene stanovništva, dalje konvencije između Turske i balkanskih država (Bugarske, Rumunije, Jugoslavije) regulirale su, između dva svjetska rata, emigraciju novih kontigenata muslimana.¹²⁴ Dogovorenog preseljavanje stanovništva, ne može se tretirati dobrovoljnim, mada se sudbina tako preseljenih ljudi razlikuje od sudsbine onih nasilno iseljenih. Iseljavanja muslimana sa Balkana, podstaknuta djelovanjem niza društvenih, političkih i ekonomskih faktora, nastavljena su i nakon Drugog svjetskog rata.¹²⁵ Do šezdesetih godina, ideja etničke podjele proširila se Kiprom, a u posljednjoj deceniji XX stoljeća i na prostoru bivše Jugoslavije. U Bugarskoj je 1989. došlo do “velike ekskurzije” – progona više stotina hiljada muslimana u Tursku. U nju će 1992. pristići i dio bošnjačkih muhadžira iz Bosne i Hercegovine, te smješten upravo po kampovima u kojima su prije boravili muhadžiri iz Bugarske.

Turska politika je bila usmjeravana na jezičku i kulturno-političku asimilaciju svih doseljenika.¹²⁶ Asimilacija u socijalno-političkom pogledu je bila potpuna, iako su iseljenici po mnogim naseljima činili određenu subkulturnu ili folklornu grupu ili zajednicu, unutar koje se sačuvao maternji jezik, iako prilično arhaičan. Iseljenici ni sami nisu, mahom, željeli kulturno-političku autonomiju, a još manje izolaciju u odnosu na novo okruženje, već naprotiv, integraciju u

---

123 Izvještaj delegata IVZ Kraljevine Jugoslavije na Kongresu evropskih muslimana u Ženevi 12-15. septembar 1935, *Glasnik Vrhovnog starještinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije*, br. 10-11, Beograd, oktobar-novembar 1935.

124 Turska štampa je povodom doseljavanja balkanskih muslimana isticala 1937. da je nestanak osmanske države nametnuo potrebu da “pristupimo useljavanju naše jednokrvne braće, koji su ostali izvan granice svoje prave otadžbine Turske. To je neke vrste dug koji smo počeli da malo po malo plaćamo, blagodareći budžetskim kreditima, koji se svake godine odobravaju u tu svrhu. Primjena emigracione politike predstavlja jedan od najdelikatnijih problema i vlada tu pridaje svu onu važnost koju zaslužuju. Mi moramo dozvoliti godišnji ulaz u zemlju samo onolikom broju emigranata koliko smo u stanju da smjestimo. Ograničenost raspoloživim sredstvima, međutim, smanjuje nužno smještaj emigranata. Kada ćemo, dakle, smjestiti jedan i po dva miliona ove naše braće, uz godišnji ritam useljavanja od 15 do 20 hiljada? Mi smo mišljenja da se ovo pitanje okonča sa najvećim poletom u roku od osam do deset godina” – prema: A. Avdić, Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata, *Novopazarski zbornik*, br. 15, Novi Pazar 1991, 123.

125 Iseljenici iz socijalističke Jugoslavije (mahom iz Sandžaka, sa Kosova i iz Makedonije), odlaskom u Tursku gubili su jugoslavensko državljanstvo, kao i njihovi prethodnici u ranijim periodima shodno ugovorima sa Turskom, državljanstvo Kraljevine Srbije, Kraljevine Crne Gore, Kraljevine Jugoslavije. Time je mnogima, koji se nisu uspjeli snaći, zbog složene i duge procedure povratka državljanstva, onemogućen povratak u zemlju. Iseljenici iz Jugoslavije u druge zemlje nisu morali, za razliku od ovih iseljenika, da se odriču državljanstva.

126 Mehmet Ali Kiličbaj, turski historičar ekonomije i politolog, piše 1997. da je Turska u većoj mjeri proizvod Balkana, nego Srednje Azije: “Danas u našoj zemlji žive, naravno, ljudi čiji su preci došli iz Srednje Azije, ali ima i onih kojima su preci prispevali s Balkana. Kojih li je više? Nesumnjivo ovih drugih. To predstavlja neizbežan i neporeciv drugi oslonac evropskoga Turske. Balkan je ostavio duboke tragove u turskom etničkom, kulturnom i društvenom biću” – prema: D. Tanasković, *Neosmanizam: doktrina i spoljnopolička praksa*, Beograd 2010, 88.

tursko društvo.¹²⁷ Iako su neke porodice sa područja nekadašnje Jugoslavije doselile prije sto i više godina, pa se radi o četvrtoj generaciji tih iseljenika, one i pored turskog, “govore srpsko-hrvatski, makedonski ili albanski jezik, pa na tom jeziku razgovaraju kod kuće i u užem krugu prijatelja”, ili korespondiraju na njemu sa rođinom i prijateljima” u zavičajnim krajevima.¹²⁸ Jezik iseljenika je uglavnom onakav kakvim su ga donijeli muhadžiri.¹²⁹ Iseljenici starijih naraštaja nisu zaboravili mnoštvo jezičkog folklora (narodne pjesme, doskočice, šale, priče, zagonetke i dr) koje su donijeli iz rodne zemlje. U to su se mogli uvjeriti svi oni koji su ih posjećivali.¹³⁰ Zufer Bešlić, obilazeći 1966. Tursku, naišao je u Inegelu, gradiću 30 km od Burse na brojne iseljenike i njihovo potomstvo iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka: “Interesantno je to da i danas ima, kako smo saznali, dosta žena, ljudi koji ne znaju turski jezik iako su došli prije 50-60 godina. Ljubomorno i danas u svojim porodicama čuvaju naše običaje i jezik”.¹³¹ Naila Valjevac smatra da se govor iseljenika čuva “u suštini u gotovo neizmijenjenoj formi u kojoj je ponijet iz domovine, a prirodne inovacije u njemu vječito ukazuju na njegovo jezičko okruženje”. Govor je u velikoj mjeri očuvan, sa brojnim arhaizmima, na osnovu čega je moguće utvrditi porijeklo pojedinih porodica. Neke su sačuvale matičnu zapadnobosansku i centralnobosansku ikavicu.¹³² U selima gdje su pomiješani doseljenici ikavci i ijekavci preovladavala je ijekavština. Senahid Halilović navodi 1991. da iseljenici “uz naš jezik mnogi poznaju i turski. Maternji jezik najčešće nazivaju bosanskim”. Uticaj turskog jezika vidljiv je i na drugim jezičkim nivoima i slojevima karakterističnim za bilingvalne zajednice.¹³³

---

127 M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji. Monografija Bosanskih pogleda 1955-1967*, Sarajevo 1996, 63-65.

128 Pismo Hajrudina Mehmedbašića, ispred Glavnog odbora Matice iseljenika Bosne i Hercegovine, Izvršnom vijeću SR Bosne i Hercegovine od 11. augusta 1970, povodom posjete Sulejmana Demirela, premijera Republike Turske.

129 A. Nametak, Jezik naših iseljenika u Turskoj, *Glasnik Rijaseta IVZ u SFRJ*, br. 3, Sarajevo 1990, 51. Alija Nametak navodi da su muhadžiri pravili od turskih riječi turcizme kojih ranije nije bilo. Navodi primjer: “Od ovoga trafika puna kazaja biva” (“dešava se mnogo prometnih saobraćajnih nesreća”); dalje vidi: A. Nametak, Jezik naših iseljenika u Turskoj, *Kabes*, br. 1, Mostar, novembar 1995.

130 F. Šantić, Zapisni iz Anadolije, *Sandžak*, br. 7-8, Sarajevo, februar 1991.

131 Z. Bešlić, Prva naučna ekskurzija članova Uleme u inostranstvo, *Glasnik VIS u SFRJ*, br. 9-10, Sarajevo 1966, 530; opšir. H. Mujić, Ovogodišnje putovanje na hadž, *Glasnik, VIS u SFRJ*, br. 5-6, Sarajevo 1967, 234.

132 U govoru porodice porijeklom iz Bihaća sačuvane su glavne fonetske osobine zapadnobosanskih ikavskošćakavskih govora – nedosljedan ikavizam: *lipšē, mîsto, tribā, uz: cōjek, syjet, bjél, göre*; nedosljedan šćakavizam: imp. *püšćī*, gl. prid. rad. *šćeo*. Drugi iseljenici čuvaju istočnohercegovačku ijekavicu, treći arhaičnu sjeveroistočnobosansku akcentuaciju. Govor ovih grupa poprimio je i osobine turskog jezika, s kojim je u kontaktu, i čijem je utjecaju snažno izložen, posebno na leksičkom planu; opšir. A. Genjac-Nakićević, *Govor Bošnjaka u Turskoj: Fonetsko-sonološke osobenosti*, Bosanskohercegovački slavistički kongres, knj. 1, Sarajevo 2012, 169.

133 Upor. A. Nametak, *Jezik naših iseljenika u Turskoj*, 49; N. Valjevac, Ekstralinguistički faktori u bosanskom jeziku, *Forum Bosnae*, br. 5, Sarajevo 1999, 257, nap. 27; S. Halilović, *Bosanski jezik*, Sarajevo 1991, 31-32; H. Vajzović, Pričam ti priču, *Oslobodenje*, Sarajevo, 18. april 1988.

Ranije su bili rijetki brakovi bošnjačkih iseljenika i njihovih potomaka sa "Turkušama", kako oni nazivaju Turke, kao i sa Kurdimama, Lazovima i pripadnicima drugih zajednica. U novije doba su učestaliji brakovi, naročito djevojaka iz iseljeničkih porodica sa Turcima.¹³⁴ Moglo se čuti da su bošnjački iseljenici i njihovi potomci ostali osobeni. Ima i područja, navodi se u materijalima Matice iseljenika Bosne i Hercegovine 1974. godine, sa posebnim grobljima u koja se sahranjuju samo naši iseljenici. Muhadžiri i njihovi potomci nisu, stare krajeve iz kojih su bili porijeklom, zaboravljali.¹³⁵ Posebne oblike izražavanja ljubavi, kao i posebne saradnje i veza sa starim krajevima, čine svojevrsni sastanci, sijela, teferiči, dan gostiju, svadbe, mevludi, po kućama ili imanjima iseljenika i njihovih potomaka, gdje se okupljaju gotovo isključivo porodice iseljenika i njihovih potomaka, te one porodice porijeklom iz drugih narodnosti koje su u rodbinskim vezama sa njima.¹³⁶ Ljubav prema Bosni i Hercegovini, Sandžaku, Crnoj Gori, Kosovu i Makedoniji, kao užem zavičaju - izražava se u mnogim iseljeničkim naseobinama, odnosno u većim i manjim grupama ili pojedinačnim porodicama tih iseljenika i njihovih potomaka, na razne načine.¹³⁷ Duboka vezanost bošnjačkih muhadžira i njihovih potomaka za stare krajeve iz kojih su potekli očitovala se i u kriznim vremenima. U toku Drugog svjetskog rata slali su pomoći u Bosnu i Hercegovinu.¹³⁸ Oni su i u ratu 1992-1995. pružili znatan doprinos u zbrinjavanju izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, poglavito iz njenih istočnih dijelova, te u svakolikoj pomoći koja je upućena u ovu državu.¹³⁹ Muhadžiri iz Bosne i Hercegovine, pristigli u Tursku u

134 Stara Safija Aktan iz Polatlja, nadomak Ankare, je kazivala: "Dodoše jabandije u kuću, djeca počeše ženiti Turkuše i Ćurte i sve preokrenuše. Djeca počeše zboriti s njima i mi ništa ne razumimo. Moja svekrva ni riječi nije znala turski. Kada bi neko prozborio ona bi rekla. "Šta zborite Bog vas ne ubio, ja ni jenu riječ ne razumim" – cit. prema: A. Hodžić-M. Kalajdžić, Dodoše jabandije u kuću, djeca počeše ženiti Turkuše, *Preporod*, br. 10/924, Sarajevo, 15. maj 2010, 33; opšir. A. Hodžić-M. Kalajdžić, *Bošnjaci u Turskoj*, Sarajevo 2014.

135 Opšir. vid. radove S. Smilatića, Kalafat koy kod Bige-naselje bosanskih iseljenika-Muslimana, *Geografski pregled*, XI-XII, Sarajevo 1969; Maternji jezik-najveće blago (kako naši iseljenici u Turskoj njeguju našu narodnu tradiciju i kulturu), *Iseljenički kalendar*, Sarajevo 1971; U Kalabaku kraj Izmita, *Iseljenički almanah*, Sarajevo 1972, 11-113; *Muslimani srpskohrvatskog jezika u Turskoj*, IX kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1974.

136 Z. Bešlić, Prva naučna ekskurzija članova Uleme u inostranstvo, *Glasnik VIS u SFRJ*, br. 9-10, Sarajevo 1966, 530. Prema podacima Ekonomsko-informativnog biroa Bosne i Hercegovine u Izmiru iz sredine 2001. godine, u Turskoj su doseljeni muslimani iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka, odnosno njihovo potomstvo, veoma brojni po pojedinim mjestima: Balkaja selo 3.000 – doseljeni 1917-1918. godine; Istanbul 700.000 doseljenih 1878-1918; Bursa 50.000 doseljenih 1863-1918; Izmir 250.000 doseljenih 1876-1918. godine. Prema navodima ovog biroa u Turskoj je bilo 1.021.500 potomaka muhadžira iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka doseljenih 1878-1918. godine – nav. prema: I. Šabotić, Seobe Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine u vrijeme austro-ugarske uprave, u: *Zbornik radova/Naučni skupovi "Migracije u Bosni i Hercegovini" održani 19. 1. 2010. i 12. 9. 2011. u Tuzli*, izd. BZK "Preporod", Tuzla 2011, 245.

137 A. Kurpejović, *Opšti osvrt na osnovne uzroke iseljavanja Muslimana Crne Gore u Tursku (1946-1970)*, rukopis, Dokumentacija Matice Muslimanske Crne Gore, broj: 41/5.

138 M. Pelesić, "Merhamet" u Drugom svjetskom ratu, u: *Humanistički aspekti djelovanja dobrotvornih društava u ratnim uvjetima*, Sarajevo 1997, 174.

139 Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka, nastanjeni u Istanbulu, prikupili su 1992-1995. za Bosnu i

ljetu 1992, otkrivali su, u svojoj nevolji, jedan golemi svijet raseljenih Bošnjaka o kojem nisu mnogo znali. Tu su našli na svoje brojne sunarodnike, koji su govorili istim jezikom, čiji su preci odavno pristigli, u nekim od mnogobrojnih muhadžirske talasa. Procjene da je danas više potomaka južnoslavenskih muhadžira u Turskoj, uzimajući u obzir sve muhadžirske pokrete tokom XIX i XX stoljeća, nego onih istog porijekla u postjugoslavenskim zemljama, izazivaju duboka promišljanja o sudbini muslimana nakon nestanka osmanske uprave, usudu onih koji su ostali, o ostatku “iseljenog naroda”, o ratovima, stradanjima i iskušenjima.¹⁴⁰

Prelomne događaje u historiji Balkana treba prikazivati sa različitih pozicija, pa i iz skustava muslimanskih zajednica. Ta historija je u balkanskim historiografijama mahom prezentirana uz minimiziranje i marginaliziranje muslimanske komponente. Zbog “redukcije totaliteta” postoji relativnost u tretiranju historijskih fenomena. S vremenom mnoge stvari nestaju iz sjećanja, a zaborav omogućava i iskrivljena tumačenja. Mora se proučavati sve što se dogodilo u historiji, ne samo ono što selektivno odgovara potrebama vremena i politike. Hodanje po površini zemlje, primjećuju historičari, “nikad u isti mah ne otkriva i ono što se zbiva pod zemljom”. Opstaju, ne samo u regionalnim naučnim krugovima, otpori prema racionalnim rekonstrukcijama i reaktuelizaciji “kontroverznih” tema, pošto im odgovaraju konzervirane slike, ranije ideološke ocjene i dogmatska terminologija. Brojni istraživači, kao i obični ljudi, danas tretiraju prošlost Balkana sa usko nacionalnih polazišta, ignorirajući historiju i dostignuća drugih etničkih grupa i multinacionalnih društava i država kojima su nekada pripadali. Egzistiraju i dalje zasebni modeli kolektivnih memorija, različiti datumi i priče unutar njih. Predrasude se zasnivaju na iracionalnim činiocima i jakim emocijama. Retorika povezana sa negativnim stavom prema osmanskom nasljeđu, s funkcionalnim pseudomitskim i pseudohistorijskim mrežama, ima dugotrajnog odraza u historiografiji, prozi, medijima i emocionalizaciji diskursa. Racionalna saznanja o osmanskom Balkanu i njegovom nasljeđu treba razvijati uz uspostavu nužne distance od nacionalističkih kategorija, epike, stereotipa i tendencioznih predstava, a njegovu historiju višedimenzionalno raščlanjivati, kritički rekapitulirati i redefinirati. Zadatak uklanjanja predrasuda uvijek je pritom težak posao. Dugo žive i teško se iskorjenjuju.¹⁴¹

Hercegovinu donaciju vrijednu 45 miliona američkih dolara – vidi: S. Halilović, *Lukava strategija*, Sarajevo 1997, 98.

140 Prema popisu stanovništva iz 1965. u Turskoj je bilo 240.469 iseljenika porijeklom iz Jugoslavije. Po podacima Konzularne uprave Saveznog sekretarijata za inostrane poslove Jugoslavije iz 1970. u Turskoj se nalazilo 300.000 tzv. “Gečmena”, poratnih doseljenika iz socijalističke Jugoslavije. Na znatne administrativne zapreke su nailazili oni koji su, razočarani u život u Turskoj, htjeli da se vrate. Njih je uspio prebroditi tek manji broj iseljenika.

141 Ričard Holbruk je napisao da je napoznatija od svih knjiga o Jugoslaviji na engleskom jeziku u Americi dugo bila knjiga Rebece West *Crno jagnje i sivi soko*, iz tridesetih godina XX stoljeća, čije su teze da su “Turci upropastili Balkan”, da su muslimani rasno inferiori, uticale na dvije generacije čitalačke publike - prema: R. Holbrooke, *Završiti rat*, Sarajevo 1998, 22.

Shvaćena kao složenost, historija se ne može valorizirati samo iz lokalne perspektive. Jednodimenzionalno i manjehejsko prikazivanje njenog karaktera kao i praksa normiranih priča još ne pripadaju prošlosti. Promatranje pojava u kontinuitetu ne dopušta “ni zaborav ni previđanje”. To se svakako odnosi i na pitanja deosmanizacije i balkanizacije. Za “procese dugog trajanja” naučnici navode da su to oni spori tokovi historije koji se nalaze duboko ispod površinskih kretanja političke historije. Sudbinu Bošnjaka treba promatrati i u kontekstu sADBINE i drugih muslimanskih zajednica na Balkanu. Ratovi, progoni i iseljavanja su ostavili duboke posljedice u njihovoј historiji. Odnosili su snagu, svakolike potencijale, ostavljući iza sebe “obrano mljeko”, ranjivu zajednicu, isparceliziranu svijest, brisanje ili skraćivanje čitavih blokova pamćenja. Fragmentacija prostora dovela je do podjela i parcelizacije svijesti, pozicije “povijesne pasive”, “vjećite žrtve”. Izložen višestranim napadima, muslimanski svijet se okrenuo sebi, dolazeći u dugotrajno stanje zatvorenosti, defanizivnosti i preosjetljivosti, voljnih i nevoljnih kompromisa. Njihovo iskustvo mahom nije kondenzirano, očuvano i generacijski prenošeno. Dugotrajni proces balkanizacije doveo je i do partikularne svijesti.¹⁴² Proučavanje procesa deosmanizacije Balkana kao i pratećeg, višestoljetnog muhadžirskog fatuma ostaje “trajan napor”, uvijek “napor u toku” kojem se ne nazire kraj.

“Kratko” XX stoljeće”, doba ekstremizma” i “epohe politike”, proizvelo je doista najveće nade čovječanstva, ali je većinu i sahranilo. Bilo je to, prema E. Hobsbaumu, najubilačkije stoljeće po razmjerama, učestalosti i dužini ratova, kao i po veličini ljudskih katastrofa bez premca koje su ti ratovi proizveli. Oni u ljudima izazivaju duboke promjene, mijenjaju poimanje i viđenje njih samih, ali i način na koji oni vide i doživljavaju druge.¹⁴³ “Čišćenje” određenih etničkih grupa vezano je za moderni nacionalizam, najmoćniju političku snagu XIX i XX stoljeća. U opštem smislu “etničko čišćenje” se može razumjeti kao termin koji obuhvata sistematske, masovne zločine, protjerivanje “nepoželenog” stanovništva sa jedne teritorije zbog religiozne ili etničke diskriminacije, strateških ili ideooloških pobuda.¹⁴⁴ Rasni i etnički projekti, napisala je Simon Vejl (Simone Weil), koji dovode do izbjeglištva, u osnovi su usmjereni na slamanje čovjeka, njegove duše. Potrebe duše, njena prava, neodvojivi su od ideje postojanja. Ljudski život uvijek podrazumijeva određeni okvir da bi imao smisla. Izbjeglištvo je jedan od najsnažnijih načina da se taj okvir ukine i čovjek slomi. Potreba za korijenima je možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba ljudske duše.¹⁴⁵ Biti iskorijenjen, ustvrdila je Hana Arent (Hannah Arendt), značilo je nemati u svijetu mjesto koje bi drugi prznali

---

142 F. Karčić, “Istočno pitanje”: paradigma za historiju muslimana Balkana u XX vijeku, 26-27.

143 T. Bringa, *Biti Musliman na bosanski način*, 17.

144 E. Bel-Fijalkov, Kratka istorija etničkog čišćenja, feljton, *Politika*, Beograd, 23. juli 1993. (tekst preuzet iz američkog časopisa “Foreign Affairs”).

145 Prema: Ž. Korać, Izbeglištvo i čovekova potreba za ukorenjenošću, *Odgovor*, br. 169, Beograd, 15. januar 1998.

i jamčili.¹⁴⁶ Različite migratorne pojave (izbjeglištva, evakuacije, deportacije, egzila kao svojevoljnog izbora, nasilnog protjerivanja, međudržavne razmjene stanovništva), po svom sadržaju čine, pokazuju brojni primjeri iz historije, duboke potrese u životu, ne samo pojedinca, već i porodica, širih društvenih zajednica.¹⁴⁷ Izbjeglištvo je kompleksna pojava, koja ima ekonomske, socijalne, političke, pravne, psihičke i druge dimenzije.¹⁴⁸ Iz poređenja onoga što emigrant napušta ili je prisiljen da napusti i onoga za čime traga, dobija se slika domovine u njegovoj svijesti.¹⁴⁹ Mitovi o “vječnom vraćanju” nisu rijetki, a osnovna im je društvena funkcija održati zajednicu na okupu i pobijediti “strah od nestanka”. Mit o dijaspori vidi se i kao varijanta arhetipskog mita o sakralnom centru i vječnom povratku.¹⁵⁰ Jedno načelo ostaje nesporno, konstatira Mirko Đordjević, “čovek je deo istorije i deo njenog toka i to i individualno i u kolektivitetu”.

Na kraju XX stoljeća umnogome se izmijenilo gledanje mnogih država, etničkih i socijalnih zajednica na vlastitu prošlost. Njegova posljednja decenija za mnoge muslimane na Balkanu bila je, po destrukciji, slična posljednjim decenijama XIX stoljeća.¹⁵¹ Savremenost utiče na metodološke i sadržajne “prevrate u memoriji”, sporenja raznih “zajednica pamćenja”, na temeljno preispitivanje i preoblikovanje različitih slojeva historijske svijesti. Bez izoštrenog pogleda u prošlost, znanja koje “poziva na opreznost”, nema vrijednosnih sistema, niti iskoraka u šira uporedno-historijska istraživanja i poređenja u međunarodnim okvirima. Višeslojna historijska nauka je neprijatelj jednoznačnih historijskih slika. Multidisciplinarni pristup slojevitim temama čini jasnjom nezavršenu, zamršenu historiju, omogućavajući ujedno razumljivijom sadašnjost.

---

146 H. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, 483-484. Na pitanje gdje je zapravo domovina, Đerd Konrad odgovara: “Tamo gde te neće ubiti. Tamo gde mogu biti uveren da su mi deca bezbedna. Tamo gde se poštuje ličnost i reč. Tamo gde se unapred uvažava to što sam onakav kakav jesam, i što mislim ono što mislim” – prema: *Politika*, Beograd, 18. oktobar 2008, 3.

147 Opšir. *Izbeglice – žrtve etničkog inženjeringa*, priredio Boris Delić, Beograd 2004.

148 G. Tripković, *Izbeglice - kulturni i socijalni izazov*, *Sociološki pregled*, br. 1, Beograd 2005, 41.

149 Opšir. *Nacionalni osjećaj iseljenika Muslimana-srpskohrvatskog jezika u Turskoj* (Fond istraživačkog projekta: *Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji i problemi federalizma*), šapirografirano izdanje Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka, Sarajevo 1971; M. Dogo, Neka zapažanja o turskom nasledu i seobama Muslimana, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 312.

150 Mit o dijaspori čini malu naciju većom, lječi njen kompleks inferiornosti. Matica i dijaspora kao cjelina stvaraju iluziju da to više nisu “male zemlje”. Kad se tome doda “opći utjecaj Mita o naciji koji stvara iluziju organskog jedinstva svih mrtvih i živih članova kroz stoljeća mitske prošlosti, nacionalni ponos i samopouzdanje rastu, a frustracije se lakše podnose” - prema: V. Perica, Mit o dijaspori u konstrukciji novog hrvatstva i srpskstva, *Politička misao*, br. 4, Zagreb 2011, 120, 127.

151 Paradigma odnosa velikih sila i balkanskih hrišćanskih nacionalnih elita prema muslimanima znana “Istočno pitanje” prijeteci je nadživjela, iznosi Fikret Karčić, postojanje osmanske države i formalno zatvaranje ovog pitanja ugovorom u Lozani 1923. godine, te se može koristiti kao referentni okvir za sažimanje i razumijevanje historije muslimana Balkana sve do kraja XX stoljeća – prema: F. Karčić, “Istočno pitanje”: paradigmata za historiju muslimana Balkana u XX vijeku, 13.

Zaključak

Brojni procesi “dugog trajanja” prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. To se odnosi i na složeno “Istočno pitanje”, kao i problem demografske deosmanizacije Balkana -“razmeda svjetova”, čija je politička geografija bila izložena radikalnim prekrajanjima. Historija višedimenzionalnog “Istočnog pitanja” obuhvata historiju nekoliko burnih stoljeća i lanac naroda i raznih nacionalnih kultura. Ratovi, progoni i seobe su važni činioci historije balkanskih muslimana. Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovinu stanovništva na osmanskom dijelu Balkana. Uz velika ratna pustošenja, znatan dio je 1870-1890. ubijen ili je prognan u Anadoliju. Muslimansko stanovništvo Balkana, koje je do 1877-1878. činilo većinu u mnogim područjima, podijeljeno je u različite nemuslimanske nacionalne države, odsječene od Osmanskog carstva. Sve teritorije, osim donekle Bosne i Hercegovine, koje je ovo carstvo izgubilo, ostale su bez muslimana, ili je njihov broj bio radikalno umanjen, sa tendencijom daljeg reduciranja. Nastala “turska ostrva” na Balkanu su nakon 1878. sve više sužavana, ili su nestajala zbog iseljavanja muslimana. Multietnički i vjerski kolorit Balkana remetio je računice prostim kategorizacijama. Termin “balkanizacija”, označavao je, nakon balkanskih ratova 1912-1913, “ne samo usitnjavanje velikih i snažnih političkih jedinica, već je postao sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i varvarskom”. Komadanje teritorije te “osmanske Evrope” u XIX i XX stoljeću, gdje su u znatnoj mjeri živjeli muslimani, značajne izmjene njegove etničko-vjerske strukture, pojava novog, užeg definiranja identiteta naroda dovelo je i do diskontinuiteta, brisanja ili skraćivanja historije, kao i fragmentacije svijesti preostalih muslimana i njihovih prorijeđenih zajednica na tom prostoru. Iseljavanja Bošnjaka kao i drugih muslimana različitog etničkog i lingvističkog porijekla sa Balkana u razne krajeve Osmanskog carstva, potom i u Tursku, nastalu na njegovim ostacima, imala su niz posljedica. Multiperspektivno proučavanje višestoljetne balkanske muhadžirske drame, otkriva i dugo zaboravljeni svijet društvenih grupa, njegovih iskušenja između adaptacije i nostalгије, individualnih i porodičnih ljudskih sudbina i iskustava u životnim krizama i egzistencijalnoj borbi, ostajući pritom uvijek “napor u toku” kojem se ne nazire kraj.

Summary

Numerous long-term processes go beyond local frameworks and regional borders. This also applies to the complex “Eastern question”, as well as the problem of the demographic deosmanisation of the Balkans - the “bridle of the worlds”, whose political geography was exposed to radical overlaps. The history of the multi-dimensional “Eastern Issue” is booming the history of several turbulent centuries and a chain of nations and various national cultures. Wars,

persecutions, and disputes are important factors in the history of Balkan Muslims. In the seventies of the 19th century, Muslims constituted half of the population in the Ottoman part of the Balkans. With great war devastation, a significant part was 1870-1890. killed or expelled to Anadolia. The Muslim population of the Balkans, which was until 1877-1878. constituted the majority in many areas, it was divided into different non-Muslim national states, cut off from the Ottoman Empire. All the territories, except for a somewhat of Bosnia-Herzegovina, lost this empire, remained without the Muslims, or their number was radically reduced, with the tendency of further reduction. The emergent “Turkish islands” in the Balkans after 1878 were increasingly narrowed or disappeared due to the displacement of Muslims. Multiethnic and religious color of the Balkans disturbed accounts with simple categorizations. The term “balkanization” signified, after the Balkan wars of 1912-1913, “not only the fragmentation of large and powerful political units, but became synonymous with returning tribal, backward, primitive, and barbaric.” The collapse of the territory of this Ottoman Europe in the 19th and 20th centuries, where Muslims lived considerably, the significant changes in its ethnic-religious structure, the emergence of a new, narrower definition of the people’s identity led to discontinuity, erosion or shortening of history, as well as fragmentation the awareness of the remaining Muslims and their hardened communities in that area. The emigration of Bosniaks and other Muslims of different ethnic and linguistic backgrounds from the Balkans to various parts of the Ottoman Empire, and then to Turkey, arising on its remains, had a number of consequences. A multiperspective study of the centuries-long Balkan refugee drama, reveals the long forgotten world of social groups, its temptations between adaptation and nostalgia, individual and family human destinies, and experiences in life crises and existential struggle, while remaining an “ongoing effort” that does not end.

UREĐENJE GRANIČNIH PRIJELAZNIH MJESTA I SAOBRAĆAJA NA BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ I CRNOGORSKOJ GRANICI 1912. GODINE

Apstrakt: U radu je dat kraći osvrt na problematiku uređenja saobraćaja i graničnih prijelaza na bosanskohercegovačkoj i crnogorskoj granici u 1912. godini. Nakon što je na Berlinskom kongresu 1878. godine utvrđena granica između Crne Gore i Bosne i Hercegovine, nastali su određeni problemi u ostvarivanju komunikacija i prijelaza između stanovništva pograničnih dijelova ovih država. Radilo se o područjima kotareva: Foča, Gacko, Bileća i Trebinje s bosanskohercegovačke strane i Pivske i Golijiske kapetanije s crnogorske strane. Naime, na određenim mjestima nije bilo utvrđenih prijelaza s jedne ili s druge strane, pa je stanovništvo prelazilo na tzv. "ilegalnim" mjestima, obavljajući trgovачke i druge neophodne poslove i potrebe. To je predstavljalo određene poteškoće vlastima obiju država, jer se veća količina robe krijuje u klijancima, odnosno nije carinjena, što je nanosilo određenu štetu ovim državama. Vlasti Bosne i Hercegovine i Crne Gore su bile voljne urediti odnose na granici, uspostavom više zvaničnih prijelaznih mesta, te utvrđenom procedurom praćenja putnika i carinjenja robe. U 1912. godini, taj postupak je bio aktualan, što potvrđuje međusobna korespondencija između zvaničnih organa vlasti dviju država. U radu se na osnovu nekoliko dokumenata pokušalo ukazati na pokušaje uređenja saobraćaja i davanja povlastica stanovnicima na ovoj granici od strane država Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine, Ministarstvo unutrašnjih djela Crne Gore, kapetanija Pivska i Golijiska, kotari: Gacko, Foča, Bileća i Trebinje.

DEVELOPMENT OF BORDER CROSSINGS AND TRAFFIC IN BOSNIA-HERZEGOVINA AND MONTENEGRIN BORDER 1912.

Abstract: The paper gives a brief overview of the problem of traffic regulation and border crossings on the Bosnia and Herzegovina and Montenegro border in 1912. After the border between Montenegro and Bosnia and Herzegovina was established at the Berlin Congress in 1878, certain problems were created in

the realization of communications and the transition between the population of the border parts of this state. It was the area of the districts: Foca, Gacko, Bileca and Trebinje from the Bosnian side and the Pivka and Golija Captains from the Montenegrin side. Namely, in certain places there were no transitions from one side or the other, so the population went to the so-called. “Illegal” places, performing trade and other necessary jobs and needs. This represented some difficulties for the authorities of both countries, because many goods were smuggled, or not cleared, which caused some damage to these countries. The authorities of Bosnia and Herzegovina and Montenegro were willing to regulate border relations, the establishment of several official crossing points, and the established procedure for monitoring passengers and clearance of goods. In 1912, this procedure was up-to-date, as confirmed by the mutual correlation between the official authorities of these states. In this paper, on the basis of several documents, attempts were made to point out attempts to regulate traffic and grant privileges to citizens on this border by the states of Montenegro and Bosnia and Herzegovina.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Montenegro, The State Government of Bosnia and Herzegovina, Ministry of Interior of Montenegro, Captain Pivska and Goljska, the districts: Gacko, Foca, Bileca and Trebinje.*

Uvod

Berlinskim kongresom 1878. godine utvrđene su granice državama na Balkanu. Bosna i Hercegovina je ostala u granicama Bosanskog vilajeta, dok je Crna Gora teritorijalno značajno proširena na uštrb posrnuolog Osmanskog carstva.¹ Teritorijalno proširenje Crne Gore imalo je uticaja na brojna iseljavanja bošnjačkog (muslimanskog) stanovništva na teritoriju Osmanskog carstva. Odlukama Berlinskog kongresa granica Crne Gore i Bosne i Hercegovine je bila utvrđena i na istoj nije bilo izraženih problema, u smislu spornih tačaka, na koje su pretendovale jedna ili druga država. No, ono što je po stanovništvo pograničnih dijelova ove dvije države predstavljalo problem, jeste slaba saobraćajna komunikacija i mali broj graničnih prijelaza, što je otežavalo trgovinu, ali i sve druge vrste komunikacija među stanovništvom pograničnih područja ovih država. Stoga su vlasti, otvaranjem novih graničnih prijelaza, pokušale olakšati komunikaciju između stanovništva pograničnih mjesta. U rješavanju ovog problema bile su uključene državne institucije obiju država, koje su dale prijedloge i izdale neredbe oko uređenja saobraćaja i davanja povlastica stanovništvu na bosanskohercegovačko-crnogorskoj granici, te utvrđivanju graničnih prijelaza s jedne i s druge strane. Ova problematika

¹ Odlukama Berlinskog kongresa Crna Gora je dobila: Nikšić, Spuž, Žabljak na Skadarskom jezeru, Podgoricu, Kolašin, Bar, prvično Plav i Gusinje, ali nakon pružanja otpora Plavljanja i Gusinjana, umjesto Plava i Gusinja dobila je Ulcinj sa Zabojanom. Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica 2002, 268.

je bila aktuelna u 1912. godini, neposredno pred balkanske ratove. Sliku navedenog problema daje nam dostupna dokumentacija i prepisaka između zajedničkog Zemaljskog ministarstva finansija Bosne i Hercegovine, Ministarstva unutrašnjih djela Crne Gore i Oblasne uprave Nikšić.

Uređenje saobraćaja i utvrđivanje prijelaznih mesta na granici između Bosne i Hercegovine i Crne Gore

Austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini je težila uređenju svih oblasti života, pa tako i u uređenju odnosa sa susjedima. To se posebno odnosilo na uređenje granica sa Srbijom i Crnom Gorom. Prema raspoloživim podacima sa Srbijom je urađeno razgraničenje 1902. godine, dok su sa Crnom Gorom granice uređene Berlinskim kongresom i te su se granice poštovale od strane obiju država. Međutim, na bosanskohercegovačko-crnogorskoj granici postojali su određeni problemi oko uređenja saobraćaja i utvrđivanja graničnih prijelaza s jedne i s druge strane granice. Granica se često od strane stanovništva prelazila ilegalno, trgujući tako i obavljajući druge poslove mimo znanja nadležnih državnih organa. Stoga su Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine i vlasti Crne Gore bile zainteresirane za rješavanje ovog problema, a kako bi olakšali život pograničnom stanovništvu obiju država. U skladu s time Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine je donijela *Naredbu*², da se stanovništvu pograničnih crnogorskih kapetanija Golija i Piva daju povlastice radi jednostavnijeg saobraćaja sa bosanskohercegovačkim kotarevima Gacko, Bileća i Trebinje.³ Bosanskohercegovačka vlast je naznačene povlastice dala privremeno i ukoliko se iste ne bi poštovale moglo su se opozvati. Navedene povlastice za pogranične crnogorske kapetanije Goliju i Pivu, koje je Zemaljska vlada predložila trebala je odobriti i crnogorska vlast, pod uslovom da se ista prava odobre pograničnom stanovništvu na bosanskohercegovačkoj strani u kotarevima Gacko, Bileća i Trebinje.⁴ Od strane Zajedničkog ministarstva finansija za Bosnu i Hercegovinu putem verbalne note traženo je da Vlada Crne Gore izda istovjetno odobrenje, odnosno *Naredbu* koja bi podrazumijevala potpunu uzajamnost u pravima stanovništva s jedne i s druge strane granice ovih država.⁵

Crnogorska vlast je rješavanje navedenog pitanja smatrala važnim, što potvrđuje uključivanje i prepiska između upravitelja Oblasne uprave Nikšić, vojvode S. Vukotića i ministra Unutrašnjih djela Crne Gore, Jovana S. Plamenca. Naime, u vezi rješavanja navedenog pitanja Ministarstvo unutrašnjih djela Crne Gore je donijelo 8. augusta 1912. godine *Prijedlog Naredbe* br. 53/8, koju je uputilo

---

2 Državni arhiv Crne Gore (dalje: DACG), fond: Ministarstvo unutrašnjih djela (dalje: MUD), dok. br. 2355/1, *Naredba* je donesena 8. juna 1912, pod br. 53/8.

3 DACG, MUD, dok. br. 2355/1, *Verbalna nota od 15. jula 1912. upućena od strane Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine Ministarstvu unutrašnjih djela Crne Gore.*

4 *Isto.*

5 *Isto.*

Oblasnoj upravi Nikšić. Navedena *Naredba* je sadržavala odredbe kojima su se uređivali saobraćajni odnosi između pograničnog stanovništva Crne Gore i Bosne i Hercegovine u kotarevima Gacko, Bileća i Trebinje sa crnogorskim kapetanijama Piva i Golija. Po osnovu toga, upravitelj Oblasne uprave Nikšić, nakon što je dobio navedenu *Naredbu*, sastavio je *Izveštaj* kojim je izražavao svoj stav prema navedenom pitanju. *Izveštaj* je proslijedio ministru unutrašnjih djela, Jovanu S. Plamancu, pri čemu ga izveštava da u prijedlogu *Naredbe* od strane ministra, kao ni u verbalnoj noti od strane Zemaljske vlade u Sarajevu nije obuhvaćeno uređenje odnosa sa kotarom Foča na bosanskohercegovačkoj strani. Iz tih razloga, upravitelj, vojvoda S. Vukotić, je imao potrebu da skrene pažnju ministru Plamencu na tu okolnost i potrebu, dajući prijedlog da se i za pomenuti kotar Foča učine povlastice, kao i za ostale navedene kotare duž bosanskohercegovačke granice.⁶ Od kakve je važnosti i potrebe otvaranje saobraćaja i sa kotarom Foča, Oblasna uprava je istakla u svom detaljnном *Izveštaju*⁷ koji je uputila ministru Unutrašnjih djela Crne Gore, Jovanu S. Plamencu. O pojedinostima, vezanim za uređenje saobraćaja sa kotarom Foča Oblasna uprava Nikšić je pisala i u narednom *Izveštaju* od 14. juna⁸, kojeg je također proslijedila ministru unutrašnjih djela Crne Gore. U navedenim izveštajima je detaljno izneseno šta je potrebno po navedenom pitanju uraditi. Između ostalog predloženo je slijedeće: "kao što je poznato ministru Plamencu, Pivska planina je udaljena 24 ure od varoši Nikšića, a od Bezuja najbližeg sela od 6 do 12 ure. Usljed čega stanovništvo iste kapetanije ima problema izlažući se velikim troškovima i vremenu, što svoje domaće proizvode mora nositi po udaljenim mjestima-pazarima, kao i nabavljati i najnužnije živežne namirnice. Od granice Crne Gore mjesto Šćepan Polje je udaljeno od Foče samo 4 ure te bi se uređenjem saobraćaja na ovom području znatno pomoglo i olakšalo stanovništvu pograničnih crnogorskih kapetanija".⁹ Kako je Oblasna uprava Nikšić bila najneposrednije vezana za pogranično područje sa Bosnom i Hercegovinom, ista se bavila uređenjem pograničnog saobraćaja na ovom području duž bosanskohercegovačke i crnogorske granice. U tom pogledu od strane ove Oblasne uprave upućen je Ministarstvu unutrašnjih djela Crne Gore prijedlog rješenja ovog problema. Navedeni prijedlog po kotarevima je bio slijedeći:

Za kotar Fočanski

Da se sa crnogorske strane odredi prijelazno mjesto za kotar Foča, a da to mjesto bude Šćepan Polje. Po stavu Oblasne uprave Nikšić, radilo se o opravdanom

---

6 DACG, MUD, dok. br. 2234, *Odgovor oblasnog upravitelja Oblasne uprave Nikšić, vojvode S. Vukotića Ministru unutrašnjih djela Crne Gore, a u vezi Naredbe o uređenju saobraćaja i prijelaznih mesta na granici Crne Gore i Bosne i Hercegovine.*

7 DACG, MUD, dok. br. 2234, *Izveštaj Oblasne uprave Nikšić*, br. 1754 (tačka 4), od 7. juna 1912. godine.

8 DACG; MUD, dok. br. 2234, *Izveštaj Oblasne uprave Nikšić*, br. 1854, od 14. juna 1912. godine.

9 DACG, MUD, dok. br. 2234, *Izveštaj Oblasne uprave Nikšić*, br. 1845, od 14. juna 1912. godine.

i realnom rješenju, ali i o potrebi stanovništva s jedne i s druge strane granice. Dalje je istaknuto, da se s druge strane rijeke Tare, gdje putnici prelaze granicu, nalazi jedna stražarnica u kojoj se može vršiti pregled putnika i njihove robe. Mjesto se zove "Hum" i u njemu su sve "turske kuće".¹⁰ Na "Crkvičkom Polju" mjestu koje je bilo udaljeno od Šćepan Polja dvije ure postoji malo mjesto, crnogorsko, gdje se ranije obavljali carinski poslovi. Stoga je oblasni upravitelj, vojvoda S. Vukotić, bio prijedloga da se s toga mjesta, odnosno-carina premjesti na Šćepan Polje. Na taj način, putnici bi dobili propusnicu kako bi mogli nesmetano prelaziti granicu s jedne i s druge strane. Kako bi se stvari uredile po propisima, predloženo je da se na ovom mjestu postavi jedan sposoban policijski službenik-carinik. Pomenuti carinik bi uz pripomoć žandara vodio strogi nadzor o svim prelascima te izvještavao po osnovu toga nadležne kapetanije Pivsku i Golijsku, kao i Oblasnu upravu Nikšić. Isto tako, predloženo je da kapetani navedenih kapetanija, kao i mjesna policijska vlast trebaju izdavati propusnice, svim putnicima, koji prelaze za kotar Fočanski. Što se tiče finansijskih poslova, predloženo je da zaduženi carinik iste treba obavljati kao i dosada preko carinarnice na Žabljaku. Po mišljenju upravnika vojvode S. Vukotića, kada bi se ovaj prijedlog usvojio, država ne bi imala nikakvih većih troškova, nego naprotiv, imali bi više prihoda, pošto bi se mnogo manje kontrabande vršilo i štete krivotvorenjem nanosilo državi.¹¹

Za kotar Gatački

Za ovaj kotar, prijedlog je išao da se sa crnogorske strane odredi prijelazno mjesto Ravno, koje je prema Jaseniku na bosanskohercegovačkoj strani udaljeno od crnogorske granice 20 minuta, počem su i bosanskohercegovačke vlasti odredile Jasenik s njihove strane kao prijelazno mjesto. Ravno je moglo služiti za sav sjeverni dio Nikšićke oblasti, kao glavno mjesto za saobraćaj sa kotarom Gatačkim. Naročito ovo prijelazno mjesto je moglo koristiti svoj kapetaniji župe Pivske te tri sela kapetanije Planinske: Beljuina, Borkovićima i Dubljevićima, ali i ostalim putnicima iz dotičnih kapetanija. Prijelazno mjesto Ravno koristile bi i pojedine osobe koje vode trgovinu i kirdžije koje nabavljaju robu iz Gacka, piće i druge stvari radi preprodaje. Skoro sva ta roba i ostale stvari prenosile su se preko Ravnog, i to bez carinjenja, sve kontrabandom, što je na štetu države, a da o tome нико nije vodio računa, jer nema nikoga da na ove stvari pazi, a naši se rijetko koji sjeti kad što nabavi da prijave crnogorskim vlastima radi carinjenja. Kao i kod Šćepan Polja, tako i za prijelazno mjesto Ravno dat je prijedlog da se odredi jedan carinik i jedan policijski žandarm, koji bi vršili pregled i vidiranje propusnica. Pošto je Ravno u kapetaniji Golijskoj i udaljeno od kancelarije kapetanskog suda na Bobotovu Groblju 5 ura, nezgodno bi bilo putnicima, koji prelaze preko Ravnoga tražiti propusnice. Stoga je upravnik Oblasne uprave Nikšić, mišljenja da

¹⁰ Radilo se o kućama (domaćinstvima) Bošnjaka, koji su u crnogorskoj zvaničnoj terminologiji tog vremena nazivani „Turcima“.

¹¹ DACG, MUD, dok. 2234.

propusnice izdaje kapetan kapetanije župe Pivske, počem svi putnici tuda moraju prolaziti. Pomenuti carinik, finansijske dužnosti izvršavaće i putem prihoda od carine pokrivati sve neophodne troškove za održavanje ovoga prijelaza.¹²

Za kotar Bilećki

Kada je riječ o uređenju graničnog saobraćaja i prijelaznih mesta na području kotara Bileća, od strane Zemaljske vlade iz Sarajeva predložen je granični prijelaz prema Donjoj Vrbici u kotaru Bileća. Crnogorske vlasti su predložile prijelazno mjesto kod Gornje Vrbice, koje je udaljeno od Donje Vrbice svega pet minuta. Ovo nije bio jedini prijelaz u ovom kotaru. Međutim, istaknuto je da navedeni prijelaz odgovara i jednoj i drugoj strani, te da se isti može jednostavno kontrolisati. Drugi prijelaz u ovom kotaru bi bio u Vučkovu Polju. Istaknuto je da se putnici sa strane Crne Gore mogu prijavljivati u postaji kasarne Bileća, koja je udaljena od Vučkova Polja svega jednu uru. Prednost je bila ta što se u Gornjoj Vrbici pregled i vidarenje propusnica mogu vršiti pogranični policijski žandari, a u isto vrijeme su mogli da obavljaju dužnost finansijskog žandarma, uz obavezu da o svemu obavještavaju kapetana kapetanije Oputno Rudinske. Preglede i vidarenje propusnica za putnike preko Vučkova Polja, kao i za carinske poslove trebao je da vrši pomenuti kapetan, pošto je to i ranije vršio. Kako za Vučkovo Polje, tako i za Gornju Vrbicu, odobrenja bi mogla izdavati kapetani kao i mjesna pogranična vlast.

Za kotar Trebinjski

Za ovaj kotar bilo je predviđeno da se prema predloženim mjestima od strane bosanskohercegovačkih vlasti, odredi prijelaz u Klobuku i Aranđelovu. Sa crnogorske strane bilo je predviđeno da se odredi prijelazno mjesto Parež, koje se nalazilo na jugozapadnoj strani od Kosijereva, a udaljeno je od Klobuka jednu uru, a od Aranđelova $2 \frac{1}{2}$ ure. Okružni upravnik, vojvoda S. Vukotić, je smatrao da je Parež najpogodnije mjesto za prelazak crnogorskih stanovnika u kotar Trebinje, pošto se nalazilo na sredini pogranične linije. Pregled i vidarenje propusnica imao bi izvršavati policijski žandarm, a u isto vrijeme vršio bi i dužnost finansijskog žandarma, te bi o svemu podnosio izvještaj kapetanu crnogorske kapetanije. Pored navedenih prijelaza, crnogorske vlasti su tražile da se zatvore svi drugi prijelazi, i putnici upućuju isključivo na navedene prijelaze. Na taj način, iskontrolisali bi se svi putnici, te izvršila njihova obaveza prema carini, što bi išlo u prilog državi. Insistiralo se na zaustavljanju svih nelegalnih prijelaza te da se počinioći pristupa sankcionišu. Isto tako, predlagano je da ministar unutrašnjih djela izda *Naredbu*, kojom bi se odštampale propusnice, koje bi obavezno pokazivale prilikom prelaska na navedenim propusnim mjestima. Pored toga, bilo je predviđeno određivanje takse za sve koji su prelazili na ovom graničnom prijelazu. Na taj način bi se pokrivali svi troškovi koji su bili neophodni za održavanje carinskih prijelaza, čime

---

12 *Isto.*

se državna uprava ne bi dodatno opterećivala. Navedeni prijedlog je bio upućen ministru Ministarstva unutrašnjih djela, gosp. Jovanu S. Plamencu, na uvid 27. juna 1912. godine. Ovaj dokument je bio potpisana od strane oblasnog upravitelja oblasti Nikšić, vojvode S. Vukotića.¹³

Za uređenje odnosa na granici Bosne i Hercegovine i Crne Gore u kotarevima Gacko, Bileća i Trebinje, bio je od strane crnogorske vlasti sačinjen poseban *Prijedlog Naredbe*, kojim su se uređivale pojedinosti u oblasti saobraćaja na granici Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Navedeni *Prijedlog* je imao više članova, kojima se bliže uređivala navedena problematika. Istima se obavezuju kapetanije s crnogorske i kotarevi s bosanskohercegovačke strane, da urede odnose i omoguće pograničnom stanovništvu da nabavlja potrebštine i proizvode na jednoj i na drugoj strani koje su im neophodne za život. Radilo se o bosanskohercegovačkim kotarevima Trebinje, Gacko, Bileća i Foča, te kapetanijama Pivskoj i Planinskoj na crnogorskoj strani. Pored uređenja trgovinskih odnosa, ovim *Prijedlogom* su se uređivali i uslovi liječenja sa područja Pivske i Planinske kapetanije u bolnici u Gacku. Tako je utvrđeno da se u gatačku bolnicu neće primati pacijenti sa crnogorskog područja na liječenje bez prethodne dozvole bosanskohercegovačke vlade. Zato ljekari iz pomenutih kapetanija i kotarski ljekari dužni su poštovati navedeni *Prijedlog Naredbe*. Samo u o hitnim slučajevima mogu se preuzimati pacijenti na liječenje bez prethodne saglasnosti.¹⁴ Isto tako, bila je utvrđena forma same propusnice, u smislu kako izgleda, kakve podatke sadrži, za koje vrijeme propusni list važi, te koliko dana neko može provesti u navedenoj kapetaniji ili kotaru i za koju kapetaniju ili kotar vrijedi navedeni propusni list. Boravak u jednoj kapetaniji ili kotaru ne može biti duži od deset dana, izuzmuli se neke nepredviđene okolnosti (bolest, vremenske nepogode i slično). Takoder je *Prijedlogom Naredbe* bio utvrđen pregled i vidiranje propusnica. Sa bosanskohercegovačke strane te poslove će vršiti oružničke postaje na prijelaznim mjestima u Kazanima, Jaseniku, Donjoj Vrbici, Klobucima i Humu, a u Aranđelovu finansijsko odjeljenje Džanbegovina, koje će u dato vrijeme voditi knjigu o putnicima. S crnogorske strane vršiće taj posao drugi zvanični organi, kako je to i u tačkama ove naredbe istaknuto.¹⁵

U navedenoj *Naredbi* utvrđeno je da su vlasti i jedne i druge države dužni da vode kontrolu o prolaznicima i da paze na pogranični saobraćaj. Za tu svrhu propisaće se naročite knjige o putnicima u koje će se zavoditi pod tekućim brojem (notirati) propusnice, koje se opet pri polasku i povratku moraju vidirati. Za one putnike kojima je rok od deset dana istekao, a nisu se pri povratku prijavili, vlasti su dužne učiniti prijavu nadležnom plemenskom kapetanu, odnosno nadležnoj kotarskoj vlasti, koje će takvim putnicima u buduće zabraniti prelazak, odnosno neće im izdati putnu propusnicu.¹⁶

---

13 DACG, MUD, dok. 2234.

14 DACG, MUD, dok. 2355/1, *Prijedlog Naredbe o uređenju saobraćaja i prijelaznih mesta na bosanskohercegovačkoj i crnogorskoj granici*.

15 *Isto*.

16 *Isto*.

Ovim *Prijedlogom Naredbe* je utvrđeno i prijelazno mjesto Šćepan Polje s crnogorske, a s bosanskohercegovačke Hum. Vidiranje propusnica na Šćepan Polju vršili bi kapetani Pivske i Planinske kapetanije, a s bosanskohercegovačke strane to bi vršila vlast u Humu.¹⁷

Za kapetansku župu Pivsku i Goliju, za prijelazno mjesto s crnogorske strane određuje se Ravno a sa bosanskohercegovačke određuje se Jasenice. Za ova prijelazna mjesta propusnice izdaju kapetani Pivske župe, a vidarenje i pregled vrši obezbjeđenje i vlast na Ravnom. Za prijelazno mjesto prema Kazanima, kao prijelazno mjesto s crnogorske strane određuje se Bobotovo Groblje. Pregled i vidiranje propusnica na ovom mjestu vrše kapetani i vlasti kapetanije Golijске.¹⁸

Prijelazno mjesto s crnogorske strane je bila Gornja Vrbica, a sa bosanskohercegovačke Donja Vrbica. Drugo prijelazno mjesto je Vučkovo Polje blizu Pilatovaca prema Bileći. Za navedena prijelazna mjesta propusnice je planirano da izdaju kapetani i organi Oputno Rudinske kapetanije, a s bosanskohercegovačke strane to bi vršila vlast navedenih bosanskohercegovačkih mjesta. I na prijelaznom mjestu Klobuk utvrđeno je na isti način prijelaz sa jedne, odnosno crnogorske i bosanskohercegovačke strane. Vjerovalo se da bi na ovaj način značajno bili uređeni odnosi na crnogorsko-bosanskohercegovačkoj granici, što bi olakšao prijelaz stanovništva s jednog područja na drugo, ali i države bi ovim uređenjem imale međusobno bolje uređene odnose.¹⁹

Na navedeni *Prijedlog Naredbe* od strane oblasnog upravitelja Upravne oblasti Nikšić, bilo je određenih primjedaba, koje su u pisanoj formi naznačene Ministru unutrašnjih djela, Jovanu S. Plamencu. Te primjedbe su se odnosile na slijedeće:

1. Da se u naslovu *Prijedloga Naredbe* iza riječi “kotare” stavi: fočanskog, gatačkog, bilečkog i trebinjskog kotara.

2. Da se u čl. 1 doda: “stanovnicima iz pomenutih kotara obezbjeđuje se slobodan prelazak i za varoš Nikšić i manastir Ostrog, kao i našim putnicima, koji bi imali radi gornje svrhe poći u navedene kotare, pa i ako ne pripadaju gore rečenim kapetanijama”.

3. Da se čl. 4 u nekoliko izmijenjen i da glasi:” Pregled i vidarenje propusnica sa bosanskohercegovačke strane vršiće oružničke postaje na prijelaznim mjestima u: Humu, Jaseniku, Kazancima, (Brljevu), Gornjoj Vrbici, Bileći, Klobucima i Aranđelovu”.

4. Da se u čl. 5 iza ponovljnog slova doda” koji putnik prijeđe granicu i povrati se na drugim mjestima, osim određenim, da se kazni u novcu do 50 perpera globe, ukoliko to u buduće drugi ne bi radili”.

5. Da se u čl. 6 tačka III promijeni i da glasi:” Prijelazno mjesto s naše strane je Gornja Vrbica, a s bosanskohercegovačke Donja Vrbica. Pregled i vidarenje propusnica vršiće određene vlasti u Gornjoj Vrbici i kapetan kapetanije

---

17 *Isto.*

18 *Isto.*

19 *Isto.*

Putno-Rudainske izdavaće propusnice. Drugo prelazno mjesto određuje se s crnogorske strane Vukovo Polje na granici s Pilatovaca prema Bileći. Izdavanje propusnica, pregled i vidarenje vršiće kapetan pomenute kapetanije. Sa strane bosanskohercegovačke taj posao vršiće oružnička postaja u Bileći.

6. Da se u IV tački čl. 6 u potvrđnoj riječi izbriše riječ "ili" i stavi "i". Da se propusni listovi opreme tako sa markama umjesto 05 sa 20 perpera. Prema navedenom, kapetanije su dobro raspoređene jedna prena drugoj s obje strane granice.²⁰

Ovo su bile primjedbe u vezi *Prijedloga Naredbe* Ministarstva unutrašnjih djela Crne Gore oko uređenja granice sa Bosnom i Hercegovinom. Ove primjedbe su upućene od strane oblasnog upravitelja, vojvode S. Vukotića iz Nikšića 22. augusta 1912. godine.²¹

I sa bosanskohercegovače strane dat je Prijedlog o regulisanju pograničnog saobraćaja i utvrđivanja prijelaznih mesta na granici sa Crnom Gorom u pograničnim kotarevima Gacko, Bileća i Trebinje. Predloženo je da se crnogorskim pograničnim žiteljima da prijelaz preko granice u navedenim kotarevima, a vezano za nesmetanu trgovinu kao i traženje liječničke pomoći, kao i drugih potreba stanovništva. S bosanskohercegovačke strane utvrđeno je da crnogorski građani mogu granicu prelaziti isključivo sa propisanim propusnicama i to, na slijedećim prijelaznim mjestima: kotar Gacko kod Kazanaca i Jasenika, kotar Bileća kod Donje Vrbice i kotar Trebinje prijelaz Klobuk (na ovom prijelazu bez saobraćaja sa robom) i kod Arhanđelova. Navedenim propusnicama dato je pravo njihovim vlasnicima da samo mogu prolaziti s propusnicom kod naznačenih kotareva (Gacko, Bileća i Trebinje). U navedenim propusnicama treba biti naznačeno za koje se kotareve odnose propusice i koje je to vrijeme prelaska granice.²²

Isto tako, naznačeno je da se pregled i vidiranje propusnica može vršiti u rečenim prijelaznim stanicama tj. u Kazancima, Jaseniku, Donjoj Vrbici i Klobucima po tamošnjim oružničkim postajama, a u Arhanđelovu po Finansijskom odjeljenju Džanbegovina, koji će također morati voditi knjigu o putnicima. Navedenim oružničkim, odnosno finansijskim postajama dužnost je da vode kontrolu o strancima i da paze na pogranični saobraćaj. Oni su bili dužni upisati sve putnike u knjigu o putnicima, zavesti sve propusnice, koje se pri dolasku i polasku moraju vidirati i saopštiti Kotarskom uredu i Zapovjedništvu vojničke postaje u Avtovcu dotično zapovjedništвima tvrđava u Bileći i Trebinju, na način da se upiše ime putnika koji se nakon što je istekao rok od pet dana, nije na povratku pojavio. Takvi će putnici u buduće izgubiti prijelaznu povlasticu.²³

---

20 DACG, MUD, dok. br. 2355/3, *Primjedbe upravitelja Oblasne uprave Nikšić vojvode S. Vukotić na Prijedlog Naredbe o uređenju saobraćaja i prijelaznih mesta na bosanskohercegovačkoj i crnogorskoj granici.*

21 *Isto.*

22 DACG, MUD, dok. br. 2355/4, *Naredba o regulisanju saobraćaja i utvrđivanju prijelaznih mjesata na bosanskohercegovačkoj i crnogorskoj granici od strane Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine.*

23 *Isto.*

Dozvola od Zemaljske vlade radi primanja bolesnih Crnogoraca u Kotarskoj bolnici u Gacku nije potrebita. Od predujma četrnaestodnevног bolničkog troška moći će se odustati u slučajevima kada je bolest takve prirode, da je potrebna hitna bolnička njega. Utvrđeno je da navedene saobraćajne povlastice stupaju odmah na snagu i biće valjane sve do eventualnog djelimičnog ili posvemašnjeg opoziva.²⁴

Ministarstvo unutrašnjih djela Crne Gore je 22. augusta 1912. godine uputilo dopis Oblasnoj upravi Nikšić, kako bi se ista odredila prema prijedlogu *Naredbe* o uređenju pograničnog saobraćaja između crnogorskih graničnih kapetanija i bosanskohercegovačkih kotare. Ovim dopisom data je obaveza Oblasnoj upravi Nikšić, da navedeni prijedlog *Naredbe* prostudira i dade svoje primjedbe, naročito ukoliko bi se ticalo geografskog položaja, tj. da li su dobro raspoređene kapetanije prema kotarevima i prilazna mjesta jedna prema drugima, kao i druge primjedbe. Oblasna uprava je uzela u obavezi da što prije završi navedeni posao, i predložiti Ministarstvu unutrašnjih djela svoje viđenje rješenja ovog probelma. Oblasna je uprava obavijestila Ministarstvo unutrašnjih djela 22. augusta 1912. da je spremna sprovesti *Naredbu* ovog Ministarstva br. 5818. U potpisu navedenog odgovora potpisana je u ime Oblasne uprave Nikšić, oblasni upravnik, vojvoda S. Vukotić.²⁵

Umjesto zaključka

Evidentno je iz navedenih dokumenata da su bosanskohercegovačke vlasti, kao i crnogorske bile voljne navedeno pitanje koje se odnosilo na uređenje međusobnog pograničnog saobraćaja i utvrđivanja prijelaznih mjesta na granici, rješiti na zadovoljstvo stanovnika ovih krajeva, ali i navedenih država. Na ovaj način, znatno je olakšano komuniciranje među stanovništvom pograničnih mjesta. Navedena *Naredba*, kao i drugi akti doneseni su u predvečerje balkanskih ratova, pa nije jasno koliko je njihova primjena iz navedenih razloga u potpunosti zaživjela. Sa izbijanjem balkanskih ratova, granice su postale veoma osjetljiva područja, države su se trudile da iskontrolišu prilike na granici. No, ono što je evidentno jeste da je u vrijeme balkanskih ratova bilo ilegalnih prelazaka, pa čak i uključivanja u vojne formacije, posebno pravoslavnog stanovništva sa ovog područja na stranu Srbije i Crne Gore. Bošnjačko (muslimansko) stanovništvo je bilo uz nemireno i uplašeno zbog događaja vezanih za balkanske ratove, posebno je to bilo izraženo kod pograničnih mjesta, jer je došlo do pomjeranja znatnog broja muslimanskog stanovništva sa područja koje su osvojile savezničke balkanske države u balkanskim ratovima. U tom vremenu bio je evidentan proces povratka bošnjačkih muhadžira koji su u vrijeme austrougarske uprave iselili iz Bosne i Hercegovine na područja

---

24 *Isto.*

25 DACG, MUD, dok. br. 2355/5, *Ministarstvo unutrašnjih djela Crne Gore je uputilo dopis br. 6386 od 11. 8. 1912. godine Oblasnoj upravi Nikšić da proštudira Naredbu Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine i da svoj sud o istoj.*

Osmanskog carstva. Sve će to u određenoj mjeri otežavati prilike na granici, pa i prilike na granici Bosne i Hercegovine i Crne Gore.

Summary

It is evident from the above documents that the Bosnian authorities, as well as the Montenegrin ones, were willing to raise the issue of the regulation of cross-border traffic and the establishment of crossing points at the border, to solve the satisfaction of the inhabitants of these regions, but also of the aforementioned states. In this way, communication among the population of the border posts is considerably facilitated. The aforementioned Order, as well as other acts, were adopted on the eve of the Balkan wars, so it is not clear how much their application for the aforementioned reasons has fully come to life. With the outbreak of Balkan wars, the borders became very sensitive areas, the states were trying to control the opportunities at the border. But what is evident is that during the Balkan wars there were illegal crossings and even involvement in military formations, especially the Orthodox population from this area on the side of Serbia and Montenegro. The Bosniak (Muslim) population was upset and frightened by the events related to the Balkan wars, especially in the border areas, as a considerable number of Muslim populations moved from areas that were won by allied Balkan states in the Balkan wars. At that time, the process of returning the Bosniak mujahad who was evicted from Bosnia and Herzegovina to the areas of the Ottoman Empire was evident during that time. All this will, to a certain extent, impair the opportunities at the border, as well as the opportunities at the border of Bosnia and Herzegovina and Montenegro.

ĐURUMLIJE IZ SANDŽAKA NA GALICIJI (1916-1917)

Apstrakt: Na osnovu neobjavljenih izvora iz srpskih, turskih, austrijskih i drugih arhiva rasvjetljavamo fenomen muslimanskih dobrovoljaca (volontera). U ovoj studiji, na osnovu arhivske građe i kazivanja suvremenika, govorimo o bošnjačkim ratnicima koji su odvedeni da pišu historiju, a da većina nije ni zemljopis poznavala. Naime, Austro-Ugarska vojska je poslije okupacije regije Sandžak (21. novembra 1915), u intervalu jesen 1916 – proljeće 1917, uz pomoć lokalnih aga i begova, sprovela žestoku propagandnu kampanju, nakon koje je u borbu protiv Rusa, na Galicijski front u Ukrajini, odvela više od 10 hiljada dobrovoljaca starosti između 18 i 50 godina. Okupacijske austro-ugarske vlasti su ulazak Osmanlijske Imperije u Prvi svjetski rat, na strani Centralnih sila, iskoristile za propagandu protiv sila Antante, optužujući ih da su Prvi svjetski rat povele radi uništenja muslimana, proturajući bošnjačkom stanovništvu iluziju o obnovi osmanlijske vlasti u Sandžaku. Druga faza mobilizacije (1917) opovrgava tvrdnju o „dobrovoljcima“ jer je veći dio interniran nasilno. U narodu su pomenuti ratnici ostali poznati kao „đurumlije“. Većina ih je izginula ili prebačena na bliskoistočne frontove. U zavičaj se vratio svaki deseti zarobljeni ili preživjeli, što objašnjava ogromnu poratnu depopulaciju muškog stanovništva.

Ključne riječi: Dobrovoljci - Đurumlije, Sandžak, Galicija, Austro-Ugarska, Prvi svjetski rat, britanski logori

VOLUNTEERS FROM SANJAK IN GALICIA (1916/1917)

Abstract: Based on unpublished sources from Serbian, Turkish, Austrian and other archives, we illuminate the phenomenon of Muslim volunteers (volunteers). In this study, on the basis of archival material and the telling of contemporaries, we are talking about Bosniak warriors who were taken away to write history, but most of them did not know the geography. Namely, after the occupation of the Sandžak region (November 21, 1915), in the autumn of 1916 - the spring of 1917, the Austro-Hungarian Army, with the help of local agas and begs, carried out a fierce propaganda campaign, after which in the struggle against the Russians, front in Ukraine, took more than 10 thousand volunteers aged between 18 and 50 years. The occupying Austro-Hungarian authorities used the Ottoman Empire to enter the First World

War on the side of the Central Powers for propaganda against the forces of Antanta, accusing them of the First World War for the destruction of Muslims, opposing the Bosniak population the illusion of the renewal of the Ottoman authorities in Sandzak. The second phase of mobilization (1917) denies the claim of “volunteers” because most of them are violently intervened. In the nation, these warriors were still known as “dwarfs”. Most of them disappeared or transferred to the Middle East fronts. Every tenth captured or survived returned to homeland, which explains the vast post-war depopulation of the male population.

Key words: *Volunteers - Djurumlija, Sandzak, Galicia, Austro-Hungarian, First World War, British camps*

Uvod

Opadanje moći Osmanlijske Imperije i poraz u Balkanskim ratovima (1912/1913) izazvali su znatne teritorijalne gubitke i njeno povlačenje iz Rumelije (Balkana). To je uzrokovalo opću životnu nesigurnost, opasnost opstanka, zbuđenost i deprimiranost muslimanske populacije. Nijedna novonastala kršćanska država na Balkanu nije uvažavala nespremnost autohtone muslimanske zajednice da prihvati okupaciju. Porazom Osmanlija nastalo je prekrajanje novih granica koje su balkanske muslimane od većinskog subjekta pretvorile u gubitnike bez prava na samoopredjeljenje. Ugovorom u Londonu, maja 1913. godine, evropske su velesile „ruskim vazalima“ (Srbiji i Crnoj Gori), u suprotnosti sa voljom većine (Bebler, 2008, 16), dodijelile tuđe teritorije (Sandžak, Kosovo i Makedoniju). Muslimanima (Turci, Albanci, Bošnjaci, Pomaci, Romi i dr) su na oduzetoj zemlji ostavile malo mogućnosti za opstanak. Usprkos proklamiranim obećanjima, njihov život u novim uvjetima nije donosio elementarna prava, uključujući slobodu vjeroispovijesti, obrazovanja i kulturnog razvoja. Sve intenzivniji, militantni nacionalizam novih balkanskih državica, ugrožavao je opstanak autohtone, multietičke, muslimanske zajednice. Dugo proklamirana ideja stvaranja „Velike Srbije“ oživljavala je težnju srbijanskih nacionalista o stvaranju države Južnih Slavena od Jadranskog do Crnog mora. Surova okupatorska vlast Kraljevine Srbije je represivnim kolonizatorskim mjerama u Makedoniji, na Kosovu i Sandžaku, sprovodila nasilnu promjenu etno-nacionalne strukture i svekolike kulturne asimilacije muslimana (Bandžović, 2006, 243-244). Samo dvije godine kasnije ratna ofanziva Austro-Ugarske uzrokovala je izbijanje Prvog svjetskog rata, koji je pokrenuo mnoga neriješena pitanja na prostoru zapadnog Balkana (tur. Rumelija). Rat je muslimanima donio strah, neizvjesnost, ali i podgrijavanje nade o povratku „starog turskog“ i porazu dviju omraženih kraljevina (Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore) koje su se završetkom Balkanskih ratova teritorijalno znatno proširile. Različiti načini tumačenja rata i ratne propagande ovdašnje je muslimansko stanovništvo odredilo na stranu Austo-Ugarske i Njemačke – aktualnih saveznica Osmanlijske Imperije.

Vrijeme austro-ugarske okupacije (1915-1918) jedna je od najtežih etapa u historiji Sandžaka. Vrhovna komanda Dvojne (carsko-kraljevske) monarhije je 1. januara 1916. godine formirala Vojni generalni guvernman (VGG), koji je obuhvatao okruge Šabac, Beograd, Valjevo, Smederevo, Kragujevac, Gornji Milanovac, dio okruga Ćuprije i okruge Užice, Čačak, Kruševac, Kosovska Mitrovica, Novi Pazar i Prijepolje (*Jungerth*, 1918, 5). Istočni, južni i dio centralne Srbije, dio Kosova i Metohije i Makedonije, obuhvatili su bugarsko okupaciono područje koje su sačinjavala dva upravna područja: Vojno-inspekcijska oblast Morave (Niš), i Vojno-inspekcijska oblast Makedonije (Skoplje) (*Mumpočuš*, 1984, 342). Uslijed kapitulacije Kraljevine Crne Gore (januara 1916), još teže stanje je zabilježeno u južnom Sandžaku, gdje su preostali članovi Vlade razoružali svoje jedinice i dopustili da Austro-Ugarska uspostavi svoju administraciju.

Katastrofalni bilans rata je uslijed stradanja civilnog i vojnog stanovništva ostavio strašne posljedice. Tri austro-ugarske okupacione godine, u narodu upamćene kao „svapske“, donijele su nezapamćene teškoće u Sandžaku. Velika suša, glad, epidemija tuberkuloze, pjegavog tifusa, kolere i poznatog gripa „španjolke“ (*Škrijelj*, 2015, *Durumlje...* 225) odnosili su brojne žrtve. U opustjelim gradovima i selima, bijeda i siromaštvo usporili su povratak života. Odlazak stranih medicinskih ekipa, decembra 1915. godine, dodatno je ugrozio i pogoršao postojeće zdravstvene prilike. Neimaština i nedostatak adekvatnih lijekova zašla je u svaki dom i obitelj. Siromašno opremljene bolesničke sobe se nisu grijale. Glad je oslabila imunološku otpornost stanovništva, čemu okupatorske vlasti nisu pridavale značaj, zbog čega je izostala pomoć i upozorenje na suzbijanju epidemije. Sveukupno stanje su pogoršavale učestale akcije rekvizicije krupne stoke. Napačeno stanovništvo je zahvatila epidemija gripe koji je harao Evropom, poznata „španska groznica“ ili „Španjolka“, koji su donijeli tzv. „Španjolci“-pripadnici austro-ugarske vojske u Sandžaku. Ratna je neman, odnoseći ogromne žrtve, ostavljala duboke tragove među napačenim stanovništvom. Vrijeme okupacije Sandžaka (1915-1918) je zbog visoke smrtnosti djece, starijih i iznemoglih lica, ali i ratnih stradanja vojnika mobiliziranih na frontovima, izazvalo strahovitu depopulaciju stanovništva. Nažalost, njihov broj je teško ustvrditi, jer mnoge žrtve iz vremena austrougarske okupacije nisu valjano evidentirane. Vremenom se iz završetkom rata vratilo desetkovano dobrovoljačko stanovništvo, pretežno invalidi, ranjeni, sa teškim tjelesnim i psihološkim traumama od kojih se, gotovo nikada, nisu oporavili.

Okupacija i ratne godine

Proglas od 16. februara 1915. godine, i ranije upućeni sultanov poziv na Džihad (novembar 1914), naišao je na jak odziv među muslimanima izvan preostalih granica Osmanlijskog devleta (tur. Osmanlijska država). Slijed okolnosti je pokazao želju muslimana zapadne Rumelije da kao dobrovoljci učestvuju u ratu. Zato

je mnogima, koji su insistirali na učešću, naročito muhadžirima (tur. prognanici, migranti), omogućen nesmetan i olakšan angažman u dobrovoljačkim jedinicama.

Ulaskom austrougarskih trupa u Sandžak, 21. novembra 1915. godine (*Maliković*, 1997, 178-179) započele su teške godine okupacije i početak priprema za mobiliziranje dobrovoljaca. Novi okupator je formirao Vojnogeneralni guverneman za Srbiju (VGG), a na području nekadašnjeg Novopazarskog sandžaka (dio koji je poslije 1912/13. pripao Srbiji) dva okruga Krajskomande (K.u.K): u Novom Pazaru i u Prijepolju. U sjeničkom srezu, koji je ušao u sastav okruga Novi Pazar, uspostavljena Becirkskomandantura sreza (njem. Sreska okružna komanda). Vješto propagirana priča, da je Svjetski rat pokrenut radi uništenja muslimana, ulila je muslimanskom stanovništvu Balkana lažnu nadu o obnovi i povratku Osmanlijske Imperije - saveznice Centralnih sila u Prvom svjetskom ratu. U takvim je okolnostima ostvaren veliki odaziv muslimanskih regruta iz nekadašnjih osmanlijskih oblasti Rumunjske, Bugarske, Albanije, Kosova, Sandžaka i Makedonije. Njih su savezničke komande kasnije rasporedile duž frontova Galicije, Galipolja, Anadolije, Rumunjske¹, Iraka, Palestine, Sirije i Kavkaza.²

Savezništvo sa Centralnim silama (Njemačka, Austro-Ugarska i Osmanlijska Imperija) je Bugarskoj donijelo prečutno priznanje aneksije bivših osmanlijskih vilajeta u zapadnoj Rumeliji (Solunski, Manastirski i Kosovski) (*Biyiklioğlu*, 1992, 103) i pravo da mobilizira regrute koje je postepeno otpremala na osmanlijske i frontove ostalih saveznika (AJ 370/57/245; F 370/6/112). Sporazum između Osmanlijske Imperije i Bugarske (6. septembra 1915) je označio zaokret u njihovim međusobnim odnosima. Bugarska okupacija Kosova, Makedonije, doline rijeke Strume i zapadne Trakije, je ovim pregovorima predviđala mogućnost masovnog regrutiranja muslimanskog stanovništva kojim bi se dopunili redovi osmanlijske vojske, (*Saygili*, 2013, 142). Mobilizaciju dobrovoljaca su poduzeli novouspostavljeni osmanlijski vojni uredi, poput onog u Prizrenu, kada je u periodu august-oktobar ostvaren veliki odziv regruta (AJ 370/58/533; 370/6/88).

Sa izuzećem dva velika neuspjeha na Istočnom frontu, 1916. godina je za Austro-Ugarsku značila jednu od najtežih godina (*Birinci Dünya Harbi* 7, 1967, 12-14). Pored Rusije na stranu Antante su ušle Italija i Rumunjska, čime je neizbjegno uvećana vojna opasnost za Austro-Ugarsku. Poslije ozbiljnih višemjesečnih priprema i uspješne konsolidacije vlastitih snaga, carska Rusija je sveukupne prilike na frontu učinila znatno složenijim i težim. Daleka Galicija je za otpremljene austro-mađarsko-germanske savezničke trupe postala „velika opasnost“ (*Gilbert*, 1994, 68). Takav je slijed događaja uzrokovao dopunsko razvlačenje austro-ugarskih pozicija duž frontova, ali i evidentnu potrebu za novim ljudskim pojačanjima. Kada su njemačke vojne trupe težiše ratnih dejstava usmjerile prema Zapadnom frontu,

1 U knjizi *Turski rat u Prvom svjetkom ratu* (*Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, 1996, 210), koja govori o rumunjskom frontu, potvrđuje se masovno prisustvo dobrovoljaca u vojnim jedinicama, ali se ne navodi njihovo porijeklo.

2 Vrlo je važno podsjetiti na nedostatak dokumentovanih informacija vezanih za učešće i sudbinu rumelijskih (balkanskih) muslimana u Prvom svjetskom ratu i borbama na gotovo svim osmanlijskim frontovima.

Austro-Ugarska je zatražila pomoć od svojih osmanlijskih saveznika. Iste je godine upućen zahtjev za pojačanjem od tri vojna korpusa koje bi rasporedili na nekom od tri fronta: galicijskom, rumunjskom i solunskom. Enver-paša, Ministar ratni i zapovjednik glavnog štaba osmanlijske vojske, pomenuti je zahtjev načelnika njemačkog generalštaba, Von Hindenburga, prihvatio bez prigovora (*Daglar*, 2012, 45-46). Zbog ovog prilično riskantnog postupka, naišao je na oštru kritiku određenih krugova osmanlijske vojske (*Mühlmann*, 1940, 106). Jedan od Enver pašinih najbližih vojnih savjetnika, general Bronsart von Schellendorf, objavio je na kraju rata tajni izvještaj u kome tumači ovu odluku. Prema njegovom mišljenju glavno poprište Velikog rata bio je Zapadni front. Periferni geografski položaj Osmanlijske Imperije razlog je njenog učešća na drugorazrednim frontovima sa zadatkom da namami vojne snage Antante, oslabi njihovu udarnu moć, i na bilo koji način, pomogne svojim saveznicama. Iako se tijekom dugih godina rata na granicama Osmanlijske države našlo milion i po neprijateljskih vojnika, najmanje je 100 hiljada osmanlijskih vojnika otišlo na „glavne frontove“. To u dovoljnoj mjeri govori o stavu državnog i vojnog vrha Centralnih Sila koji su ulogu Osmanlijskog carstva u ratu podredili razvlačenju snaga Antante, što objašnjava razmještenost osmanlijske vojske na frontovima unutar svojih granica (*Mušović*, 1979, 106).

Ko je Rizah-beg Muratbegović?

Kampanja prikupljanja dobrovoljaca - Đurumlja³ jedan je od najznačajnijih događaja u ratnoj historiji Sandžaka. Akciju su pokrenule okupacione vlasti Austro-

Prilog 1. Rizah-beg Muratbegović, ratni gradonačelnik Novog Pazara (1916-1918).

Ugarske uz pomoć lokalnih aga i begova. Prednjačili su Rizah-beg Muratbegović, predsjednik novopazarske općine i njegovi glavni suradnici: Rizo Murtezić iz Novog Pazara i Soko Lekić iz sela Glogovika na Pešteru.

Na prijedlog i preporuku pazarske „Krajskomande“ u Beogradu je od Vojnog generalnog guvernmana dobio odobrenje da sakuplja dobrovoljce.

Na polažaj predsjednika Općine Novi Pazar došao je u vrijeme austro-ugarske uprave, ali pod sumnjivim i nerazjašnjenim okolnostima, tačnije, razriješena je stara opštinska uprava i imenovana nova na čijem je čelu postavljen Hamid-agá Ćilerdžić, predsednik, a Rizah-beg Muratbegović, Salih beg Rasovac i Ahmed aga Koman, potpredsednici

³ Rizah-beg Muratbegović se tokom pijačnog dana u „čaršiji“ okupljenom narodu predstavljaо kao bivši turski oficir. U turskoj vojnoj uniformi, sa fesom ukrašenim vezanim turškim simbolima polumjeseca i zvijezde, i turskim bajrakom u rukama (tur. bayrak) uz pjesmu i zvuke „goča, piska“ uspio je da samo u Novom Pazaru angažira više od 300 dobrovoljaca, a prema općim podacima iz ondašnjeg Deževskog sreza najmanje oko 2.000 ljudi. (*Koničanin*, 1998, 111-112).

(Koničanin, 1998, 107). Nakon smenjivanja i sumnjivog hapšenja Hamid-age Ćilerđića, Rizah-beg je uspio da postane novi predsednik općine sve do kraja rata u jesen 1918. godine.

Austrijski vojni izvori navode da je: „gradonačelnik Riza Muratbegović, tipičan Turčin, koji je ranije bio notar u Trebinju, i smatra se uglednim stanovnikom“.⁴ Isti izvori navode da je Okrugu Novi Pazar cjelokupna monopol-maloprodaja bila u rukama gradonačelnika Novog Pazara, Riza-beg Muratbegovića.⁵ Istim kanalima je išla i veleprodaja nafte i alkoholnih pića koju je upravljao Rušid efendija Bajraktarević.⁶ Muratbegović je kao akcionar prema pomenutim izvoru: „otkupio 15 vagona soli od monopolске uprave i priložio 71.000 kruna. Tri vagona su stigla do Kraljeva, dva vagona su dovedena u Novi Pazar sa 638 kg manjka.“⁷ Završetkom rata pobjegao je sa austro-ugarskom vojskom i odselio u Tursku (Koničanin, 1998, 109, 116).

Dobrovoljci

Aktivnom propagandom u Sandžaku (Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Rožaje, Bijelo Polje, Pljevlje, Brodarevo, Prijepolje, Nova Varoš), na Kosovu (Kosovska Mitrovica, Uroševac (Ferizaj), Prizren, Peć) i Makedoniji (Skoplje, Tetovo), prikupljen je značajan broj dobrovoljaca različite starosne dobi. Obećavali su im lake pozadinske poslove, novčane nagrade, komotan život i visoke položaje po završetku rata. Slogani: *za din i iman i ko je Turčin neka se javi u dobrovoljce* (Koničanin, 1998, 111), privukli su veliki broj ljudi starosti od 18 do 50 godina, koje su poslije kratkotrajne obuke u K. Mitrovici, Skoplju, Nišu i Beogradu (Koničanin, 1998, 112), vagonima transportirali i prisajedinili jedinicama XV osmanlijskog korpusa na Galiciji. U narodu su ovi dobrovoljci poznati kao *đurumlije* ili *đununlije* – od singulara turske riječi *gönüllü* (pl. *gönüllüler*), koji je jedan od sinonima za dobrovoljca.

U turskoj historiografiji se često naglašava nepostojanja starosne granice za upućivanje na front. Izuvez lica koja su se tijekom zahuktavanja rata poslata u Istanbul, neki izvori navode da je među muslimanima upućenim na Galičijski front iz Pljevalja (Sandžak) i Peći (Kosovo) 19. oktobra 1916. godine bilo i djece starosti između 14 i 15, ali i lica starosti između 50 i 60 godina. (Akçakayaloğlu, 1967, 87)

Vojno izaslanstvo Austro-Ugarske oblasne komande u Beogradu je 2. novembra 1916. godine, Glavnom štabu osmanlijske vojske podnijelo izyještaj da se mobilizaciji odazvalo 3.954 muslimanskih dobrovoljaca sa teritorije pod

⁴ Arhiv Srbije, Vojni generalni guvernman, XVIII/737-12.

⁵ Isto, 737-15.

⁶ AS, VGG, XVIII/737-10.

⁷ Po ugovoru je Riza-beg trebao da prihvati monopolске proizvode oko Novog Pazara, ali okružna vlast ih zbog poteškoća u transportu nije mogla dostaviti iz Kraljeva, što je on učinio svojim prijevozom, pri čemini se okružna vlast se složila da mu nadoknadi troškove. (AS, VGG, XVIII/737-12).

okupacijom austro-ugarske vojske, što je, uključujući teritoriju koju je okupirala Bugarska, impozantan broj. U istom dopisu je javljeno da će i muslimani dospjeli u zarobljeništvo austro-ugarske vojske biti prekomandovani u slične jedinice (*ATASE, BDH*, 1919, 149, 001/046). Austro-Ugarsko vojno izaslanstvo u Istanbulu je osmanlijskoj komandi javilo da je, prihvatanjem prethodno postavljenih uslova saveznika, otpočela sa regrutacijom i prekomandom muslimanskih dobrovoljaca sa okupiranih područja pod svojom upravom (*Saygili*, 2013, 245).

Izvještaju Oblasne komande Prijepolja od 15. novembra 1916. godine potvrđuje velik priliv dobrovoljaca: „od 1.026 prijavljenih, njih 900 odabранo i zadržano“⁸

Uprkos saznanju da ih šalju na Galicijski front, većinom su dobrovoljci svoj odlazak prihvatali kao dug Osmanlijskoj Turskoj. Potonje saznanje da to nije „pravi rat za Tursku“, izazvalo je razočarenje dobrovoljaca, koji su se osjećali prevarenim. I pored velikog broja izginulih i onih koji su zbog starosti ili invalidnosti vraćeni kućama (vidjeti sl. 2)⁹, nisu jenjavali apetiti austro-ugarske Oblasne komande (K. u. K. - Kreis und Kommando) da uz ponovnu pomoć lokalnoga plemstva, sprovedu novu akciju mobiliziranja dobrovoljaca. Mobilizacija je sprovedna u cijelom Sandžaku pri čemu je veliki broj muslimanskog stanovništva otpremljen na ratište gdje su većina izginuli ili ranjeni. Hronike govore da je u Novom pazaru i okolini poslije rata bila rijetkost vidjeti mlado, zdravo i radno sposobno stanovništvo.

Prijavljanje brojnih dobrovoljaca vidimo u izvještaju Oblasne komande Novi Pazar, od 18. novembra 1916. godine, u kome se kaže da muslimani zadovoljni vlašću Okruga, jer bi se u protivnom iselili. Isti izvor prenosi da se u: *domaćem okrugu uspješno prijavljeno otprilike 1.700 dobrovoljaca*.¹⁰ Zanimljiv je podatak *verodostojnih strana* o prijavljenim „freiwilligerima“ (dobrovoljcima) u Bosansko-hercegovački puk, kojima je oficir Krajskomande u Novom Pazaru sugerisao da se pridruže osmanlijskoj armiji: *Zaista se onda 90% dobrovoljaca pridružilo armiji Osmanlijskog carstva. Da je ove promjene pokrenuo naš vlastiti Krajs oficir potvrđilo je nekoliko lokalnih stanovnika uključenih u promociju u Dugoj Poljani. Ovo je izazvalo da muhamedanci dobiju još jači osećaj pripadnosti Turskoj*.¹¹

Drugi talas dobrovoljaca je otpočeo u proljeće 1917. godine, u toku kojega je austro-ugarska policija u Novom Pazaru, u suradnji sa rukovodstvima okolnih općina, Deževskog i drugih srezova, formirala širi spisak mladih ljudi koje je trebalo mobilizirati i internirati na front na Galiciji. I u ovoj akciji je ponovno

8 AS, VGG, XVIII/737-3.

9 U žestokim okršajima na Galiciji, *Sefa Ašćerića* (1869-1944) iz Zaostra kod Pribaja je zatrpana eksplozija granate. Ostavljen na položaju, teškim mukama, uspio je da se osloboodi, pri čemu je zadobio preponsku (lat. ingvinalnu) kilu ili bruh. Kada je pronađen, prebačen je u Beč, operiran i demobiliziran. Nakon demobilizacije, pješice se, danima putujući, vratio se u zavičaj. Umro je kao izbjeglica 1944. godine u selu Točilovo (Tutin) na Pešteru. Prema kazivanju njegove rodbine, kojoj je prepričavao svoju galicijsku odiseju, iz Priborskog kraja je otišlo oko 500 „Đurumlija“ od kojih su se samo njih pet vratilo kućama. (Kazivanje Dr. Nuradina Ašćerića, 1949, jednog od Sejfovih potomaka).

10 AS, VGG, XVIII/337-8

11 Isto.

prednjačio Rizah-beg Muratbegović.¹² Nije bilo ni pomena o volonterima, već o osobama koje su austrougarske vojne vlasti mobilizirale na osnovu sačinjene liste.

Prilog 2. Nišan na mezaru Sejfa Aščerića u selu Točilovo (Tutin).

160). Iste godine je zaveden i tzv. „đurumlijski porez“ koji su plaćali isključivo muslimani (*RS 170 (IAR, NP)*, f. 1, br. 7 (7. XII 1917).

Osmanlijski vojni vrh je 17. maja 1917. prenio saglasnost Osmanlijske države sa postavljenim uvjetima austrougarskih saveznika. Istog je dana uslijedio odgovor, s potpisom Enver-paše, s ciljem da sporazum bude sklopljen u skladu sa trenutnim mogućnostima i bio poslat Upravi za vanjske poslove. U jednom neobjavljenom osmanlijskom izvoru (vidjeti sl. 3) od 20. maja 1917. godine, Ismet-bej, vojni zastupnik Osmanlijske Imperije u Beogradu, izvještava osmanlijski vojni vrh (*Baş Kumandanlık Vekaleti*) da se sa područja između Novog Pazara i Prijepolja dobrovoljno prijavilo osam stotina lica (*BOA, HR.SYS, 2435/33*).

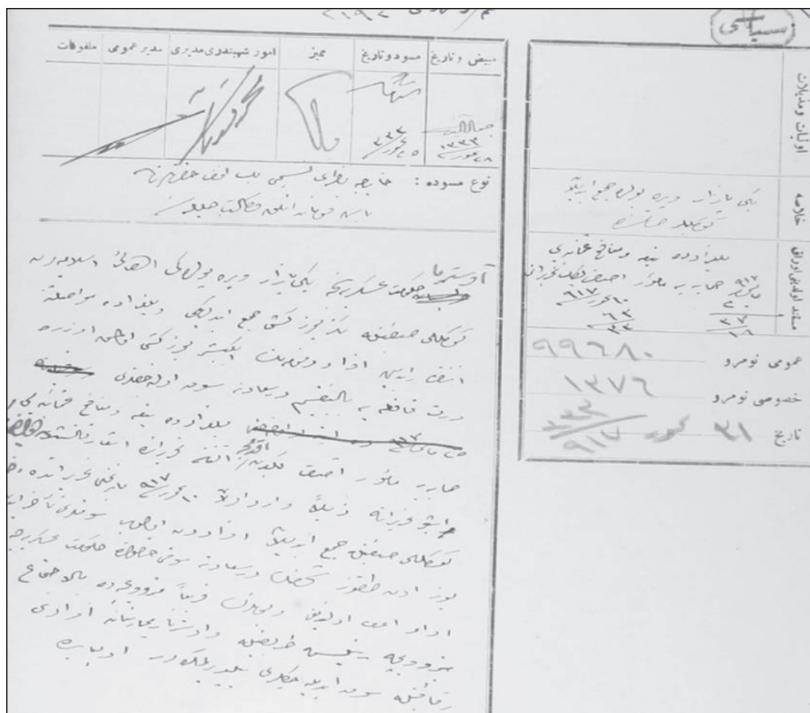
U izvještaju Ismet-beja stoji: *da bi pomenući dobrovoljci, organizirani u četiri skupine po 200 osoba, na svom daljem putu ka Istanbulu, trebali 25. maja 1917, preko Beograda biti prebačeni u Sofiju*. Na osnovu informacija prikupljenih od tamošnjih vojnih vlasti, Ismet-bej je 19. juna 1917, javio *da bi se ostalih 139 dobrovoljaca čiji je prebačaj odgođen, ubrzo uz austrijsku pratnju, putnom dionicom Mitrovica-Niš, već trebali naći na putu za Istanbul*.¹³

12 Na dužnosti predsjednika Općine Novi Pazar se nalazio od polovine 1916. do 1918. godine. Po povlačenju austro-ugarske komande iz Novog Pazara, oktobra 1918. Napustio je grad i otišao u Istanbul gdje je poslije izvjesnog vremena umro. (*Koničanin*, 1998, 174).

13 U staroturskom originalu: „*Hariciye Nazırı Nesimi Bey Efendi Hazretlerine/ Baş Kumandanlık Vekâleti Celîlesine/ Belgrad'da tebaa ve menâfi-i Osmaniyye'yi himâyeye me'mûr/ Avusturya Hükûmet-i askerîyesi Yeni Pazar ve Pirepol'deki ahâliyi İslâmîyyeden gönüllü sıfatıyla sekiz yüz kişi cem'edildiği ve Belgrad Sevâhîline Sofya'da efrâd-i merkumenin ikişer yüz kişi olmak üzere dört kafileyi bittamam Dersââdete sevk olunacakları Belgrad'da şifre ve menâfi-i Osmaniyyeyi himâyeye*

U narodu su novajlige duhovito prozvali „zorovoljci“ (tur. *zor* - sila, moć), zbog prisile koja je korišćena pri mobilizaciji. Tom prilikom je prikupljeno bar dvije hiljade ljudi iz Novog Pazara i okolnih općina. Slab odziv je natjerao šefa tajne policije u Novom Pazaru, oberlajtnanta Filu, Mađara porijeklom, da uzme općinske popisne knjige i u sali medrese, uz prisustvo predsjednika Općine i nekolicine odbornika, sastavi novi spisak regruta (*Koničanin*, 1998, 113), koji su na bojište upućeni preko Istanbula (*Koničanin*, 1998, 160).

Razvoj potonjih događaja će pokazati da je mobilizacija ostavila strahovite posljedice na privredu regije Sandžak. Osim strahovite depopulacije stanovništva, uslijed ratnih godina i oskudice životnih namirnica, uslijedila je glad i suša koji su pojačali neizvjesnost i strah.

Prilog 3. Pomenuti dokumenat iz osmanlijskog državnog arhiva o dobrovoljcu iz Sandžaka (BOA, HR.SYS, 2435/33).

U narodu su ostali stihovi koje su ispjевале neudate djevojke. To su uobičajene lirske pjesme u kojima je motiv rata okvir za iskazivanje lične dramatike rastanka sa tragičnim svršetkom. Vihor ratne sudbine nosi biljeg strašne ljudske patnje koja je ostavila neizbrisiv ožiljak na djevojačkim dušama. Stihovi đurumlijskih pjesama nose obrise ljudske tragike protkane teskobom življjenja ispod balasta permanentnog isčekivanja voljene osobe. Svoje neraspoloženje izražavaju upućenom kletvom okupatoru i onima koji su im momke odveli u rat (Koničanin, 1998, 113):

me'mur olmak yeniden akdemce alınan Tahrirata iş'ar kilinmiş olmakla işbu tahrirata zeylen vârid olan 10 Temmuz 917 tarihli tahriratta gönüllü sınıfın cemi'edilen efraddan olup sevkleri tehir eden yüz on dokuz kişisinin Dersaâdete sevkî hususuna hükümet-i askeriye idâm-i af olunduğu ve bunların karimen Mitroviçe'de bilâ istîma Mitroviçe - Niş tarîkiyle ve Avusturya-Macaristan ümeraları refâkatîyle sevk edilecekleri bildirilmektedir ol bâbda.” (prema: BOA, HR.SYS, 2435/33; prijevod i transkripcija R. Škrijelj).

„Bog ubio Rizah efendiju
što pokupi mladu đurumliju
te ostaše čore isprošene
isprošene, a ne odvedene.“

– ili:

„Bog ubio Rizah efendiju
Što pokupi mladu đurumliju
Ostadoše djeve isprošene
Stare majke tugom zavijene
One djeve što su dovedene
Ostadoše mlade neljubljene.
Mila Bosno mi ti otidosmo
Mile majke nam se ne nadajte
Već d'ecicu našu uzugajajte
V'erne ljube vi se preudajte
Mi ćemo se tamo oženiti
Crnom zemljom i travom zelenom.“

Djevojke tuguju, proklinju i pjevajući potestuju, prateći nepoznati ratnu avanturu i životnu sudbinu svojih suđenika. Pjesme se ne odnose na zaraćene strane, jer djevojke, osim ličnog doživljaja, koji ne podstiče na konflikt i mržnju strana u sukobu, ne zanima ishod rata,. Lirika ovakvih pjesama stvara podlogu za razotkrivanje ambijenta lične, potresne drame - nečega tihog i bolnog u dubini ženskog srca, koje se u našem patrijarhalnom okruženju prihvata kao „volja Svevišnjeg“. Pritom se ne može jasno ustvrditi je li motiv rastanka, zbog odlaska u krvavi ratni sukob, snažniji od pustoši koju donosi stanje usamljenosti i djevojačke čežnje.

Jedan od odgovornih za prikupljanje novopazarskih mladića u đurumlijsku vojsku bio je izvjesni Rizo Murtezić, o čemu rječito kazuje pjesma:

*Došla Raška od brijega do brijega
Nit' od kiše nit' od bela snijega
Već od suza pazarskije čora.
Bajrak vezle pazarske d'evijke
Bajrak vezle Riza-bega klele:
Bog ubio Rizah-efendiju
što pokupi mladu đurumliju.
Te ostaše čore isprošene,
Isprošene, al' ne odvedene:
Dva Đurdina dva Čavića sina
Al' čatkija Halko kahvedžija
Al' šekajin Muftić Faik.
Činka safra Muftiću Mustafa
Biberlija Ibro efendija... (Rašljanin, 1988, 74).*

Od lica koja su uslijed različitih privilegija izbjegavali mobilizaciju sastavljen je tzv. *Einheimisches battalion* od 200 dobro opremljenih i naoružanih muslimanskih dobrovoljaca (dvije čete sa crvenim i zelenim fesom, a dvije u crvenom i zelenim čulahu kao simbol muslimansko-albanskog i austrougarskog jedinstva) angažiranih na dužnosti održavanje javnog reda i mira u regiji (Koničanin, 1998,113).

Prilog 4. *Isječak jedine, i prvi put prikazane, originalne fotografije sa Sjeničke konferencije održane 13.-14. augusta 1917. godine u Valide Sultan džamiji: najviši rastom Riza-beg Muratbegović (u sredini), gradonačelnik Novog Pazara, Mehmed Izet-paša Bajrović (do njega desno) gradonačelnik Pljevalja* (Izvor: digitalni arhiv R. Š.).

Mobilizaciju su austrougarske vojne vlasti sprovodile uz pomoć muslimana angažovanih u njihovim okupatorskim službama. Dobrovoljce je u tutinskom kraju okupljaо Ahmed-aga Hamzagić (*Myuobuň*, 1985, 68-69). Plaćajući „zamjenu“ (tur. *bedel*), u vidu deblje novčane nadokande, izbjegao ju je bogatiji sloj stanovništva. Akciju prikupljanja dobrovoljaca su tijekom 1916/1917., uz muziku i doboš, do glavnog odredišta u Novom Pazaru predvodila još dvojica Tutinaca: Sait-aga i bajaraktar¹⁴ (Crnovršanin&Sadiković, 2005, 268). Iz Štavičkog sreza je u dobrovoljce upućeno između 250-300 lica (RS 170, IAR Novi Pazar, Fond SNO i SK KPS Tutin, dok. 01-br. 5982/1, 14. IX 1960). Po okončanju borbi na Galiciji, mnogi su prebačeni na front oko Bagdada gdje su zarobljeni od Engleza.

Na galicijski put bez povratka su iz s. Mitrove (Tutin) otišli Ramo Ademović, Adem Ademović, Ešref Ademović, Nušo (Aljović) Bačevac, Hajro Bačevac, Delija i Suljko Hadžić¹⁵, Bajro Herić (Ramović). Većini se po odlasku izgubio trag, jer se

14 Bajaraktar (tur. *bayrak*, zastava), onaj koji predvodi vojsku ili svatove sa bajarakom u rukama.

15 Suljko, najstariji među njima, je brzo vraćen kući ne osjetivši miris baruta na Galiciji. Prema njegovom kazivanju, pristigli dobrovoljci su na odredištu dobili *cibuk* u niklovanim kutijicama, koje su vezane čvrstom špagom nosili oko vrata. *Cibuk* su na frontu jeli kada nije bilo uvjeta za drugu hranu. Suljko je po povratku pričao: *Turski oficir je primetio je da sam stariji čovek. Obratio mi se rečima: Hadžiali, zagrizi ovo parče keksa! - Probao sam, ali oficir nije bio zadovoljan snagom kojom*

smatralo da su izginuli. Sa fronta se iz grotla žestokih okršaja, poslije višemejsečnog lutanja, vratio Hajro Baćevac. Umoran, gladan i bolestan, govorio je o strahotama mukotrpne lične „borbe za tuđe interese“: *Ni sam ne znam kuda sam sve lutao i išao dok sam stigao u Mitrovu. Nije mi jasno kako sam izdržao sve te muke na frontu i na putu povratka. Čovek je tvrdi i izdržljiviji i od gvožđa* (Baćevac, 337-338.)¹⁶ Iz ostalih mjesta Štavičkog sreza (dio današnje Općine Tutin) je u dva navrata otišlo između 230 i 250 ljudi. Prema nepotpunim podacima lokalnih matičnih službi šest ih je iz sela Gluhavica (Emin Šemsović, Smajo Nurović, Pašo Šemsović, Ramo Kahrović, Bahtijar Fejzović i Fazlija Kurtanović), 11 iz Radohovaca, 8 iz Kovača, 10 iz Drage, 8 iz Paljeva, 7 iz Orlja, 14 iz Ribarića, jedan iz Jelića, 3 iz Starčevića, 8 iz Vesenića, 7 iz Oraša, 3 iz Čmanjaka 3, 7 iz Zapadnog Mojstira, i po jedna iz Ćulije i Batrage po jedan (Habibović, 2010, 58).

Fazlija Babić (1897-1992)¹⁷ iz Gluhavice je na Galiciju dobrovoljno odveden 1916. godine. Od saboraca je pominjaо Jonuza iz Bukovice¹⁸, Bahtijara iz Kovača, i izvjesnog Prenču. Dva puta je ranjen ali se živ i zdrav vratio svojoj kući.

Iz sela Žirče (Tutin) su na galicijski front otišli: Bejtović Maljanov Alija (nije

sam otkinuo komadić cibuka. Rekao mi je da se vratim kući. Ja sam to i učinio, iako mi nije bilo milo što se odvajam od svojih rođaka i komšija. Plašio sam se za njih. (Baćevac, 1998, 337).

16 Sa svojom je porodicom 1939. godine napustio Kraljevinu Jugoslaviju i odselio u Republiku Tursku.

17 Fazlija je rođen u zaseoku Crnokrpe u Biševu, Rožaje, od oca Jonuza i majke Halime Murić iz Jablanice. U Biševo su došli kao muhadžiri iz Nikšića. Njegov najmlađi sin Ljutvija Kurtanović (1965) prenosi da su Fazliju, te 1916. godine, zbog neuhranjenosti i uzrasta, prvobitno odbili iako se uredno prijavio u dobrovoljce. Putujući za Đurumlijama iz pravca Novi Pazar - Mitrovica uspio se pridružiti. Odvedeni su na Galiciju gdje je u teškim borbenim okršajima ranjen i dugo lječen u poljskom gradu Geding. U bolnici mu je ukradena ratna ušteđevina u zlatnicima. Upoznao je bolničarku Katošinku koja se zaljubila u stasitog i lijepog Fazliju, i htjela je doći sa njim. Strahujući za njenu bezbjednost tokom povratka u Sandžak raskinuo je vezu. Dolaskom u zavičaj uzeo je prezime Kurtanović. Rođeni je brat čuvenog guslara, Alberta B. Lorda, Ramom Babićem.

18 Tužna je, prema Fazlijinom kazivanju, sudbina pomenutog Jonuza, koji se u zavičaj vratio sa bolničarkom Poljske. Prije vjenčanja je posjetio svog ratnog druga u Gluhavici. Da bi regulisao putra dokumenta morao je obaviti vjenčanje u mjesnoj kancelariji u Biševu. Tamošnji matičar, Crnogorac, se prilikom vjenčanja zaljubio u Poljakinju. Oteo je mlađu, ubio Jonuzu i prebegao u Srbiju (Na osnovu kazivanja Ljutvije F. Kurtanovića iz Novog Pazara (1965), najmlađeg sina Fazlige Babića).

Prilog 5. Fazlija J. Babić iz sela Gluhavica je svojim pričama o ratovanju na Galiciji privlačio ogromnu pažnju. U Đurumlijama je naučio turski jezik koji mu je pomogao pri povratku u zavičaj, (Fotografija je preuzeta iz porodičnog arhiva sina Ljutvije. Snimak je sačinjen ispred njegove porodične kuće u Selakovcu, Novi Pazar).

se vratio), Nuhović Džemo Meho i Nuhović Nuho Murto (poginuli), maloljetnici Šalja Daut Nazif i Šalja Daut Zahit (poginuli), Emrović Mujan Ibro, zvani Kurtan (mlad poginuo); iz sela Ruđe (Tutin): Redžepović Hajro Husein (poginuo) i Šalja Džafer Šerif (poginuo); iz sela Plenibabe: Šalja Lato Tahir i Šalja Lato Elmaz, obojica poginuli (*Mahmutović*, 2010, 73, 89, 103-104, 146, 148, 176).

Na Galicijski front je odveden je i Murat-agha Derdemez (1884-1972)¹⁹, koji je u redovima osmanlijske vojske naučio turski jezik zbog čega je unaprijeđen u podoficira (tur. çavuş). Sa fronta je pobegao sa *čurucima* (tur. Invalidi, ranjeni, bolesni), najprije u Sarajevu, zatim u Bijelo Polje i Mojkovac pješice (*Derdemez*, 2003, 31-32).

Historičar Raif Hajdarpašić pominje hiljadu i osam stotina Đurumlija od 18-50 godina starosti (*Hajdarpašić*, 1997, 101), ali se iz njegovog iskaza ne može zaključiti iz kojih su krajeva Sandžaka. Pritom nabraja nekoliko učesnika iz sandžačke regije Bihor, a to su: Nasuf Redžov Bošnjak, Ago i Šećo Mulić, Kasum Rebronja²⁰ (svi iz Goduše), Jusuf Ramov Filurija - Bošnjak iz Hazana, Agan Hajdarpašić iz Vrševa, Hafiz Ibrahim Mekić sa Crniša (*Hajdarpašić*, 1997, 101). Na Galiciju su iz bihorskog sela Dobrodole otišli Čerim, Dželjo i Zejto Šabotić, i Habo Klica (nisu se vratili). Vratio se Hajradin (Zuko) Ličina koji se kasnije odselio u kosovski gradić Peć (*Šabotić*, 2016, 47). Iz sela Kruščice otišlo je 16 Ličina: Bajram, Abit, Husein, Meta, Sait, Jonuz, Miralem, Jakup, Skender, Amir, Mašo, Delija, Mifto, Elmaz. Vratio se samo njih petero (Bajram, Husein, Elmaz, Delija i Skender). Amira su kasnije našli u Bak'rkoju (Turska). (*Ličina & Ličina*, 2015, 421).

Austro-Ugarsku okupaciju Sandžaka (1915-1918) je posebno teško preživjelo nezaštićeno stanovništvo Rožajskog kraja. Tamo su nastupile su tzv. švapske godine, koje su upamćene kao vrijeme masovnog pomora seoskog stanovništva i jedan od najtežih perioda u njegovoj historijskoj prošlosti. Tijekom 1916. i 1917. godine, austrougarske službe su iz rožajskog kraja 500 Đurumlija uputile u rat na Karpatе od kojih se u zavičaj vratio mali broj (*Аземоубић*, 1982, 14), jer su izginuli, a neki ostali u Osmanlijskoj Turskoj. Od rožajskih Đurumlija su upamćeni: Mušo i Halko Hasović, Selim Osmanov Halilović, Zaim Tarhanić iz Ibarca); Huso Monić i Delija Luboder iz Rožaja; Murat Kurpejović iz Sredana; Ćazim, Meho i Kujo Omerović, Delija i Jupo Redžović²¹, Selim Čolović, Sadrija Sinanović, Mustafa Avdić iz Biševa; mula Feta Murić iz Baća; Dina Dacić iz Gornjeg Bukelja, jedan Vukelj iz Peškovića; Ibiš Isov Kujević iz Balotića; Cano Mahmuto Ramović iz Ramovića; Zeka Košuta i Hasan Šaljić iz Crnče; Bahtijar Košuta²² sa Vuće; Bejto i Zejto (Emčovi) Bralić, Meho Bralić iz Koljena; Adem Rušov Nurković iz Seošnice (*Matović*, 2009, 43-44).

19 Porijeklom su iz sela Kičevu u oblasti Vraneš (Pavino Polje) u Kolašinskoj kapetaniji. Od 16-te godine živio u Dubravi, Općina Istok (Peć, Kosovo), zatim u tutinskom Mojkstiru (na imanju Ali-beg Drage), a od 1918. godine u Raduši (Tutin). Upamćen je kao dobar guslar.

20 Kasum Rebronja (1864-1946) jedan od najvećih sandžačkih epskih pjevača iz sela Goduše u regiji Bihor.

21 Delija i Jupo Redžović su se zbog straha od osvete novih vlasti i životne nesigurnosti 1918. godine pridružili komitama Reka Biševca

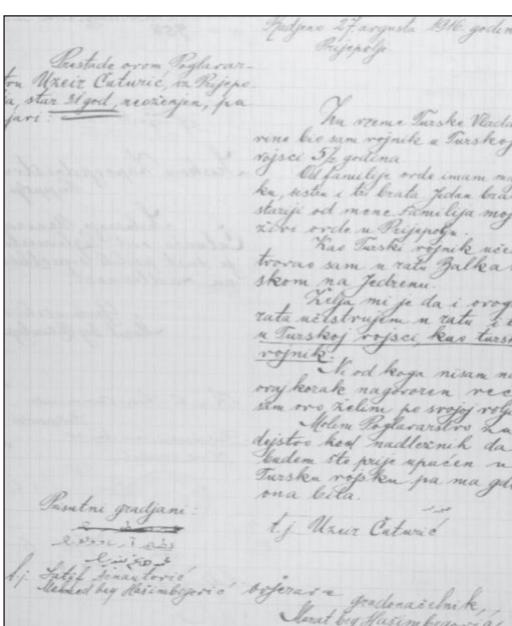
22 Sa bajrakom otišao u rat, otuda je jedan od njegovih potomaka i danas bajraktar u selu.

Rožajac, Besim Agić u svojoj monografiji piše da su prema zapisima Selima Ganića kao Durumlije otišli: svršenik gimnazije u Skoplju - Nušo Kurtagić, koji se vratio ranjen (poginuo kasnije kod sela Crvsko na Pešteru); sinovi Avdulah-age Kurtagića (Galjan i Amir); braća Adem i Murat Ademagić koji su iz Rožaja otišli 1917, preživjeli Galiciju i ostali u Turskoj; Ibrahim (sin Čamil-age Kapetanovića, šerijatskog sudije iz Banjaluke i Abide Zejnaglić iz N. Pazara) koji se nije vratio; Fehim, sin Alijage Husića iz Rožaja (nije se vratio); Rifo Šefko, Alija i Husnija (sinovi Bilal-age Nokića) koji su otišli 1917. godine i gubi im se svaki trag; dvadesetogodišnji Bejto (Bego) Beširov Gusinjac iz Rožaja; Rustem (1891-1958), jedan od pet sinova Selim-age Ganića iz Rožaja, svršenik ruždije u Peći i sudski pisar sa znanjem turskog, koji je otišao 1917. godine, bio ranjen i liječen u Gedingu (Poljska) i vratio se 18 mjeseci kasnije; Hamdo sin Elmaza Fetahovića (poginuo 1917. godine); Esref (sin Jusufa) i Adem (sin Bahtijara) Ademovića iz Mitrove kod Tutina (nisu se vratili). Selman-aga, sin Saliba Kardovića, koji je rat proveo negdje na Karpatima (Agić, 2012, 43, 49, 51, 83, 105, 122, 142, 149, 161, 197).

Otvoreni front na Galiciji postao je izazov dobrovoljcima, a propagatorima i podstrijekačima njihove mobilizacije izgovor da trebaju pomoći Turcima koji se

od početka Velikog rata bore protiv Rusa. Pozivu su se često odazivali iskusni ratni veterani poput Uzeira Čuturića iz Prijepolja koji se 27. augusta 1916. godine Poglavarstvu austro-ugarske vojne komande obratio sa zahtjevom:

Prestade ovom Poglavarstvu austro-ugarske vojne, star 31 godine, neoženjen, pa izjavlja: Za vreme Turske Vladavine bio sam vojnik u Turskoj godina 57. Od familije ovde imam majku, sestru i tri brata. Jedan brat stariji od mene, familija moja živi ovde u Prijepolju. Kao Turski vojnik učestvovao sam u ratu Balkanskom na Jedrenu. Želja mi je da i ovoga rata učestvujem u ratu u Turskoj vojsci kao turski vojnik. Ni od koga nisam na ovaj korak nagovoren već sam ovo želim po svojoj volji. Molim Poglavarstvo za dejstvo kod nadležnih da budešto prije upućen u Tursku vojsku da ma gde ona bila.

Prilog 6. Zahtjev Uzeira Čuturića iz Prijepolja austrougarskim vlastima od 27. augusta 1916. godine (Originalni dokument: BOA, HR. SYS, 2426/40).

što prije upućen u Tursku vojsku ma gde ona bila. Uzeir (potpis na staroturskom jeziku, R.Š) tj. Uzeir Čuturić. Prisutni građani: Latif Arnautović; Mehmed beg

Hašimbegović (potpisi na staroturskom jeziku, R.Š). *Ovjerava gradonačelnik: Murat beg Hašimbegović“ (BOA, HR. SYS, 2426/40).*

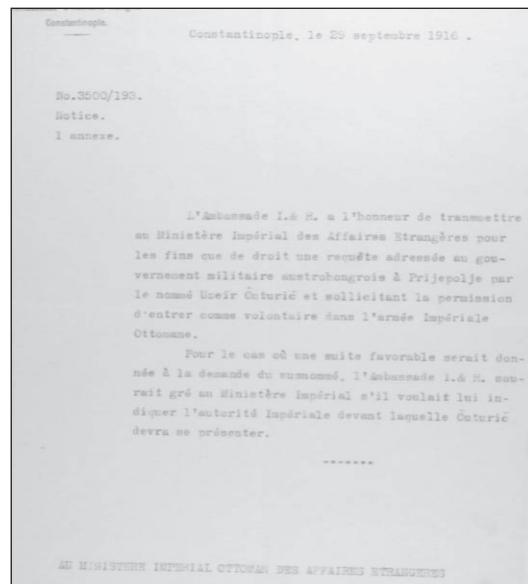
Zahtjev Uzeira Čuturića je Becirkkomanda u Prijepolju proslijedila na adresu Veleposlanstva Austro-Ugarske u Carigradu (29. septembra 1916) koje se Izvještajem obratilo Ministarstvu vanjskih poslova Osmanlijske Imperije u Carigradu (Konstantinopolju) - (br. 3500-193), (aneks 1):

Veleposlanstvo Imperije ima čast da Ministarstvo vanjskih poslova Imperije (u pravne svrhe) obavijesti o molbi upućenoj austrougarskoj vojsci u Prijepolju za imenovanog Uzeira Čuturića koji traži dopust da kao dobrovoljac uđe u vojsku Osmanlijske imperije. U slučaju da se na molbu gore imenovanog pozitivno odgovori, Veleposlanstvo je zahvalno ukoliko imperijalne vlasti ukažu pred kojim carskim se vlastima se Čuturić treba pojavit (BOA, HR.SYS, 2428/6).

Broj Đurumlija iz pljevaljskog i bjelopoljskog kraja je ostao nedovoljno razjašnjen. Jedna anketa sa područja Kanja ukazuje da ih je bilo u velikom broju. Oko dvije stotine mobiliziranih, od kojih se sa Galicije vratio desetak, iz Brodareva je predvodio bajraktar (zastavonoša) Rašid Kriještorac (*Škrijelj*, 2015, 226). Na galicijskom bojištu se istakao Šerif Kriještorac, koji je za razliku od njegovih poginulih saboraca „preživio pet tabora“ (*Crovoršanin&Sadiković*, 2003, 109).

Iz najmanje stotinjak sela na visoravni Pešter, odazvao se veliki broj Đurumlija. Agitatori su pijačni dan u Dugoj Poljani (petak) koristili za spovođenje dobrovoljačke kampanje. Umjesto djece bogatih aga i begova otisla je siromašna pešterska omladina i seljaci. Njihovim je porodicama kao nadoknada dijeljen novac, krupna grla govedi, konja ili ovaca. Iz Duge Poljane i okoline su u Đurumlije otisli: Ljajić Redžo i Bećo (Zecova braća, i obojica poginuli), Ljajić Hilmo (Fakov brat – poginuo), Bektašević Hamid i Bašović Husnija iz Šara, Šehović Halid i Nušević Rušo iz Lazina. Osmadesetogodišnji Ramiz Ljajić je upamtio taj događaj:

Bio sam tada dječak, i sjećam se kada su iz Duge Poljane odlazili u đurumlije. Narod se okupio Livadama (mesto gdje je sada zadružni dom i fabrika). U prepodnevnim satima okupljali su se dobrovoljci iz okolnih sela i tu se grupisali. Sećam se svirala je muzika: zurla, goč i gajde. Činilo se da su veseli i oni koji

Prilog 7. Proslijedjeni izvještaj veleposlanstva Austro-Ugarske u Carigradu (Istanbulu) na francuskom jeziku (originalni dokumenat: BOA, HR.SYS, 2428/6).

odlaze na front. Na drugoj strani plakali su, majke, očevi djeca, sestre i braća. Kao da su predosjećali da se mnogi neće vratiti rodnoj grudi. Kad je počelo oprštanje i ljubljenje, čuli su se glasni jecaji. Potovareni u kamione otisnuli su se niz džadu, neki, poslednji put gledajući dugopoljska brda. (Sebečevac, 1993, 68).

Galicijski veteran i veliki turkofil, Hazbo Numanov Bešić²³, zemljoradnik iz sela Zabrdje (Duga Poljana) je svoju ratnu avanturu veoma podrobno objasnio:

U Dugoj Poljani organi opštinskih vlasti rekli su nam da idemo u Istanbul. Kao nepismeni i neprosvijećeni mladići, mi nismo znali ni gdje idemo, ali je naš san bio Stambol. Za mnoge je to bio put bez povratka. Tak kad smo došli na stanicu u Novi Sad saznali smo da smo prevareni, umjesto Stambola doznali smo da nas transportuju u Poljsku na front Galicije. Kad smo stigli u Poljsku odmah su nas prihvatali turski oficiri. Komanda i sve ostalo bilo je na turskom jeziku, od koga mi nismo znali ni riječi. Određeno vrijeme imali smo vojnu obuku, a naučili smo i nekoliko riječi turskog jezika. Kasnije smo davali zajedničke straže gdje se pokazalo da su Bošnjaci mnogo čvršći i disciplinovaniji od Turaka. Dugo vrijeme nismo vidjeli hleb, pa smo se najviše hranili krompirom i nekom „aleman čorbam“ (njemačka čorba). Na bojištima Galicije dugopoljske đurumlije su pokazali veliku hrabrost ali je izginuo veliki broj jer su Rusi bili mnogo bolje vojno obučeni i opremljeni. Ja sam jedan od malog broja onih koji su ostali živi (bio sam ranjen u predjelu ramena i vrata od ruske granate) i vratili se u zavičaj (Sebečevac, 1993, 69-70).

Čuveni pešterski guslar Salih Ugljanin, iz sela Ugla, je u razgovoru sa slavnim homerologom Milman Parryem istakao da je na Galiciji (1917) ostvario svoje četvrtu učešće u ratu. Tamo je proveo 3 mjeseca, a tri u Rumunjskoj, odakle su se vratili kućama:

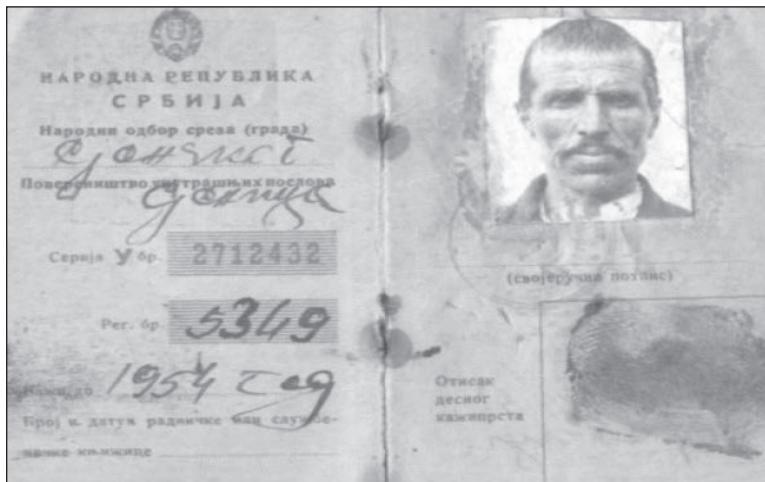
Na Rusiji nisu mi dalji pušku, mene, no bilo je sve starija ovako, jedan bateljun starija otosmo odavljen. Pa su ni dalji, te smo sve čistilji one šanćeve... kazmu... I lopatu, pa mi čisti a oni se bori... Boga mi u jedan vakat Švaba omalji 'ljeb... odvoji na četvoricu jedan ljeb... Aman, naposred zime bilo to rat. Snijeg je bio do koljena. A ljutina! Mraz puca; bukva puca koljiko je mraz... Ja nijesam hesapio da ču videt ovu zemlju više... Vala sam zaboravio i ženu i sve (Srpsko-hrvatske junačke pesme, 1953, 5-6).

Iz pešterskih sela Baćica i Točilovo (Tutin) otišlo je dvanaest mladića, a vratili petorica: Sadik Makić, Hačko Đekić, Hajdar-Hajradin Salihović, Šeko Zenunov Suljić i Soko Sokolović. Na front su dospjeli preko Beograda i Istanbula. Vratili su se šest godina docnije, putujući bez hrane i odjeće. Preživjeli su hraneći se posoljenim korijenom maslačka. Jedan od poginulih je Maljuško Đekić iz Točilova.²⁴

²³ Noć prije odlaska, njegova majka Latifa (sestričina čuvenog Šemsi Paše Biševca (1846-1908), plela je čarape i sina savjetovala „da ode, da brani Sultana i da pogine ako zatreba“. (Razgovor autora i Hazbovog sina Nazifa H. Bešića (1938-2011)

²⁴ Poslije završetka ratnih okršaja i demobilizacije su obavijesteni da je ovdasnji narod stradao u ratu. Dolaskom u Novi Pazar naišli su Murat-Ulja Fetahovića, mještanina koji im je saopštio da su živi izdravi. (Kazivao: Murat Bajram Halilović (1929-2018), Baćica Tutin, razgovor sa autorom vođen: 17. 5. 2017.).

U Đurumlije je na Galiciju otpremljen Arif Osmana Hašimović²⁵ iz Sjenice. U prvim okršajima sa odredima ruskih Kozaka kraj nogu mu je poginuo dajidža Ramo. Preživjela su njih trojica, a odred je iz časa u čas dopunjavan novim vojnicima. Rahman Tarić (1888) iz Kladnice, dočasnik (tur. čauš) sa Galicije, ističe da je iz kladničke opštine u dobrovoljce (tzv. đurumlije, đulijane) otišlo oko 160 najspasobnijih mladića, dok se na osnovu kazivanja najstarijih ljudi iz nekadašnjeg Sjeničkog sreza prepostavlja da je otišlo oko 650 ljudi. Najvećim dijelom su poginuli u krvavim okršajima, a neki su poslije demobilizacije život nastavili na prostoru današnje Turske. U Kladnicu su se vratili Rahman i Alija Tarić, Adil Zornić Bubac i čauš Šerif Zornić (Selimović, 2011, 116).

Prilog 8. *Hazbo Numan Bešić (1890-1969), preživjeli veteran sa Galicije* (Originalna osobna karta u posjedu autora).

O učestalom premještanju dobrovoljaca svjedoči galicijski veteran, epski pjevač i guslar Hajdar Đozo iz Bara (Sjenica):

Doživijo sam, bio sam u ratu tri godine. Dolazio sam u Rumunjsku. Tu sam se obavijo tri mjeseca. Znao sam malo Romunjski govorit. Ondak sam odselijo u Italiju. U Italiju sam bilo devet mjeseci. Tu sam malo razumijo govorit. Onda su me dali u Mađarsku u Tompovar. Tu sam rekveriro hranu Austriji. Vrlo mi je tudi dobro bilo. Iz Austrije, iz Ungarije sam odselijo, otišao sam u Srbiju. Bio sam u Bijogradu jeno vreme dugo tri mjeseca. I zdravo sam bilo njesam se ranijo, borijo se, nosijo se dok je rat se svršijo. Svu sam svoju imovinu izgubijo. (Đozo, 1943, PN 275a)

Nimalo sentimentalne spram njihovih iluzija, agresivne austro-ugarske vlasti dobrovoljce deportiraju na najstrašnije istočnoeuropsko «krvalište». Demoralisani

²⁵ Okončanjem borbe na frontu prebačen je u pozadinsku službu gdje je u radionici vršio popravku vojno-tehničkog materijala. Po dolasku sa fronta je iz bezbjednosnih razloga promijenio prezime u Salihagić. Oženio se sa 40 godina Selmanovkom iz Prijepolja. (Prema kazivanju njegove kćeri Mejre A. Salihagić (1938) iz Sjenice).

i krhkog zdravlja, znatan broj đurumlija vrijeme je provodio po improviziranim poljskim bolnicama, previjajući rane stečene na nepoznatom prostoru galicijskog ratišta. U tuđini, daleko od zavičaja, bez pismenosti, bez znanja jezika, komande i ratnih ciljeva, mnogi su dospeli na najtežim linijama fronta koji je smatran jednom od najvećih klaonica u Prvom svjetskom ratu. Većina je svoje živote položila na bojnom polju, a jedan dio zarobljen. Ratni vihor je, prorijedivši redove mlađih, ugrozio brojnost muške populacije u Sandžaku. Teško se u tom vremenu austrougarske okupacije (21. novembar 1915. do jeseni 1918) moglo naći domaćinstvo iz koga bar neko nije dobrovoljno otišao ili bio prisilno mobilisan na frontove. Razloge za odziv sandžačkog muslimanskog stanovništva zatečenog u siromaštvu i bijedi, koje nije znalo kuda ih odvode, treba tražiti u snažnoj agitaciji i praznim obećanjima da će im Carigrad biti poslednja destinacija. Nije mali broj Đurumlija koji su osmanlijsku vojsku smatrali za svoju. Tek kad su se obreli na frontu, shvatili su suštinu prevarе, koja ih većim dijelom nije pokolebala da viteškom borbom opravdaju očekivanja svojih komandi. Ovdašnji analitičari i historiografi svjedoče kako nije bilo kuće koja nije imala vojnika u austrougarskim ili srpskim frontovskim jedinicama. Beogradska i evropska štampa je izvještavala o poginulim i zarobljenim vojnicima koji su ostali zatočeni u ruskim, austro-ugarskim i britanskim vojnim kampovima i ratnim logorima.

Galicija kao ratno žarište

Daleka Galicija²⁶ (ukr. Галичина; polj. Galicja, njem. Galizien), na koju je u toku žestokog Prvog svjetskog rata upućena brojna armija dobrovoljaca iz različitih dijelova evropskog jugoistoka, historijska je pokrajina u istočnom dijelu srednje Evrope. Krajem druge decenije XX stoljeću postala je poprište okršaja austro-germansko-turske koalicije protiv carske Rusije. Pomen galicijskog fronta je podsjećanje na Sandžaklje koje su zaraćene vojske zbog svoje naivnosti, hrabrosti i odlučnosti odaslali na najtežim linijama ratišta (*Škrijelj*, 2011, 350). O tome danas svjedoče prepune police požutjelih dokumenata njemačkih, poljskih, austrijskih, mađarskih, ruskih, rumunjskih, bugarskih, jugoslavenskih, srpskih, talijanskih, francuskih, britanskih i turskih vojnih i državnih arhiva. Daleka Galicija se može smatrati primarno bošnjačkom ratnom epopejom. Ona je nastala u vrtlogu antagonizama Prvog svjetskog rata kada je posrnula civilizacija zapada pokrenula svoju vojnu mašineriju. Združeni odredi Sandžaklja su na linijama fronta Galicije (1916) sve do kraja rata vodile bespoštedne bitke. Danas se ulogu i značaj njihovog odlaska uglavnom previđa. Opća je ocjena da je riječ o sandžačkim regrutima koje je vihor rata uvukao u borbu za zadovoljavanje tuđih interesa. Mobiliziranje je sprovedeno brzom i podmuklom javnom agitacijom kojom su uslijed velikog

²⁶ Tijekom Prvog svjetskog rata, Galicija (danас između granica Poljske, Mađarske i Ukrajine) je kao provincija Austro – Ugarskog Carstva, bila poprište teških okršaja združenih jedinica Njemačke, Austro-Ugarske i Osmanlijske Imperije sa Rusijom 1916-1917. godine.

odziva popunjene desetkovane jedinice, ondašnjeg osmanlijskog saveznika, Austro-Ugarske (*Morison&Roberts*, 2013, 93).

Jedan od najbližih vojnih savjetnika Enver-paše, general Bronsart fon Schellendorf, na kraju rata je objavio tajni izvještaj u kome tumači ovu odluku. Glavna pozornica Velikog rata je, prema njegovoj ocjeni, bio je Zapadni front. Osmanlijska država je zbog perifernog geografskog položaja ratovala na drugorazrednim frontovima. Ona je imala zadatak da vojske Antante namami na periferne frontove, oslabi njihovu udarnu moć i na svaki način, u slučaju potrebe, pomaže Centralne sile. Tijekom rata se na granicama Osmanlijske države našlo milion i po neprijateljskih vojnika, od kojih je 100-tinu hiljada njenih vojnika otišlo na „glavne frontove“. To dovoljno govori o stavu državnog i vojnog vrha Centralnih Sila koji su ratnu ulogu Osmanlijskog Carstva podredili razvlačenju snaga Antante. Time se mogu objasniti razlozi razvučenosti Osmanlijske vojske na frontovima unutar granica carstva (*Dağlar*, 2012, 48). Glavni razlog slanja osmanlijskih jedinica na front Galicije treba tražiti u pogoršanom položaju njemačkih i austro-ugarskih koalicionih snaga, zbog čega se XV osmanlijski korpus planirao pridruži Južnoj armiji pod komandom armijskog generala Grafa van Bothmera, koja je na austro-ugarskim borbenim linijama činila glavnu snagu bez koje se front ne bi mogao održati. Osmanlijski XV korpus je potpao pod zapovedništvom njemačko-austrougarskih snaga odakle se istim kanalima snabdevao vozilima, oružjem, municijom, ratnom i drugom opremom (*Yilmaz*, 1993, 20-21). Već 4. juna 1916. godine, Rusi su izvršili ofanzivu na Brussilov kojom su teško porazile austro-ugarske snage i zarobile više od 100 hiljada njenih vojnika (*Celik*, 2014, 275). Njemačke i austrougarske jedinice su uz velike poteškoće zaustavile ovu rusku ofanzivu. Tih je dana Osmanlijska država na evropske frontove uputila ranije obučene jedinice: Petnaesti korpus na Galicijskom, Šesti korpus na Rumunjskom i Stosedamdeset i sedmi pješadijski puk (pojačan Dvadesetim korpusom) na Makedonskom frontu (*Celik*, 2014, 273).

Nedovoljna vojnička obuka đurumlija jedan je od najglavnijih uzroka njihovog stradanja na frontovima od Galicije do Arabljanskog poluostrva. Za razliku od jednog dijela koji su svoje kosti ostavili na galicijsko-ruskim frontovima, dio preživjelih je ostao da živi u Turskoj, a prema postojećim statistikama, vratio se svaki deseti đurumlija. Treba navesti da su združena njemačko-autrougarsko-turske trupe na Galicijskom frontu u toku 1916/1917. nanijele težak poraz Rusiji, čije su snage bile razbijene i desetkovane (*Aydemir*, 1999, 322). Osmanlijski vojni vrh je slanje snaga na Galiciju branio stavom da bi se pobedom zaustavila eventualna ruska najezda na Balkan poslije koje bi ostvarena pobjeda na Čanakkaleu bila uzaludna. U svojim bilješkama od 4. novembra 1918. godine, njemački general Hans von Seeckt, savezništvo sa Osmanlijskom državom tumači obostrano pogubnim, ističući „da je tursko rukovodstvo svoju pogubnu odluku donijelo pod pritiskom, jer se njemačka carevina udala za mrtvaca“ (*Dağlar*, 2012, 50). Sličnog je stava i njemački vojni savjetnik, general Otto Liman von Sanders, koji dodaje da je osmanlijsko vojno rukovodstvo svoju proslavljenu i pobjedičku dardanselsku

vojsku 1916. godine poslala u Evropu da izvršava drugorazredne logističke zadatke, umjesto da bude raspoređena na žarišnim tačkama frontova uz samu osmanlijsku granicu (detaljnije: *Von Sanders*, 1968, 147-149).

Danas se zaboravlja ogromni dobrovoljački udio. Poslije dva velika neuspjeha na Istočnom frontu, godina 1916. jedna je od najtežih ratnih godina za Austro-Ugarsku. U ratu na strani Antante, osim Rusije, ulaze Italija i Rumunjska. Razvlačenja austro-ugarskih jedinica na više frontova uslovilo je potrebu za vojničkim pojačanjima. Pošto su njemačke vojne snage, u međuvremenu, prebacile težište na Zapadni front, Austro-Ugarima je preostala mogućnost da pomoći potraže od svojih osmanlijskih saveznika. Iste je godine je upućen zahtjev za slanje tri korpusa koje bi rasporedili na jedan od tri fronta: galicijskom, rumunskom i solunskom. Ministar vojni i načelnik generalštaba Osmanlijske vojske Enver-paša je pomenuti zahtjev načelnika generalštaba Njemačke vojske, Fon Hindenburga, prihvatio bez prigovora. Ovakav pašin riskantan potez, naišao je na oštru kritiku pojedinih krugova Osmanlijske vojske (*Daglar*, 2012, 47).

Prilog 9. Galicijski front, mjesto borbenih dejstava XV korpusa osmanlijske vojske.

Petnaesti korpus, kojim je komandovao Jakup Ševki Bej, formiran je od strane vojnika koji su se borili u Galipolskoj bitci (tur. Gelibolu). Na početku loše organizirane, nedisciplinirane, slabo odjevene, gladne i nepročišćene od ranjenika i invalida ove jedinice su dovedene u stanje nestaćice vakcina protiv zaraznih bolesti. Neorganizranost je primjećena i među oficirima zbog čega se javila potreba za dobrovoljcima izvan granica carstva. Petnaesti korpus je usprkos rasulu po

frontovima Osmanlijskog Carstva, u potonjim pripremama zadobio poseban ugled unutar osmanlijske vojske jer je bio sastavljen od sposobnih vojnika i obrazovanih oficira. Jedan od ciljeva je bilo stvaranje pozitivnog utiska o Turcima u očima Evropljana. To je kao prioritet postavio i Enver-paša, koji je Njemačkoj Carevini iskazivao zahvalnost na savezništvu, koje su sa nekom od evropskim zemljama priželjkivali još od XVIII stoljeća (*Daglar*, 2012, 51-54). Pripreme korpusa su prema planu i odluci Enver-paše sprovedene u tajnosti. Njima su rukovodili Jakub Ševki Paša i pukovnik Hajri. Prema Mađarskoj su pošli 17. jula iz istanbulske kasarne na Uzunköprü odakle su stigli u Suboticu (*Çelik*, 2014, 274).

Prilog 10. *Durumlijska dova (molitva). Mjesto, Duga Poljana (Sjenica) s jeseni 1916. godine pred odlazak dobrovoljaca na front, U prvom planu (u sredini, sa kožnom kabanicom i ahmedijom), Selim ef. Jusufović, predsjednik dugopoljske Općine (RS 170, IAR NP, Originalna Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata).*

Turski historičari su saglasni u ocjeni da su saveznici izričito insistirali da osmanlijske snage Petnaestog korpusa budu raspoređene na najtežim položajima (*Aydemir*, 1999, 511). Osmanlijske snage Petnaestog korpusa su u septembru 1916. godine, prije dolaska dobrovoljaca sa Balkana, odbile napad ruskih snaga u oblasti Šumjani. U ovom okršaju su imale 15 hiljada poginulih i ranjenih, jer su usprkos dvostruko brojnijih ruskih snaga, uspjele da se odbrane i zadrže svoje pozicije na frontu, na čemu su im njemački saveznici 16. septembra izrazili posebnu zahvalnost. Pojavom osmanlijskih trupa na linijama u blizini Bržežanja, došlo je do pomjeranja ruske vojske, tačnije, njihovog pretežno etničkog - ruskog 43. puka i 113. divizije, na čije su mjesto rasporedili Treću turkmensku diviziju, što nije neobično u

odnosu na činjenicu da je austro-ugarsko vojno zapovjedništvo na Istočni front umjesto Bečlja radije slala Čehe, Poljake ili Bošnjake (*Nykiel*, 2014, 342-344). Početkom oktobra 1916. godine, 19 i 20. divizija su podvrgnute reorganizaciji. Pet dana kasnije Rusi su potukli 61. puk i izbacili ga iz ratnih operacija, da bi dan kasnije Petnaesti korpus izgubio 3 hiljade vojnika i 15 oficira, a 10 četa ostala bez kapetana. Dvadeseta divizija je u potpunosti izgubila operativnu sposobnost zbog čega je dobila njemačku logističku podršku, kada je na njeno mjesto prebačena 36. Rezervna divizija. Gledajući detaljnije, ruski četiri-pet puta veći gubici u odnosu na Osmanlike, nisu bili prepreka da uz dovoljno vojničkog ljudstva nastave dejstava na frontu. Najoštire borbe su se odvijale od 15. do 22. oktobra na obalama Narajovke (*Birinci Dünya Harbi*, 1967, 56). Na kraju mjeseca je dopisnik Tempsa iz Sankt Petersburga prenio slijedeću vijest: „Turske divizije na Galiciji, sastavljene su od jedinica koje bi se mogle uspješno odoljevati evropskim vojskama.“ (*Nykiel*, 2015, 34).

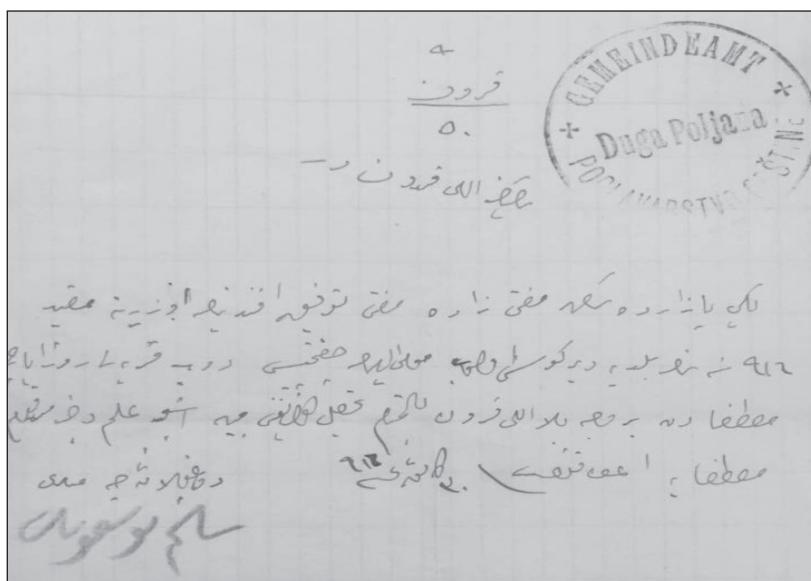
U međuvremenu, 17. novembra 1916, je došlo do promjena na galicijskom frontu. Na mjestu prvog komandanta Petnaestog korpusa, umjesto Jakub Ševki-paše²⁷, imenovan je slavni general Dževad Čobanli²⁸, potpukovnik Hajri za šefa stožera, potpukovnik Mehmed Šefik preuzeo je komandu 19. divizije, a potpukovnik Jasin Hilmī²⁹ preuzeo je jedinice 20. divizije (*Nykiel*, 2015, 340). Mjesec novembar je svojom surovošću usporio borbena dejstva time što su se jedinice obje vojske poslije dvomjesečnih borbi uglavnom predale reorganizaciji, kao i brizi i liječenju ranjenika, te nije donio velike promjene. U svim konjičkim bataljonima bilo je u prosjeku 600 (u njemačkim bataljonima 900) vojnika, dok je broj četa znatno smanjen (*Birinci Dünya Harbi*, 1967, 58). Tijekom okršaja su iz ruskih rovova dijeljeni letci koji su pozivali na primirje. Januara 1917. godine vojno zapovjedništvo Carstva je izdalo naredbu za upotrebu, malobrojno proizvedenih, tenkova što je zahtjevalo pregrupiranje udarne frontovske strukture. U divizijama su po hitnom postupku formirane bombaške jurišne čete koje su podigle borbeni moral vojnika. Najzad, Rusi su iz dana u dan gubili ratnički duh – jer je Februarska revolucija počela uzimati zamah. Vojnici zaraćenih strana čitava tri mjeseca nisu pomaljali glave iz svojih rovova, da bi sredinom januara glavna komanda donijela odluku da se Petnaesti korpus iskoristi u potonjim ofanzivama (*Nikiel*, 2015, 345).

²⁷ Razlog njegove smjene je navodno kovanje tzv. dualnog partnerstva sa Njemcima i Austro-Ugarima (obostrano odlikovan medaljom), komandne odgovornosti i arogancije. (*Nykiel*, 2015, 344).

²⁸ Poznatiji je kao Dževad-paša (1870-1938), koji se proslavio kao komandant odbrane u bitci na Dardanelima (17. februara 1915 – 9. januara 1916).

²⁹ Njegovo pravo ime je Yasin al Hashimi, rodom iz Bagdada (Irak). Ima veoma zanimljivu biografiju, jer je na Galicijski front prebačen sa Bliskog Istoka zbog svojih simpatija prema pobuni Arapa protiv Turaka Osmanlija koju je poveo britanski potpukovik Tomas Edward Lowrens, poznatiji kao „Lorens od Arabije“. Na kraju rata pelazi na britansku stranu gdje je kao iskazujući svoju lojalnost na službi u Iraku. Tijekom 1924/1925. i 1935/1936. zauzimao je mjesto premijera Iraka. Umro je 1937. godine. (*Uyar&Erickson*, 2009, 277).

Povratak Petnaestog osmanlijskog korpusa je planiran maja 1917, ali je djelimično povlačenje sa fronta otpočelo 12. juna, kada je osmanlijska vojna komanda zahtijevala da zadrži oružje dobijeno od njemačke armije. Povratak komande Petnaestog korpusa otpočeo je 15. juna, a krajem istog mjeseca su dobili naredbu da se povuče sa borbenih linija Galicijskog fronta. U junu je vraćena 19. divizija, dok se prije potpunog povlačenja 20. divizije (29. juna), odigrala zadnja ruska ofanziva na frontu (detaljnije: *Birinci Dünya Harbi*, 1967, 68-74). Prvih dana napada, osmanlijske su jedinice bile izložene žestokoj artiljerijskoj paljbi. Dejstvovalo se iz 24 topa i bilo je ispaljeno 43 hiljade topovskih projektila. Rusi su prije napada koristili otrovni plin. U borbenim operacijama u blizini Bržežanija, vojska Imperije je izgubila približno trinaest hiljada vojnika (*Isto*, 74).

Prilog 11. *Pismo (potvrda) predsjednika Poglavarstva Općine Duga Poljana („Duga Polyan nahiye Müdürii“) Selim efendije Jusufovića (30 Kanûnusani/ 12. veljače 1916) upućeno Teufik efendiji Imamoviću, muftiji Sandžačkom i Novopazarskom, o izmirenom porezu na posjedu Rožajac Mustafe (tur. čiftlik) iz dugopoljskog zaseoku Dub, u iznosu od 50 groša.*
(RS 170, IAR NP, f. ZDOJ, Novi Pazar).

Iako je konačan povratak jedinica XV korpusa ostvaren 11. septembra 1917. godine, Galicijski front nije bio zatvoren. Zadnje jedinice 20. divizije Petnaestog korpusa su u Istanbul pristigle 15 dana kasnije, 26. septembra.³⁰ Borbe na Galicijskom frontu su gubile na intenzitetu napredkom pokreta Boljševika. U julu je rusko zapovjedništvo otpočelo svoje definitivno povlačenje sa borbenih linija. Komanda Petnaestog korpusa je 15. jula počela povlačenje, dok je 20. divizija potpala pod

³⁰ Na Galicijskom frontu su osmanlijski vojnici učestvovali u svim okršajima i ostvarili zapažene uspjehe. Postoje 26 vojnih grobalja (tur. şehitluka) na kojima su položene njihove kosti. (Atabay, 2015, 529).

njemačku komandu. Učestvujući u napadu njemačkih, austrijskih i mađarskih jedinica na Treću Kozačku Kafkasku diviziju i Vrangelov korpus, napredovali su do rijeke Zbruž. Prestankom napada na frontu donijeta je odluka o povratku divizije u Tursku, tako da je 16. augusta 16 artiljerijskih i 22 konjičkih četa sa fronta krenulo ka svojim zemljama. (Nikiel, 2015, 346).

U zavičaju zaboravljene sandžačke Đurumlije su se zdravi, ranjeni, sakati i desetkovani vraćali iz godine u godinu. Mnogi stižu na prag novonastale države Kraljevine SHS koja ih proganja zbog svog „turkoljublja“. Povratak u normalni život je za mnoge veoma težak. Sandžački gradovi, najprije Novi Pazar, nove vlasti Kraljevine SHS sa ranga šehera svode na najniži nivo sprečavajući njegov uobičajeni razvoj. Ukidaju se muslimanske škole, ustanove i kulturna udruženja i razvija neka strana i nepoznata socio-ekonomска atmosfera. Đurumlijsko turkoljublje je njihova privatna revolucija protiv svjetskih antiturskih raspoloženja. Očekujući povratak „pustog turskog“ jednom su zauvječ namjeravali riješiti sve svoje želje i probleme.

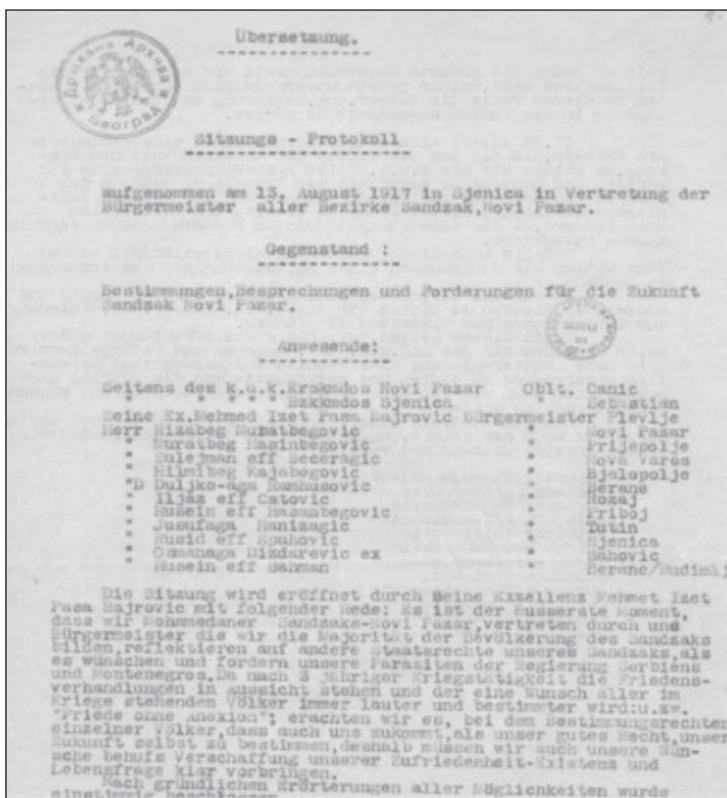
Konferencija u Sjenici 1917.

Prvi svjetski rat je regiju Sandžak zatekao u veoma teškim prilikama. Srbijanski izvori navode da je u „vrijeme austrougarske okupacije (1915-1918) nastavljena još bezobzirnija antisrpska politika i propaganda u Pljevljima i Raškoj oblasti, podstrekivano i forsirano nezadovoljstvo i strah muslimana od Srba, zbog čega se znatan broj bivših aga i begova, fanatizovane i polupismene uleme, razni zulumčari i odmetnici“, stavljaju u službu austrougarskog okupatora i njihove političko-propagandne mašinerije (Пепоевић, 2009, 297). Neriješen status Sandžaka nakon izdvajanja iz sastava Bosne i Hercegovine, poslije gotovo pola vijeka bio je glavno pitanje Sjeničke konferencije koja je 26. i 27. (13. i 14) augusta 1917. godine održana u Pertevnjal Valide Sultan džamiji u Sjenici, pod predsjedavanjem Mehmed Izet-paše Bajrovića³¹, gradonačelnika Pljevalja (tur. Taşlidža) na kojoj je raspravljalo dvanaest gradonačelnika sandžačkih gradova. Tekst dokumenta su potpisali:

1. Mehmed Izet-paša Bajrović gradonačelnik Pljevalja,
2. Riza-beg Muratbegović, gradonačelnik Novog Pazara,
3. Murat-beg Hašimbegović, gradonačelnik Prijepolja,
4. Sulejman ef. Šećeragić, gradonačelnik Nove Varoši,
5. Hilmi-beg Kajabegović, gradonačelnik Bijelog Polja,
6. Duljko-agha Ramhusović, gradonačelnik Berana,
7. Iljaz ef. Čatović, gradonačelnik Rožaja,
8. Jusuf-agha Hamzagić, gradonačelnik Tutina,
9. Husein ef. Hasanbegović, gradonačelnik Priboga,
10. Rušid ef. Spahović, gradonačelnik Sjenice,

³¹ Mehmed Izet-paša Bajrović, tadašnji gradonačelnik Pljevalja i do aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine nekadašnji glavni lifierant u austrougarskim vojnim garnizonima u zapadnom Sandžaku (Pljevlja, Pribog i Prijepolje).

11. Osman-aga Dizdarević, gradonačelnik Šahovića i
12. Husein ef. Šahman, gradonačelnik Budimlja kod Berana (AS, VGG, sv. 5 – XVIII – 738/1917).

Prilog 12. Fragment zapisnika Sjeničke konferencije sačinjen 14/27. augusta 1917. godine u sjeničkoj Pertevnijal Valide Sultan džamiji u prisustvu gradonačelnika sanžačkih gradova (AS, VGG, sv. 5 – XVIII – 738/1917).

Uz dva oficira austrougarske vojske, koji su predstavljli okružnu i sresku komandu, konferenciji je prisustvovao 25 lokalnih predstavnika. Donošenjem čuvene "Sjeničke rezolucije" u četiri poglavla, pokrenuto je ključno egzistencijalno i statusno pitanje Sandžaka i istaknuta želja za njegovo pripajanje Bosni i Hercegovini. Jedna od glavnih tačaka konferencije je podnošenje Zahtjeva za autonomijom Sandžaka. Zapravo, od Austro-Ugarske se preko Generalnih guvernermana u Beogradu i na Cetinju, kao i Zemaljske vlade u Sarajevu, zahtjevalo da kraljevinama Srbiji i Crnoj Gori oduzme bivši Novopazarski sandžak³² i pripoji ga Bosni i Hercegovini. Sandžak bi na taj način bio ušao u sastav Austro-Ugarske monarhije. Rezoluciju je potpisalo 12 gradonačelnika (njem. Bürgermeister) srezovala nekadašnjeg Novopazarskog sandžaka i 13 izabranih delegata, odnosno 25 prisutnih

32 Sačinjena akta konferencije svjedoče predviđeni namjeru Austro-Ugarska o izvjesnom stupnju autonomije Sandžaka u njegovim ranijim granicama.

muslimanskih prvaka, među kojima su osim predsjedavajućeg Mehmed-paše Bajrovića, delegaciju Pljevalja činili trgovci: Bido Abdičević, Osman-aga Dizdar i Teufik-beg Tahirbegović. Rezoluciju je ispred Sjeničkog sreza potpisao domaćin konferecije i gradonačelnik Rušid Spahović (*AS, VGG*, odel. XVIII, sv. V, br. 738).

U godinama poslije stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918) otpočela je medijska hajka, progon i postepena likvidacija učesnike Sjeničke konferencije. Stradali su mnogi učesnici konferencije, među kojima i Hilmi-beg Kajabegović, gradonačelnik Bijelog Polja. Vijek poslije okupacije i podjele Sandžaka između Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore, historijska aporema Sandžaka nije izgubila na aktuelnosti i značaju. Status Sandžaka je i danas jedno od vitalnih pitanja njegovog budućeg konstituiranja kao prekogranične evropske regije.

Svršetak Prvog svjetskog rata i stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca je bio prilika da određeni srbjanski, nacionalistički krugovi, Sjeničku konferenciju ocijene „austrofilskom“, koja je inicirana i podstrekivana od strane službenih organa ondašnje Austro-Ugarske. Bez adekvatnijeg obrazloženja sudionici Sjeničke konferencije su optuženi za velezdaju. Režim je odlukom Prvostepenog suda u Novom Pazaru naložio mjere pritvora, što je većinu sudionika Konferencije nakon podizanja optužbe natjeralo u ilegalu ili bjekstvo, dok su neki u naručenim paramilitarnim akcijama uhapšeni i ubijeni.³³ Ubrzo je pokrenuta inicijativa Parlamentarnog kluba novoformirane Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO). Za njih se najviše založio tuzlanski muftija, Ibrahim efendija Maglajlić, kasniji reis-ul-ulema, nakon čega je Ukazom kralja (17. februara 1921) postupak protiv sudionika konferencije obustavljen, a preživjeli optuženi oslobođeni (*Purivatra*, 1977, 100).

Sjenička konferencija, koja se dogodila usred ratnih i dobrovoljačkih previranja, ima osobit značaj za podizanje slobodarskog duha i svijesti, a posebno kao adekvatna protivmjera za nametnute asimilatorske procese i planske akcije deidentifikacije bošnjačkog naroda u Sandžaku. Njom je najavljeno rješavanja osnovnih pitanja Bošnjaka u proces njihove osjetne depopulacije.

³³ Zapisničar i rukovodilac protokola Sjeničke konferencije, Teufik-beg Tahirbegović se nepunu godinu krio po šumama. Na putu između Sjenice i Bijelog Polja ubijen je 1921. godine gradonačelnik Bijelog Polja (tur. Akova), Hilmi-beg Kajabegović. (Vidjeti: *Memić*, 1996, 244-247). Sa još četvoricom džemalija stradao je sandžački alim i alhamijado pjesnik Ibrahima Biočak. Njega su četnici Koste Milovanovića Pećanca zajedno s njegovim prvim komšijama u Brodarevu: Ramom Mujezinovićem, hadži Abazom Balićevcem, Sulejmanom i Bećirom Kriještorcem, *taman uoči dana kad se držalo blagodarenje kralju Aleksandru za njegov rođendan* (16. decembra 1922) odveli put Bijelog Polja na Jasen i тамо ih sve pobili. „Ibrahim Biočak, starac s bremenom od sedamdeset godina, bio se otrogao i nagnao bježati, pa je ubijen u bijegu.“ Ukopani su na oranici na putu iz Ćelišta na Jasen. Mezare im označavaju kameni nišani (Prema: Alija Bejtić, Kasida Ibrahima Biočaka - Spomenik aljamiado literature sandžačkih Muslimana, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IV, Sarajevo 1976, 162-164).

Na prijevoju „Selimov potok“ na izlazu iz Sjenice ubijeni su Nurko Mešić iz s. Raždagina i predsjednik Općine Duga Poljana, Selim efendija Jusufović (Detaljnije: Asim Vrcić, Ubistvo predsjednika Selim efendije Jusufovića i Nurka Mešića, u: *Zbornik Sjenice*, br. 15-16, Sjenica 2014, 165-168).

Sudbina zarobljenih galicijskih dobrovoljaca

Pomiješani dobrovoljci (Bošnjaci Turci, Albanci, Romi, Goranci, Torbeši) iz svih krajeva zapadne Rumelije, sa nedovoljno ratnog znanja i bez ozbiljne vojničke pripreme, nemilosrdno su gurnuti u oštре celjusti krvavog svjetskog rata, došavši u iskušenje da svoje živote polože na stratištu nepoznatih zemalja i naroda. Na Galiciji, Galipolu, Rumuniji, Italiji ili u logorima u Egiptu, u nepoznatim i tuđim zemljama, daleko od porodice i zavičaja, nedovoljno ili potpuno nepismeni, bez poznавања njemačkog, turskog ili drugih jezika, vojne komande i ciljeva ratovanja, postali su topovsko meso, zarobljenička vojska ili taoci u britanskim vojnim logorima. Zauzimali су најтеže бorbene положаје на галицијском фронту, који су ратни извијештачи називали највећом klaonicom Prvog svjetskog rata. Своје kosti су, највећим дијелом, положили на ратишту, док је znatan dio njih dospio u zatočeništvo одакле se мало ko vratio. Mnogi povratnici iz rata i ratnog zarobljeništva za sobom su doživotno vukli posljedice trajnog invaliditeta, ratne ožiljke i teške nanose psihičke traume. Pri mobilizaciji nije vođena precizna statistika izuzev djelimične, policijske, koja je prikupljana poslije završetka rata, na osnovu сjećanja njihovih članova porodica. Riječ o поштеним ljudima, најčešće sirotinji i najamnicima, међу којима су mnogi очekivali novac da bi prehranili svoju obitelj. Završetak Prvog svjetskog rata donio je nove nevolje učesnicima i zarobljenicima Ђurumlijma koji su dobrovoljno учествовали у рату. Отеžане комуникације и опца neinformiranost, узрокована послјedicama ratnih sukoba, onemogućile су njihovu vezu sa porodicama i zavičajem. Међunarodni комитет Црвеног крста у Женеви основао је Међunarодну агенцију за ратне зарobljenike, којој су зараћене државе достављале податке о зарobljenicima, како војним тако и civilним. На основу те преписке и директног обраћања отпуštenih ratnika i veterana, diplomatska predstavništva Кraljevine SHS u Istanbulu i Izmiru vladи Kraljevine SHS достављају бројна diplomatsка акта, жалбе, молбе и представке о njihovoј repatrijaciji.

Prema raspoloživim statistikama utvrđeno je da je na frontovima na Galiciji, u Rumunjskoj i na Makedonskom frontu u sastavu osmanlijskih trupa учествовало oko 40.000 dobrovoljaca iz Rumelije (*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi...* 1985, 319), od којих је око 20 hiljada заробљено на Галицији и одведено у логоре. Османлијске војне службе су настојале обавијестити njihove porodice, али се тај процес одвијао веома отеžано. Njihovo se oslobođanje prestankom unutarnjih sukoba 15. decembra 1917. године, и повремене политичке кризе sovjetske Boljševičke револуције, одвијало постепено - sve до потписivanja Ugovora (17. septembar 1921) у Москви (*Köstüklü*, 2012, 4). Осим stradanja kada су ih kao ратне зарobljenike prebacivali sa frontova Галиције, Румуније, Галиполја и источне Анадолије и razmještali по britanskim vojnim kampovima, treba nabrojati и patnje Ђурумлија. Neki od njih су dospjevali u kampove u Kazanu i Sibiru kamo су одvezeni u prenatpanim vagonima (detaljnije: *Yanıkdağ*, 1999, 23-37). Procjenjuje se da je u бorbама на različitim frontovima, izuzimajući nestale i ranjenike, imalo oko 202 hiljade заробљених османлијских војника, међу

kojima i mnogo invalida (*Taşkiran*, 2015, 353). To su zarobljeni osmanlijski veterani koji su u britanske logore dospjeli sa Galicije i frontova u Palestini, Siriji, Iraku, Hidžasu i Mezopotamiji (Asir).

Prilog 13. Novopazarski hafiz, Hivzo Škrijelj (1893-1967), veteran sa Galicije. Na frontu je teško ranjen.

Neko od demobiliziranih đurumlja je šetajući Budimpeštom, po povratku sa Galicijskog fronta, u izlogu fotografске radnje ugledao fotografiju konjanika sa zastavom u ruci. Ispod nje je krupnjim slovima pisalo: „Der unbekannte Bosnische freiwilliger von Galizien“ (Nepoznati bošnjački dobrovoljac sa Galicije). Fotografiju su donijeli u Novi Pazar. Kasnije se ispostavilo da je u objektivu anonimnog fotografa Hivzo efendija, bajraktar novopazarskih Đurumlja. Ostatak života je proveo kao imam novopazarske Lejlek džamije. (Škrijelj, 2011, 354).

Uvidom u evidenciju Crvenog polumjeseca ustvrđeni su brojni propusti i neprecizna evidencija, jer je njome bio obuhvaćen mali broj zarobljenika iz pomenutih kampova. Najprecizniji podaci postoje u arhivi Crvenog križa, na osnovu kojih se može ustvrditi veliki broj obolelih i umrlih od dizenterije, tuberkuloze, beri-berija,

U Egiptu, koji je tijekom Prvog svjetskog rata bio pod upravom Velike Britanije, postojao je veliki broj ratnih zarobljeničkih kampova. Imali su i bolnice za ranjene zarobljenike u kojima su stacionirani osmanlijski vojnici koje su Englezi zarobili na frontovima Čankalea, Palestine, Iraka i Jemena uz veliki broj civila čak i zarobljenih staraca, žene i djeca oficira. Između decembra 1916. i januara 1917. godine, Međunarodni crveni krst je u Egitpat poslao tri izaslanika (dr. Blanchod, Thormeyer i Schoch) sa ciljem provjere stanja zarobljenika u logorima: Seyid el Bešir (Kuveysna kamp), Ras-el-Tin, Tvrđava Kairo, Heliopolis, Abbasiye bolnica, Maddi kamp, Bilbeis kamp, Bolnica Crvenog krsta Kairo i Turra (*Taşkiran*, 2015, 176).

Prema nekim saznanjima zarobljeni osmanlijski vojnici su najprije bili smešteni u kampu Maddi, južno od Kaira, odakle su raspoređivani u druge logore.

groznice, ratnih ranjavanja, tifusa i ostalih oboljenja. Mnogo je zarobljenika uslijed neprilagođenosti i povreda trajno oslijepilo (*Taškiran*, 2015, 187).

Povratak i repatriacija dobrovoljaca

Razvoj poslijeratnih odnosa na Balkanu usporavao je uspostavu diplomatskih odnosa između Kraljevine SHS i Osmanlijske Turske.³⁴ U godinama od 1918. do 1921. uslijedila je potraga za nestalim licima i ratnim zarobljenicima. Sačuvani arhivski materijal, o potrazi za nestalim licima – jugoslovenskim državljanima, svjedoči da su mnogi bili mobilizirani ili zarobljeni od austro-ugarske, bugarske i njemačke vojske i internirani u Osmanlijsku Imperiju, odakle su dospjeli u britanske vojne logore u Egiptu i drugim mjestima. Na osnovu postojećih spiskova može se konstatirati da je među najmanje 5.192 deportiranih muslimanskih ratnih zarobljenika, veliki broj invalida. Iz Sandžaka je njih najviše iz Novog Pazara, Rožaja, Sjenice, Nove Varoši, Prijepolja, Pljevalja, Priboja, Brodareva, Bijelog Polje i Berana (*AJ*, 370-57-22), a poneko iz južne Srbije (*AJ* 370-57-167), Crne Gore (Podgorica) (*AJ*, 370-57-77).

U mnogobrojnim arhivskim materijalima nailazimo na nepotpune spiskove „jugoslavenskih“ ratnih zarobljenika koji su sa osmanlijskih savezničkih ili balkanskih frontova dospjeli u britanske logore. Na adresu britanskog, njemačkog i francuskog veleposlanstva, kao i izaslanstva vlade Kraljevine SHS u Istanbulu i Smirni (Izmir), i adresu Crvenog krsta i Crvenog polumjeseca, pristizali su brojni zahtjevi za materijalnu pomoć i repatrijaciju u domovinu. Sudeći prema raspoloživoj arhivskoj građi, među više od četiri tisuće rumelijskih muslimana, bilo je nekoliko stotina Bošnjaka iz novopazarskog Sandžaka. S obzirom da su ratovali na protivničkoj zaraćenoj strani, nije postojala nikakva garancija za njihov bezbjedan povratak, niti za nastavak mirnog i spokojnog života u zavičaju (*Muković*, 2011, 57). Otpušteni zarobljenici su danima, a mnogi mjesecima, pred kapijama diplomatskih predstavnštava čekali odgovor na molbu za repatrijacijom. Iz sadržaja diplomatske prepiske se nazire selektirani pristup rješavanju njihovih zahtjeva. Pored silne želje za povratak porodicama, kod mnogih je bio prisutan strah bezbjednog povratku i opasnosti od prijekih režimskih sankcija. U pismu koje 4. decembra 1919. godine, direktor Političkog odeljenja Ministarstva inostranih poslova, M. Gavrilović iz Beograda poslao Kraljevskom predstavništvu u Istanbulu se ističe: *Muškarce koji su bili u turskoj vojsci valja pustiti da se vrate, a ovamo će se vidjeti hoće li se podvrgnuti odgovornosti što su kao naši podanici služili*

---

³⁴ Za vojnog atašea (od 6. XII 1918. do 10. X 1919. godine) Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, zaduženog za repatriiranje zarobljenih i interniranih lica, imenovan je srpski pukovnik Dragomir Nikolajević, a za civilnog delegata Ministarstva inostranih djela, Radomir Šaponjić. (Vidjeti: *Tođopovratak*, 1920, 232). Šaponjić je rješenjem od 12. VII 1920. naznačen za otpravnika poslova (do januara 1923. godine) kada je formiran Generalni konzulat Kraljevine SHS kojim je rukovodio Dr. Janačić Dimitrijević. (Prema: *AJ*, 370-52-134, pov. br. 58, 340; i: 370-51-133, pov. br. 35 od 29. I 1923). Pola godine ranije, 6. VI 1922. godine otvoren je Konzulat Kraljevine SHS u Izmiru.

neprijateljsku vojsku, a to nisu morali (AJ 370-6-23). Abdulah-Dulje Muratović iz sandžačkog sela Raškovića na Pešteru je podrobno opisao svoju dobrovoljačku odiseju: „Mi Đurumlije smo sa Galicije prebačeni do Halepa u Siriju. Čitavu godinu smo tamo proveli. Nije se ni naoblačilo, a kamo li pala kap kiše. Teško smo se privikavali po takvom terenu. Glad, umor i bolesti su svakoga dana odnosili živote. Kada je došlo vrijeme da se vratimo, sem vojničkog, drugog odijela nismo imali. Suočeni sa strahom nismo znali put sigurnog povratka. Zbog vrućina i opasnosti putovanja po viđenju, riješili smo da putujemo po noći, a po dani smo se krili i spavalj po mumuruzima. U neki vakat smo stigli u Štip u neku begovsku kuću. Bili smo primljeni lijepo jer smo nosili tursko odijelo“ (Škrijelj, *Sandžački Bošnjaci*... 2011, 317). Sadrija Sinanović i Murat Kurpejović su upućeni sa Galicije na turski front protiv Engleza i bili zarobljeni 1917. godine u blizini Kaira. Razmjenom zarobljenika između protivničkih strana oslobođeni su iz zarobljeništva 1921. god. U zavičaj su vratili 1922. godine, poslije uspostavljanja „Prve Jugoslavije“ (Šutković, 2004, 69).

Ratnik sa Galicije, Rešo Durović iz Goduše u Bihoru je sa grupom dobrovoljaca iz Bijelog Polja preko Sarajeva otiašao u Sombor i tamo obukao uniformu austro-ugarske vojske, jer im turska još nije bila stigla. „Nije imao predstavu kuda se kretala dalje vojske kojoj je pripadao. Zarobljen je na Arapovoj zemlji od „Ingiliza“. Sjećao se kako su mu se Englezi smijali. Naime, vojska je bacala puške. On, ne samo što svoju nije bacio, nego je bio natovario još pet bačenih pušaka. Kada su Englezi vidjeli vrlo visokog vojnika sa bremenom pušaka, prsli su u smijeh, dali mu da jede i blago s njim postupali. Kada je bio uveden u đemiju za Misir, jedan ga je oficir pokazao morskom oficiru. U Misiru je logorovan *u toru od asura*. Posao mu je bio da ujutro natovari mrtve Bošnjake na arabu i da ih baci u more. Više ih je, kaže, on bacio u more nego što se s njim vratilo đemijom u Stambol. Iz Stambola je putovao vozom, kaže, do Kosova, a pješke do Bihora. Kada je stigao u Godušu, saznao je da mu se sestra Đuza udala za Vlaha. Uzeo je pušku i pošao da ubije i sestru i zeta, iako je Đuza bila oteta, kako su ga informisali. Kroz pendžer je video zetovu glavu na jastuku, Đuza mu je milovala kosu... Samo je rekao ukućanima da lažu, nije oteta već je dobrovoljno otišla (Rebronja&Kolaković, 2004, 116-117).³⁵

U zavičajnom sandžaku je sve više tinjala nada za njihov povratak. Uslijed nečijeg povratka zabrinuti, stari i onemoćali roditelji su obilazili od mjesta do mjesta, isčekujući sa tugom i slutnjom vijesti o svojoj djeci. Istina o njihovoj sudbini je teško dopirala do zavičaja, jer je broj onih koji se nisu vratili ogroman. U tugom obavijenim selima kao da je zastao život. Prestale su svadbe i veselja. Sve je više rastao strah od odmazde prema pristiglim dobrovoljcima koji su sijali osvjetnički četnički odredi u Sandžaku zdušno pomognuti od strane režima Kraljevine. Mještani su ih krivali od vojnih i civilnih vlasti. Činilo se da je čitav kraj utonuo u strah ratnog ponora. Rijetka pisma koja su iz tuđine pristizala zabrinutoj rodbini malo je

³⁵ U Sandžaku i šire je usađeno mišljenje *da žensko ne zna koje je vjere dok se ne uda*. To je zabiježio i Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak: *Žensko, dok se ne uda, ne zna u kojoj vjeri živi.* (Ljubušak, 1897, 352).

ko znao pročitati, razumjeti i natrag proslijediti. To je uzrokovalo prekid potrebnih komunikacija.³⁶ U opustjela sela su dolazili samo rijetki srećnici. Nekom Smailu Dražaninu iz tutinskog kraja je pristiglo odnekud pismo. Danima ga je privijao uz grudi misleći da mu je od sina. Vrijeme je provodio tražeći učena čovjeka koji bi mu tu „knjigu“ proučio (*Popović*, 2003, 93).

Povratak preživelih se odvijao sporo i mukotrpno i potrajavao je nekoliko poslijeratnih godina. U pitanju je povratak onih dobrovoljaca kojima su porodice ostale u Sanžaku. U periodu imeđu 1919. i 1924. godine je pod pritiskom zloglasnih četničkih formacija potpomognutih režimom u Beogradu koje su križarile Sandžakom raseljeno ili otišlo u Tursku ovdašnje brojno stanovništvo (vidjeti: *Avdić*, 1987, 155-156). Mnoge Đurumlije su iz pomenutih sigurnosnih razloga promijenili porodično prezime.

Sredinom 1918. godine novine su prenosile vijesti sa frontova, ratnih logora, radnih kampova i fabrika da se u njima nalazi 500-600 sandžačkih vojnika (*Nova zora*, br. 15-18, Beograd, 25. – 28. X 1918). U istom broju lista je 29. oktobra 1918. objavljena vijest da je Nemačka kapitulirala i potpisala nove uslove primirja. Tačka 2. je sadržala obavezu povratka interniraca, zarobljenika i vojnika zarobljenih u posljednjim danima rata (*Nova zora*, isto). Znalo se i o stradanju doborvoljaca. Narastajuća antiratna propaganda je budila nadu da će se mnogi vratiti. Vijest o stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1. decembar 1918) pojačala je želju ratnika i zarobljenika za povratak u zavičaj.

Godine povratka muslimanskih dobrovoljaca i ostalih veterana rata iz zapadne Rumelije koji su zajedno sa osmanlijskom vojskom ratovali na frontovima od Galicije preko Rumunjske, Jemena, Palestine, Iraka, Irana, Sirije i Egipta do Arabljske pustinje, ispunjene su velikom neizvjesnoću. Lišeni materijalne pomoći, bez ličnih isprava i putnih troškova obreli su se pred diplomatskim predstavništvima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Sa fronta i prvi borbenih linija, gdje je valjalo pokazati hrabrosti i visok borbeni moral, dospeli su do britanskih zarobljeničkih logora u Egiptu odakle ih odbačene, zaboravljene i nezaštićene dopremaju u Istanbul ili Izmir, ostavljajući ih da na različite načine dokazuju svoje davno raskinute veze sa porodicom i zavičajem. Stanje potpune otuđenosti je bilo manje važno od potrebe da diplomatskim izaslanicima novonastale Kraljevine SHS dokažu lojalnost podnošenjem zahtjeva, molbi i različitih pismenih dokaza koje je trebalo osmisiliti umjesto opravdanje za angažman u dobrovoljačkim ili mobiliziranim odredima osmanlijske vojske. Među gomilom arhivskih spisa, najveći dio sadrži istovetne razloge dospijevanja u britanske logore. Većina kao razlog navodi nasilnu regrutaciju, ili zarobljavanje od strane austro-ugarske i bugarske vojske, odakle su prebačeni na udaljenije ratne frontove sa kojih su zarobljenici dospjeli u britanske vojne logore u Egiptu.

Manji dio preživjelih „đurumlija“ je nakon Velikog rata ostao u osmanlijskim

36 Rizvo Šabotić (1930) iz s. Bioc, Sjenica tvrdi da je njegov amidža Zejto Šabotić u Đurumlije otišao sa svojim bratom Rušom. Ostao je Turskoj i nekoliko puta slao pisma rodbini. S obzirom da nikо njegova pisma nije razumio, prestao se javljati.

vojnim jedinicama. Mnogo je onih kojima se gubi svaki trag. Svuda se u zavičaju osjećao strah, zebnja i nepovjerenje njihovih porodica u nove jugoslovenske vlasti. Bilo je i onih koji su na putu povratka stradali u pripremljenim srpskim zasjedama duž obale rijeke Ibar. Za nekima su se kao državnim neprijateljima potjernice dugo provlačile po arhivama srpske i žandarmerije Kraljevine SHS. Ne mogu se zanemariti veterani Đurumlije koji se u zavičaj vraćaju poniženi i uplašeni, vukući do smrti osećaj prevare i izgubljenosti za nastavak normalnog života. Ostavljeni i prepušteni sebi, bez materijalnih sredstava, ratne nadoknade, vojnih ili invalidskih penzija, izbjegavali su razgovor o svom dobrovoljačkom angažmanu i ratnom udesu. Osjećaj ličnog poraza, odbačenosti i nečije moralne odgovornosti nosili su do groba. Njihov je povratak bio težak i neizvjesan. Teži od duge i neizvjesne administrativne procedure na koju su čekali mjesecima. Upornost i želja su prevladali sve barijere, ratne ožiljke i strah. Za života smo bili u prilici da neke od Galicijskih veteranata lično upoznamo. Utučeni ratnim strahotama i traumama do kraja života ostaju van okvira društva. Gonila ih je stalna strepnja i strah od progona. Nije mali broj onih koji su na putu ka domovini stradali u zasjedama i obračunima sa nemuslimanskim bandama domaćih razbojnika. O ostalom pišu knjige i rijetki zapisi o sudbini jedne zaboljavljene i odbačene generacije koja je ratovala zbog ljubavi prema svojoj nekadašnjoj osmanlijskoj domovini.

Zaključak

Neuspjesi na Istočnom frontu su pokazali da je 1916. godina bila jedna od najtežih ratnih godina za Austro-Ugarsku. Jačanje saveza Antante u koji osim Rusije ulaze Italija i Rumunjska, dovodi do dodatnog razvlačenja austro-ugarskih jedinica na nekoliko frontova što je rezultiralo potrebom za pojačanjem u ljudstvu. Obzirom da je Njemačke svoje vojne snage prebacila na Zapadni front, Austro-Ugarska je bila prinuđena da vojnu pomoći potraži od svojih osmanlijskih saveznika. U cilju poboljšanja austro-ugarskih borbenih položaja, sprovedena je žestoka vojna propaganda u kojoj je od jeseni 1916. do proleća 1917. godine u vojne odrede XV osmanlijskog korpusa na Galicijskom frontu upućeno je više od 10 hiljada dobrovoljaca i regruta. Osmanlijski vojni vrh je slanje snaga u Galiciju branio stavom da će se pobjedom na tom frontu zaustaviti eventualna ruska najezda na Balkan.

Uslijed loše organiziranosti, nediscipline, slabe odjevenosti, gladi, velikog broja ranjenika i invalida, nestasice vakcina protiv zaraznih bolesti došlo je do pada borbenog morala dobrovoljaca. Uz veliki broj žrtava i zarobljenih, pobjednička osmanlijska dobrovoljačka vojska je svojim evropskim saveznicima izvršavala drugorazredne borbene zadatke na galicijskom, rumunskom i solunskom frontu.

Iz obilne arhivske građe austrijskih, njemačkih, jugoslovenskih, srbijanskih, britanskih, osmanlijskih i balkanskih arhiva možemo uočiti da je u intenzivnim borbama na frontovima od Galicije, Kavkaza, Dardanela do Palestine, Mezopotamije,

Arabije veliki broj rumelijskih dobrovoljaca završio u britanskim vojnim logorima. Prema izvještajima ministarstva inostranih dela Kraljevine SHS jedan dio su austro-ugarske i bugarske okupacione vlasti 1917. godine regrutirale i deportirale na prostor Mezopotamije gdje su ratujući protiv Engleza zapali u ropstvo.

Nakon završetka rata britanske vlasti su više od 3 hiljade muslimanskih dobrovoljaca iz Rumelije deportirali u Istanbul odakle se oni obraćaju jugoslovenskim vlastima sa molbom da im izdaju putne isprave za povratak. Teški rat je za ove zarobljenike bio pretvoren u tešku bitku za opstanak i povratak svojim porodicama. Brojni veterani rata se u Makedoniju na Kosovo i Sandžak vraćaju ranjeni i bolesni, bez novčane pomoći, hrane i vode. Njihov povratak je uslijedio u narednih nekoliko godina. Veliki je broj onih koji su bili zlostavljeni i ubijani od strane srpskih četničkih formacija zbog turske uniforme koju su jedino imali na sebi. Ogroman je broj dobrovoljaca koji su se iz britanskih ratnih logora u Egiptu vratili sa teškim fizičkim i psihičkim traumama.

Summary

The low success on the Eastern Front had shown the year of 1916 as the most difficult for Austria-Hungary. The strengthening of the Antanta which was additionally supported by Italy and Romania resulted in dispersing of the Austrian-Hungarian Army on the fronts, and was forced to fight on multiple theaters of war and needed more manpower. Since Imperial Germany transferred all of its troops to the Western Front, Austria-Hungary was forced to request the company of their Ottoman allies to successfully accomplish their war efforts. The improvement of Austro-Hungarian military positions requested a ruthless war propaganda during the period between the fall of 1916 and the spring of 1917 when the XV Ottoman Corpse containing 10 thousand volunteers and recruits has left for the Galician Front. The Ottoman Military explained their excursion to Galicia as a defensive effort against a possible Russian invasion of the Balkan Peninsula.

Circumstances which included bad organization, poor discipline, lack of clothes, hunger, a great number of injured and disabled soldiers, lack of vaccines against infectious diseases affected the moral of the volunteers. The triumphant Ottoman Volunteer Army assisted its European allies by accomplishing secondary war maneuvers at the Galician, Romanian and Macedonian Front which costed them many martyrs and prisoners of war.

The extensive documentation from Austrian, German, Yugoslav, Serbian, British and Ottoman archives we can detect a large number of Rumeli Volunteers ending up in British P.O.W. camps which previously joined the intense fightings at the Galician, Caucasus, Dardanelle, Mesopotamian and Arabian war theaters. According to the reports of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, a huge portion of them was recruited and deported by the Austro-

Hungarian and Bulgarian occupation authorities which deported them to areas of Mesopotamia where they eventually became British prisoners of war.

By the end of the war more than 3 thousand Muslim volunteers from Rumelia were deported to Istanbul where they applied to Yugoslav authorities with a request for readmission into their homeland. For these prisoners of war, the difficult war was transformed into a difficult fight for survival and return to their families. Many war veterans have returned to Macedonia, Kosovo and Sanjak wounded, carrying diseases, without material support, food and water. Their return has lasted for many consequent years. A huge number of them were molested and murdered by the Serbian Chetnik formations because of the Ottoman Turkish uniforms they had been wearing. A large portion of the volunteers have returned from the British P.O.W. camps in Egypt burdened by serious physical and psychological trauma.

JUSUF MEHONJIĆ U PJEVANJU SANDŽAČKIH BOŠNJAKA

Apstrakt: Težak položaj Bošnjaka Sandžaka na početku XX vijeka prouzrokovao je odmetanje pojedinaca od vlasti i njihovo priključenje komitama. Prema historijskim izvorima, najpoznatiji sandžački komita bio je Jusuf Mehonjić, rodom iz Šahovića (selo Grančarevo), kojeg Zaimović, u jednom svom radu, naziva bošnjački Wilhelm Tell. On je opjevan u brojnim epskim pjesmama tzv. komitskog opusa na koje nailazimo u zbirkama usmene književnosti Bošnjaka Sandžaka, te iz njih saznajemo o njegovom intelektualnom i fizičkom potencijalu, kao i karakteru zaštitnika obespravljenih i ugroženih Bošnjaka. Međutim, kada je riječ o etnomuzikološkim zbirkama uviđamo da se u njima ne nalazi nijedna pjesma o ovoj historijskoj ličnosti. Cilj ovog rada jeste očuvanje muzičke tradicije sandžačkih Bošnjaka putem pronalaženja i etnomuzikološkog zapisivanja lirske pjesme o Jusušu Mehonjiću, kao i ukazivanje na mogućnost njihovog njegovanja kroz sistem obrazovanja u nastavi na bosanskoj jeziku u Srbiji. U radu su teorijskom analizom historijskih i književnih izvora sagledani život i djelo Jusuša Mehonjića. Ujedno, Finskom metodom zabilježena je jedina lirska pjesma o njemu na koju smo naišli istraživanjem žive muzičke tradicije sandžačkih Bošnjaka. Riječ je o pjesmi *Moj sokole, de pogledaj niz polje*. Ovaj rad treba da doprinese očuvanju muzičke tradicije sandžačkih Bošnjaka i upoznavanju Jusuša Mehonjića – značajne ličnosti u historiji Sandžaka.

Ključne riječi: Jusuf Mehonjić, Bošnjaci, Sandžak, lirska pjesma.

JUSUF MEHONJIĆ IN SONGS OF SANDŽAK BOSNIAKS

Abstract: The difficult position of Bosniaks Sandžak at the beginning of the 20th century has caused the uprising of individuals from the authorities and their association with comites (rebels). According to historical sources, the most famous Sandžak rebel was Jusuf Mehonjić, a native of Šahović (village Grančarevo), which Zaimović, in one of his work, called the Bosniak's Wilhelm Tell. He is mentioned in numerous epic poems called the so-called rebel opus that we find in the collections of oral literature of Bosniaks Sandžak, and from them the knowledge of his intellectual and physical potential, as well as the character of the

protector of the disadvantaged and endangered Bosniaks. However, when it comes to ethnomusicological collections, we find that there is not a single song about this historical personality in them. The aim of this work is to preserve the musical tradition of Sandzak Bosniaks by finding and ethnomusicologic recording of lyrical poems about Jusuf Mehonjić, as well as pointing to the possibility of their nurturing through the education system in teaching in the Bosnian language in Serbia. The work and the work of Jusuf Mehonjić were examined in the paper by theoretical analysis of historical and literary sources. At the same time, the Finnish method recorded the only lyrical song about him, which we found by exploring the live musical tradition of the Sandzak Bosniaks. This is the song of Moj sokole pogledaj niz polje. This work should contribute to preserving the musical tradition of the Sandzak Bosniaks and getting to know Jusuf Mehonjić - a significant figure in the history of Sandzak.

Key words: *Jusuf Mehonjić, Bosniaks, Sandzak, lyrical poem.*

Uvod

Društveno-političke i ekonomске prilike poslije rađanja nacionalno-oslobodilačih pokreta u XIX vijeku, pogotovo nakon sproveđenja odluka Berlinskog kongresa, uslovile su pojavu komitskih pokreta¹ različitog sastava i karaktera na Balkanu. Sandžački komitski pokret, za razliku od komitskih pokreta koji su nastali gotovo kad i on, nije bio politički definisan² već je, uglavnom, bio usmjeren protiv crnogorskog, austrougarskog i režima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.³ Broj njegovih pristalica naročito je porastao 1918. godine zbog nasilja i zločina koje je vlast Kraljevine SHS sistematski sprovodila nad bošnjačkim stanovništvom u Sandžaku⁴, te se upravo u ovom periodu veliki broj, uglavnom

¹ Determinišući pojam komita Škrijelj i Azemović navode više njegovih značenja. Na osnovu riječi *comes*, koja u latinskom jeziku označava pratioca/pratilju ili druga/drugaricu (*Srpsko-latinski i latinsko-srpski rečnik*, Alba Avis, Zemun 2010, 604), oni izvode značenje neregularni borac, ili pripadnik „oružanih formacija koje nisu sastavni dijelovi redovite vojske“ R. Škrijelj, Z. Azemović, Uloga Jusufa Mehonjića u razvoju komitskog pokreta u Sandžaku (1912-1927), *Tutinski zbornik*, br. 4, Tutin 2003, 169. (dalje: R. Škrijelj, Z. Azemović, *Uloga Jusufa Mehonjića*). Drugo značenje ovog pojma izvode iz madarskog jezika, shodno „osnovi mađarskog porijekla“, i ističu da označava „tajnu oružanu organizaciju, osnovanu radi ostvarivanja određenog političkog cilja“. Oni ističu i da je, prema turskim rječnicima, komita termin slovenskog porijekla koji „označava tajnu političku organizaciju koja se, radi postizanja svojih ciljeva, uglavnom koristi oružjem“. R. Škrijelj, Z. Azemović, *Uloga Jusufa Mehonjića*, 169.

² Na primjer crnogorski komitski pokret se borio protiv bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije, dok je albanski imao za cilj ujedinjenje svih Albanaca u jednu državu.

³ S. Šabotić, Muslimanski komitski pokret i učešće žena u njemu, *Almanah*, br. 21-22, Podgorica 2003, 141-173. (dalje: S. Šabotić, *Muslimanski komitski pokret*).

⁴ Više o hajdučkoj i komitskoj djelatnosti u Sandžaku vidjeti u: E. Mušović, Hajdučije i komite u Sandžaku. *Ssimpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića VI*, Zajednica osnovnog obrazovanja, Prijepolje 1978, 85-91; A. Avdić, Hajdučka i komitska delatnost u Sandžaku (1878-1925),

muškaraca, odmetnuo u šume i organizovao više komitskih četa koje su bile aktivne u Beranskom, Bijelopoljskom, Novopazarskom i Rožajskom srezu. Najčuveniji od njih, koji je sebe nazivao „glavom“ sandžačkih komita bio je Jusuf Mehonjić.⁵

Jusuf Mehonjić

Ova, za sandžačke Bošnjake značajna, ali nedovoljno istražena, historijska ličnost rođena je u selu Grnčarevu, opština Šahovići, u Bijelopoljskom srezu. S obzirom da nema pouzdanih podataka o njemu, ne može se sa sigurnošću odrediti godina njegovog rođenja, ali se ističe da bi to moglo biti 1870. godine⁶, 1883.⁷ ili 1888. godina.⁸ Pretpostavlja se da je bio beg⁹ kojem je oduzeto zemljiste¹⁰, da se vojnički formirao u nekoj od osmanskih kadetskih ustanova, da je aktivno sudjelovao u osmanskim operacijama i pohodima¹¹, da se u toku Balkanskih ratova „borio kao oficir u jedinicama turskih askera“¹², te da je obavljao važnu vojno-političku funkciju u Austro-Ugarskoj upravi.¹³ Bio je pismen i govorio je turski i albanski jezik.¹⁴ Sa sigurnošću se može reći da je 1913. godine otisao u komite¹⁵, te da su ga Austro-ugarske vlasti uhapsile 1917. godine i zatvorile u zatvor u Šahovićima iz koga je on uspio pobjeći.¹⁶

Novopazarski zbornik, br. 11, Muzej Ras, Novi Pazar 1987, 145-164. (dalje: A. Avdić, *Hajdučka i komitska delatnost*).

5 S. Šabotić, *Muslimanski komitski pokret*, 149.

6 R. Škrijelj, Z. Azemović, *Uloga Jusufa Mehonjića*, 156.

7 Na nišanima Jusufa Mehonjića stoji da je rođen 18. 8. 1883. godine (<http://sandzakpress.net/jusuf-mehonic-junak-koji-nije-prihvatio-okupaciju-sandzaka>).

8 H. Avdić, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, Stockholm 1997; H. Crnovršanin, *Sinovi Sandžaka*, Grafor, Zenica 2007. (dalje: H. Crnovršanin, *Sinovi Sandžaka*).

9 Jusufovi potomci u jednom intervjuu navode „da je njihov djed Jusuf u Grnčarevu posjedovao kuću i 5 hektara zemlje, kao i 5 hektara pod šumom“ (<http://sandzakpress.net/jusuf-mehonic-junak-koji-nije-prihvatio-okupaciju-sandzaka>).

10 R. Škrijelj, Z. Azemović, *Uloga Jusufa Mehonjića*, 161.

11 *Isto*.

12 H. Crnovršanin, *Sinovi Sandžaka*, 121.

13 R. Škrijelj, Z. Azemović, *Uloga Jusufa Mehonjića*, 161.

14 H. Čengić, *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku 1919-1926. godina. Istina o Jusufu Mehonjiću i Huseinu Boškoviću*. Sarajevo 1999, 58. (dalje: H. Čengić, *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku*).

15 O godini njegovog odlaska u komite zaključujemo na osnovu pisma koje je Jusuf Mehonjić poslao načelniku Bjelopoljskog okruga 21. marta 1924. U njemu se kaže „I tako sa božjom pomoću za 11 godina borim se usprkos neprijatelja najprije Crne Gore pa protiv nesretnog švabe...“ (Prema: A. Avdić, *Hajdučka i komitska delatnost*, 159).

16 Prema kazivanju svjedoka ovog događaja on je pobegao iz zatvora „naočigled mnoštva austrijskih žandarma ... obučen u njihovu uniformu“ (H. Čengić, *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku*, 58). Čengić navodi stihove narodnog pjevača koji je u svojoj krajšnici „ovjekovječio“ ovaj bijeg:

„...U tamnicu njega zatvorioše

u teško ga gvožđe okovaše

Što je fajda što je Švaba jaka

Komitovao je sve do smrti 1926. godine¹⁷. U braku sa Nazom Kalić, 1920. godine, dobio je sina Lutvu koji je živio u selu Homelj kod grada Fjer (Fieri) u Albaniji.¹⁸

Za Jusufa Mehonjića se u narodu govorilo da je vjernik „koji je redovno obavljao namaz“¹⁹ i junak „bez straha“ koji je jurišao „ne osvrćući se“ na brojnost, naoružanje i paljbu neprijatelja²⁰. O osjećanjima koja je stanovništvo gajilo prema njemu saznajemo iz tromjesečnog izvještaja okružnog načelnstva Pljevlja Ministarstvu unutrašnjih dijela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca o općem stanju javne bezbjednosti, ekonomskim, političkim i prosvjetnim prilikama od 7. oktobra 1921. godine. U njemu se ističe: „Utvrđeno je da su mnogi viđeniji muslimani iz Prijepolja i okoline bili organizovani u pomaganju Boškovića i Mehonjića, smatrajući ih nacionalnim borceima za islamska prava i svojim zaštitnicima“²¹. Govoreći o ciklusu epskih pjesama o Jusufu Mehonjiću, Škrijelj i Azemović ističu da se publicitet o njemu „munjevito širio, zaokupljajući veliki broj njegovih pristalica i čitavu šиру javnost, naročito njegove jatake i saborce, koji nisu skrivali svoje simpatije, pristrasnost i slijepu pokornost i namjeru da ga zaštite, ne sluteći da će on danas biti bošnjački Wilhelm Tell...“²².

Koliko je Jusuf Mehonjić bio jedinstvena i zanimljiva ličnost najbolje govore riječi Murka „Vrhunac svega bio bi, da me je zarobio Jusuf Mehonjić ... Takva pustolovina bila bi veoma neugodna za vlasti...ali bi za mene i nauku bila zanimljiva, jer je Jusuf Mehonjić pripadao harambašama koji sami pjesmom slave svoja djela. Pisao je dnevnik cirilicom u desetercima u kojima je prikazao svoje

---

Kad je na njeg Božja pomoć taka

Dok je zdrava na Jusufu glava

Ne pomaže austrijska brava...“ (H. Čengić, *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku*, 59).

17 Postoji više verzija o ubistvu Jusufa Mehonjića. Škrijelj i Azemović navode dio iz dnevnog lista *Politika* od 13. 3. 1926. godine: „(Prizren, 12. marta 1926. godine). Jedna albanska žandarmerijska patrola je ubila prekuće blizu Šijaka, Jusufa Mehonjića, čuvenog vođu sandžačkih odmetnika“ (Prema: R. Škrijelj, Z. Azemović, *Uloga Jusufa Mehonjića*, 164). Nuko Hot, trgovac iz Skadra, prijatelj i saradnik Jusufa Mehonjića, kaže da su ubistvo u proljeće 1926. godine „izveli plaćenici sred čuprije na rijeci Bojani (Buena) u Skadru (Shkodra).“ (R. Škrijelj, Z. Azemović, *Uloga Jusufa Mehonjića*, 164). Memić, u svojoj disertaciji ističe „Još dok su bili u Sandžaku, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine SHS pokrenulo je inicijativu da se komitama iz Sandžaka omogući emigracija u Tursku, kako bi se na taj način riješili njihovog prisustva i djeovanja u Sandžaku. Nakon što je ponovo uspostavljena vlast Ahmed-beg Zogua u Albaniji, konzularni organi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Albaniji uspjeli su da uspostave kontakt sa nekim komitskim vođama i da ponude pasoše i vize. Jusuf Mehonjić je pismeno tražio da mu prethodno otkupe imovinu u okolini Šahovića i da mu u Istanbul prebace i porodicu. Međutim, policijski organi Kraljevine SHS uporedno su organizirali likvidaciju komitskih vođa na teritoriju Albanije putem ubacivanja svojih plaćenih političkih agenata. Ubistvo Mehonjića povezuje se sa aktivnošću Gani-bega Crnovršanina, iz Akovice, koji je bio agent srpske policije i da je za ubistvo Mehonjića dobio visoku novčanu nagradu“.

18 H. Crnovršanin, *Sinovi Sandžaka*.

19 R. Škrijelj, Z. Azemović, *Uloga Jusufa Mehonjića*, 162.

20 H. Čengić, *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku*, 58.

21 Š. Rastoder, Trideset i sedam neobjavljenih dokumenata o muslimanskim odmetnicima iz Crne Gore i Srbije 1919/1929, (I dio), *Almanah*, br. 9-10, Podgorica 2000, 270.

22 R. Škrijelj, Z. Azemović, *Uloga Jusufa Mehonjića*, 177-178.

borbe protiv Srbije, Crne Gore, protiv Austrije za vrijeme okupacije Crne Gore i, na kraju, protiv Jugoslavije“.²³ Objasnjenje za Mehonjićeve stavove (poimanje Osmanskog carstva kao svog vatana/domovine, iščekivanje ponovne uspostave osmanlijske vlasti na teritoriji Sandžaka, kao i borba za očuvanje islama) i razloge četrnaestogodišnjeg komitovanja pružaju nam, upravo, njegovi stihovi koje je Murko²⁴ zabilježio i iznio u djelu *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike: putovanja u godinama 1930-1932.*

„Evo vaka od Rata Balkana,
Kako činim hizmet za sultana.
Pored Vjere i svoga Vatana,
Rad Turskoga ljuta sibijana.
Rad Namuza Našega sultana,
svesam protiv Dinskoga dušmana
u komitu iz patijo dušu.
Ne ostaje Brda Ni Doline
Ni Zelene Gore Ni Planine
što Nijesam Krvlju oboijo
i mojim Plačom Probudijo
dragi care Tebe čekajući
Dabi nanas okrenuo Glavu.
Evo vaka Devet godina dana
Komitujem u protiv dušmana
A sve čekam Nazar od sultana
Pasam Boga jamin učinijo
Dokse šeću Postambolu Turci
i Drugari Poplanini Vuci
Neću Vlaškoj Postupiti Ruci...“²⁵

---

23 M. Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike: putovanja u godinama 1930-1932*, Knj. 1, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1951, 14-15.

24 U literaturi nailazimo na još jedno objašnjenje Mehonjićevog odmetanja u komite. Čengić ističe da je „Jusuf Mehonjić krenuo u komite s namjerom da osveti sestru, čuvenu ljepoticu, koju su Srbi odveli u nepoznatom pravcu“, te da je poslije neuspjeli ponude za otkup Jusuf “uzeo pušku i krenuo u šumu.“ (H. Čengić, *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku*, 55).

25 M. Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike: putovanja u godinama 1930-1932*, Knj. 1, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1951, 502-503.

Lirska pjesma o Jusufu Mehonjiću

O ovog historijskoj ličnosti ostale su sačuvane brojne anegdote²⁶ i pjesme. On je opjevan u krajšnicama darovitih sandžačkih guslara²⁷, naročito Murata Kurtagić Gazije, za kojeg se kaže da je „njegov najznačajniji biograf“.²⁸ U njima se pjeva o različitim događajima vezanim za Jusufa Mehonjića, te one, ujedno predstavljaju i podlogu za proučavanje bošnjačke historije u „gnjilom vremenu prvih decenija XX vijeka“.²⁹ Kada je riječ o lirskim pjesmama u literaturi nailazimo na mišljenje da je pjesma *Oj, Jusufe, lale moje*³⁰, zapravo, pjesma o Jusufu Mehonjiću. No, kako o tome nema dokaza, a sam tekst pjesme se, kako u etnomuzikološkom zapisu, tako i u svim nama poznatim varijantama³¹, ne podudara sa dostupnim podacima iz života Jusufa Mehonjića, ne možemo apriori prihvati ovaj stav. Međutim, ne treba isključiti ni mogućnost da je ova pjesma, u svom dugom periodu postojanja, u procesu prenošenja narodne tradicije usmenim putem, pretrpjela izvjesne izmjene u pogledu teksta.

Tragajući za lirskim pjesmama o Jusufu Mehonjiću snimila sam i etnomuzikološki zapisala pjesmu *Moj sokole, de pogledaj niz polje* (Primjer 1)

26 Škrijelj i Azemović navode više kazivanje Vehba i Lata Kurtanovića (imama u selima Tuzinje i Ugao, opština Sjenica), i Haka Hota (iz sela Suhodola, opština Tutin), nekada poznatog pešterskog trgovca stokom, čiji je brat Nuko živjeo i kao trgovac radio u Skadru, a obojica su bili prijatelji i saradnici Jusufa Mehonjića. (R. Škrijelj, Z. Azemović, *Uloga Jusufa Mehonjića*, 163-164).

27 Krajšnica je popularan naziv za epske junačke pjesme. Dugo je bio u upotrebi, i još uvijek živi u mnogim sredinama Sandžaka, naročito na Pešteru i Bihoru. U osnovi ove imenice je Krajina (Bosna), a brojni stihovi bošnjačke narodne epike, upravo su o krajškim junacima Muji i Halilu. (R. Škrijelj, Z. Azemović, *Uloga Jusufa Mehonjića*, 173).

28 R. Škrijelj, Z. Azemović, *Uloga Jusufa Mehonjića*, 1.

29 *Isto*, 173.

30 *Oj, Jusufe, lale moje* zabilježena je u zbirci *Narodne melodije igre i nošnje Peštersko-sjeničke visoravni* (P. Vukosavljević i saradnici, *Narodne melodije igre i nošnje Peštersko-sjeničke visoravni*, Radio Beograd, Beograd 1984, 236-237) kao igra uz pjevanje. U njoj je, pored etnomuzikološkog zapisa pjesme, dat i etnokoreološki opis igre.

31 Danas se ova pjesma pjeva sa slijedećim tekstrom:

Mlad se Jusuf oženio
do ponoći s ljubom bio,
od ponoći haber stiže:
”Mlad Jusufe, car te zove!”
Carska hazna pokradena,
na Jusufa potvorena.
Stade Jusuf konja sedlat’,
viš’ njeg’ ljuba suze ljevat’.
”Oj Jusufe, bolan bio,
još me nisi poljubio.
Oj Jusufe, lale moje,
s kim ostavljaš zlato svoje?”
”Ostavljam te s majkom mojom,
s majkom mojom tri godine.
Ak’ ne dođem za četiri,
ti se udaj za drugoga!“ (<https://bascarsija.info/bascarsija/kultura/tekstovi-sevdalinki/358-mlad-se-jusuf-ozenio>). Pristup: 24. oktobar 2017.).

čiji poetski tekst jasno govori da je riječ o ovoj historijskoj ličnosti. Pjevaо mi ju je Avdija Avdić, rođen 1945. godine u selu Mojstir, mjesto Bistrica³², u okolini opštine Bijelo Polje. Po obrazovanju je magistar historije, a sada već afirmisani bošnjački pjesnik i pisac koji živi i radi u Holandiji³³. Na samom početku naše saradnje, dobro poznavajući historiju, skrenuo mi je pažnju na značaj i ljepotu ove pjesme, kao i drugih pjesama sa historijskom podlogom i izrazio želju da one budu etnomuzikološki zapisane kako bi se „sačuvale od zaborava“. Snimanje je obavljenо u kući porodice Nikšić u Novom Pazaru početkom augusta 2016. godine, a audio i video snimak nalazi se u mojoj privatnoj arhivi.³⁴

Primjer 1. Moj sokole, de pogledaj niz polje³⁵

Musical notation for the song 'Moj sokole, de pogledaj niz polje'. The notation is in 4/4 time, with a tempo of 50 BPM. It consists of four staves of music with lyrics written below each staff.

Lyrics:

Moj so - ko - le, de po - gle daj_ niz_ po - lje.
Moj so - ko - le, de po - gle - daj niz_ po - lje.
Ko se kra - de dvo - ru da se pri - kra - de,
ko se kra - de dvo - ru da se pri - kra - de.

Moj sokole, de pogledaj niz polje,
Ko se krade dvoru da se prikrade!

Ako li je kačak Jusuf Mehonjić,
Ti poleti, pa mu stani na fesić!

Za njime mi moje srce izgore,
Moj sokole, dovedi ga u dvore!

Dovedi ga da me mladu miluje,
Nek'u dertu moje oči ispije.

Dunjaluče, ti si put bez povratka,
Oj, Jusufe, ti si soko Sandžaka.

Poznaju te sve sandžačke planine,
Gora svaka tvoje ime pominje.

32 Bistrica je naziv mjesne zajednice u opštini Bijelo Polje (Crna Gora) koja obuhvata sela u dolini istoimene rijeke. Avdićev rodno selo Mojstir nalazi se na desnoj obali gornjeg toka Bistrice.

33 Avdić je osnovnu školu završio u rodnom Mojstiru, a dvije godine gimnazije u Bijelom Polju. Njegova porodica se 1962. godine seli u Vitomiricu (kod Peći), te je treći i četvrti razred gimnazije završio u Peći. Godine 1974. okončao je osnovnu, a 1979. magistarske studije na odsjeku za historiju (Filozofski fakultet) na Univerzitetu u Prištini. U periodu od 1971. do 1978. radio je u Dragašu i Peći, a od 1978. do 1992. godine u Prijedoru (Bosna i Hercegovina). Za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini izbjegao je sa porodicom u Holandiju u kojoj i danas živi. Autor je 16 članaka (15 iz oblasti historije i jednog iz književnosti) i desetak zbirki pjesama i priča.

34 N. Nikšić, *Narodne pjesme u izvođenju pjevača Avdije Avdića, Neobjavljeni materijal*. Autorova privatna arhiva, 2016.

35 Etnomuzikološko bilježenje pjesme obavljeno je prema načelima Finske metode. Jedan od principa ove metode jeste da melograf pri notiranju napjeva odmah izvrši njegovu transpoziciju na završni ton, pri čemu se svi napjevi i njihovi tonski nizovi svode na jedan zajednički ton, što omogućava da se izbjegne veliki broj predznaka i znatno olakaša njihovo uporedno istraživanje. (D. Dević, *Etnomuzikologija I i II*, Univerzitet umetnosti, Beograd 1981).

Pjesma o Jusufu Mehonjiću kao sadržaj u nastavi muzičke kulture na bosanskom jeziku u Srbiji

Nacionalne manjine u Srbiji imaju pravo na izražavanje, čuvanje, njegovanje, razvijanje i prenošenje etničke, kulturne, vjerske i jezičke posebnosti i tradicije, kao i pravo na vaspitanje i obrazovanje na svom jeziku u institucijama predškolskog, osnovnog i srednjeg odgoja i obrazovanja. Bošnjaci su ovo svoje pravo ostvarili 2013. godine i danas nastavu na bosanskom jeziku pohađa 15.345 učenika u tri opštine (Novi Pazar, Sjenica i Tutin) koje su većinski naseljene bošnjačkim stanovništvom.

Zakonom je predviđeno da program nastave na jeziku određene nacionalne manjine na svim nivoima obrazovanja treba da sadrži i teme koje se odnose na historiju, umjetnost i kulturu te manjine.³⁶ Ključni problem kada je riječ o predmetu Muzička kultura, zbog nedovoljne istraženosti muzičke tradicije i ostalih elemenata nematerijalne kulture Bošnjaka u Srbiji sa aspekta metodičke primjenljivosti u nastavi, jeste identificiranje sadržaja koji sa jedne strane odražavaju posebnost bošnjačke nacionalne manjine i trebaju biti u funkciji njegovanja kulture i očuvanja identiteta, a sa druge predstavljaju sadržaje uskladene sa zahtjevima *Nastavnog plana i programa (Programa nastave i učenja)*.

Analizirajući muzičke komponente i strukturu pjesme *Moj sokole, de pogledaj niz polje* da se zaključiti da je odlikuje monofona faktura, melizmatična melodija u obimu oktave sa skokovima septime i sekste, promjena metra, parna dioba jedinica brojanja i ritmičke figure (četvrtina sa tačkom i osmina note, kao i osmina sa tačkom i šesnaestina note). Shodno ovim karakteristikama, ona je primjenljiva kao nastavni sadržaj u oblasti slušanja muzike. Zbog svoje tematike naročito je pogodan sadržaj u VIII razredu osnovne škole kada se, u okviru predmeta Historija, obrađuje Novopazarski Sandžak sa početka XX vijeka. Integrativnim učenjem³⁷, odnosno ovladavanjem ovim sadržajem integrativnim pristupom, doprinijeće se njegovanju muzičke tradicije Bošnjaka i jačanju njihovog identiteta.

Zaključak

Istraživanjem života i djela Jusufa Mehonjića zaključujemo da o njemu postoji veoma malo pouzdanih podataka, te da autori o njemu pišu, uglavnom, sa pretpostavkama. Analizom dostupne literature zaključujemo da je on bio

36 *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, "Službeni list SRJ", br. 11, od 27. 2. 2002. (<http://osvit.rs/Zakon%20o%20zastiti%20prava%20nacionalnih%20manjina.pdf>). Pristup: 18. 3. 2018).

37 "Integrativno učenje podrazumijeva sagledavanje različitih dimenzija jednog problema. Ovo omogućava cjelovit kontekst za učenje koji vodi ka većoj mogućnosti da se naprave i zapamte veze i rješavaju problemi." Z. Đurić, Integrativni pristup nastavi. *Obrazovna tehnologija*, br. 3, Centar za menadžment u obrazovanju, Beograd 2007, 75.

jedinstvena i zanimljiva ličnost i da su ga sandžački Bošnjaci smatrali svojim vjerskim i nacionalnim borcem i zaštitnikom. Također smo uvidjeli i da je njegovo četrnaestogodišnje komitovanje ovjekovjećeno u narodnim predanjima i pjesmama. Za razliku od velikog broja epskih, broj lirske pjesama o njemu je veoma mali. Pronađena je svega jedna pjesma koja nosi naziv *Oj sokole, de pogledaj niz polje* koju sam snimila, zapisala Finskom metodom i koja će široj javnosti po prvi put biti predstavljena putem ovog rada.

Sagledavanjem muzičkih struktura ove pjesme ustanovljeno je da ona može biti sadržaj za slušanje u starijim razredima osnovne škole na bosanskom jeziku, pogotovo u VIII razredu, kada je u korelaciji sa historijom, integrativnim pristupom realizacije nastavnih sadržaja, moguće raditi na prenošenju muzičke tradicije sandžačkih Bošnjaka i jačanju njihovog kulturnog i nacionalnog identiteta.

Etnomuzikološkim zapisivanjem ova pjesma je trajno sačuvana od zaborava i može biti predmet daljeg naučnog izučavanja. Također, nadam se da će se ona, u izvornom obliku, često izvoditi u budućnosti, kao i da će biti predmet umjetničke obrade. Smatram da je potrebno sprovesti opširnije istraživanje o Jusufu Mehonjiću koje će obuhvatiti arhive sa osmanlijskim i austrougarskim dokumentima, kao i onim koji se nalaze u arhivima Srbije i Crne Gore. Ovom prilikom veoma se zahvaljujem mr. Avdiji Avdiću što mi je nesebično povjerio muzičko blago koje je brižljivo njegovao i dugo čuvaо u sebi.

Summary

By examining the life and works of Jusuf Mehonjic, we conclude that there is very few reliable data about him, and that the authors write about him mainly with assumptions. By analyzing the available literature we conclude that he was a unique and interesting personality and that the Sandžak Bosniaks considered him a religious and a national fighter and protector. We also realized that his fourteen-year-old communion was perpetuated in folk songs and songs. Unlike a large number of epics, the number of lyric poems about him is very small. Only one song named *Oj sokole pogledaj niz polje* was found and recorded, with the Finnish method and which will be presented to the general public for the first time through this paper.

By examining the musical structures of this song, it has been found that it can be content for listening to older classes in elementary school in the Bosnian language, especially in the eighth grade, when it is in correlation with history, an integrative approach to the realization of teaching content, it is possible to work on the transfer of musical tradition of Sandžak Bosniaks and strengthening their cultural and national identity.

Ethnomusical recording of this song is permanently preserved from oblivion and can be the subject of further scientific study. Also, I hope that she will,

in its original form, often perform in the future, as well as be subject to artistic processing. I think it is necessary to carry out a more extensive research on Jusuf Mehonjić, which will include archives with Ottoman and Austro-Hungarian documents, as well as those found in the archives of Serbia and Montenegro. On this occasion, I very much thank Mr. Avdija Avdic, who unselfishly entrusted me with the music treasure he carefully nurtured and kept for a long time.

PRILIKE U ŠKOLSTVU BOSNE I HERCEGOVINE ZA VRIJEME PRIVREMENOG DRŽAVNOG UREĐENJA U KRALJEVSTVU SRBA, HRVATA I SLOVENACA

Apstrakt: Školski sistem predstavlja za svaku državu i društvo jedan od najvažnijih segmenata. Zbog toga, ali i niza drugih razloga vlasti nastoje da škole stave pod svoju kontrolu. Preko školstva Bosne i Hercegovine ostvarivani su politički, ekonomski, kulturni, nacionalni i drugi ciljevi vladajućih političkih elita. U nastavnim planovima i programima uklanjani su sadržaji čiji su odgojni ciljevi bili u skladu sa interesima austrougarskog režima. Vladajuća elita širila je ideju o ‘jednom troimenom narodu’, nastojeći da stvori jedinstven politički, ekonomski, obrazovni i kulturni prostor. Važno mjesto u ostvarivanju ciljeva imali su nastavnici koji su morali da odgovaraju ‘duhu vremena’, te nastavni planovi i programi i udžbenici. U grupi nacionalnih predmeta (historija, geografija, srpski ili hrvatski jezik) izvršene su značajne promjene, tako što je akcenat stavljen na historiju i geografiju Srba, Hrvata i Slovenaca, a za školsku lektiru su propisana djela iz srpske, hrvatske ili slovenačke književnosti. Najveći broj udžbenika pisali su autori iz Hrvatske i Srbije, dok je samo mali broj bio iz Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Prilike, školstvo, Bosna i Hercegovina, Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Pokrajinska uprava, privremeno državno uređenje, nastavni planovi i programi, nastavnici, udžbenici.

OPPORTUNITIES IN THE SCHOOL OF BOSNIA AND HERZEGOVINA FOR THE TIME OF THE TEMPORARY STATE ORGANIZATION IN THE KINGDOM OF SRBA, CROATIA AND SLOVENIA

Abstract: The school system represents for each country and society one of the most important segments. Because of this, but also a number of other reasons the authorities try to put schools under their control. Through the education of Bosnia and Herzegovina, political, economic, cultural, national and other goals of the ruling political elites were realized. Curricula and curricula eliminated content whose educational goals were in line with the interests of the Austro-Hungarian regime. The ruling elite spread the idea of a “one-tribe nation”, striving to create a unique political, economic, educational and cultural space. Teachers

who had to respond to the “spirit of time”, and curricula and curriculum, had an important place in achieving goals. Significant changes have been made in the group of national subjects (history, geography, Serbian or Croatian language), with emphasis on the history and geography of Serbs, Croats and Slovenians, and works for Serbian school, literature in literature, literature and literature from the Serbian, Croatian or Slovenian literature. The largest number of workbooks were written by authors from Croatia and Serbia, while only a small number were from Bosnia and Herzegovina.

Key words: Opportunities, education, Bosnia and Herzegovina, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Provincial government for Bosnia and Herzegovina, Provincial administration, temporary state organization, teaching staff, programs, teachers, textbooks.

Uvod

Bosna i Hercegovina je 1. decembra 1918. godine ušla u sastav Kraljevstva Srbija, Hrvata i Slovenaca. Bila je to prva zajednička država južnoslavenskih naroda. Nova država našla se u situaciji različite privredne razvijenosti pojedinih područja, neriješenih političkih i socijalnih pitanja, a bila je suočena i sa velikom kulturnom zaostalošću stanovništva. Pismenost i školstvo kao osnovni preduvjet i generator razvoja svakoga društva bili su na vrlo niskom stupnju. Bosna i Hercegovina je imala nerazvijenu i neravnomjernu mrežu osnovnih škola, te visok procenat nepismenoga stanovništva.¹ Uzroci takvoga stanja su mnogobrojni: historijski, kulturni, tradicijski, vjerski.

U novom državnom okviru – unatoč autohtonosti nacionalnih struktura – postojala je tendencija unifikacije i stvaranja jedinstvenog jugoslavenskog kulturnog prostora, ponesena idejom jugoslavenskog zajedništva. Nakon uspostave Kraljevine SHS počinju se očitavati razlike u njihovom shvatanju ne samo nacionalnog i državnog, nego i kulturnog jedinstva. Neravnopravan politički položaj naroda u zajedničkoj državi manifestirao se i na kulturnom polju.²

1 Po podacima koje su iznosili predstavnici Vlade, u Bosni i Hercegovini je na dan ujedinjenja, 1. decembra 1918. godine, bilo 320 osnovnih škola. Njih je pohadala jedna desetina za školu dorasle djece. Od ukupnoga broja stanovništva bilo je 87% nepismih iznad sedme godine života. Osnovne škole u Bosni i Hercegovini, *Narodno jedinstvo*, br. 255, Sarajevo, ponedjeljak 12. decembra 1921, 1; *Narodno jedinstvo*, br. 256, Sarajevo, utorak 13. decembra 1921, 1. Na osnovu historijskih izvora prvoga reda utvrđili smo da je školske 1918/19. godine u Bosni i Hercegovini bilo 426 osnovnih škola. Arhiv Jugoslavije u Beogradu (dalje: AJ), fond Ministarstva prosvete Kraljevine SHS (dalje: fond 66), fascikl broj 2528, jedinicna opisa broj 2326. *Statistički podaci o nastavi u Bosni i Hercegovini za školsku godinu 1918/1919. i 1919/1920*, Sarajevo, 21. maja 1921. godine; Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (dalje: ABiH), fond Zemaljske vlade Sarajevo 2 (dalje: fond ZVS2), kutija 46, šifra 67/120/29. *Izveštaj Zemaljske vlade o školstvu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 4. 6. 1919. godine.

2 Više o tome vidi: Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918-1991): Hrvatski pogled*, Zagreb 1998, 215-230. Vidi radove: Sead Selimović, Organizacija i rad učiteljskih škola u Bosni i Hercegovini u periodu 1918-1929. godine, *Arhivska praksa*, br. 12, Tuzla 2009, 442-453; Sead

Nove vlasti koristile su sva sredstva šireći ideju o "jednom troimenom narodu". Važno mjesto u ostvarivanju postavljenih ciljeva imalo je školstvo. U nastavnim planovima i programima kao i u drugim oblicima rada uklanjani su oni dijelovi koji su neposredno odražavali odgojne ciljeve ranijega austrougarskog režima. Izvršene su korekture u grupi nacionalnih predmeta (istorija, geografija, srpski ili hrvatski jezik) tako što je akcenat stavljen na historiju i geografiju Srba, Hrvata i Slovenaca, a za školsku lektiru su propisana djela iz srpske, hrvatske ili slovenačke književnosti. Sve ono što je u nastavnim planovima i programima isticalo i veličalo Habzburšku dinastiju, zamijenjeno je veličanjem i odanošću dinastiji Karađorđevića. Ciljevi i zadaci pojedinih predmeta određivani su u skladu sa interesima postojeće političke elite. Posebnu pažnju trebalo je posvetiti "razvijanju i njegovanju građanske svijesti, ljubavi i dužnosti prema domovini i vladarevoj kući." Važno mjesto u širenju ideje o "jednom troimenom narodu" imali su nastavnici koji su morali da odgovaraju "duhu vremena", ali i udžbenici koji su bili strogo kontrolirani od vladajućih krugova Kraljevine SHS.

Cilj ovoga rada je da objasni prilike u školstvu Bosne i Hercegovine za vrijeme privremenog državnog uređenja u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1918. do 1921. godine).

Školstvo je u nadležnosti Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu

Školski sistem predstavlja za svaku državu i društvo jedan od najvažnijih segmenata. Zbog toga, ali i niza drugih razloga vlasti nastoje da škole stave pod svoju kontrolu. Tako je bilo i u Kraljevini SHS. Posebno su bile važne osnovne škole, te su organi vlasti nastojali da ih stave pod svoj utjecaj. Tako je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu objavila naredenje Ministarstva prosvjete Kraljevine SHS koje se odnosi na kompetencije u oblasti školstva, u kome je navedeno:

Da se što bolje obezbijedi pravilno rešavanje školskih poslova, treba do definitivnog uređenja države a s njome i školske uprave, što se tiče opremanja školskih poslova postupiti ovako:

1. Sve poslove, koje je do sloma austro-ugarske države rešavala u svojoj nadležnosti Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, neka ona rešava i dalje samostalno. Ali će mi vlada podnositи mesečne izveštaje o svim važnijim odlukama i poslovima koji su svršeni za to vreme.

2. Svi poslovi, koji su išli u kompetenciji zajedničkog Ministarstva finansija, odjeljenja za Bosnu i Hercegovinu, neka se od sada podnose s izveštajem i predlogom na rešavanje Ministarstvu prosvjete Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.³

Selimović, Mjesto i uloga školstva Bosne i Hercegovine u širenju ideje integralnog jugoslavenstva između dva svjetska rata, *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog simpozija: Bosna i Hercegovina od dolaska Osmanlija do danas*, Tuzla 2011, 626-643.

3 Školski glasnik, školski službeni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, br. 14-15, Sarajevo

Tako je školstvo u Bosni i Hercegovini bilo u nadležnosti Zemaljske vlade u Sarajevu u čijem je sastavu bilo odjeljenje za prosvjetu. U kotarevima (srezovima) su radili referenti za prosvjetu koji su po naređenjima prepostavljenih organa prikupljali i obrađivali razne podatke koji su se ticali školstva.

Ujednačavanje školsko-pravnog područja u Kraljevini SHS vršeno je putem uredbi, naredbi, raspisa, pravilnika itd. Proces unifikacije školskog zakonodavstva trajao je deset godina (do 1929).⁴

Vidovdanski ustav i pitanje školstva

Koliki je značaj zauzimalo školstvo najbolje pokazuje činjenica da je ono imalo svoje mjesto i u prвome ustavu Kraljevine SHS. Član 16. Vidovdanskog ustava odredio je pitanje školstva na slijedeći način:

(...) *Nastava je državna. U celoj zemlji nastava počiva na jednoj istoj osnovi, prilagođavajući se sredini kojoj se namenjuje. Sve škole moraju davati moralno vaspitanje i razvijati državljansku svest u duhu narodnog jedinstva i verske trpežnosti. Osnovna je nastava, državna opšta i obavezna. Verska nastava daje se poželjli roditelja, odnosno staralaca, podvojeno po veroispovestima, a u saglasnosti sa njihovim verskim načelima (...) Državna se nastava daje bez upisnine, školarine i drugih taksa (...).*⁵

U cilju centralizacije države ukinuta je 1921. godine Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, a formirana Pokrajinska uprava. Tako je nadležnost nad osnovnim školstvom bilo u rukama ove institucije koja je u svome okviru imala "Prosvjetno odjeljenje Ministarstva prosvjete za Bosnu i Hercegovinu". Prosvjetno odjeljenje imalo je zadatak koordiniranja poslova sa oblastima, dok je Ministarstvo prosvjete zadržalo centralnu službu obrazovanja za cijelu zemlju.⁶

1919, 122. (dalje: *Školski glasnik za 1919. godinu*); Sead Selimović, *Školstvo u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1929. godine*, rukopis doktorske disertacije, Tuzla 2007, 96. (dalje: S. Selimović, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*).

4 Lejla Vasić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918-1929*, rukopis doktorske disertacije, Banja Luka 2000, 354.

5 *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prihvaćen na Ustavotvornoj skupštini na Vidovdan dne 28. lipnja 1921.* Zagreb 1921, 8-9; S. Selimović, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 96.

6 Od 1925. godine nadležnosti Ministarstva prosvjete – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu su se proširile, tako da se ono od toga vremena staralo o kadrovskim pitanjima osnovnih škola, nastavnim planovima i programima itd. Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo 1984, 38. (dalje: M. Papić, *Školstvo u BiH*).

Poljoprivredni radovi i „španska bolest“ ugrožavaju rad škola

Na početku školske 1918/1919. godine škole u Bosni i Hercegovini susretale su se sa mnogobrojnim teškoćama. U mnogima od njih nije izvođena nastava zbog poljoprivrednih radova i španske bolesti. Tako u Tuzlanskome okrugu zbog radova u polju nisu radile osnovne škole, u periodu 1. 9. – 1. 10. 1918. godine, u slijedećim mjestima: Gornja Jasenica, Gornji Rahić, Zabrdje, Korenita, Ugljevik, Maglaj, Batković, Tobuk (Osojnica), Priboj, Tuzla (Prva i Druga dječačka narodna osnovna škola, Prva djevojačka narodna osnovna škola, Kreka), Gradačac, Ljubače (Morančani), Puračić, Lukavac turski, Koraj, Bijeljina (sve škole u kotaru), Bukvik, Vidovice, Brezovo Polje, Ražljevo, Đurđevik, Jablanica (na Jablanici), Ozren, Amajlje, Čelić, Kladanj, Zelinja Gornja, Gornja Slatina, Vranjak, Modriča, Ljepunice, Grapska, Janja, Dvorovi, Velika Obarska, Turić, Bosanski Šamac, Požarnica, Porebrice, Gračanica, Tramošnica, Gornji Skugrić, Brčko (Prva i Druga dječačka i Djevojačka narodna osnovna škola), Boljanić, Osječani, Gornji Žabar, Domaljevac, Šekovići, Kalesija, Hajdarevići, Miloševac, Crkvina, Branjevo, Tavna, Trnova, Skočić, Boće i Vranjak. Zbog španske bolesti u Tuzlanskom okrugu su u toku mjeseca oktobra i novembra (a škola u Skipovcu od 20. 11.–4. 12. 1918) prekinule sa radom škole u slijedećim mjestima: Donja Mahala, Brčko, Bijeljina, Gračanica, Bosanski Šamac, Domaljevac, Trbuk, Kladanj, Olovo, Maglaj, Srebrenica, Drinjača, Tuzla, Đurđevik, Morančani, Lukavac turski, Donje Dubrave, Zvornik, Priboj, Kalesija, Kozluk, Trnova, Branjevo, Grapska, Kožuhe i Skipovac.⁷

Smještajne, kadrovske, materijalne (ne) prilike

Osim toga, osnovne škole u Bosni i Hercegovini susretale su se i sa drugim neprilikama: smještajnim, kadrovskim, materijalnim itd. Škole su u velikome broju slučajeva bile smještane u privatne kuće i druge zgrade, neuvjetne za izvođenje nastave. Učionice (sobe) u kojima se izvodila nastava bile su isuviše male da bi u njih stali svi učenici. Obično nije bilo prostorije u kojoj bi učenici ostavljali garderobu (jakne, ogrtače i sl), pa su bili primorani da je nose sa sobom u učionicu. Nije bio rijedak slučaj da škola nije imala školsko dvorište i pomoćne školske zgrade, što je otežavalo organizaciju i rad škola. Inventar je u školama bio u lošem stanju, posebno klupe, peći za zagrijavanje prostorija i dr. Prozori i vrata bili su dotrajali, a stakla na njima uglavnom razbijena. Slično stanje bilo je i u pogledu nastavnih sredstava i pomagala.⁸

7 ABiH, fond Narodno vijeće Narodna vlada Bosne i Hercegovine (dalje: fond NVNV BiH), kutija 7, šifra 86/107. *Iskaz A, narodnih osnovnih škola u okružju tuzlanskog koje su radi radova u polju bile zatvorene u 1918/19. školskoj godini. Iskaz B, narodnih osnovnih škola u okružju tuzlanskog koje su radi španske bolesti bile zatvorene 1918/19. školske godine.*

8 Stanje u osnovnim školama može se vidjeti na primjeru Druge narodne osnovne škole (djevojački odjel) u Travniku. Tu školu posjetio je 13. decembra 1918. godine okružni školski nadzornik Milićević, koji je o stanju u školi sastavio izvještaj. “1. Škola je smještena u privatnoj kući ovdašnjeg trgovca

Osnovno školstvo u srezovima Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje i Stolac bilo je u sličnoj situaciji kao i u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine.

Zbog ratnih događaja, čestog boravka vojske, žandarmerije i drugih oružanih formacija u školskim zgradama, zbog upada crnogorskih komita i pljačkaša, te zbog španske bolesti školstvu je nanesena velika šteta, tako da je bilo teško vratiti ga u stanje koje je bilo prije Prvoga svjetskog rata.

U Nevesinjskome srežu radile su osnovne škole u Nevesinju, Ulogu, Fojnici kod Gacka i Zovidolu. Sve škole susretale su se sa smještajnim, kadrovskim, materijalnim i drugim poteškoćama.⁹

U srežu Gacko radile su tri škole: u Gacku, Nadinićima i Avtovcu. Škole u Fazlagića Kuli, Vrbi, Koritima, Samoboru, Dulićima, Jaseniku i Izgorima nisu radile.¹⁰

Mojsije Altarca u Zednjaku ulici. U prizemlju zgrade prazni su magazini. Pod drvenim basamacima i u trijemu drže se drvo, ugalj i smeće. Na I. katu su dvije razredne sobe. U većoj sobi smješteno je prije podne cijelo odjeljenje, a poslije podne I. i II. godište dok je III. i IV. godište smješteno u manjoj sobi. Manja je soba veoma nezgodna, jer je tjesna, rasvijetljena je sa dva prozora, od kojih je jedan u istočnom a drugi u zapadnom zidu. U istočnom zidu smješten je i vodovod i s njim u vezi korito za izljevanje vode. I u jednom i u drugom razredu klupe su sljubljene, pa to silno smeta pri ulaženju i izlaženju. Trijem, pred razredima tjesan je, pa djevojčice većinom unose ogrtache u razrede. Škola nema nikakvih gospodarskih zgrada, i ni najmanjega komadića dvorišta. 2. Učila. Ženski odjel nema svoje vlastite zbirke učila, nego donosi učila iz muškog odjela. U razredu su dva zemljovida Bosne i Hercegovine tako oštećena, da nijesu više za upotrebu. Prenašanje učila iz muške škole neugodno je, jer je jedna škola od druge udaljena oko pola kilometra. S obzirom na ovo mora se reći, da je sadašnja prostorija za školu nezgodna, pa da je potrebno postaratati se za drugu podesniju zgradu. U ovo ime najbolje se preporučuje kuća Mehage Korića u Poturmahali, u kojoj je sada smještena trgovacka škola. Čim trgovacka škola iseli u svoju zgradu, trebalo bi ovamo preseliti žensko odjeljenje II. narodne osnovne škole. (...) Ovom zgodom napominje se, da je na ovoj školi učiteljica Brođanac Marija. Suprug ove učiteljice Stjepan Brođanac, koji je do dolaska školskog stariješine Herića upravljao II. narodnom osnovnom školom, postao je zasada u Travniku prekobrojan, pa bi trebalo nešto odrediti u pogledu njegove daljnje upotrebe.” ABiH, fond NVNV BiH, kutija 6. *Izvještaj okružnog nadzornika o pregledu Druge narodne osnovne škole (djevojački odjel) u Travniku, Okružnoj oblasti u Travniku*, Travnik, 13. 12. 1918. godine.

9 U osnovnoj školi u Nevesinju radila su dva učitelja i dvije učiteljice. Učitelj i ujedno upravitelj škole izvjesni Fehimović bio je bolestan i teško je podnosio tamošnju oštru klimu. Osim njega u školi je radio i učitelj Ilija Kojo (privremeno), i dvije učiteljice Doderove, od kojih se jedna bila zaručila sa srpskim kapetanom. Po mišljenju Oblasnog školskog nadzornika u toj školi nedostajao je još jedan učitelj, s obzirom na broj učenika. U osnovnoj školi u Riljima nastava nije izvođena jer je bilo upražnjeno mjesto učitelja Markovića, koji je preminuo. Zbog nedostatka učitelja i adekvatne školske zgrade (čiji je popravak bio u toku) nije radila ni škola u Lukavcu. Oblasni školski nadzornik zbog toga je okrivo Kotarski ured, koga je nazvao “indolentnim.” U naselju Grabovica započeta je gradnja školske zgrade prije početka Prvog svjetskog rata, ali njena gradnja nije bila završena, tako da nastava nije izvođena. Školske zgrade bivših pravoslavnih škola, također nisu bile u funkciji nastave, pa je Okružni nadzornik predložio da se stupi u pregovore sa kompetentnim vjerskim institucijama, kako bi te zgrade bile dodijeljene narodnim osnovnim školama. ABiH, fond NVNV BiH, kutija 7, šifra 86/10/2. Okružna oblast Mostar Vladi Narodnog vijeća SHS, *Narodno školstvo u kotarevima Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje i Stolac*, Mostar, 19. decembra 1918. godine.

10 Okružni školski nadzornik imao je veoma interesantna zapažanja o školskim prilikama u Srežu Gacko. Tako je iz razgovora sa mještanima Gacka saznao o “neprimjerenu vladanju” učiteljice Mileve Lukić. Ona se na javnome mjestu “ljudakala sa dr. Križanom” pa je nadzornik predložio da se učiteljica premjesti iz Gacka. Nadzornik je, također, bio mišljenja da je za stanje školstva u Srežu

Osnovne škole u Bileći, Mekoj Grudi, Ljubomiru i Fatnici u Bilećkome srezu, radile su početkom decembra 1918. godine. Škola u Bileći bila je jedna od rijetkih u kojoj su radila tri učitelja. Međutim, ni taj broj nije bio dovoljan. S obzirom na broj djece, nedostajao je još jedan učitelj. Osnovne škole u Donjem Vrbnu, Vranjskoj, Planoj i Baljcima nisu radile zbog nedostatka učitelja i školskih zgrada.¹¹

U Trebinjskome srezu radile su osnovne škole u Trebinju, Crnču, Dobromanima, Gacku, Sutorini i Raptima. Škole u Jasenici, Lastvi i Kruševici nisu bile počele sa radom.¹²

Radi španske bolesti bile su, do 16. decembra 1918. godine, zatvorene sve škole u Ljubinjskom srezu. Od tada je počela redovna nastava u školama Ljubinje, Kotezi, Ravno, Neum Kula, Vlahovići i Trebinje. Svi učitelji stigli su na svoja radna mesta pa se ovaj srez nije susreo sa problemom nedostatka učitelja.¹³

Osnovne škole u Stocu, Elezovićima, Donjem Hrasnu, Gracu, Neum Kleku, Brštanici, Aladinićima, Hutovu, Domanovićima, Čapljinu, Gabeli, Tasovčićima, Trebižatu, Krupi i Donjem Poplatu, u Stolačkme srezu, radile su početkom decembra 1918. godine. Škole u Berkovićima, Trijebnju i Klepcima nisu radile.¹⁴

Gacko odgovoran Kotarski predstojnik Turina, koji se nije zalagao da popravi školske zgrade i uredi druge odnose. Školske zgrade bile su u oštećene ili porušene, pa se zbog toga nastava nije izvodila. Popravka zgrada tekla je sporo, posebno u mjestima Samobor, Dulići, Jasenik i Izgori, zbog nedostatka materijala i jake zime. ABiH, fond NVNV BiH, kutija 7, šifra 86/10/2, Okružna oblast Mostar Vladi Narodnog vijeća SHS, *Narodno školstvo u kotarevima Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje i Stolac*, Mostar, 19. decembra 1918. godine.

11 Upravnjena učiteljska mjesta bila su u Donjem Vrbnu i Vranjskoj. Privatna zgrada u kojoj je bila smještena narodna osnovna škola u Planoj, bila je porušena i nije bilo prikladne kuće u koju bi se mogla smjestiti škola. U Baljcima je gradnja školske zgrade započela 1914. godine, ali ona nije do kraja završena. Radovi na njenoj gradnji trebali su biti nastavljeni u proljeće 1919. godine. ABiH, fond NVNV BiH, kutija 7, šifra 86/10/2, Okružna oblast Mostar Vladi Narodnog vijeća SHS, *Narodno školstvo u kotarevima Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje i Stolac*, Mostar, 19. decembra 1918. godine.

12 U osnovnu školu u Jasenici nije se bio vratio učitelj Cvijetić, pa zbog toga nastava nije izvođena. Učitelj Karamehmedović, koji je bio imenovan u Lastvu stigao je i trebalo je da započne sa izvođenjem nastave. U školskoj zgradi u Kruševici bili su smješteni žandarmi, pa škola nije radila. ABiH, fond NVNV BiH, kutija 7, šifra 86/10/2, Okružna oblast Mostar Vladi Narodnog vijeća SHS, *Narodno školstvo u kotarevima Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje i Stolac*, Mostar, 19. decembra 1918. godine.

13 Okružni školski nadzornik imao je interesantno zapažanje o školskom upravniku u Ljubinju Ahmetu Šerifoviću, koji je vladu bio poznat "po vječitim konfliktima." On je, po mišljenju nadzornika, bio omražen kod pravoslavaca, a nije ga voljelo ni ostalo stanovništvo. Zato je školski nadzornik predložio da se Ahmet Šerifović premesti iz Ljubinja, ili eventualno, "budući da je za školsku upravu nesposoban, stavi u trajno stanje mira." ABiH, fond NVNV BiH, kutija 7, šifra 86/10/2, Okružna oblast Mostar Vladi Narodnog vijeća SHS, *Narodno školstvo u kotarevima Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje i Stolac*, Mostar, 19. decembra 1918. godine.

14 Škola u Berkovićima nije radila zato što učiteljski par Božić nije stigao nakon imenovanja u to mjesto. U Trijebnju škola nije radila iz istih razloga kao i u Berkovićima, dok u školu u Klepcima nije ni bio imenovan učitelj. ABiH, fond NVNV BiH, kutija 7, šifra 86/10/2, Okružna oblast Mostar Vladi Narodnog vijeća SHS, *Narodno školstvo u kotarevima Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje i Stolac*, Mostar, 19. decembra 1918. godine.

Vjerska pripadnost učitelja nameće se kao važno pitanje

Bilo je i pojava da su pojedinci iz nekih okruga tražili da se u njihovu sredinu imenuje učitelj po njihovoј želji. Tako je iz Okruga mostarskog 24. decembra 1918. godine predloženo Vladi Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca u Sarajevu, da se na upražnjena učiteljska mjesta u narodnim osnovnim školama u Mostaru imenuju učitelji pravoslavne vjere Vladimir Samardžić iz Reljeva i Ilija Kojo iz Bijenje. Međutim, zahtjevu nije udovoljeno pa su u Mostar imenovani učitelji katoličke vjere Petar Lasta i Mijo Šunjić.¹⁵

Iz Mostarskog okruga traženo je od Vlade Narodnog vijeća SHS, da se prilikom imenovanja učitelja u Mostar poštuje vjerska zastupljenost. Vjerska struktura učitelja trebalo je da bude srazmerna vjerskoj strukturi učenika u školama. Tako je u mostarskim osnovnim školama školske 1918/19. godine bio najveći broj učenika pravoslavne vjere (489 ili 39,30%), zatim muslimanske (452 ili 36,33%) te katoličke (278 ili 22,34%). Učenika koji su se izjašnjavali kao "ostali" bilo je 25 ili 2,10%.¹⁶

Vjerska struktura učitelja osnovnih škola u Mostaru školske 1918/19. godine pokazuju da je u mostarskim osnovnim školama bilo najviše učitelja katoličke vjere (15 ili 65,21%), a najmanje muslimanske vjere (3 ili 13,05%). Učitelja pravoslavne vjere bilo je 5 ili 21,74%. Međutim, da se poštovao srazmjer broja učenika i učitelja taj odnos bi izgledao sasvim drugačije.¹⁷

Bilo je i primjera da roditelji nisu školovali svoju djecu zato što nastavno lice nije pripadalo njihovoј vjeroispovjesti. Vrlo često su i političke stranke tražile od Ministarstva prosvjete da postavlja učitelje i upravinke škola iz reda "vlastitog naroda".

Tako je ogrank Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) iz Kladnja tražio da u tome mjestu upravitelj škole bude musliman. To je pravdano činjenicom da je Kladanj mjesto u kome imaju samo četiri pravoslavne porodice i da je školsko područje pretežno nastanjeno muslimanskim stanovništvom. U školi je bilo ukupno 117 učenika, od toga 84 učenika islamske vjeroispovjesti, 21 pravoslavne i 12 učenika drugih konfesija.¹⁸

15 Pravoslavno stanovništvo iz Mostara je preko predsjednika srpsko-pravoslavne crkvene opštine Miće Bilića tražilo da se u Mostar, u Prvu dječačku narodnu osnovnu školu, imenuje učitelj Vladimir Samardžić radi "crkvenog pojanja." Također je traženo da u Mostar bude imenovan Uroš Tošević, učitelj narodne osnovne škole u Ribniku i njegova supruga. Oboje su prije Prvog svjetskog rata radili u pravoslavnim konfesijskim školama u Mostaru. ABiH, fond NVNV BiH, kutija 8, Okružna oblast Mostar Vladi Narodnog vijeća SHS u Sarajevu, *Prijedlog popunjena upražnjenih učiteljskih mesta*, Mostar, 24. decembra 1918. godine.

16 ABiH, fond NVNV BiH, kutija 8, Okružna oblast Mostar Vladi Narodnog vijeća SHS u Sarajevu. *Prijedlog popunjena upražnjenih učiteljskih mesta*, Mostar, 24. decembra 1918. godine.

17 Učitelja muslimanske i pravoslavne vjeroispovijesti trebalo je da bude po 10 (40,00%), a katoličke 5 (20,00%). ABiH, fond NVNV BiH, kutija 8, Okružna oblast Mostar Vladi Narodnog vijeća SHS u Sarajevu. *Prijedlog popunjena upražnjenih učiteljskih mesta*, Mostar, 24. decembra 1918. godine.

18 AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546, *Telegram Jugoslovenske muslimanske organizacije Kladanj Ministarstvu za prosvetu i vere Beograd*, Beograd, 11. 10. 1921. godine.

Razlozi neravnomjernoga rasporeda učitelja u školama Bosne i Hercegovine su mnogobrojni. Međutim, Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je takvo stanje prvdala činjenicom da u ovoj pokrajini ima 825.418 stanovnika pravoslavne, 612.137 muslimanske i 434.061 katoličke vjeroispovjesti, te da s obzirom na to ima 1.126 učitelja narodnih osnovnih škola koji pripadaju spomenutim konfesijama i da bi trebalo srazmjerno broju stanovnika da bude 497 učitelja pravoslavne, 368 muslimanske i 261 katoličke vjere. U praksi je bila sasvim drugačija situacija, tako da je bilo 464 učitelja pravoslavne, 148 muslimanske i 514 učitelja katoličke vjeroispovjesti. Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je smatrala da kod takvoga stanja nije bilo moguće poštovati konfesionalni ključ prilikom postavljanja učitelja.

Također, Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je smatrala da je stanovništvo Bosne i Hercegovine po gradovima većinom muslimanske i katoličke vjeroispovjesti dok je pravoslavno stanovništvo tek na trećem mjestu, jer je ono većinom bilo naseljeno po selima. Tako bi, kod postavljanja učitelja ukoliko bi se ispoštovao vjerski kriterij, pravoslavni učitelji po mišljenju Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu, bili osuđeni da provode sav svoj radni vijek u školama koje su bile na selu, dok bi oni ostalih konfesija "uživali sve blagodati većih mjesta."

Ali ipak Pokrajinska uprava se obavezala da će nastojati, ukoliko to okolnosti budu dozvoljavale, da postavlja učitelje iste konfesije koje je bila i većina njihovih učenika.¹⁹

Bilo je i primjera da roditelji nisu školovali svoju djecu zato što nastavno lice nije pripadalo njihovoj vjeroispovjesti. Vrlo često su i političke stranke tražile od Ministarstva prosvjete da postavlja učitelje i upravnike škola iz reda "vlastitog naroda".

Tako je ogrank Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) iz Kladnja tražio da u tome mjestu upravitelj škole bude musliman. To je prvdano činjenicom da je Kladanj mjesto u kome imaju samo četiri pravoslavne porodice i da je školsko područje pretežno nastanjeno muslimanskim stanovništvom. U školi je bilo ukupno 117 učenika, od toga 84 učenika islamske vjeroispovjesti, 21 pravoslavne i 12 učenika drugih konfesija.²⁰

Razlozi neravnomjernoga rasporeda učitelja u školama Bosne i Hercegovine su mnogobrojni. Međutim, Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je takvo stanje prvdala činjenicom da u ovoj pokrajini ima 825.418 stanovnika pravoslavne, 612.137 muslimanske i 434.061 katoličke vjeroispovjesti, te da s obzirom na to ima 1.126 učitelja narodnih osnovnih škola koji pripadaju spomenutim konfesijama i da bi trebalo srazmjerno broju stanovnika da bude 497 učitelja pravoslavne, 368 muslimanske i 261 katoličke vjere. U praksi je bila sasvim drugačija situacija, tako da je bilo 464 učitelja pravoslavne, 148 muslimanske i 514 učitelja katoličke

19 AJ, fond 66, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546, *Postavljanje učitelja-ca narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini s obzirom na konfesiju njihovu i učeničku*, Beograd 9. juli 1923. godine.

20 AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546, *Telegram Jugoslovenske muslimanske organizacije Kladanj Ministarstvu za prosvetu i vere Beograd*, Beograd, 11. 10. 1921. godine.

vjeroispovjesti. Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je smatrala da kod takvoga stanja nije bilo moguće poštovati konfesionalni ključ prilikom postavljanja učitelja.

Također, Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je smatrala da je stanovništvo Bosne i Hercegovine po gradovima većinom muslimanske i katoličke vjeroispovjesti dok je pravoslavno stanovništvo tek na trećem mjestu, jer je ono većinom bilo naseljeno po selima. Tako bi, kod postavljanja učitelja ukoliko bi se ispoštovao vjerski kriterij, pravoslavni učitelji po mišljenju Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu, bili osuđeni da provode sav svoj radni vijek u školama koje su bile na selu, dok bi oni ostalih konfesija "uživali sve blagodati većih mjesta".

Ali ipak Pokrajinska uprava se obavezala da će nastojati, ukoliko to okolnosti budu dozvoljavale, da postavlja učitelje iste konfesije koje je bila i većina njihovih učenika.²¹

Više učiteljica nego učitelja, manje učenica nego učenika

U školskoj 1918/19. godini, odnosno u prvoj godini postojanja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, u Bosni i Hercegovini je bilo 426 narodnih osnovnih škola. Jedna škola dolazila je na 120 km², što nije bilo dovoljno s obzirom na površinu, broj stanovnika i broj za školu dorasle djece. Narodne osnovne škole pohađalo je 48.909 učenika, tako da je 114 učenika dolazilo na jednu školu. Podaci pokazuju da je bilo 1.016 učitelja i učiteljica, da je jedan učitelj dolazio na 48 učenika, te da su muška djeca u znatno većem broju pohađala osnovnu školu (37.570 ili 76,82%) nego ženska (11.339 ili 33,18%). Broj učiteljica (511 ili 50,30%) bio je veći od broja učitelja (505 ili 49,70%).²²

Uzroci takvoga stanja u oblasti osnovnog školstva u Bosni i Hercegovini su višestruki. U prvome redu treba istaći činjenicu da je u prethodnome (austro-ugarskom) periodu Bosna i Hercegovina zaostajala po broju škola, učitelja i učenika za ostalim dijelovima Monarhije. Isto tako, jedan od važnih faktora takvog stanja je privredna i kulturna nerazvijenost Bosne i Hercegovine. Bosanskohercegovačko društvo nije imalo dovoljno političkih, finansijskih, kadrovskih i drugih potencijala da stanje u osnovnom školstvu izdigne na viši nivo. Ovome svakako treba dodati i naslijedenu svijest jednoga dijela stanovnika Bosne i Hercegovine o tome da školovanje nije neophodno, posebno za žensku djecu.

Nedostatak učitelja i njihovo neodgovorno ponašanje, ponekad je bio uzrok da škole u nekim bosanskohercegovačkim mjestima budu pred zatvaranjem. Takav

---

21 AJ, fond 66, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546, *Postavljanje učitelja-ca narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini s obzirom na konfesiju njihovu i učeničku*, Beograd 9. juli 1923. godine.

22 AJ, fond 66, fascikl broj 2528, jedinica opisa broj 2326, *Statistički podaci o nastavi u Bosni i Hercegovini za školsku godinu 1918/1919. i 1919/1920*, Sarajevo, 21. maja 1921; ABiH, fond ZVS2, kutija 46, šifra 67/120/29, *Izveštaj Zemaljske vlade o školstvu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 4. 6. 1919. godine.

slučaj bio je sa školama u Srebrenici, Kravicom, Drinjači i Fakovićima u srežu Srebreničkom 1918. godine. U tim mjestima nastava nije počela ni do 28. decembra 1918. godine jer nije bilo učitelja. Od Zemaljske vlade imenovani učitelji, nisu se pojavili na svojim radnim mjestima, što je pravdano bolešću, dopustom i drugim razlozima.²³

Ovakvo stanje ipak je prevaziđeno tako što je Zemaljska vlada imenovala učitelje u pomenuta mjesta. U Drinjaču je 4. januara 1920. godine imenovan učitelj Avdo Berberović, u Kravice Jovan Petrović, a u Fakoviće Dušan Pejinović.²⁴

Suzbijanje nepismenosti – organiziranje tečajeva za opismenjavanje

Prema procjenama Zemaljske vlade, Bosna i Hercegovina je ušla u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca sa izrazito visokim procentom od 87% nepismenoga stanovništva.²⁵

Da bi se smanjio broj nepismenih Odjel za socijalnu politiku Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu poveo je prvoga septembra 1919. godine akciju protiv nepismenosti u zemlji. Prije konačnog određivanja načina suzbijanja analfabetizma povjereništvo za socijalnu politiku sazvalo je posebnu anketu za 18. oktobar 1919. godine u 15.00 sati u svečanoj dvorani Zemaljske vlade. Za anketu je bilo predviđeno da se raspravlja posebno o nekim pitanjima kao: da li bi trebalo zakonom urediti obavezno suzbijanje nepismenosti i koji bi način za to bio najpodesniji?; da li bi bilo dobro da se uvede institucija tzv. putujućih učitelja (kvalificiranih) za održavanje analfabetskih tečajeva u onim mjestima u kojima nema ospozobljenih osoba za te poslove?; ko bi mogao najuspješnije da organizira otvaranje analfabetskih tečajeva?; koja bi nastavna pomagala za suzbijanje nepismenosti bila najpodesnija?²⁶

23 Učiteljica Marija Jovandić nije se pojavila jer je u Ražljevu čekala učitelja Nikolu Senića, koji je trebao da dode na službu u to mjesto. Učitelj Mihajlo Todić, školski stariješina u Srebrenici pravdao je svoj nedolazak dopustom do 31. decembra 1918. godine i činjenicom da je po odobrenju vlade namjeravao napustiti službu u Srebrenici sredinom januara 1919. godine, te da će priložiti liječničku potvrdu kao dokaz svoga zdravstvenog stanja. Kotarskome uredu u Srebrenici nije bilo poznato gdje se nalazi učiteljica Katarina Masz, te dali će i kada učiteljica Grubišić Darinka iz naselja Piskavica doći u Kravice na službu. Učitelj Berberović Avdo, koji je imenovan u školu u Drinjači, obolio je od "španske bolesti" ali nije priložio liječničko uvjerenje, a čekao je i svoga nasljednika Mihajla Todića. Drugoimenovana osoba za službu u školi u Drinjači, Stana Bogdanić, nije se pojavila na svome radnom mjestu, a Kotarski ured nije imao informacije gdje se ona nalazi. Učiteljica u Fakovićima, Jelena Jezdimirović, prema informacijama koje je imao Kotarski ured u Srebrenici, bila je bolesna. ABiH, fond ZVS2, kutija 162, šifra 86/127/31, *Okružna oblast Tuzla, Narodnoj vladu u Sarajevu*, Tuzla, 28. decembra 1918. godine.

24 ABiH, fond ZVS2, kutija 162, šifra 86/127/31, Sarajevo, 17. marta. 1920. godine.

25 Osnovne škole u Bosni i Hercegovini, *Narodno jedinstvo*, br. 255, Sarajevo, ponedjeljak 12. decembra 1921, 1.

26 ABiH, fond ZVS2, kutija 46, šifra 67/120/29, *Suzbijanje nepismenosti u Bosni i Hercegovini. Saziv ankete*, Sarajevo, 1. 9. 1919. godine.

Nakon provedene rasprave o suzbijanju nepismenosti Zemaljska vlada je došla do odgovora na postavljena pitanja. Javno mnijenje je bilo mišljenja da je pitanje suzbijanja nepismenosti kod djece od 7 do 11 godine riješeno *Zakonom o obaveznoj nastavi* koji je donesen u vrijeme austrougarske uprave (28. 6. 1911). Međutim, većina anketiranih je smatrala da u sprovođenju zakona ne treba “biti tvrd” jer država nema dovoljno sredstava da za kratko vrijeme otvorit ćeći broj škola, da su mnoga sela “raštrkana” i udaljena od škola, te da zbog toga ne treba ni prisiljavati djecu da dolaze u školu.²⁷

Sa opismenjavanjem osoba od 11 do 40 godina trebalo je, po mišljenju javnog mnijenja, ići postepeno. Prvo je opismenjavanje trebalo vršiti u selima koja su zbijenog tipa, naseljenija i u kojima su ljudi više na okupu. U tim mjestima ima i učitelja, pa bi se time izbjeglo organiziranje putujućih učitelja. Efekti tečajeva bili bi veći kada bi učitelji bili osobe poznate stanovnicima sela, nego kada bi opismenjavanje vršili putujući učitelji. Također, u takvim selima bile su obezbijeđene i prostorije za izvođenje tečajeva (škola, župski ili parohijski stan i sl.).²⁸

Ovakvim načinom organiziranja tečaja riješila bi se, po mišljenju javnog mnijenja, važna organizaciona pitanja. Međutim, ostala bi i dalje pitanja kao što su: čišćenje prostorija, rasvjeta, knjige, honorari za osobe koje bi vršile opismenjavanje. Ova pitanja trebalo bi da riješi država koja je mogla da izdvoji potrebna sredstva, za razliku od općina koje su bile siromašne i nisu imale dovoljno sredstava. Tečajeve bi trebalo da organizira Odjeljenje za prosvjetu i vjerske poslove, a najpozvaniji da izvode tečajeve bili su učitelji i svećenici.²⁹

Aktivnosti Zemaljske vlade na organizaciji tečajeva za opismenjavanje dale su konkretnе rezultate. Tako su od kraja 1919. do polovine 1920. godine održana 103 tečaja na kojima je opismenjeno 4.040 osoba.³⁰

Broj osnovnih škola se povećava

Bez obzira na brojne nedostatke u radu, broj osnovnih škola u Bosni i Hercegovini kontinuirano je povećavan. Stanje u pogledu broja narodnih osnovnih škola, broja učitelja i učiteljica, te broja učenika u školskoj 1919/1920. godini može se vidjeti iz tabele 1:³¹

27 ABiH, fond ZVS2, kutija 46, šifra 67/120/29, *Suzbijanje nepismenosti u Bosni i Hercegovini. Saziv ankete*, Sarajevo, 1. 9. 1919. godine.

28 ABiH, fond ZVS2, kutija 46, šifra 67/120/29, *Suzbijanje nepismenosti u Bosni i Hercegovini. Saziv ankete*, Sarajevo, 1. 9. 1919. godine.

29 ABiH, fond ZVS2, kutija 46, šifra 67/120/29, *Mnijenje prvog odjeljenja o suzbijanju nepismenosti u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 30. 9. 1919. godine.

30 ABiH, fond ZVS2, kutija 149, šifra 67/166/1, *Iskaz o stanju narodnog školstva svršetkom školske godine 1919/20*, Sarajevo, 23. jula 1920. godine.

31 AJ, fond 66, fascikl broj 2528, jedinica opisa broj 2326, *Statistički podaci o nastavi u Bosni i Hercegovini za školsku godinu 1918/1919. i 1919/1920*, Sarajevo, 21. maja 1921. godine.

Broj narodnih osnovnih škola	Broj učitelja i učiteljica			Broj učenika		
	Učitelja	Učiteljica	Svega	Dječaka	Djevojčica	Svega
469	548	547	1.095	42.030	13.054	55.084

Tabela 1. *Narodne osnovne škole u Bosni i Hercegovini školske 1919/1920. godine.*

Podaci prezentirani u tabeli pokazuju da se u školskoj 1919/20. godini, stanje u pogledu broja osnovnih škola, broja učitelja i učenika u Bosni i Hercegovini promijenio. Broj osnovnih škola povećan je u odnosu na školsku 1918/19. godinu za 43 ili 10,10%, dok je broj učitelja i učiteljica povećan za 79 (43 učitelja i 36 učiteljica) ili 7,77%. Povećanje je zabilježeno i kod broja učenika koji su pohađali osnovnu školu. Njihov broj se povećao sa 48.909. na 55.084. Dakle, broj učenika je povećan za 6.175 (4.460 dječaka i 1715 djevojčica) ili 12,62%.

Bez obzira na kontinuirano povećavanje broja škola, broja učitelja i učiteljica stanje u oblasti osnovnoga školstva i dalje nije bilo zadovoljavajuće. Veliki broj djece, posebno ženske, i dalje nije pohađao školu iz višestrukih razloga. Jedan od najznačajnijih je sigurno nedostatak školskoga prostora. Zbog toga je Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS tražilo od Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu da otvara narodne osnovne škole i da imenuje učitelje tamo gdje ih nema. To je pravdano činjenicom da mnogi narodni poslanici i drugi viđeniji ljudi iz Bosne i Hercegovine traže od Ministarstva prosvjete da se u učiteljsku službu, zbog nedostatka učitelja, imenuju i učiteljice udate za osobe koje ne obavljaju učiteljsku službu, te da im se kod imenovanja ili premještanja osigura prevoz stvari do mjesta u koje treba da otpisuju. Ministarstvo prosvjete – Odjeljenje za osnovnu nastavu uputilo je Zemaljskoj vladi u Sarajevo akt u kome se iznose iskustva iz Srbije o tome kako je riješeno pitanje nedostatka učitelja i organiziranja nastave. To bi se, po mišljenju Ministarstva, moglo primijeniti i u Bosni i Hercegovini. U narednome dijelu teksta donosimo sadržaj dijela toga akta:

(...) *Ovakva pitanja zadaju brige prosvetnim upravljačima u svima pokrajinama našeg Kraljevstva. Stoga nalazim da neće biti izlišno da iznesem, koje su mere poduzete u Srbiji, te da se oskudica u učiteljima što manje oseti. U načelu je rešeno, da je bolje da svako mesto ima ma i jednog nastavnika, nego da neka mesta imaju po 2, 3, 5, 10 i više nastavnika, a neka da nemaju ni jednog. Toga radi mnoga su odeljenja pri izvesnim školama zatvorena, a u mnogim mestima, gde nije bilo škola, otvorene su nove. Nijedno novo odelenje ne može se otvoriti, dok sve škole ne dobiju bar po jednog učitelja. Preventivno se postavljaju nastavnici u mesta, gde nema nijednog nastavnika, pa onda gde ima po 2, 3 itd. Zavedena je i poludnevna nastava: jedna grupa đaka ide pre a druga posle podne ili (za brdske krajeve) jedna grupa dolazi jednog dana pre i posle podne, a drugog dana dolazi druga grupa. Na ovaj način u većini škola jedan nastavnik obučava 100 – 120 đaka, zašta ima naročiti mesečni dodatak od 50 dinara. Na ovaj način uspelo se, da*

se i sa malim brojem nastavničkih snaga pokrije veći broj đaka i da se otvore škole u mnogim mestima, u kojima dotle nisu postojale. Sem ovoga otvorene su i nove učiteljske škole, a u projektu je da se otvori još nekoliko. (...) Tako isto i učiteljice, udate za one koji nisu učitelji priznaju se i zadržavaju u učiteljskoj službi. (...).³²

Međutim, Zemaljska vlada nije smatrala da treba primijeniti u Bosni i u Hercegovini iste metode i način rada kao u Srbiji. Vlada je bila svjesna važnosti razvoja školstva u Bosni i Hercegovini, ali je pri tome nastojala da ispoštuje važeće zakonske propise. Podizanje novih narodnih osnovnih škola i obezbjeđivanje nastavnog kadra bili su važni zadaci vlade, i na tome je ona željela da istraje. Kako bi se obezbijedilo više školskog prostora nastojano je, gdje god je to bilo moguće, da se poprave i opreme potrebnim nastavnim i drugim sredstvima, školske zgrade koje su oštećene u toku Prvog svjetskog rata. Isto tako, preuzete su i školske zgrade u kojima su, do početka Prvog svjetskog rata, bile smještene pravoslavne škole. Pošto je gradnja novih škola zahtijevala izdvajanje velikih novčanih sredstava, što je podrazumijevalo i podizanje novih kredita, to su vrlo često iznajmljivane privatne zgrade, koje su se adaptiranjem prilagođavale potrebama škole.

Po podacima sa kojima je raspolagala Zemaljska vlada 24. maja 1920. godine, u Bosni i Hercegovini je bilo 485 škola, od kojih 469 u kojima je neprekidno izvođena nastava, dok se u 16 škola nastava nije izvodila. Nastava u tim školama nije izvođena zato što one nisu bile popravljene (radovi su bili u toku), ili u njima nije bilo klupa i drugog najnužnijeg školskog namještaja. Najveći broj nepopravljenih škola bio je u krajevima koji su tokom rata najviše opustošeni.

Veliki problem predstavljalo je siromaštvo bosanskohercegovačkog stanovništva, posebno u ratom opustošenim krajevima. Tako osiromašeno stanovništvo nije moglo vlastitim sredstvima da podiže škole, stanove učiteljima i drugo. Sredstava nije imala ni Zemaljska vlada, pa u udaljenijim mjestima nije mogla da stabilizira školske prilike. Vlada je isticala da nema dovoljno sredstava ni da iz vlastitog budžeta nabavi, za učiteljske stanove, najnužniji namještaj. U svakom slučaju, Zemaljska vlada nije željela da bilo koji nedostatak ili propust u organiziranju školstva u Bosni i Hercegovini, prihvati kao svoju nesposobnost ili grešku, već je to uvijek pravdala "objektivnim" okolnostima.

Kada je u pitanju stanje učiteljskog kadra i način izvođenja nastave, Zemaljska vlada je Ministarstvu prosvjete, između ostalog, napisala slijedeće:

(...) Isključena je mogućnost, da bi mi oskudjevali u učiteljstvu. Bilo je, istina, vrijeme, kad smo osjećali i tu oskudicu. Tada je bila u nekim gradskim školama određena poludnevna, a u nekim seoskim školama prekodnevna nastava tj. neki su učenici dolazili u školu prije, a neki poslije podne, odnosno neki jedan dan, a neki drugi dan. Taj je način pohađanja škole zadržan samo još onđe, gdje su školske prostorije tako malene, da se u njih ne mogu odjednom smjestiti svi školski

³² ABiH, fond ZVS2, kutija 161, šifra 86/21/56, Ministarstvo prosvjete u Beogradu, Zemaljskoj vladu u Sarajevo, *Otvaranje neotvorenih narodnih osnovnih škola*, Beograd, 31. 3. 1920. godine.

polaznici. Da bi Zemaljska vlada imala dovoljan broj nastavnika osnovnih škola, ne samo da su zadržani u službi svi oni, koji su se za vrijeme oslobođenja zatekli kao aktivni učitelji-ce, nego je ova vlada još i reaktivirala sve od bivše zemaljske uprave umirovljene i od službe otpuštene bivše srpsko-pravoslavne učitelje, a isto tako i one učitelje državnih škola, koji su bili službe lišeni iz političkih ili zdravstvenih razloga, ako se je njihovo zdravstveno stanje bilo potpuno popravilo. Osim redovnih svršenih pripravnika imali smo i onih, koji su položili ispit zrelosti ‘prije vremena’, a to su oni, koji su zbog ratnih događaja završili svoje preparandijske studije u jednom polugodišnjem kursu. Takvih smo kandidata imali 59. Svi su oni bili namješteni uz starije – iskusnije učitelje. Dužnost im je bila uz neposredno pisanje pismenih priprava za školski rad, hospitiraju pri radu svog starijeg kolege. Od vremena do vremena nastavljali su i oni u prisustvu školskih upravitelja i razrednog učitelja. Nakon 5 – 6 mjeseci hospitiranja, dozvoljen im je bio samostalan rad. Time smo dobili lijep broj nastavnika, koji ne samo da udovoljavaju potrebi, nego oni odgovaraju i duhu vremena, u kome žive. (...).³³

Iz ovoga izvještaja se može vidjeti da je vlada, stanje osnovnog školstva u Bosni i Hercegovini, prikazivala kao dobro, što nije moglo da odgovara istini. Činjenica da jedan broj škola nije radio ni dvije godine poslije završetka Prvog svjetskog rata, da u nekim školama nije bilo učitelja (bez obzira što je vlada prikazivala stanje sasvim drugačije), što su učitelji živjeli bez osnovnih uslova za život i dr, govori da vlada nije ulagala dovoljno napora da popravi stanje u školstvu.

Broj učitelja u Bosni i Hercegovini povećavao se permanentnim školovanjem toga kadra. Tako je školske 1919/20. godine završilo oko 80 pripravnika, što je Zemaljska vlada ocijenila kao dobar uspjeh, jer Bosni i Hercegovini neće nedostajati toga kadra. Iz tih razloga, po mišljenju vlade, nije bilo potrebno da se u učiteljskoj službi zadrže učiteljice koje su udate za neučitelje, ili da se reaktiviraju one, koje su bile razriješene učiteljske službe zbog takve udaje. Zemaljska je vlada u svome aktu Ministarstvu prosvjete u Beogradu, dalje istakla:

(...) Zadržavanjem i reaktiviranjem takvih učiteljica ne samo da bi se pogazila ustanova zakona od 29. III. 1913, kojom je dozvoljena udaja učiteljica samo za učitelje, nego bi se i vlada i učiteljstvo dovelo u jedan nezgodan i vrlo neugodan položaj. Za neučitelje bi se udavale samo one učiteljice, koje služe po boljim i većim mjestima, a time bi one sebi osigurale za svo vrijeme službovanja bolju poziciju, dok bi one po selima bile skoro u svim slučajevima osuđene, da neprestano služe u zabitnim mjestima. Pri dosadašnjem namještanju i premještanju učitelja-ca imala je Zemaljska vlada u vidu najprije potrebu službe, te nastojala, da svaki učitelj dođe upravo ondje, gdje će sa svojim osobinama najbolje poslužiti napretku škole i naroda, a na drugom mjestu nastojala je Zemaljska vlada, da se

---

33 ABiH, fond ZVS2 kutija 161, šifra 86/21/56, *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Ministarstvu prosvjete Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca u Beogradu*, Sarajevo, 24. 5. 1920. godine.

što više stvori mogućnost, da učitelji, koji imaju djece za odgajanje u srednjim školama, dođu u ona mjesta, gdje takvih škola ima. Tek su se na trećem mjestu uzimale dosad u obzir familijarne okolnosti, a kad bi se dozvolila udaja učiteljica za neučitelje, bio bi to momenat, koji bi pri svakom namještanju morao doći u obzir na prvo mjesto, čime bi potisnuo u pozadinu dva mnoga opravdanija momenta. (...).³⁴

Zemaljska vlada bila je na stanovištu da treba poštovati postojeći zakon po kome se učiteljice mogu udavati samo za učitelje. Svako drugo rješenje za ovu vladu bilo je neprihvatljivo.

Propusti u organizaciji školstva uočavali su se u svim krajevima Bosne i Hercegovine. Tako je Okružno načelstvo u Bihaću izvijestilo Zemaljsku vladu u Sarajevu o "nepovoljnim prosjetnim prilikama u Bihaćkom okrugu." Česta pojava u osnovnim školama Bihaćkog okruga bila je premještanje učitelja. Tako se dešavalo da pojedini učitelji ranije prime informaciju o premještaju nego što se to zvanično obznani. To je dovodilo do odlaska učitelja u nova mjesta, a da na njihovo radno mjesto nije došao novi učitelj i da o tome okružne vlasti nisu bile obaviještene. Također se dešavalo da učitelji odu na ferije, a da pri odlasku nikome ne predaju školu i školsku imovinu. Tako napuštene škole bile su izložene propadanju i pljačkanju. Škole u naseljima Krnjeuša, Bjelaj, Trubar, Osredak i Veliki Cvjetnić bile su na meti pljačkaša. Između ostalog, povađena su stakla iz prozora, izvadene brave iz vrata, povađeni podovi, skinut crijepljivo sa krova itd. Istraga vođena protiv pljačkaša uvijek je završavala neuspješno, tako da su oni ostali nekažnjeni.³⁵

Gradani su vrlo često prigovarali na nesređeno stanje u oblasti osnovnog školstva u Bihaćkom okrugu. Uglavnom se prigovaralo, da se škole poslije ujedinjenja u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca zatvaraju, umjesto da se otvaraju. Roditelji su imali primjedbe na način organiziranja nastave, prostor, broj učitelja itd.³⁶

---

34 ABiH, fond ZVS2, kutija 161, šifra 86/21/56, *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Ministarstvu prosvjete Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca u Beogradu*, Sarajevo, 24. 5. 1920. godine.

35 ABiH, fond ZVS2, kutija 149, šifra 67/208/2, *Nepovoljne prosjetne prilike u bihaćkom okrugu*, Bihać, 22. oktobra 1920. godine.

36 Škole u Osretku, Sitnici, Velikom Cvjetniću nisu radile dvije godine. Osim toga, i škola u Bukovači bila je zatvorena "već duže vrijeme." U jednom broju škola zbog nedostatka prostorija bila je uvedena tzv. razdijeljena nastava. Tako je bilo u Narodnoj osnovnoj školi u Bjelaju. Ta škola imala je samo dvije prostorije u kojima je bilo po 40 učenika u svakoj. Također je imala i samo jednog učitelja, što je još više otežavalo situaciju u toj školi. Međutim, roditelji upisane djece su se protivili tom načinu rada. Tražili su da njihova djeca idu u školu svaki dan, a ne svaki drugi dan. Roditelji su, također, tražili da se u školu imenuje još jedan učitelj. Na pet seda i 87 upisane djece trebaju da budu dva učitelja, smatrali su roditelji. Školska zgrada u Bosanskom Petrovcu imala je pet prostorija. U školu su školske 1919/20. godine, bila upisana 152 učenika. Nastavu su izvodila četiri učitelja: Popović Danilo, Vukanović Mara, Milanović Jovo i Kanazarević Natalija. ABiH, fond ZVS2, kutija 149, šifra 67/208/2, *Nepovoljne prosjetne prilike u bihaćkom okrugu*, Bihać, 22. oktobra 1920. godine.

Dešavalo se da u školskim zgradama budu smješteni žandarmi, kao što je bio slučaj sa školom u Trubaru, tako da nastava nije izvođena do početka školske 1920/21. godine. Ali i poslije iseljenja žandarma, te adaptacije škole, nastava nije redovno izvođena. Razlog za to bio je nedostatak školskog namještaja, nastavnih pomagala, nastavnih sredstava, učiteljskog kadra itd.³⁷

S ciljem da se nepovoljne školske prilike otklone, Okružno načelstvo u Bihaću uputilo je Zemaljskoj vladu u Sarajevo slijedeće prijedloge:

Sva premještanja i namještanja učiteljskih lica treba smatrati kao uredovnu tajnu i ni pod kojim uvjetima ne bi smjeli pojedinci za to prije da doznaju, dok se to zvanično ne objavi. Dekreti o premještanju ili namještanju treba da se poslije zvanično objave i što hitnije izdaju i dostave.

U jednorazrednim školama ne smije premješeni učitelj-ica ostaviti svoje mjesto, dok ne preda tačno po inventaru školu i školsku imovinu svome našljedniku. U vrlo hitnim i neodgovarajućim slučajevima može se škola propisno predati predsjedniku školskog odbora i jednom vjeroučitelju.

Školska zgrada i školska imovina ne smije se ni u kojem slučaju ostaviti bez nadzora. Svaki školski starješina (učitelj-ica jednorazrednih škola) mora zapisnički tačno po inventaru propisno i potpuno predati školu svome našljedniku (u jednorazrednim školama predsjedniku školskog odbora i jednom vjeroučitelju), ako odlazi na odsustvo dulje od 8 dana.

Nijednom učiteljskom licu ne bi trebalo dozvoliti, da s ferija otpušte u svoje novo mjesto prije, nego li je podnio sve iskaze, obračune i sl. i dok nije školu propisno i potpuno predao.

Sva premještanja učiteljskih lica u jednorazrednim školama, koja su po potrebi službe vrlo hitna, trebalo bi brzojavno odrediti.

Po selima ne bi smjela nijedna škola ostati dulje vremena zatvorena. Ako se ne može za ovaku školu naći podesno lice, neka se odredi zamjena iz obližnjih višerazrednih škola. Zamjenu bi trebalo određivati po prijedlogu školskog nadzornika.

Svršeni učiteljski pripravnici-ce neka se barem prve godine ne postavljaju na jednorazredne škole, dok ne polože učiteljski ispit.

Potrebna premještanja i namještanja u jednorazrednim školama trebalo bi provesti svršetkom ferija da se za ljetnih dana mogu izvršiti svi popravci i u red staviti svi školski poslovi odmah u početku školske godine.

Učiteljska lica, koja imaju u blizini vlastitog posjeda, ne treba namještati u takva mjesta, jer se onda obično sasvim predaju svome gospodarstvu, a svoju zvaničnu dužnost smatraju kao dužnost drugog reda.

³⁷ Naredbom Zemaljske vlade od 8. 3. 1920. godine, broj 37.660, u školu u Trubaru premješten je učitelj Biogradlja iz Bosanske Kostajnice. Zbog loših uslova za rad učitelj Biogradlja tražio je premještanje iz te škole, a njegovom zahtjevu je udovoljeno te je on premješten u Gornju Koprivnu. Na njegovo mjesto nije bio poslan drugi učitelj, pa je školska zgrada ostala bez nadzora. Takvo stanje iskoristili su pljačkaši, koji su opljačkali školsku zgradu i oštetili je u tolikoj mjeri da nastava nije mogla biti izvođena. ABiH, fond ZVS2, kutija 149, šifra 67/208/2, *Nepovoljne prosvjetne prilike u bihaćkom okrugu*, Bihać, 22. oktobra 1920. godine.

Moli se, da se sva upražnjena učiteljska mjesta u ovome okrugu što prije popune.³⁸

Zemaljska vlada u Sarajevu smatrala je da su navodi u izvještaju o stanju narodnog školstva u Bihaćkom okrugu, u većem dijelu neistiniti, a da uzrok navedenim nedostacima leži u općoj nesređenosti i narušenom autoritetu vlasti. Vlada je međutim, priznala i neke svoje slabosti. Prije svega, istakla je sporost Računarskog odsjeka Zemaljske vlade, zbog nedostatka stručne radne snage, te zbog njene nedovoljne educiranosti. To je za posljedicu imalo da su naredbe vlade objavljivane sporo, a što je išlo na štetu osnovnih škola. Vlada se, također, obavezala da će prijedloge Okružnog načelstva u Bihaću provesti u djelo.³⁹

U osnovnim školama su vrlo često radili učitelji i učiteljice koji nisu realizirali nastavne sadržaje po predviđenom planu i programu, nisu pisali pripreme za čas i dr, pa su tako nanosili štetu svojim učenicima.⁴⁰

Isticanje državne zastave

U prvoj godini postojanja Kraljevine SHS bilo je pojava da državne vlasti nejednako postupaju pri isticanju zastava prilikom državnih praznika i općih narodnih svečanosti. Dešavalo se da neke institucije ističu samo "državnu ili samo plemensku dотићno pokrajinsku," a neke i jednu i drugu. Zato je Ministarski Savjet donio odluku da se prilikom državnih praznika i općih narodnih svečanosti ističu samo državne zastave.⁴¹ Osim toga, vlada je donijela i odluku da se prvi decembar, dan kada je proglašeno ujedinjenje u Kraljevinu SHS, obilježava kao državni praznik. Naređeno je da se u svim školama održi predavanje o značaju toga dana.⁴² Ovakvim potezima vlada je pokazivala da joj nije bilo stalo do rješavanja suštinskih pitanja u oblasti školstva, već onih pitanja koja jačaju položaj vladajuće dinastije Karađorđevića.

38 ABiH, fond ZVS2, kutija 149, šifra 67/208/2, *Nepovoljne prosjetne prilike u bihaćkom okrugu*, Bihać, 22. oktobra 1920. godine.

39 ABiH, fond ZVS2, kutija 149, šifra 67/208/2, Zemaljska vlada u Sarajevu Okružnom načelstvu u Bihaću, *Nepovoljne prosjetne prilike u bihaćkom okrugu*, Sarajevo, 27. 12. 1920. godine.

40 Tako je dana 16. aprila 1920. godine, okružni školski nadzornik Ivan Kurtović iz Tuzle, izvršio inspekcijski pregled Narodne osnovne dječačke škole u Gračanici i tom prilikom utvrdio da učiteljica Anka Martinčević, koja nema položen stručni ispit, ne izvršava svoje obaveze u skladu sa zakonskim propisima. Ona nije imala uredan nastavni program, nije pisala pripreme i nije svoju dokumentaciju dostavljala školskome upravitelju. Osim toga, školski nadzornik je imao primjedbe i na disciplinu učenika u školskoj zgradi, prije početka nastave, za vrijeme odmora i poslije završetka nastave. O svojim zapažanjima i primjedbama na rad, školski nadzornik je obavijestio načelnika Tuzlanskog okruga Dimitrija Grudića. Načelnik je svojim dopisom upozorio upravu navedene škole da je dužna do 20. maja 1920. godine otkloniti sve nedostatke. ABiH, fond ZVS2, kutija 161, šifra 86/16/8, *Načelstvo Tuzlanskog okruga upravi Narodne osnovne dječačke škole u Gračanici*, Tuzla, 16. aprila 1920. godine.

41 *Školski glasnik za 1919. godinu*, 123.

42 *Isto*, 127.

Pismenost stanovništva Bosne i Hercegovine

Bez obzira na činjenicu što se broj osnovnih škola u Bosni i Hercegovini povećavao i što ih je 1920. godine bilo 513, i dalje je mreža škola bila neujednačena. Nove škole su se otvarale u onim krajevima u kojima ih je i bilo najviše. To je utjecalo na činjenicu da u Bosni i Hercegovini i dalje bude veliki broj nepismenih.

Stanje pismenosti stanovništva Bosne i Hercegovine po popisu 1921. godine može se vidjeti iz tabele 2.⁴³

Vjeroispovjest	Pismenost prema spolu						Pismenost prema ukupnom broju stanovništva preko 6 godina u %	
	Muški			Ženski				
	čita i piše	samo čita	nepi- smeno	čita i piše	samo čita	nepi- smeno		
Pravoslavna	93.933	1.809	271.321	25.907	674	321.697	17,10	
Katolička	69.884	1.151	114.313	32.092	999	152.196	28,10	
Muslimanska	51.446	768	203.640	9.696	441	227.457	12,64	
Jevrejska	4.952	62	1.384	4.091	50	2.069	72,65	
Ukupno BiH	220.215	3.790	590.658	71.786	2.164	703.419	32,62	

Tabela 2. *Pismenost stanovništva Bosne i Hercegovine po popisu 1921. godine.*

Prema podacima iz tabele se vidi da je u Bosni i Hercegovini, prema popisu stanovništva iz 1921. godine, bio veliki broj nepismenog stanovništva (67,38%). Procentualno je najveći broj nepismenih bio među muslimanskim stanovništvom, zatim pravoslavnim, a onda slijede katolici, dok je najmanji procenat nepismenih bio kod jevreja. Među nepismenima kod pripadnika svih vjera u Bosni i Hercegovini, preovladavalo je žensko stanovništvo.

Uzroci ovako velikome broju nepismenoga stanovništva u Bosni i Hercegovini su višestruki. Država nije vodila dovoljno računa o mladoj populaciji i nije ulagala sredstva u gradnju novih škola. Postojeće škole su bile pretjesne da bi prihvatile svu za školu doraslu djecu. Osim toga, u Bosni i Hercegovini nije bilo u dovoljnem broju stručnog nastavnog kadra, pogotovo iz reda domaćeg stanovništva.

Ne treba zanemariti ni činjenicu da je u Bosni i Hercegovini naslijeđeno shvatanje da nije potrebno školovati djecu, posebno žensku. Također, je u Bosni i Hercegovini u prethodnom periodu (vrijeme austro-ugarske uprave) bio izražen broj nepismenih u odnosu na pismene.⁴⁴

43 *Narodno jedinstvo, zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za prostu 1929. godinu, godina prva*, Sarajevo 1928, 94. (dalje: *Narodno jedinstvo za 1929. godinu*).

44 Od ukupnog broja stanovnika u Bosni i Hercegovini po popisu iz 1910. godine (1.898.044) u dobi iznad sedam godina starosti bilo je pismenih: od 7 do 20 godina 74.940; od 21 do 30 godina 44.283; iznad 30 godina 57.945, što je iznosilo svega 177.168 (11,95%). Broj nepismenih stanovnika Bosne i

Zaostajanje Bosne i Hercegovine za ostalim dijelovima Kraljevine SHS

Mreža osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u prvim godinama postojanja Kraljevstva SHS znatno je zaostajala za školskom mrežom u drugim dijelovima države, posebno za Slovenijom, Hrvatskom i Srbijom, što se može vidjeti iz tabele 3.⁴⁵

R. br.	Pokrajina	Škola		Učitelja		Učenika		
		1918/19	1922/23	1918/19	1922/23.	1918/19	1921/22	1922/23.
1.	Bosna i Hercegovina	426	552	1.016	1.181	48.909	66.534	75.355
2.	Vojvodina	-	1.049	-	2.378	-	144.094	134.771
3.	Dalmacija	489	520	799	902	52.596	49.734	53.743
4.	Slovenija	649	819	2.258	3.074	152.022	172.552	165.976
5.	Srbija (predratna)	1.561	1.577	2.454	3.383	127.484	205.256	195.655
6.	Makedonija (Srb.juž.)	-	761	-	1.767	-	69.113	72.370
7.	Hrvatska i Slavonija	1.642	1.726	3.300	3.984	221.504	257.203	243.751
8.	Crna Gora	236	287	350	690	15.431	24.394	25.901
Kraljevina SHS		5.003	7.291	10.177	17.719	617.946	988.880	967.522

Tabela 3. Škole, učitelji i učenici u Kraljevini SHS školske 1918/19. i 1922/23. godine.

Iz podataka prezentiranih u tabeli može se vidjeti da je Bosna i Hercegovina spadala u red pokrajina sa najmanje škola u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. U ukupnome broju škola 1918/19. školske godine Bosna i Hercegovina je ulazila sa 8,51%, a 1922/23. školske godine sa 7,57%. Jedina pokrajina koja je imala manji broj škola od Bosne i Hercegovine bila Crna Gora (1918/19. školske godine 4,71%, a 1922/23. školske godine 3,93% ukupnog broja škola u Kraljevini Srba, Hrvata

Hercegovine prema konfesionalnoj pripadnosti bio je slijedeći: srpskopravoslavnih 575.152 (89,92%); muslimana 453.712 (94,65%); rimokatolika 264.903 (77,45%); ostalih 8.055 (37,27%). Od ukupnog broja stanovnika Bosne i Hercegovine bilo je krajem 1910. godine: 1.301.822 (87,84%) nepismenih, 177.168 (11,95%) pismenih iznad sedam godina starosti i 3.082 (0,21%) onih koji su znali samo čitati. U odnosu na prostor Bosne i Hercegovine stanje pismenosti muškaraca u tuzlanskom okrugu bilo je slijedeće: znalo je čitati i pisati 29.272, znalo je samo čitati 598, bilo je potpunih analfabetu 146.596 (87,07%). Pismenost kod žena: znalo je čitati i pisati 7.866, znalo je samo čitati 100, bilo je potpunih analfabetu 148.190 (94,90%). *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini 1910*, Sarajevo 1912, str. LXIV; Vojislav Bogićević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1975, 295.

⁴⁵ AJ, fond 66, fascikl broj 1291, jedinica opisa 1531, *Brojno stanje osnovnih škola u Kraljevini SHS po pokrajinama školske 1918/19. i 1922/23. godine*, Beograd, 17. 5. 1924. godine.

i Slovenaca). Broj osnovnih škola se u Bosni i Hercegovini povećao u periodu 1918-1922. godine za 126 ili 29,57%. Međutim, i dalje je to bilo nedovoljno, s obzirom na površinu, broj stanovnika i broj za školu dorasle djece. Broj učitelja se u Bosni i Hercegovini kontinuirano povećavao, ali je njihov udio i dalje bio mali u ukupnometu broju učitelja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Bosna i Hercegovina je 1918/19. školske godine imala 9,98%, a 1922/23. školske godine 6,65% ukupnog broja učitelja u Kraljevini SHS. Broj učitelja se u Bosni i Hercegovini u periodu 1918-1922. godine povećao za 165 ili 16,2%. Međutim, bez obzira na to, Bosna i Hercegovina je zaostajala za ostalim dijelovima Kraljevine SHS. Jedine pokrajine sa manjim brojem učitelja od Bosne i Hercegovine bile su Crna Gora i Dalmacija. Bosna i Hercegovina je po broju učenika školske 1918/19. godine bila na predzadnjem mjestu u Kraljevini SHS. Međutim, taj broj se kontinuirano povećavao: sa 48.909 školske 1918/19. na 66.534 učenika školske 1921/22. godine. U tome periodu povećanje je iznosilo 17.625 učenika ili 36,03%. Broj učenika osnovnih škola se u periodu 1918-1922. godine povećao za 26.446 ili 54,07%. Ali bez obzira na to povećanje, Bosna i Hercegovina je i dalje imala mali broj učenika koji su redovno pohađali osnovnu školu. Jedina pokrajina sa manjim brojem učenika bila je Crna Gora.

Uzroci zaostajanja školstva u Bosni i Hercegovini za ostalim južnoslavenskim zemljama su višestruki. Jedan u nizu je sigurno činjenica, da država nije dovoljno ulagala u ovu djelatnost, tako da su se neriješena pitanja stalno nagomilavala. Nedostatak materijalnih sredstava usporavao je popravku, porušenih i dotrajalih, te gradnju novih školskih zgrada. Postojeće školske zgrade bile su, u većem broju slučajeva pretjesne, neopremljene nastavnim sredstvima i pomagalima, sa dotrajalim inventarom, pa se nastava u njima održavala u otežanim, gotovo nemogućim uslovima. Nedostatak školskih zgrada uzrokovao je pojavu da država nije prisiljavala školske obveznike da obavezno pohađaju školu. Tako se dešavalo da veliki broj djece, posebno ženske, ne pohađa školu, pravdajući to poslovima u domaćinstvu, na polju itd.

Vjerska struktura učenika gimnazija

U periodu 1918-1922, u Bosni i Hercegovini se povećao i broj gimnazija sa 7 na 15. Državne gimnazije pohađali su učenici svih konfesija koje su postojale u Bosni i Hercegovini. Vjerska struktura učenika bosanskohercegovačkih državnih gimnazija školske 1922/23. godine može se vidjeti iz tabele 4.⁴⁶

---

46 AJ, fond 66, fascikl broj 1243, jedinica opisa 1492, *Učenici državnih i privatnih srednjih školskih zavoda u Bosni i Hercegovini na kraju školske 1922/23. godine*, Sarajevo, 17. aprila 1924. godine; S. Selimović, *Gimnazija u Tuzli*, 48; S. Selimović, *Školshtvo u Bosni i Hercegovini*, 229.; Sead Selimović, Organizacija i rad državnih gimnazija u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1929. godine, *Arhivska praksa*, broj 21, knjiga 2, Tuzla 2018, 60-62.

Red. broj	Naziv škole	Mjesto	Vjeroispovijest						
			Pravo slavci	Rimo Katolici	Grko katolici	Prote stanti	Musli mani	Jevre ji	Sve ga
1.	Prva gimnazija	Sarajevo	371	228	3	4	89	136	831
2.	Druga gimnazija	Sarajevo	303	376	-	11	43	96	829
3.	Gimnazija	Mostar	320	194	-	-	213	8	735
4.	Gimnazija	Banja Luka	289	153	-	3	117	42	604
5.	Gimnazija	Tuzla	223	109	-	3	88	39	462
6.	Gimnazija	Bihać	84	64	1	-	84	10	243
7.	Niža gimnazija	Bijeljina	176	34	-	7	25	27	269
8.	Niža gimnazija	Brčko	107	44	-	2	34	5	192
9.	Niža gimnazija	Derventa	59	53	1	4	31	7	155
10.	Niža gimnazija	Prijedor	118	34	-	-	11	5	168
11.	Niža gimnazija	Livno	65	67	-	-	27	-	159
12.	Niža gimnazija	Foča	75	7	-	-	28	-	110
13.	Niža gimnazija	Gacko	58	3	-	-	22	-	83
14.	Niža gimnazija	Trebinje	82	10	-	-	38	1	131
15.	Niža gimnazija	B. Gradiška	55	19	-	-	7	-	81
Svega			2.385	1.395	5	34	857	376	5.052

Tabela 4. *Učenici državnih gimnazija u Bosni i Hercegovini po vjeroispovijesti školske 1922/23. godine.*

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da je najveći broj učenika gimnazija u Bosni i Hercegovini bio pravoslavne (47,21% ukupnoga broja učenika gimnazija) i katoličke vjeroispovijesti (27,61%). Učenika muslimanske vjeroispovijesti bilo je 16,96%, jevrejske 7,44%, protestantske 0,67%, a grkokatoličke 0,09% ukupnoga broja učenika bosanskohercegovačkih državnih gimnazija. Najviše učenika pravoslavne vjeroispovijesti bilo je u Prvoj gimnaziji u Sarajevu (371 ili 44,64% ukupnoga broja učenika te škole), Gimnaziji u Mostaru (320 ili 43,54%) i Drugoj gimnaziji u Sarajevu (303 ili 36,55%), dok je najviše učenika katoličke vjeroispovijesti bilo u Drugoj (376 ili 45,35%) i Prvoj (228 ili 27,43%) gimnaziji u Sarajevu. Procentualno je najviše pravoslavaca bilo u gimnazijama u Prijedoru (70,24% ukupnoga broja učenika te škole), Gacku (69,88%), Bosanskoj Gradišci (67,90%) itd.

Razlozi ovakve vjerske strukture učenika u bosanskohercegovačkim državnim gimnazijama su mnogobrojni. Prije svega treba istaći činjenicu da su pravoslavci više pohađali državne škole od drugih jer nisu imali dovoljan broj konfesionalnih škola, kao naprimjer katolici i muslimani, ali i to da su se oni više školovali od drugih, posebno muslimana koji su bili nepovjerljivi prema državnim školama. Muslimani su se radije odlučivali za vjerske škole koje su im,

po njihovome mišljenju, davale više mogućnosti za sticanje znanja, prije svega vjerskoga, te za zaposlenje. Veliki broj muslimana nije nastavljao školovanje poslije završene osnovne škole, pa je i to jedan od razloga njihove slabe zastupljenosti u državnim gimnazijama.

Džafer Kulenović protestuje protiv zatvaranja škola

Narodni poslanici iz Bosne i Hercegovine u skupštini Kraljevine SHS, vrlo često su tražili da se stanje u oblasti osnovnoga školstva popravi. Tako je narodni poslanik Džafer Kulenović 24. maja 1921. godine uputio dopis ministru prosvjete Kraljevine SHS slijedeće sadrzine:

Usljed pomanjkanja nastavnika zatvoreno je u okrugu bihaćkom više pučkih škola, tako npr. u kotaru petrovačkom četiri, a u nekim mjestima, kao npr. u Kulen – Vakufu, predaje samo jedan učitelj, koji radi preopterećenosti poslom nije u stanju sva četiri razreda svaki dan poučavati, nego jednoga dana pohađaju školu prva dva razreda, a drugoga dana druga dva razreda i tako djeca, mjesto da idu u školu godišnje po 10 mjeseci, pohađaju istu samo po 5 mjeseci.

Naprotiv u samome gradu Bihaću nalazi se – u koliko mi je poznato – 17 pučkih učitelja, koji vrlo lako svoju službu obavljaju predavajući neki od njih tek po 2 – 3 sata. Osim toga kod okružne oblasti u Bihaću zaposlena su u školskom odelenju 3 učitelja, a u koliko sam obavešten, do sada je taj posao obavljala samo jedna sila.

Pitam stoga Gospodina Ministra:

- 1./ *Kako opravdava, da se neke škole uslijed pomanjkanja nastavnika zatvaraju, u nekim opet, da se nalazi samo po jedan nastavnik, dok u nekima ima ih i previše?*
- 2./ *Misli li Gospodin Ministar shodno odrediti, da se takovim zlorabama stane već jednom na put, uvažujući pri tome, da su interesi općii jači od interesa i udobnosti pojedinaca?*⁴⁷

Ministar prosvjete je, nakon što je od Zemaljske vlade u Sarajevu dobio relevantne podatke o školstvu u Bihaćkome okrugu, odgovorio na pitanje narodnoga poslanika Džafera Kulenovića 23. juna 1921. godine. U odgovoru piše:

Gospodine Poslaniče,

Na vaše pitanje o zatvorenim školama u okrugu bihaćkom, od 24. maja, t.g. koje mi je dostavljeno preko Predsedništva Ustavotvorne Skupštine, čast mi je dostaviti Vam naredni odgovor.

Pre svega da Vam napomenem, da na to pitanje od 24. maja, tek sada odgovaram zato, što osnovne škole u Bosni još ne stoje pod neposrednim nadzorom

⁴⁷ AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546, *Interpelacija narodnog poslanika Džafera Kulenovića o zatvorenim školama u okrugu bihaćkom*, Sarajevo, 11. juna 1921. godine.

poverenog mi Ministarstva, već pod nadzorom Zemaljske Vlade za Bosnu i Hercegovinu, od koje sam morao tražiti potrebne podatke da bi odgovor bio tačan.

Prema dobivenom odgovoru od Zemaljske Vlade ne stoji da je u okrugu bihaćkom zatvoreno više osnovnih škola, na protiv, u celom bihaćkom okrugu bile su zatvorene samo četiri škole u petrovačkom srezu.

U prošloj školskoj godini radila su u osnovnoj školi u Kulen - Vakufu dva nastavnika, a kako se pred kraj školske godine broj učenika smanjio, Zemaljska Vlada je prenestila jednoga nastavnika iz Kulen - Vakufa. Početkom ove školske godine, upisalo se pak u pomenutu školu 106 učenika, od kojih redovno prisustvuju nastavi 71 učenik, i pošto se sa ovolikim brojem đaka ne bi mogla sa uspehom izvoditi nastava, kad bi sva ova deca bila u jednoj učionici, a i za zdravlje učeničko to ne bi bilo dobro, stoga je zavedena prekodnevna nastava. Preko dnevna nastava ne utiče štetno ni na nastavu ni na zdravlje učeničko, već ima svojih dobrih strana, zbog kojih ona ima sve više pristalica u pedagoškom svetu, a u mnogim školama i u Srbiji zavedena je.

U bihaćkim školama nema sedamnaest nastavnika, već svega dvanaest, od kojih su dva bila suvišna, i Vlada ih je htela prenesti.

Nu kako je jednoj učiteljici odobreno duže bolovanje, a jedan je učitelj poslat u Vrtoče na zamenjivanje bolesnog učitelja, to sada nema u Bihaću ni jednog nastavnika suvišnog.

Svi nastavnici osnovnih škola u Bihaću rade onoliko, koliko određuje dotični zakon i naredbe. U okružnoj oblasti u Bihaću, zbog obilnog posla dodeljena su dva nastavnika, a i ranije je bio dodeljivan najmanje po jedan nastavnik.

Za tim, preudešen je izvesan broj privatnih zgrada za škole, te se tako povećao broj osnovnih škola; a što još nisu za njih određeni nastavnici to je usled toga, što se nema dovoljan broj učiteljskih snaga.

Svršetkom ove školske godine svršiće učiteljsku školu poveći broj učiteljskih kandidata, i nadam se da će se u idućoj školskoj godini moći popuniti skoro sva prazna učiteljska mesta u Bosni.

Iz svega ovoga videćete, Gospodine Poslaniče, da su učiteljske snage u Bosni ipak pravilno raspoređene i da se o opštim interesima vodi račun na prvom mestu.

Nadajući se, da će te ovim odgovorom biti zadovoljni, molim vas Gospodine Poslaniče, da primite uverenje moga osobitog poštovanja.⁴⁸

Iz ovoga pisma ministra prosvjete može se vidjeti da je osnovno školstvo u Bosni i Hercegovini bilo u nadležnosti Zemaljske vlade. Također je evidentno da su se osnovne škole susretale sa mnogobrojnim problemima, prije svega smještajnim, materijalnim i kadrovskim.

---

48 AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546, *Interpelacija narodnog poslanika Džafera Kulenovića o zatvorenim školama u okrugu bihaćkom*, Sarajevo, 11. juna 1921. godine.

Nastavnici dolaze iz Srbije

Mnogi učitelji su napuštali Bosnu i Hercegovinu i odlazili u druge dijelove Kraljevine SHS gdje su imali bolje uvjete za rad, dok je jedan dio odlazio u penziju, a jedan napuštao struku. Ipak, najveći razlog smanjenja broja učitelja bio je udaja učiteljica za neučitelje.⁴⁹

Zbog navedenih razloga Pokrajinska uprava je zatražila od Ministarstava prosvjete da pošalje iz Srbije 50 učitelja u Bosnu i Hercegovinu. Istaknuto je da treba poslati muškarce jer bi od njih bila dvostruka korist:

(...) *prvo što se oni mogu prilagoditi i najtežim klimatskim i terenskim prilikama, a drugo što su oni oprobaniji radnici na nacionalno-kulturnom polju. Osim toga, ova pokrajina ima znatno veći broj učiteljica od učitelja (...).*⁵⁰

Nastavnici iz Srbije bili su potrebni zbog rada na “nacionalno-kulturnom polju”, odnosno na realiziranju ciljeva vladajuće političke elite na području Bosne i Hercegovine.

Pitanje udžbenika i jezika

Važno pitanje koje se ticalo rada u osnovnim i srednjim školama Bosne i Hercegovine bilo je pitanje udžbenika. Vlasti su kroz udžbenike nastojale da provode školsku politiku koja je bila u skladu sa zvaničnom državnom politikom.

Posebnu pažnju vlasti su posvećivale jeziku i pismu, te su s toga odmah nakon povlačenja austro-ugarske uprave iz Bosne i Hercegovine donijele *Zakon o zvaničnom jeziku i pismu*⁵¹, a 19. novembra 1918. godine i naredbu kojom se izdaje popis štiva u čitankama za hrvatski ili srpski jezik i u udžbenicima za njemački jezik, koje treba kod izvođenja nastave mimoći.⁵²

Zemaljska vlada je 19. novembra 1918. godine donijela naredbu o uvođenju cirilice u sve osnovne škole u Bosni i Hercegovini:

49 Po *Zakonu o pravnim odnosašima učiteljstva narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini* od 29. marta 1913. godine (član 28), učiteljica koja se uda za neučitelja smatra se da je dala ostavku na učiteljsku službu. U toku godine dešavalo se da po 40 učiteljica na taj način ostane bez službe. AJ, fond 66, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546, *Popunjene učiteljske mjesta u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 30. oktobra 1923. godine; *Školski glasnik za 1913. godinu*, Sarajevo 1913, 115.

50 AJ, fond 66, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546, *Popunjene učiteljske mjesta u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 30. oktobra 1923. godine.

51 Vlada Narodnoga vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca za Bosnu i Hercegovinu je 3. novembra 1918. donijela *Zakon o zvaničnom jeziku i pismu* u nastavi, a 19. novembra 1918. godine naredbu o provođenju toga zakona. Prema članu 1. navedenoga zakona zvanični jezik u Bosni i Hercegovini je srpski ili hrvatski. Time je promijenjen raniji naziv jezika ‘srpskohrvatski’. Vlada je istakla da je time željela da učeniku omogući da nastavni jezik naziva srpski ili hrvatski, te da se jednim ili drugim imenom jezika služi i u školi. *Školski glasnik za 1919. godinu*, 4.

52 *Školski glasnik za 1919. godinu*, 6.

(...) *Budući da zasad nema potrebnih knjiga štampanih cirilicom, u ovoj školskoj godini nastaviće se već započeto učenje cirilice (...) Djeca koja u ovoj školskoj godini pohađaju II, III. i IV. godište, treba da uče cirilicu odmah, čim škola dobije ovu naredbu.*⁵³

Svim narodnim, privatnim i konfesijskim školama u Bosni i Hercegovini 23. novembra 1919. godine bilo je naređeno da iz čitanki ukloni sliku cara i kralja Karla. Za taj posao bili su zaduženi učitelji, koji su izvan školskoga vremena trebali spaliti navedene slike. Osim toga, iz čitanki je brisano sve ono što je podsjećalo na austro-ugarsku upravu u Bosni i Hercegovini.⁵⁴

Novu naredbu o čitankama za osnovne škole u školskoj 1919/20. godini Zemaljska vlada je izdala 18. augusta 1919. godine U naredbi se tražilo da u svim osnovnim školama sa srpskim ili hrvatskim nastavnim jezikom djeca u prvome razredu uče samo cirilicu ili latinicu. U školama koje pohađaju samo djeca pravoslavne vjere trebalo je da se u prvome razredu uči cirilica, a u školama koje polaze samo djeca katoličke vjeroispovijesti, latinica. Zemaljska vlada je predviđela da se u školama koje pohađaju djeca raznih vjera zatraži izjava od roditelja ili staratelja o tome koje pismo prvo treba da uče njihova djeca u prvome razredu. Nakon provedene ankete među roditeljima ili starateljima upravitelj škole je odlučivao koje će pismo učenici prvo učiti.⁵⁵

Plate učitelja

U Bosni i Hercegovini su postojale dvije kategorije narodnih učitelja: učitelji osnovnih i učitelji viših narodnih škola. Ovakva podjela učitelja izvršena je u vrijeme austro-ugarske uprave.⁵⁶

Osnovna godišnja plaća učitelja osnovnih narodnih škola bila je 1.400 kruna, a viših narodnih škola 2.000 kruna. Plaća narodnih učitelja osnovnih škola na kraju njihove karijere (sa 33 i više godina radnoga staža) iznosila je 3.400 kruna, a učitelja viših narodnih škola 4.100 kruna.⁵⁷ Bilo je primjera da su udate učiteljice dobijale samo 50% aktivitetnog doplatka.⁵⁸

53 Vlada Narodnog vijeća SHS je 18. novembra 1918. godine izdala naredbu o uvođenju cirilice u osnovne škole. *Školski glasnik za 1919. godinu*, 2.

54 AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546, *Čitanke za osnovne škole. Upotreba prema novim prilikama*, Sarajevo, 23. novembra 1919. godine.

55 AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546, *Čitanke za osnovne škole u Bosni i Hercegovini-cirilica i latinica*, Sarajevo, 18. augusta 1919. godine.

56 Položaj učitelja bio je reguliran *Zakonom o pravnim odnosačima narodnih učitelja u Bosni i Hercegovini* od 29. marta 1913. godine. AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu prosvjete Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, *Uređenje beriva nastavnicima narodnih škola*, Sarajevo, 7. novembra 1919. godine.

57 AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu prosvjete Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, *Uređenje beriva nastavnicima narodnih škola*, Sarajevo, 7. novembra 1919. godine.

58 Početna plaća (adjutum) namjesnih nastavnika osnovnih škola bez položenog stručnog ispita u

Novim zakonom od 23. jula 1919. godine povišene su plaće učitelja osnovnih škola tako da su se one kretale od 2.400 (prva kategorija) do 5.400 dinara (jedanaesta kategorija). U isto vrijeme cijene su, u odnosu na plaće, bile dosta visoke.⁵⁹

Zaključak

Ulaskom Bosne i Hercegovine u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca desile su se mnogobrojne promjene u organizaciji i radu osnovnih i srednjih škola. Te promjene su se odvijale postepeno iz godine u godinu. Vladajuće političke elite su preko škola ostvarivale svoje političke, nacionalne, ekonomske, obrazovne i kulturne ciljeve. Osnovne i srednje škole susretale su se sa mnogobrojnim problemima, prije svega smještajnim, materijalnim i kadrovskim. Broj škola, učenika i nastavnika se vremenom povećavao. U periodu od 1918. do 1922. godine broj osnovnih škola u Bosni i Hercegovini povećan je sa 426 na 525, a gimnazija sa 7 na 15. Broj učenika osnovnih škola se povećao sa 48.909 na 66.534, a broj nastavnika sa 1.016 na 1.181. Osnovne i srednje škole su pohađali učenici svih konfesija koje su živjele u Bosni i Hercegovini. U nastavnim planovima i programima uklanjeni su sadržaji čiji su odgojni ciljevi bili u skladu sa interesima austro-ugarskog režima, a isticana je odanost srpskoj vladajućoj dinastiji Karađorđevića. Vladajuća elita širila je ideju o "jednom troimenom narodu", nastojeći da stvari jedinstven politički, ekonomski, obrazovni i kulturni prostor. U grupi nacionalnih predmeta (istorija, geografija, srpski ili hrvatski jezik) izvršene su značajne promjene, tako što je akcenat stavljen na historiju i geografiju Srba, Hrvata i Slovenaca, a za školsku lektiru su propisana djela iz srpske, hrvatske ili slovenačke književnosti. Najveći broj užbenika pisali su autori iz Hrvatske i Srbije, dok je samo mali broj bio iz Bosne i Hercegovine. Posebnu pažnju vlasti su posvećivale jeziku i pismu, te su s toga odmah nakon povlačenja austro-ugarske

---

periodu austro-ugarske uprave iznosila je 1.200 kruna, a za nastavnike sa položenim stručnim ispitom 1.400 kruna. Početkom Prvog svjetskog rata nastavnicima je uvećan iznos plaće za 200 kruna godišnje zbog skupoće, a nakon završetka rata taj iznos je zadržan i dalje. Takav doplatak (tzv. ratni doplatak) imali su i ostali državni "zvaničnici", pa nastavnici u tome pogledu nisu predstavljali izuzetak. Početna plaća "pravih" učitelja i učiteljica u osnovnim školama iznosila je 1.400 kruna, a aktivitetni doplatak (koji se djelomično računao u mirovinu) iznosio je 550 kruna, od kojega se odbijalo 60% ako je nastavnik koristio potpuno besplatno stan. Nekada je aktivitetni doplatak mogao da iznosi 700 – 850 kruna godišnje, što je zavisilo od godina radnog staža. ABiH, fond ZVS2, kutija 46, šifra 67/120/29, *Izveštaj Zemaljske vlade o školstvu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 4. 6. 1919.

59 Da bi se lakše i bolje mogla da razumije visina plaće nastavnika donosimo cijene nekih osnovnih životnih potrebština na dan 5. jula 1920. godine: Grah 7 kruna (1 dinar = 4 krune), grašak 5 kruna, patlidžan crveni 14 kruna, crveni luk 4 krune, trešnje 3 krune, višnje 6 kruna itd. *Narodno Jedinstvo*, br. 134, ponedjeljak 5. jula, Sarajevo 1920., 3. Osim navedenih cijena proizvoda, radi lakšeg razumijevanja visine plaće nastavnika donosimo i cijene nekih odjevnih artikala na dan 23. jula 1920. godine: Kompletno odijelo 2.250 kruna, zimski kaput 2.125 kruna, hlače 443 krune. *Narodno Jedinstvo*, br. 147, petak 23. juli, Sarajevo 1920., 2.

uprave iz Bosne i Hercegovine donijele *Zakon o zvaničnom jeziku i pismu*. Zvanični jezik bio je srpski ili hrvatski, umjesto ranijeg naziva srpskohrvatski. Osim toga, naredbom Zemaljske vlade uvedena je čirilica u sve osnovne škole u Bosni i Hercegovini. Plaća učitelja osnovnih škola kretale su se od 2.400 (prva kategorija) do 5.400 dinara (jedanaesta kategorija). Godišnja plaća profesora iznosila je 2.400-6.000 dinara, a direktora škole 6.000-7.000 dinara.

Summary

With the entry of Bosnia and Herzegovina into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, there have been many changes in the organization and work of primary and secondary schools. These changes took place gradually from year to year. The ruling political elites realized their political, national, economic, educational and cultural goals through schools. Elementary and secondary schools met many problems, primarily accommodation, material and human resources. The number of schools, students and teachers increased over time. In the period from 1918 to 1922, the number of elementary schools in Bosnia and Herzegovina increased from 426 to 525, and from gymnasium from 7 to 15. The number of elementary school students increased from 48,909 to 66,534, and the number of teachers from 1,016 to 1,181. Primary and secondary schools were attended by students of all the confessions that lived in Bosnia and Herzegovina. Curricula and contents have been removed in the curricula whose educational goals were in line with the interests of the Austro-Hungarian regime, and the commitment to the Serbian ruling dynasty of Karađorđević was emphasized. The ruling elite spread the idea of a "one-tribe nation", striving to create a unique political, economic, educational and cultural space. Significant changes have been made in the group of national subjects (history, geography, Serbian or Croatian language), with emphasis on the history and geography of Serbs, Croats and Slovenians, and works for Serbian school, literature in literature, literature and literature from the Serbian, Croatian or Slovenian literature. The largest number of workbooks were written by authors from Croatia and Serbia, while only a small number were from Bosnia and Herzegovina. Special attention was paid by the authorities to the language and script, and immediately after the withdrawal of the Austro-Hungarian administration from Bosnia and Herzegovina, the Law on the official language and script was passed. The official language was Serbian or Croatian, instead of the former Serbian-Croatian name. In addition, by the order of the State Government, a Cyrillic script was introduced into all elementary schools in Bosnia and Herzegovina. Salaries of elementary school teachers ranged from 2,400 (first category) to 5,400 dinars (eleventh categories). The annual salaries of professors amounted to 2,400-6,000 dinars, while the school principal was 6,000-7,000 dinars.

ALIJA AVDOVIĆ – BORAC ZA SLOBODU I RAVNOPRAVNOST

Apstrakt: Na prostoru današnje Republike Makedonije vijekovima žive ljudi različitih naroda, religija i kultura. Različite države i uprave, ali i narodi koji su uvijek stremili ka prosperitetnoj državi u kojoj bi svi imali potpunu slobodu, jednostavno jednake mogućnosti, prava i obaveze. Sa tom ideologijom rađale su se i umirale generacije makedonskih građana. U periodu između dva svjetska rata živjeti u Vardarskom dijelu Makedonije u Kraljevini Jugoslavije nije bilo nimalo lako. U uslovima kada vlasti ne priznaju postojanje Makedonaca, ali i Bošnjaka, koji osim na prostorima historijske Bosne žive na svim prostorima Kraljevine Jugoslavije, još više se intenzivira borba za slobodu i jednakost svih naroda koji žive u njoj. Ova borba za očuvanje i izgradnju nacionalnog identiteta imala je i revolucionaran socio-ekonomski karakter, jer je težila ukidanju klasne dominacije nad najvećim dijelom stanovništva. Nosioc ove borbe bila je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Makedonci i Bošnjaci su u ovom pokretu vidjeli šansu za ostvarenje svojih težnji za izgradnju države u kojoj bi bili ravnopravni sa ostalim narodima tadašnje Jugoslavije. U Vardarskom dijelu Makedonije, nosioci ove ideologije i revolucionarnog pokreta pored Makedonaca, bili su i Bošnjaci. Jedan od prvih i najznačajnijih makedonskih revolucionara bio je Bošnjak, Alija Avdović. Svoju aktivnost započinje od najranijih dana organiziranog komunističkog pokreta u Vardarskom dijelu Makedonije. Bolje reći, jedan je od osnivača pokreta, kada u proljeću 1933. godine se formira Pokrajinski Komitet (PK) KPJ za Makedoniju. Vjerujući da je Jugoslavija moguća samo kao zajednica ravnopravnih naroda, ali i kao zajednica u kojoj nema klasne dominacije Alija Avdović aktivno radi na podizanju svijesti i stvaranju revolucionarnih celija koje će omogućiti realizaciju ove ideje. Zbog čega je gonjen, osuđivan i zatvaran, ali ništa ga nije pokolebalo u ovoj borbi. U naletu fašizma kada je okupirana Kraljevina Jugoslavija, a pokret prerastao u jedinstveni oružani otpor za slobodu buduće zajedničke države ravnopravnih naroda, njegov rad je dobio na intenzitetu. Nove fašističke vlasti su nastojale da sve značajnije revolucionare uhapse i likvidiraju. U augustu 1941. godine uhapšen je, a zatim i strijeljan čime je prekinut jedan mlađi život, ali čiji rad i ideje su produžile da žive i djelomično se realizuju u antifašističkoj borbi i stvaranju nove jugoslovenske države.

Ključne riječi: Alija Avdović, Makedonija, Bošnjaci, KPJ, revolucioni rad, Hasanbegovo, fašističke vlasti.

ALIJA AVDOVIC – A FIGHTER FOR FREEDOM AND EQUALITY

Abstract: On the territory of today's Republic of Macedonia, people of different nations, religions and cultures live for centuries. Different states and administrations, but also peoples who have always strived for a prosperous state in which everyone would have complete freedom, simply equal opportunities, rights and obligations. With this ideology, the generations of Macedonian citizens were born and died. In the period between the two world wars living in the Vardar part of Macedonia in the Kingdom of Yugoslavia was not easy. In the conditions when the authorities do not recognize the existence of Macedonians, but also Bosniaks, who, except in the territory of historical Bosnia, live in all parts of the Kingdom of Yugoslavia, the struggle for freedom and equality of all peoples living in it is intensified even more. This struggle for the preservation and building of a national identity had a revolutionary socio-economic character, as it sought to abolish class domination over most of the population. The bearer of this struggle was the Communist Party of Yugoslavia (CPY). In this movement, Macedonians and Bosnians saw a chance to realize their aspirations to build a state in which they would be equal to other nations of former Yugoslavia. In the Vardar region of Macedonia, the bearers of this ideology and the revolutionary movement alongside the Macedonians were also Bosniaks. One of the first and most important Macedonian revolutionaries was a Bosniak Alija Avdovic. It starts its activity from the earliest days of the organized communist movement in Vardar Macedonia. Better to say, one of the founders of the movement, when in the spring of 1933, the Provincial Committee (PK) of the CPY for Macedonia is formed. Believing that Yugoslavia is possible only as a community of equal peoples, but also as a community in which there is no class domination, Alija Avdovic is actively working on raising awareness and creating revolutionary cells that will enable the realization of this idea. Why he was driven, convicted, and imprisoned. But nothing has crushed him in this fight. In the onslaught of fascism when the Kingdom of Yugoslavia was occupied, and the movement grew into a unified armed resistance to the freedom of the future common state of equal peoples, its work was gaining in intensity. The new fascist authorities have tried to arrest and destroy all the more significant revolutionaries. In August 1941, he was arrested and then shot by a young life, but whose work and ideas were extended to live and partially realized in the anti-fascist struggle and the creation of a new Yugoslav state.

Key words: Alija Avdovic, Macedonia, Bosniaks, CPY, revolutionary work, Hasanbegovo, fascist authorities

Porijeklo i doseljavanje u Makedoniju

Odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine, Bosna je protiv volje njenog stanovništva dodijeljena Austro-Ugarskoj, a legalizovane su i granice novih država koje su izvršile genocid i protjerivanje muslimana različnog etničkog porijekla. I pored oružane odbrane i borbe, Bosna je okupirana. Nakon okupacije u strahu od novih vlasti veliki broj stanovništva, prvenstveno Bošnjaka, islamske vjere migrira prema Osmanskoj državi.¹

U Makedoniji, sa većom skupinom hercegovačkih muhadžira se doseljavaju i preci velikog bošnjačkog i makedonskog revolucionara Alije Avdovića. Oni se najprije naseljavaju u Skoplju, na desnom brijezu rijeke Vardar u takozvanoj Muhadžir mahali. Tu su živjeli oko dvije godine, dok na njihov zahtjev nisu dobili zemlju nadomak Skoplja, tačnije u Hasanbegovu, mjestu udaljenom nekoliko kilometara sjeveroistočno od grada. U 1881. godini u augustu mjesecu dodijeljene su prve parcele. Građevinske parcele bile su planski raspoređene po dužini glavnog puta iz Skoplja prema Stajkovcima sa obje njegove strane. Za kratak period u Hasanbegovo se doselilo 79 domaćinstava pretežno iz šire okoline Nikšića, Gackog i Bileće.² Odluku o napuštanju rodnog ognjišta, put i cijeli proces doseljavanja i naseljavanja predvodio je imam iz sela Nudo³ Abdulah Bijedić, djed Alije Avdovića. Ostavljena je i parcela za izgradnju džamije do glavnog puta u centru sela, za čiju izgradnju je on također najzaslužniji. Kao i u selu Nudu, Abdulah je bio imam novoizgrađene džamije do svoje smrti, nakon čega je i ukopan u dvorištu džamije. Ispred te džamije je i danas jedino Abdulahov mezar, koja na žalost ne nosi njegovo ime, niti vjernici, većinom Albanci znaju za ovu historijsku činjenicu i pored natpisa na nišanu.⁴ Na prednjem nišanu je natpis na osmanskom jeziku i pismu, a na zadnjem nišanu je transkripcija na turskom jeziku i pismu.⁵ Kao i Abdulah, njegov sin Mumin je preuzeo dužnost imama seoske džamije.

1 Samo u Makedoniju tokom 1878. došlo je oko 60.000 porodica, a u sljedećoj 1879. u Skopskom, Bitoljskom i Solunskom vilajetu je bilo oko 200.000 muhadžira, a samo u gradu Skoplju 1880. bilo je više od 8.000 muhadžira, od kojih više od 2.000 su bili Bošnjaci. Opširnije u: Зеќир Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век, со посебен акцент на културата и просветата*, БКЗ, Скопје 2013, 102-106. (dalje: З. Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век*).

2 Džemail Mehmedović i dr, Muhadžer u Hasanbegovu, *Бошњаците на Балканот: зб. на трудови од Меѓународниот научен симпозиум, Друштво за уметност и наука*, Скопје 2003, 204-206. (dalje: Dž. Mehmedović i dr, *Muhadžer u Hasanbegovu*).

3 Danas Nudo je naselje u opštini Nikšić u Crnoj Gori neposredno do granice sa Bosnom i Hercegovinom i na samo dvadesetak kilometara od Dubrovnika. Abdulah Bijedić je bio posljednji imam džamije u Nudu, a nakon odlaska Bijedića, selo Nudo i okolinu napuštaju svi ostali Bošnjaci muslimani.

4 *Alija Avdović - Crtice iz privatnog života po kazivanju Šukrije Avdovića*, (Zapisao: Erol Avdović). Poslato autoru ovog rada 5.11.2017.

5 U prijevodu: „On (Allah) je vječni. Pokojan i oskudan za milost twoju muhadžir iz Hercegovine, imam džamije u Hasanbegovu Gazi Abdulah sin Abdul Mumina 1320. po hidžri. Za njegovu dušu El-Fatiha.”

Abdulah je bio jako cijenjen i ugledan čovjek, a njegove sinove mještani i džemtlije su nazivali Abdovi ili Avdovi⁶ (po ocu). Tako su Avdovići iz Hasanbegova dobili prezime po svom ocu/djedu Abdulahu (Avdi) Bijediću iz Nuda u Hercegovini. Bijedići su autohtonji stanovnici Hercegovine. U Hercegovini je veliki procenat prezimena autohtonog stanovništva ostao nepromijenjen i nakon prihvatanja islama. Takav je slučaj i sa prezimenom Bijedić. Prije naseljavanja u selo Nudo, Bijedići su živjeli u Risnu u Boki, dok Risan nije 1684. godine pao u mletačke ruke. Preselili su se u selo Nudo koji je tada činio dio Korjenića. Osim Bijedića glavni dio bošnjačkih rodova (prezimena) koji su živjeli na području Boke Kotorske i okoline do početka 18. stoljeća je raseljen.⁷ Interesantan je i podatak da je iz istog bratstva iz Nuda porijeklom i Džemal Bijedić (1917-1977), bliski Titov saradnik, nekadašnji Predsjednik Bosne i Hercegovine i Premijer SFRJ, čiji je cukundjed Meša Bijedić bio jedan od najbogatijih u Nudu.⁸

Abdulah je imao tri sina: Ibrahima, Mumina i Hašima. Njegov sin Mumin je otac Alije Avdovića, koji se rodio u Nudu i kao dvomjesečna beba preživio dio teškog puta muhadžira do Makedonije.⁹ Muminova majka je porijeklom od Bilalovića.¹⁰ Mumin je iz dva braka imao djecu: Avdiju, Aliju, Zejnu (iz prvog braka), Sadiju, Šukriju, Fatimu, Ajšu i Mustafu (iz drugog braka).¹¹ Alijina majka se zvala Nedžiba, djevojačko prezime joj je Fazljević.¹²

Hercegovački muhadžiri su u ovom selu počeli obrađivati zemlju na svoj način, ali su već druge godine morali da od toga odustanu, i da se priviknu na način rada skopskih seljaka. Muhadžiri su i kuće pravili po hercegovačkom tipu, ali u nedostatku kamena, od čerpića i sa krovom od keramide. Napustili su i staru hercegovačku nošnju i prihvatali "tursku".¹³ Prilagođavanje muhadžira u novonastalim uslovima je išlo veoma sporo i teško. Klimatske prilike, ekstremne temperaturne razlike, a prije svega visoke temperature i velika vlažnost vazduha u toku ljeta, kao i okolne močvare i primitivni irrigacioni sistem samo su otežavali njihovu situaciju. Novi način života i rada, nove poljoprivredne kulture, ishrana, loše snabdijevanje vodom za piće, velika količina prašine u selu, bez adekvatnih

6 Pravo ime je Abdulah, ali veoma često zbog izgovora se upotrebljava i Avdulah, odnosno nadimak Abdo tj. Avdo na prostorima nekadašnje jugoslovenske države.

7 Senadin Lavić, Pusti krajolici: bošnjačka prezimena (rodovi) u povijesnom i prostornom kontekstu istočne Bosne i Hercegovine, *Godišnjak BZK Preporod*, br. VIII, Sarajevo 2008, 46, 48, 50; Ime i biće o bošnjačkim prezimenima – Socioantroponijski pristup, *Bošnjačka pismohrana*, br. 28-31, svezak 9, Zagreb 2009/2010, 4; Hrvatija Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Islamski centar, Mostar 1997, 175.

8 Risto Milićević, *Hercegovačka prezimena*, Svet knjige, Beograd 2005, 235-236.

9 Alija Avdović - Crtice iz privatnog života po kazivanju Šukrije Avdovića..., 5.11.2017.

10 Isto.

11 Isto.

12 ДОИНИ, *Оптужница и приодружен материјал за десет комунисти од Македонија*, ДТ бр. 2380 од 20.IV.1935, Београд, Фонд Неџат Јашар (Ф. НЈ), К-2, III, 5350/94/140, 4.

13 Safet Bandžović, Bosanskohercegovački muhadžiri u Makedoniji (1878-1912), *Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe*, br. 15-16, Arhiv Hercegovine Mostar, Mostar 2003, 107-108.

higijenskih uslova bili su razlog za pojavu velikog broja oboljenja, a najviše malarije.¹⁴ Velika smrtnost porodica bila je velika prijetnja za egzistenciju. Neki navode da je u Hasanbegovu nakon dolaska oko pola stanovništva umrlo od have i malarije.¹⁵ Bošnjaci iz Hasanbegova su čak i pisali molbu do Mutesarifa Skoplja. Tražili su da budu iseljeni iz Hasanbegova u Novi Pazar, jer se ne mogu adaptirati klimatskim uslovima. Njihova molba je proslijedena Muhadžirskoj komisiji koja je odbila zahtjev, sa napomenom da se stnovništvu Hasanbegova obezbijedi ljekar koji će liječiti i obilaziti bolesnike.¹⁶ U jednom Izvještaju skopske opštine do Okolijske uprave od 4.9.1883. godine se ukazuje na pojavu malarije u Hasanbegovu, gdje je bolovalo oko 300 lica.¹⁷ Ni kasniji period nije donio ništa dobro. Balkanski ratovi su ostavili pustoš, a period iseljavanja produžio. U takvim uslovima rastao je Mumin i stvarao porodici uslove za život.

Djetinjstvo, obrazovanje i život u Hasanbegovu

Alija Avdović je rođen 15.7.1912. godine u Hasanbegovu. U vrijeme kada su se uveliko pripremali ratovi balkanskih saveznika protiv Osmanske države za osvajanje i podjelu Makedonije. Nakon ratova i formiranja Kraljevine Jugoslavije, oni koji su ostali u Hasanbegovu su nastavili sa napuštanjem zemlje, kuća i imetka, čak i bez prodaje. Napuštenu zemlju su naseljavali Srbi i Crnogorci, a ovi doseljenici u Hasanbegovu često su vršili politički pritisak na Bošnjake, kako bi ih pridobili kao „zemljake“ sa ciljem da im posluže kao glasačka mašina u vrijeme lokalnih ili parlamentarnih izbora. Minimalna zarada od poljoprivrede jednostavno je primorala da djeca budu uključena u seosku proizvodnju. Roditelji iz Hasanbegova nisu mogli izdvojiti sredstva za dalje školovanje svoje djece u srednjim ili višim školama u gradu¹⁸ u periodu između dva svjetska rata.¹⁹ Kao i ostale porodice, pored toga što je Mumin bio imam seoske džamije, njegova porodica bavila se poljoprivredom. Alija Avdović je od najranijih godina radio na njivama skopske kotline. Kao mladić, upravo u toku ljetnih radova na polju, mu je, tada vjerovatno prva i ne tako sofisticirana mašina za poljske radove u nesretnom slučaju odsjekla nogu.²⁰ To ga je naravno fizički inhibiralo do kraja života, ali se on prema kazivanju članova njegove obitelji stocički držao i nikada mu nije falilo životnog entuzijazma, iako

---

14 З. Рамчиловик, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век*, 45.

15 Миленко С. Филиповић, *Бошњаци у околини Скопља, Преглед*, књ. VII, Год. V, Сарајево 1931, 264.

16 ДАРМ, *Решение од 19.09.1883. год. од Мухаджирската Комисија*, Ф.875, К-4, 63/63.

17 *Isto*, 9/9.

18 Džemail Mehmedović veoma slikovito opisuje mogućnosti za školovanje i visoku školarinu, koja je u tom periodu iznosila oko 1.000 dinara mjesечно, sa kojim parama su mogla da se kupe dva dobra vola, a za jednu godinu i do 12.000 dinara. Ili trebalo je prodati 1.500 kg duhana za školovanje jednog učenika. (Dž. Mehmedović i dr, *Muhadžer u Hasanbegovu*, 216).

19 Dž. Mehmedović i dr, *Muhadžer u Hasanbegovu*, 213.

20 *Alija Avdović - Crtice iz privatnog života po kazivanju Šukrije Avdovića...*, 5.11.2017.

se stalno morao služiti štakama, stalno je bio u pokretu.²¹ Težak položaj Bošnjaka je stavio u zadnji plan školovanje njihove djece. Imam Mumin je školovao svoga sina Aliju. Nakon osnovne škole, Alija produžava školovanje u Velikoj Medresi u Skoplju. Iz Hasanbegova osim Alije u prvoj generaciji Medrese učio je i Omer Avdović, tačnije u školskoj 1925/1926.

Alija je bio veoma inteligentan i dobar učenik. Osobito veliki talent Alija je pokazivao za jezike: osim bosanskog i makedonskog, govorio je i turski i albanski, a vrlo dobro je vladao arapskim, njemačkim, ruskim, te je učio i francuski jezik. Kao i drugi intelektualci njegovog vremena poznavao je dobro antičku filozofiju, evropsku književnost, razvijajući enciklopedijski duh.²² Pisao je priče i poeziju, a njegove pjesme su objavljivane u školskim časopisima, kao što je „Almanah“ – časopis srednjoškolske družine Sandžaka, Kosova i Makedonije i „Vesnik“ – književni list pitomaca Velike Medrese Kralja Aleksandra I.

Poznato je bilo Alijino tradicionalno poznavanje islama, jer je poticao iz takve (imamske) porodice. Još tada gajio je ideje otvorenog, a ne nazadnog islama. Često je citirao ajete iz Kur’ana, uvijek potencirajući da je muslimanska Sveta knjiga kao i Islam – poslat cijelom svijetu (čovječanstvu), a ne samo vjernicima (ili pojedinim nacijama), tako je često govorio i njegov brat Šukrija Avdović, koji je zapravo citirao svog brata Aliju.²³

Velika Medresa bila je zamišljena kao klasična gimnazija i zbog toga često bila na udaru islamske uleme. Činjenica je da su vlasti u ovoj školi planirale pripremu kadrova, tačnije imama koji će djelovati na „buđenje nacionalne svijesti u potkrepi vladajuće velikosrpske politike.“²⁴ Ali sve aktivnosti u školi umjesto da razvijaju novu muslimansku elitu koja bi bila lojalna državi, sa novim znanjem je razvila svijest Bošnjaka za ravnopravnost i slobodu, a sa time se rađao i revolucionarni pokret i ideja za promjenu sistema zasnovanim na jednakosti i slobodi svih jugoslovenskih naroda. Smatram da osim znanja, koje otvara i nove vidike, upravo aktivnost Alije Avdovića je predodredila i ideološki smjer mladih ljudi medrese, prvenstveno Bošnjaka iz Sandžaka za dalje njihovo djelovanje širom Jugoslavije.

Revoluciono djelovanje

Alija Avdović veoma rano je uvidio nepravde sistema i države u kojoj je živio. Kao što ga je životno iskustvo naučilo, ali i literatura, osobito filozofska djela koja je čitao omogućila su mu da svoje kritičke stavove javno iznosi svojim vršnjacima, ali i studentima. Bio je jedan od osnovopoložnika marksističkog učenja

21 *Isto.*

22 *Isto.*

23 Intervju: Erol Avdović, 5.11.2017.

24 Марија Јовановиќ, *Просветно-политичките прилики во Вардарска Македонија (1918-1929)*, Студентски збор, Скопје 1983, 246.

u školi i gradu. Surađivao je sa književnicima i komunistima Đorđem Jovanovićem i Radovanom Zogovićem, koji su tada bili studenti na Filozofskom fakultetu.²⁵ Osobito sa Jovanovićem, kojem su roditelji živjeli u Hasanbegovu. Avdović se sa njime sprijateljio i sa njim razmijenjivao marksističku i drugu socijalističku literaturu i donosio je drugovima u Velikoj Medresi. Uprava Medrese i policija doznali su o ovoj lektiri medresanata. U internatu i učionicama izvršen je opšti pretres, kada je pronađeno više knjiga, Komunistički manifest i brošure o radu i radničkoj klasi. Alija Avdović je više puta dobijao ukore od strane uprave škole, ali ovog puta zajedno sa Rifatom Burdžovićem i Hivzijom Sulejmanijem biva isključen iz škole. Ipak, na inicijativu direktora škole Ahmeda Mehmedbašića, nakon mjesec dana odukom Ministarstva prosvjete učenici su bili vraćeni u školu.

Velika Medresa je postala žarište revolucionarnog pokreta u Skoplju i regionu, a u daljem periodu veliki dio nekadašnjih učenika je učestvovao u revolucionarnim aktivnostima, kao i u oružanoj borbi za oslobođenje i izgradnju nove Jugoslavije u kojoj bi Bošnjaci imali svoju državu, odnosno republiku.²⁶ Prema, nekadašnjem medresantu Mustafi Memiću, u Narodnooslobodilačkom ratu (NOB) učestvovalo je više od 180 učenika Velike Medrese.²⁷ Čudno zvuči, ali u narodu je bila poznata rečenica: "Ko hoće da bude Veliki komunista, neka uči u Velikoj medresi".

Revolucionarni rad Alije Avdovića i pored slabe organizacije komunističkog pokreta u Makedoniji se još više intenzivirao. Maturira u 1933. godine i upisuje Filozofski fakultet u Skoplju. Iste godine postaje član Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Ova 1933. godina je veoma važna za Makedoniju. Tada je formiran Pokrajinski komitet (PK) KPJ za Makedoiju, što predstavlja prvi organizacioni oblik partije koja je zajedno sa ostalim narodima priznala i makedonski narod na ravnopravnim osnovama sa drugim narodima u okviru buduće zajedničke države. Član ovog prvog PK KPJ za Makedoniju bio je i Alija

---

25 3. Рамчиловик, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век*, 208.

26 Najznačajnija imena revolucionarne omladine Velike Medrese poginulih u NOB-u pored Alije Avdovića (1912–1941) su: Ibrahim Halimić (Skoplje, 1916–1945), Rifat Burđuvić Tršo (Bijelo Polje, 1913–1942), Bećo Bašić (Berzojevice/Plav, 1918–1944), Izet Čavić (Sjenica, 1917–1942), Rašid Dedović (Kosovska Mitrovica, 1916–1943), Salko Aković (Pljevlje, 1918–1942), Haso Bajraktarević (Bogajiće/Plav, 1913–1945), Zenun Hasković (Novi Pazar, 1915–1943), Mahmut Hadrović (Berane, 1915–1943), Bajram Kurtagić (Rožaje, ? –1942), Jakub Kubur (Pljevlje, 1915–1942), Hasan Mujagić (Sjenica, 1912–1944), Adem Mulaosmanović (Priboj, 1916–1942), Šemso Mujčinović (Sjenica, 1920–1944), Džafer Nikočević (Gusinje, 1923–1944), Mustafa Pećanin (Rožaje, 1914–1944), Emin Redžepagić (Plav, 1919–1942), Ibrahim Redžepagić (Plav, 1922–1943), Jusuf Redžepagić (Plav, 1920–1944), Hajro Šahmanović (Plav, 1914–1943). (ДАРМ, ПО Скопје, Ф. Градско поглаварство, сиг. 6.1.26 66/202–240).

27 Od njih poginulo je 36, od kojih 26 su bili članovi KPJ, a 6 članovi Saveza Komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), za ostale ne zna se tačno. Trojica su proglašeni za narodne heroje, a od preživelih 15 medresanata je dobilo Partizansku spomenicu. Mustafa Memić, *Velika Medresa i njeni učenici u revolucionarnom pokretu*, IPZRO Fonografika, Skopje 1984, 154. (dalje: M. Memić, *Velika Medresa i njeni učenici u revolucionarnom pokretu*).

Avdović.²⁸ On je bio veoma aktivan kod mladih. Zajedno sa Hivzijom Ćatovićem i Borislavom Todorovićem u aprilu 1934. godine osnovali su „Srednjoškolski komunistički komitet“ u Skoplju.²⁹ Okupljali mlade, držali predavanja, štampali letke, koje su rasturali u srednjim školama i u njima razvili tokom 1934. godine vrlo intenzivnu i široku aktivnost. Nakon raznih provala i akcija od strane vlasti dolazi do prekida veza sa KPJ-u. Zbog toga u Skoplje dolazi Anton Kolendić iz Zagreba, sa zadatkom da obnovi veze i partijsko rukovodstvo u Makedoniji. Pored, Alije, još jedan Bošnjak, tačnije Hivzija Ćatović postaje dio privremenog PK KPJ-u za Makedoniju. Ponovo se uspostavljaju veze sa KPJ i otpočinju pripreme za održavanje pokrajinske partijske konferencije. Najuži krug privremenog partijskog rukovodstva činili su: A. Kolendić, S. Gigov, D. Popović, B. Todorović, A. Avdović i M. Bogdanov.³⁰ Preživjeli aktivisti i borci iz Makedonije smatraju da su Alija Avdović i Hivzija Ćatović jedni od najzaslužnijih za razvoj revolucionarnih aktivnosti među omladinom u Skoplju.³¹ I pored svih činjenica, njihove zasluge nikada nisu adekvatno priznate od strane novoformirane države predvođene od KPJ za čije ideale su se borili i dali svoje živote.

U prvoj polovini decembra 1934. godine vlasti su preuzele intenzivne mjere za uništenje komunističkog pokreta u Makedoniji. Uhapšeni, a zatim 20.4.1935. godine od državnog tužioca optuženi su: Kolendić Anton, Ćatović Hivzija, Avdović Alija, Todorović Borislav, Bogdanović Mino, Andelković Nikola, Popović Dušan, Gigović Strahinja, Andonović Jovan i Paramaković Vlado. Svi deset optuženih lica su bili proglašeni krivim i osuđeni kaznom zatvora.³²

U Optužnici Alija Avdović se tereti za osnivanje i članstvo u „Srednjoškolskom komunističkom komitetu“ i vrbovanje srednjoškolaca za članove ovog udrurženja koje ima za svrhu propagandu komunizma. Zatim uz duže obrazloženje, iz kojih se vidi da je Alija u svojoj kući održavao i sastanke, naglašava se da je odobravao sadržine propagandnih letaka i biltena, te njihovo umnožavanje i rasturanje. Kako se navodi „znajući da se sadržinom označenih letaka i biltena vrši komunistička propaganda i ubedjuju drugi, da treba promeniti politički i socijalni poredak u našoj državi nasiljem i terorom...“³³ Prema iskazima okrivljenih, bez obzira na razlike u nekim iskazima jasno je da su po tadašnjem zakonu počinili određena dejstva suprotna tadašnjem državnom poretku. Interesantna je činjenica, da je Alija Avdović, 30.10.1934. godine otišao za Beograd, i da se iz iskaza Bore Todorovića vidi i namjera putovanja. Tačnije, nakon povratka može se zaključiti da

28 Стражил Гигов, *Сеќавања*, Наша Книга, Скопје 1975, 71. (dalje: С. Гигов, *Сеќавања*).

29 ДОИНИ, *Отпушнница и приదружен материјал за десет комунисти...*, Ф. НЈ, К-2, III,5350/83/91, 17.

30 ДОИНИ, *Задачи на Обласниот комитет на КПЈ за Македонија по неговото формирање 1933*, Фонд Неџат Јашар (Ф. НЈ), К-2, III, 5350/44-45, 2, 45.

31 Mustafa Memić, Hivzija Ćatović – životni put i djelo (1913-1944), *Rožajski Zbornik*, god.VI, br. 6, Centar za kulturu, Rožaje 1987, 21.

32 ДОИНИ, *Отпушнница и приదружен материјал за десет комунисти...*, Ф. НЈ, К.2, III,5350/83/91, 9, 83-84.

33 *Isto*, Ф. НЈ, К.2, III,5350/83/94, 4-5.

je Alija Avdović donio presu sa kojom su dalje umnožavali propagandni materijal.³⁴ Nakon suđenja, zatvorsku kaznu su izdržavali u Sremskoj Mitrovici.

Poslije ovih nemilih događaja, komunističke aktivnosti su za kratko bile stopirane. Svakako broj aktivista komunističkog pokreta se stalno povećavao. Među njima značajnu ulogu su odigrali i saradnici Alije Avdovića, prije svega Melehat Hodžić, Rešad Dedović, Čamil Sijarić i Mehmed Abdagić. Nakon izlaska iz zatvora, ponovno prisustvo Alije Avdovića i ostalih bilo je od velikog značaja za samopouzdanje pokreta i kontinuiteta revolucionarnih aktivnosti. Alija Avdović kratak period zbog narušenog zdravlja boravi u bolnici i u sanatorijumu, da bi odmah nakon toga nastavio svoje komunističko djelovanje u rodnom mjestu i okolini. Bio je član, ali i savjetnik reorganiziranog PK KPJ-u za Makedoniju 1939. godine, sa kojim je rukovodio Blažo Orlandić.³⁵ Ugradivanje međunacionalne ravnopravnosti u dokumentima PK KPJ Makedonije nije nikada predstavljao problem za makedonski nacionalni pokret iz jednostavnog razloga što svoje idejne korijene ima u ilindenskoj tradiciji, ali i u komunističkoj ideologiji sa svojim internacionalizmom. Obje komponente su u svojim opredjeljenjima kao sastavni dio imale međunacionalnu ravnopravnost. Svakako da je i Alijino prisustvo u najvećim organima partije doprinjelo da ovi postulati u kontinuitetu budu prisutni na dokumentima PK KPJ i nižim organima partijske organizacije. Ovakva ideologija je pridobila povjerenje u ispravnost borbe i revolucionarnog opredjeljenja Bošnjaka i drugih naroda protiv okupatora i regresivnih elemenata tadašnje Jugoslavije.

Pored obaveza u PK KPJ Makedonije u svom Hasanbegovu formira grupu aktivista 1939. godine, koju angažuje u Seoskoj samopomoći i u Narodnoj pomoći za poboljšanje prava radnika i učešće u radničkim štrajkovima u Skoplju.³⁶ U njegovoj kući uvijek su se sabirali mladi iz sela i slušali vijesti. Alija im je držao predavanja o marksizmu i političkoj situaciji u svijetu. Osniva i skojevsku i partijsku ćeliju u kojoj su bili: Serafim Jovanović, Mihajlo Milošević, Mirče iz sela Bulačani i Olivera, poznatija kao Vera Jocić sa sestrom Vidom redovno su dolazile na sastanke kod Alije. Preko Vere su formirane skojevske grupe u selu i u Trgovačkoj akademiji gdje je učila.³⁷ Nakon okupacije uključio se u organiziranju oružane borbe. Radio je na pribavljanju i distribuciji oružja za partizane. U njegovom dvorištu bilo je skladište za oružje i municiju, čak i jedan top.³⁸ Bio je veza između partizanskih četa u Skoplju, Crnoj Gori i gradu, a radio je i na angažiranju i prijemu novih boraca. U cijelom periodu imao je podršku i razumjevanje od svoje porodice. Osobito veliko povjerenje imao je u svoga mlađeg brata Šukriju Avdovića (1920 – 2005), koji je od malih nogu počeo biti njegov kurir. Sa samo dvadeset godina

---

34 *Isto*, Ф. НЈ, К.2, III,5350/83/91, 17-45.

35 С. Гигов, *Секавања*, 254; Митре Инадески, *Хронологија на Скопје, работничкото и народноослободителното движење 1939-1945*, Архив на Скопје, Скопје 1974, 11-23.

36 Zećir Ramčilović, Nedžad Mehmedović, *Poznati Bošnjaci Makedonije*, Šadrvan, Skoplje 2014, 8-9. (dalje: Z. Ramčilović, N. Mehmedović, *Poznati Bošnjaci Makedonije*).

37 Џемал А. Мехмедовик, *Безвременски херој на вистината*, Шадрван, Скопје 2013, 35-36.

38 М. Memić, *Velika Medresa i njeni učenici u revolucionarnom pokretu*, 192.

u 1940. godini postao je član KPJ slijedeći visoke Alijine revolucionarne ciljeve i principe socijalne pravde i određenja za društvo jednakih šansi i mogućnosti.³⁹

Alija Avdović se oženio sa Nazmijom, djevojkom iz istog sela koja je bila veoma bogata, te je to, s obzirom na Aljinu sklonost ka obrazovanju i duboku revolucionarnu angažiranost, valja reći u mnogome pomoglo njegov antifašistički rad sve do njegovog hapšenja i odvođenja u logor na Banjici kod Beograda.⁴⁰ Jedina Aljina čerka je Mabera. Aljina udovica (porijeklom iz Sjenice) Nazmija nije se nikada ponovo udavala i sa čerkom se iselila u Republiku Tursku sredinom pedesetih godina u velikom iseljeničkom valu sandžačkih i makedonskih Bošnjaka i drugih muslimana iz Makedonije. Čerka jedinica Mabera, danas živi u Istanbulu ima tri kćeri i prilično veliko potomstvo.⁴¹

Nakon okupacije zemlje beogradski Gestapo bio je informiran o komunističkom i antifašističkom pokretu u Jugoslaviji. Te je na samom početku nastojao da uhapsi nosioce ovog pokreta, među njima i Aliju Avdovića. Nažalost, kada je Alija u pitanju uspjeli su u njihovim namjerama. Grupa policijskih agenata stigla je u Skoplje i u saradnji sa bugarskom okupatorском policijom uhapsila Aliju noću između 6. i 7. augusta 1941. godine. Tada je uhapšen i njegov drug Bora Todorović. U Beograd je stigao pod snažnom pratnjom uz napomenu da je komunista koji je već robijao u najpoznatijim zatvorima Kraljevine Jugoslavije sa revolucionarima poput Titu bliskog Moše Pijade u Sremskoj Mitrovici. Računalo se da je Alija veoma značajan za KPJ i da je spreman za najviše funkcije u partiji i državi koju su jugoslovenski komunisti, već tada uveliko zagovarali.⁴² Sproveden je u logor na području Srbije, Banjica kod Beograda.⁴³ Dvadeset i tri dana kasnije, 29.8.1941. godine, dva velikana revolucionarnog pokreta Makedonije, Alija Avdović i Bora Todorović su strijeljani. Prije streljanja spasio je nekoliko zatvorenika, koji su bili vraćeni sa strelišta. Vraćeni su jer je na upit gestapovaca o drugim zatvorenicima, rekao: „Ovdje nema drugih komunista, sem Bore Todorovića i mene.“⁴⁴ Streljan je na vojnem strelištu u Jajnicima, u kojem su se od 15.7.1941. do 6.11.1943. godine, ubijali logoraši, a nakon toga i na drugim lokacijama.⁴⁵ U spiskovima i arhivima o logoru Banjica, neke i u digitalnim izdanjima pronaći ćete i ime našeg velikog revolucionara: Avdović (Mumin) Alija, rođen 1912, ubijen od Nijemaca 1941. u logoru Beograd-Banjica.⁴⁶

Međuratni period u Kraljevini Jugoslavije je predstavljao dio kontinuiranog procesa i borbe nepriznatih jugoslovenskih naroda za nacionalnu

39 Intervju: Erol Avdović, 5.11.2017.

40 *Alija Avdović - Crtice iz privatnog života po kazivanju Šukrije Avdovića...*, 5.11.2017.

41 Intervju: Erol Avdović, 5.11.2017.

42 *Alija Avdović - Crtice iz privatnog života po kazivanju Šukrije Avdovića...*, 5.11.2017.

43 Prvi zatvorenici dovedeni su u logor 9.7.1941 godine, a logor je rasformiran 3.10.1944. godine (АИРПС, МКБ 172, 1-3).

44 Z. Ramčilović, N. Mehmedović, *Poznati Bošnjaci Makedonije*, 9.

45 Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1945*, Институт за историју радничког покрета Србије, Београд 1970, 139.

46 *Žrtve rata 1941 – 1945, za naselje Skoplje*, Muzej žrtava genocida. Beograd, Spisak nije potpun...

slobodu i ravnopravnost sa Slovincima, Hrvatima i Srbima. U tom kontekstu, Bošnjaci Makedonije, poput Alije Avdovića su bili dio uzlaznog procesa u borbi makedonskog naroda za slobodu i stvaranje svoje države. U širem kontekstu aktivnosti Alije Avdovića su od značaja i za borbu Bošnjaka za ravnopravnost i stvaranje svoje države, ali i za ravnopravnost u drugim republikama zajedničke jugoslovenske federacije. Njegov rad i djelo imali su uticaja i dobijaju na značenju, da za razliku od ostalih naroda Makedonije, nijedan Bošnjak nikada se nije priključio fašističkim vlastima ili mnogim profašističkim organizacijama, već je pomagao revolucionarni i narodnooslobodilački pokret, materijalno, logistički i sa ličnim učešćem u partizanskim jedinicama.

Umjesto zaključka

Alija Avdović je jedan od prvih komunista – revolucionara Makedonije koji je u predratnom periodu bio njegov nosilac i organizator, zbog čega je gonjen, suđen, hapšen i zatvaran. Na samom početku rata u potrazi za vođama antifašističkog pokreta i oružanog otpora biva uhapšen, a zatim i streljan. To su činjenice koje se malo spominju. Činjenica je da su on i njegov drug Borislav Todorović, prvi “makedonski komunisti” koji su ubijeni zbog revolucionarnog i antifašističkog pokreta u nacističkom logoru, odnosno da je jedan od njih bio upravo Bošnjak iz Makedonije.

Put koji je odabrao bio je više nego težak, ali ispravan. Ideali za koje se borio djelimično su ostvareni u novoj jugoslovenskoj federaciji, a njegovo djelo nedovoljno poznato i priznato, ali ipak vječno. Ne zbog Alije, zbog nas samih, prije svega kao građani Makedonije smo dužni govoriti istinu i odati svaku počast i priznanje ovom borcu za slobodu i ravnopravnost. Na njegovoj rodnoj kući 4. jula 1961. godine, od građana Opštine Sahat Kula postavljena je ploča na kojoj piše: „U ovoj kući je živio i radio poznati revolucionar Alija Avdović, koji je 1941. godine bio odveden od strane Gestapoa u zloglasni logor Banjica i iste godine strijeljan.“ Danas, u čast Alije Avdovića i njegovog djela, u Makedniji Osnovna škola u selu Batinci i jedna ulica u Hasanbegovu gdje je rođen i gdje je proveo najveći dio svog života nose njegovo ime.

Summary

Alija Avdovic is one of the first communists - the revolutionaries of Macedonia, who in the pre-war period was his bearer and organizer, for which he was prosecuted, tried, arrested and imprisoned. At the very beginning of the war, in search of the leaders of the anti-fascist movement and armed resistance, he was arrested and then shot. These are facts that are a bit noteworthy. The fact is that

together with her other Borislav Todorovic, the first “Macedonian communists” who were killed due to the revolutionary and anti-fascist movement in the Nazi camp, that is, one of them was the Bosniak of Macedonia.

The path he chose was more than difficult, but correct. The ideals for which he was fighting was partially achieved in the new Yugoslav federation, and his work is not well known and recognized, but nevertheless eternal. Not for Alija, because of ourselves, primarily as citizens of Macedonia, we are obliged to speak the truth and pay tribute and recognition to this fighter for freedom and equality. On his birth house on July 4, 1961, from the citizens of the Municipality of Sahat Kula, a board was written saying: “Alija Avdovic, a famous revolutionary, was living and working in this house, who was taken away in 1941 by Gestapo into a notorious camp Banjica was shot in the same year”. Today, in honor of Alija Avdovic and his work, at the primary school in Batinci, one street in Hasanbegovo where he was born and where he spent most of his life bear his name.

ETATIZAM¹ NA PRIMJERU OBEZBIJEĐENOGL SNABDIJEVANJA STANOVNIŠTVA U USLOVIMA POSLIJERATNE OBNOVE I PRVOG PETOGODIŠNJEGL PLANA

Apstrakt: Autor se u radu bavi pitanjem utjecaja državne administracije na određene segmente bosanskohercegovačkog društva u uslovima poslijeratne obnove i Prvog petogodišnjeg plana. U radu su ponudene historijske činjenice koje govore o okolnostima uvođenja racioniranog i garantovanog snabdijevanja stanovništva što se često podvodi pod pojmom obezbijeđenog snabdijevanja, načinu realizacije istog, određenim nedostacima, propustima i načinu kontrole cjelokupnog društva putem navedenog snabdijevanja. Rad je pisan na osnovu, do sada, neobjavljene arhivske građe pohranjene u Arhivu Jugoslavije, Arhivu Bosne i Hercegovine, te regionalnim arhivima, zatim objavljenih izvora, statističkih godišnjaka, onovremene štampe i relevantne literature.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, stanovništvo, obnova, obezbijeđeno snabdijevanje, racionirano snabdijevanje, garantovano snabdijevanje.

ETATISM ON THE EXAMPLE OF SECURED SUPPLY OF POPULATION IN CONDITIONS OF POST-WAR RECONSTRUCTION AND THE FIRST FIVE-YEAR PLAN

Abstract: The author deals with the issue of the influence of the state administration on certain segments of the Bosnian society in the conditions of post-war reconstruction and the first five-year plan. The paper presents historical facts that speak about the circumstances of introduction of rationed and guaranteed supply of the population, which is often underlined by the concept of secured supply, the manner of realization of it, certain shortcomings, omissions

---

1 Etatizam (franc. *étatisme*, od *état*: država) neki definišu kao državotvorstvo, politički i privredni sistem u kojem odlučujuću riječ u svim ekonomskim i društvenim odnosima ima država, odnosno njen birokratski aparat koji se osamostaljuje u rukovođenju društvenim, a naročito ekonomskim poslovima. Opširnije vidi: Hans Hermann Hoppe, *Država ili društvo privatnog prava*, (<http://www.hanshoppe.com/translations/staat-oder-privatrechtsgesellschaft-german/>; <https://kapitalac.wordpress.com/tag/etatizam/>). Pristupio: 25. 2. 2018. u 11:00).

and way of controlling the entire society through the mentioned supply. The work is written on the basis of, until now, unpublished archival material stored in the Archives of Yugoslavia, the archives of Bosnia and Herzegovina, regional archives, then published sources, statistical annals, the contemporary press and relevant literature.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, population, reconstruction, secured supply, rationed supply, guaranteed supply.*

Na preobražaj bosanskohercegovačkog društva iz agrarnog u industrijsko poslije Drugog svjetskog rata značajno je utjecao sistem snabdijevanja seoskog i gradskog stanovništva, te zaposlenih u industrijskim i drugim privrednim djelatnostima, poljoprivrednim, rudarskim i industrijskim proizvodima. U pogledu snabdijevanja stanovništva potrebno je razlikovati sistem racioniranog, koji je primjenjivan do početka 1948. godine, i garantovanog snabdijevanja, koje se počelo primjenjivati od 1. marta 1948. godine, s tim što se i jedan i drugi sistem obuhvaćaju pojmom obezbijedeno snabdijevanje.

Razlozi za uvođenje racioniranog snabdijevanja stanovništva bili su višestruki, a tome je posebno doprinijela teška situaciju u vezi prehrane stanovništva. Težina situacije najbolje se može sagledati iz izvještaja Predsjedništva ZAVNOBiH-a, koji je 6. septembra 1944. godine upućen NKOJ-u. U Izvještaju se, između ostaloga, navodi da od ukupno 1.900.000 stanovnika Bosne i Hercegovine njih 600.000 treba svestranu pomoć, a 1.700.000 pomoći u odjeći i obući. Dalje je istaknuto da su žetveni prinosi u 1944. u odnosu na predratne godine smanjeni kod žitarica za 35%, krompira 25%, pasulja 20%, itd. Kod stoke stanje je bilo još teže: broj konja je smanjen za 63%, ovaca za 75%, koza za 74%, itd.² To je imalo za posljedicu značajan broj gladnog stanovništva kojemu je pomoći bila neophodna.³ Uslijed ograničenih količina robe zatečene poslije oslobođenja,⁴ kao i nedovoljne proizvodnje robe široke potrošnje, ali i čestih pojava gladi, maja 1945. godine usvojena je *Uredba o planskoj raspodjeli*

² Hamdija Čemerlić, (izbor dokumenata), Veselin Mitrašević (obrada dokumenata), *ZAVNOBiH, Dokumenti 1943-1944*, knj. 1, Sarajevo 1968, 369 (dalje: H. Čemerlić, *Dokumenti 1*); Veselin Đuretić, *Narodna vlast u BiH 1941-1945, (Razvoj i djelatnost NOO)*, prvo izdanje, Beograd – Sarajevo 1981, 271. (dalje: V. Đuretić, *Narodna vlast*).

³ Ilustracije radi Okružni NOO za Podgrmeč navodi da je 15. februara 1945. godine broj domaćinstava koja gladuju iznosio 80.267, broj gladnih izbjeglica 6.805, broj radnika 165, a broj onih koji neće imati hranu do kraja 1945. godine 28.189 osoba. V. Đuretić, *Narodna vlast*, 272.

⁴ Ovdje je potrebno naglasiti da su i tokom Drugoga svjetskog rata pojedine privredne grane za svoje radnike obezbjeđivale redovno snabdijevanje hranom, te da je bilo određenih poteškoća da bi se planirane količine isporučile. Količina mjesecnih obroka hrane koju su radnici i službenici rudarskih preduzeća Bosne i Hercegovine imali tokom Drugog svjetskog rata iznosila je:

*i potrošnji robe.*⁵ Uredbom je uvedeno racionirano snabdijevanje stanovništva pod koje su potpadali gotovo svi poljoprivredni, rudarski i industrijski proizvodi.⁶ Raspodjela proizvoda obavljana je putem posebnih knjižica za snabdijevanje, čija je jednoobraznost za prostor cijele tadašnje Jugoslavije uvedena sredinom septembra 1945. godine.⁷

Sistem racioniranog snabdijevanja, koji je obuhvatio gotovo sve potrošače gradova i sela, zatim proizvođački dio stanovništva, uveden je u uvjetima kada nije bilo dovoljno robe za slobodno trgovanje. To je imalo za posljedicu znatno veće cijene osnovnih životnih namirnica u odnosu na prijeratne, te neujednačenost cijena u pojedinim bosanskohercegovačkim gradovima.⁸ Bez obzira na naznačene,

Kategorija radnika i članova porodice	Vrsta namirnica u kilogramima			
	Krušarice	Ulje	Šećer	Sol
Najteži fizički radnici	15	0,50	0,50	0,40
Teški fizički radnici	12	0,25	0,40	0,40
Ostali fizički radnici	10	0,20	0,30	0,40
Uredsko osoblje	9	0,20	0,25	0,40
Članovi porodice ispod 5 dunuma zemlje	5	0,20	0,20	0,40
Članovi porodice iznad 5 dunuma zemlje	4	0,10	0,10	0,40
Djeca do dvije godine starosti	2,5	0,10	0,10	0,40

Međutim, uslijed nedostatka životnih namirnica došlo je 1. februara 1945. godine do smanjenja krušarice, i to: najtežim fizičkim radnicima na 12 kg, teškim fizičkim radnicima na 10 kg, ostalim fizičkim radnicima na 9 kg, itd. Ni ove količine nisu bile dovoljne za redovno izdavanje, a prema podacima kojima je raspolagala Generalna direkcija rudarskih preduzeća u aprilu 1945. godine nije bilo skoro nikakvih zaliha hrane. Radi osiguranja proizvodnje uglja i željeznih proizvoda bilo je neophodno osigurati i hitno dostaviti rudarskim preduzećima hranu (186.050 kg krušarica, 6.740 kg ulja, 7.706 kg šećera, 9.221 kg soli) i to prema slijedećem brojnom stanju potrošača: 7.911 radnika i službenika rudnika: Breza, Vareš, Zenica rudnik i željezara, Semizovac, Sarajevo i Kakanj, i 27.588 članova obitelji. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (dalje: ABiH), fond: Ministarstvo industrije i ratarstva (dalje: MiR), godina 1945, kutija 12, analize raznih preduzeća. Jugoslavenski čelik a.d. Sarajevo. Generalna direkcija. *Izvještaj o stanju razdiobe životnih namirnica kod rudarskih preduzeća, Sarajevo, 12. aprila 1945.*

⁵ *Uredba o planskoj raspodjeli i potrošnji robe, „Službeni list FNRJ“, br. 32, Beograd, 15. maja 1945.*

⁶ *Rješenje o određivanju predmeta koji spadaju pod plansku raspodjelu i potrošnju, „Službeni list FNRJ“, br. 40, Beograd, 12. juna 1945.*

⁷ *Rješenje o uvođenju jednoobraznih legitimacija za snabdijevanje i potrošačkih knjižica za cijelu državnu teritoriju, „Službeni list FNRJ“, br. 53, Beograd, 31. jula 1945, 490.*

⁸ Cijene nekih artikala na pijaci u Sarajevu 1939. i 1945. godine u dinarima kretale su se ovako:

Vrsta artikla	Decembar 1939.		Septembar 1945.		Povećanje u %
Mlijeko	2,75	litra	18	litra	654,55
Jaja	1,30	komad	5	komad	384,62

ali i druge razloge, ovakav sistem snabdijevanja stanovništva i planska raspodjela, posebno artikli široke potrošnje, imala je za cilj da se stave pod kontrolu organa državnih vlasti. Osim toga, snabdijevanje stanovništva na ovakav način je dugo zadržan i time postao prepreka normalnom trgovanjem između grada i sela. U sistemu racioniranog snabdijevanja stanovništva posebno mjesto imali su radnici. O tome Ministarstvo industrije u jednom objašnjenju o snabdijevanju radnika, od 4. januara 1946. godine, navodi slijedeće:

Kod raspodjele predmeta pod režimom planske raspodjele i potrošnje dolazi u prvom redu stanovništvo opustošenih krajeva, a zatim dati prednost proizvođačkom delu stanovništva nad neproizvođačkim, a unutar proizvođačkog stanovništva u prvi red prvenstvo dolaze radnici na teškim radovima. Kod kategorizacije radnika na teškim i lakin poslovima nije bilo rukovodeće načelo samo fizičko izdavanje radne snage, već ekonomski važnost pojedine industrijske grane ili pojedinog zanimanja.⁹ Prema tome, raspodjela se vršila po principu ko daje više zajednici, tome i zajednica više daje.

S obzirom da je nestašica hrane bila svakodnevna pojava, a potražnja za istom se povećavala, dešavale su se brojne krađe hrane iz magazina. Na to ukazuje i jedan dopis Ministarstva trgovine i snabdijevanja Vlade Bosne i Hercegovine upućen svim okružnim narodnim odborima. U dopisu se od okružnih i sreskih narodnih odbora traži da:

(...) posvete mnogo više pažnje u pomaganju otkupno-prodajnih stanica a naročito u iznalaženju podesnih magazina, u

Krompir	1,75	kilogram	12	kilogram	685,71
Pasulj	5,50	kilogram	18	kilogram	327,27
Brašno	3,5	kilogram	7,5	kilogram	110
Sol	1,5	kilogram	4	kilogram	266,67
Sijalice 25 W	16	komad	30	komad	187,5
Drvo za ogrjev	120	metar ³	560	metar ³	466,67

Navedene cijene su rezultat nedostatka određenih artikala i bile su znatno veće u zimskom periodu. ABiH, fond: MiR, godina 1947, kutija 35, opšti spisi – zapisnici. *Problem cijena u Bosni i Hercegovini*.

Prosječno kretanje zarade po jednom satu u Rudniku Zenica i Željezari 1940. godine iznosilo je 7, a 1945. godine 12 dinara što je značilo povećanje za 58,33%. Veselin Mitrašević (pripremio), *Prvi (osnivački) kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine (1–5. novembar 1948), Stenografske bilješke*, Sarajevo 1988, 275. Izvještaj Džirlo Džebraila. (dalje: V. Mitrašević, *Prvi kongres KP BiH*).

⁹ Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000, 109. (dalje: H. Kamberović, *Prema modernom društvu*). Preuzeto iz: Friederik Gerl, Snabdevanje našeg radništva, *Industrijski bilten*, br. 1/47, 13.

*osiguranju magazina od provalnih krađa, kao i u otkupu viškova u žitorodnim krajevima, i ondje gdje tih viškova faktično ima. Osiguranje magazina koji se nalaze na periferijama mesta ili na osami treba noću bezuvjetno osigurati naoružanom stražom (milicijom). Ne smije se dozvoliti, da se i dalje dešavaju provalne krađe, koje se mogu otkloniti s malo dobre volje i pravilnog rasporeda narodne milicije (...).*¹⁰

Tokom 1946. i 1947. godine učinjen je korak dalje u organizaciji snabdijevanja stanovništva osnovnim životnim namirnicama. Osnovni prehrambeni artikli dodjeljivani su potrošačima na posebne prehrambene karte¹¹ koje je imalo stanovništvo u većim mjestima koji se nisu bavili poljoprivredom, dok je industrijska roba izdavana na doznake.¹² Tablice po kojima se vršilo snabdijevanje,

10 Arhiv Hercegovine Mostar, fond: Hercegovački okružni narodni odbor Mostar (dalje: HONO), *Ministarstvo trgovine i snabdijevanja Vlade Bosne i Hercegovine – Svim okružnim narodnim odborima. Pomaganje organa Direkcije za ishranu Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 14. februara 1946.

11 Potrošačke karte su vrijednosni papiri kojima su potrošači sticali pravo na kupovinu određene količine životnih namirnica po beneficiranim cijenama (brašno, mast, šećer i dr.). Potrošači su razvrstavani u kategorije prema vrsti, težini i uslovima rada, prema važnosti i vrsti zanimanja, prema godinama života. Za snabdijevanje stanovništva postojale su slijedeće potrošačke karte:

- Legitimacija za snabdijevanje
- Opšta građanska legitimacija (G)
- Dopunska za radnike na teškim fizičkim poslovima (R-1)
- Dopunska za radnike na laksim fizičkim poslovima (R-2)
- Dopunska za djecu do dvije godine (D-1)
- Dopunska za djecu od 2 do 7 godina (D-2)
- Dopunska za žene u trudnoći "bremenitom stanju" (T)
- Dopunska za bolesnike – "dijetalce" (B)
- Dopunska za domaćinstvo (K).

Ostalo stanovništvo sela i onih mjesta za koje nije predviđeno snabdijevanje na osnovu potrošačkih karata, odnosno mjesta sa pretežnim poljoprivrednim stanovništvom vršilo se na osnovu spiska potrošača. Poljoprivredni radnici-seljacici koji su obrađivali zemlju i članovi njihove porodice dobivali su mjesечно 12 kilograma žita i svrstavali su se u posebnu kategoriju potrošača. ABiH, fond: Kontrolna komisija (dalje: KK), dok. br. 324/46, Ministarstvo trgovine i snabdijevanja Bosne i Hercegovine Sarajevo. *Način snabdijevanja stanovništva sa artiklima ishrane koji potпадaju pod plansku raspodjelu i potrošnju*, Sarajevo, 20. aprila 1946; *Pravilnik o legitimacijama za snabdijevanje i potrošačkim knjižicama* objavljen je u: „Službeni list FNRJ“, br. 54, Beograd, 31. jula 1945, 488-490.

12 Nabavljanje industrijskih proizvoda na doznake prestalo je važiti sa 31. decembrom 1946. godine. Počev od 1. januara 1947. godine (od tada je započelo provođenje Petogodišnjeg plana) snabdijevanje potrošača industrijskim proizvodima vršilo se putem industrijskih potrošačkih karata. Kako je navedeno u jednom Uputstvu Ministarstva trgovine i snabdijevanja Bosne i Hercegovine upućenog svim Okružnim narodnim odborima:

(...) nabavljanje industrijskih proizvoda samo na doznake bilo je vezano za poteškoće kao što je gubljenje vremena za dobivanje doznaka, vezanje važenja doznake za određeni rok, koji je redovno bio kratak, a naročito okolnost da je potrošač veoma često dolazio do doznaka u vremenu kada nije raspolagao sa dovoljnim novčanim sredstvima ili obratno nije mogao doći do doznake onda kada je imao novčanih mogućnosti za nabavku, te su ove poteškoće donekle kočile i

kao i količine robe, zavisile su od domaće proizvodnje, pomoći UNRRE (*United Nations Relief and Rehabilitation Association – Uprava za pomoć i obnovu Ujedinjenih nacija*) i uvoza, a distribucija proizvoda namijenjenih stanovništvu sadržavala je elemente stihijnosti i izvođena neplanski. Posljedice toga bile su ponekad, naročito u distribuciji, vrlo teške, a zloupotrebe česte. Ilustracije radi, kontrola u pojedinim okruzima Bosne i Hercegovine zabilježila (otkrila) je slučajevе da su u srezovima prijavljivali znatno veći broj stanovnika kako bi dobili što više sledovanja,¹³ da stanovništvo nije dobivalo hranu na vrijeme, itd.¹⁴ Osim toga, često se dešavalo da pojedini srezovi u Bosni i Hercegovini, zbog kašnjenja tablica za raspodjelu i distribuciju, ostanu bez osnovnih životnih namirnica (šećer, ulje, konzerve, sol, i dr). U februaru 1948. godine bez ulja ostao je veći broj potrošača u srezovima: Zenica, Foča, Banja Luka, Srebrenica i GNO Tuzla, dok ulje uopće nisu dobili: Cazin, Teslić, Visoko, Sanski Most, Bosanska Dubica, Ključ, Kotor Varoš, Srbac i GNO Bihać. Sapun za raspodjelu uopće nisu dobili srezovi: Zenica, Visoko, Višegrad, Rogatica i Goražde. Posebno je karakterističan bio položaj potrošača u SNO Kladanj, Zvornik, Vlasenica i Srebrenica koji nisu

---

promet (...). Nabavka isključivo uz doznaku donekle je davala prednost potrošaču koji je imao više vremena, što znači, da su oni, koji nisu radili mogli lakše da dodu do doznake, pa prema tome i do robe, nego oni koji su radili i kojima je roba bila potrebnija (...).

Potrošačke karte sastojale su se od: 25 kupona koji su odsijecani prilikom nabavke samo određenih artikala (radna odijela, čarape, haljine, itd); od 70-120 uslovnih jedinica; i od prostora za upisivanje nabavljenih artikala. Suština je u tome da se potrošačke karte nisu izdavale direktno pojedincu (individualno) nego preko preduzeća ili ustanove na osnovu spiska potreba. Svaka tri mjeseca preduzeća su sačinjavala spisak potreba onih artikala koji se izdaju na doznaku (potrošačku kartu) narodnim odborima, koji su izdavali doznake preduzećima, a ovi radnicima kojima je potrebna roba označena na doznaći. Potrošačke karte za industrijsku robu važile su jednu godinu, a sadržavale su određeni broj uslovnih jedinica, i to: karta za kategoriju radnika (IR) 120 jedinica; karta za opštu kategoriju potrošača (IG) 90 jedinica; i karta za djecu do 14 godina (ID) 70 jedinica. Na kartama i kuponima bilo je označeno kojoj kategoriji potrošača pripadaju. Nabavka industrijskih predmeta vršila se: uz predaju doznake (bonova) i odsijecanje uslovnih jedinica; uz predaju kupona i uslovnih jedinica; uz predaju samo uslovnih jedinica; uz predaju samo kupona; i uz upisivanje u potrošaču kartu. Arhiv Hercegovine Mostar, fond: HONO, Ministarstvo trgovine i snabdijevanja Vlade Bosne i Hercegovine – Svim okružnim narodnim odborima. *Uputstvo o izдавanju i rukovanju kartama za nabavku industrijskih proizvoda i o načinu raspodjele racioniranih industrijskih proizvoda, Spisak predmeta koji će se izdavati potrošačima na potrošačku kartu za industrijske proizvode i način prodaje tih predmeta*, Sarajevo, 5. decembra 1946.

13 Tako je SNO Travnik tražio u mjesecu martu 1946. godine hranu (žito) za 23.590 stanovnika, dobio za 20.700 stanovnika, a imao 24.339 stanovnika. SNO Vitez je za isti mjesec prikazao za četiri hiljade više stanovnika nego što je imao. ABiH, fond: KK, dok. br. 324/46, *Inspektorat kontrolne komisije za okrug Travnik - Kontrolnoj komisiji Bosne i Hercegovine Sarajevo. Izveštaj o kretanju robe i evidenciji ishrane*, Travnik, 20. maja 1946.

14 Ovakva pojava je bila česta posebno u mjestima i srezovima okruga Tuzla koji su bili udaljeniji od željezničkog saobraćaja, kao što su Srebrenica i Vlasenica. Navedeni srezovi nisu dobili hranu za mjesec april 1946. godine. ABiH, fond: KK, dok. br. 324/46, *Inspektorat kontrolne komisije za okrug Tuzlanski - Kontrolnoj komisiji Bosne i Hercegovine Sarajevo. Izveštaj sa konferencije o nedostacima i problemima u vezi sa pravilnim i brzim snabdijevanjem stanovništva*, Tuzla 11. 5. 1946.

dobili šećer za mjesec decembar 1947, te januar i februar 1948. godine.¹⁵ Tokom raspodjele namirnica obezbijedenog snabdijevanja potrošačima su često dijeljene manje količine od predviđenih, a nerijetko su pojedini potrošači zbog samovolje pojedinaca isključivani iz sistema snabdijevanja.¹⁶

Sličnih nepravilnosti, posebno kada je u pitanju roba saveznog značaja, bilo je i u drugim dijelovima Jugoslavije. Tako su, na primjer, “(...) Sloveniji dodjeljivani opanci, koji se tamo uopće nisu nosili, umjesto Srbiji, Bosni i Hercegovini i Makedoniji, zatim ljeti se dijelila zimska roba, a zimi ljetna, itd.” Dešavalo se, također, da su izvjesne industrijske grane radile sa 60% kapaciteta, jer nisu imale sirovina, a u isto vrijeme su imale hiperprodukciju neke fabrike iste industrijske grane, jer je proizvedena roba ležala na lageru. Takav je slučaj na primjer kod fabrike Borovo, “(...) gdje je na lageru ležalo 150.000 pari cipela, dok su u isto vrijeme seljaci bili bosi”.¹⁷ Dešavalo se da mnogi od onih koji su imali pravo na obezbijedeno snabdijevanje nisu mogli da realizuju svoje tačkice za tekstil i obuću, dok su drugi samovoljom raznih sreskih trgovinskih organa ili industrijskih ili sindikalnih rukovodilaca dobivali i preko tačkica, jer se “slučajno” u stovarištima nalazilo više robe nego što je bilo potrebno za obezbijedeno snabdijevanje, pa se ta roba nije prenijela tamo gdje je nedostajala već je sreski povjerenik za trgovinu, ili direktor preduzeća ili katkada ministar dotične proizvodne grane smatrao da je “(...) njegovo sveto pravo raspodeliti je svojim ljudima bez obzira što su ostali potrošači nezadovoljni”.¹⁸

S obzirom na činjenicu da je snabdijevanje stanovništva prehrabbenim artiklima i industrijskim proizvodima bilo centralizirano i pod državnom kontrolom, broj potrošača se konstantno povećavao. Tako je do marta 1948. godine broj potrošača bio skoro istovjetan sa brojem stanovnika Bosne i Hercegovine,¹⁹ jer su doznake dijeljene bez naročite kontrole i kriterija. Broj potrošača po kategorijama u periodu 1945-1948. godine prikazan je u sljedećoj tabeli:²⁰

---

15 ABiH, fond: KK, dok. br. 341/48, Kontrolna komisija Bosne i Hercegovine – Saveznoj kontrolnoj komisiji Beograd. *Kontrola izdavanja garantovanog snabdijevanja*, Sarajevo, 13. 2. 1948.

16 Tokom raspodjele obezbijedenog snabdijevanja u srežu Višegrad za februar 1948. godine potrošačima je umjesto 0,35 kg šećera dijeljeno 0,25 kg, a u srežu Srbac i Kotor Varoš značajno je smanjen broj potrošača. ABiH, fond: KK, dok. br. 447/48, Kontrolna komisija Bosne i Hercegovine – Saveznoj kontrolnoj komisiji Beograd. *Kontrola izdavanja garantovanog snabdijevanja*, Sarajevo, 28. 2. 1948.

17 Miodrag Zečević, Bogdan Lekić (priredili), *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944-1953*, knj. 1 (14. XII 1944 – 31. III 1949), Beograd 1995, 205-207. (dalje: M. Zečević, B. Lekić, *Privredna politika 1*). Zapisnik sa konferencije po pitanju organizacije trgovine održane 24. V. 1947. godine u Predsjedništvu Vlade FNRJ.

18 *Vesnik rada*, br. 12, Beograd 1948, 763. Ekspozе Predsjednika Privrednog savjeta i Savezne planske komisije Borisa Kidrića o izvršenju plana u 1948. i zadacima u 1949. godini.

19 Broj stanovnika Bosne i Hercegovine u periodu 1945-1948. godine kretao se ovako: 1945. – 2.414.000, 1946. – 2.468.000, 1947. – 2.529.000, a 1948. godine 2.578.000 stanovnika. *Statistički godišnjak 1945-1953*, Sarajevo 1954, 39 (dalje: *Statistički godišnjak BiH*).

20 *Informativni priručnik*, br. 3-4, Sarajevo 1952, 308.

Godina	Kategorija potrošača		
	R	D i G	Ukupno
1945.	127.560	1.857.344	1.984.904
1946.	132.626	2.284.668	2.417.294
1947.	236.055	2.308.725	2.544.780
1948.	333.089	809.759	1.142.848

Od marta 1948. godine, zahvaljujući rezultatima postignutim u prvoj godini Petogodišnjeg plana, napušten je sistem racioniranog snabdijevanja i prešlo se na novi sistem obezbijeđenog snabdijevanja – garantovano snabdijevanje. Izvršene su revizije potrošača i potrošačke karte davane su samo onim potrošačima koji su imali pravo na njih. To je imalo za posljedicu da je broj potrošača smanjen u 1948. godini u odnosu na 1947. godinu za 1.401.932 osobe.²¹ Izvjestan broj potrošača (udarnici, trudnice, bolesnici i majke dojilje), koji je koristio osnovnu prehrambenu kartu, dobivao je pod određenim uslovima dodatne prehrambene i industrijske artikle. Osnovne karakteristike ovog sistema snabdijevanja bile su:

- Obezbiđeno snabdijevanje stanovništva koje obavlja korisne funkcije;
- Određivanje količine artikala srazmerno utrošku radne snage (kategorije);
- Niže jedinstvene cijene koje važe za cijelu FNRJ;
- Kupovina robe na potrošačke karte i druge potrošačke isprave;
- Uzimanje na snabdijevanje samo onih lica koja su predviđena propisima,

a to su: sva lica u radnom odnosu; lica koja nisu u radnom odnosu, a bave se određenim zanimanjem (testeraši, pralje, rabadžije, slobodne profesije, i sl.); lični penzioneri, lični invalidi, uživaoci pomoći; materijalno neobezbijedena lica; žene, majke sa više djece; djeca do 14 godina, ako su im roditelji na obezbijeđenom snabdijevanju ili žive u domaćinstvu koje im ne obezbjeđuje hranu, obuću ili odjeću; učenici u privredi, đaci i studenti; članovi zanatsko-prerađivačkih zadruga i ostale zanatlje; članovi porodica, svih gore navedenih, osim kod lica koja imaju uslove za snabdijevanje iz drugih izvora.²²

Dakle, prema naprijed navedenom sistemu iz kruga potrošača isključeno je seosko stanovništvo “(...) osim u slučajevima kada hranioc porodice radi u industriji i za vrijeme dok radi, i to samo za one njegove članove porodice koji su nesposobni za rad”.²³ Prema ovom sistemu država je garantovala određenim potrošačima, posebno dijelu stanovništva koji je sudjelovao u procesu proizvodnje, snabdijevanje utvrđenim količinama hrane i industrijske robe po nižim jedinstvenim cijenama za cijelu FNR Jugoslaviju.

21 Broj potrošača 1949. bio je 939.421, 1950. bilo ih je 801.546, a 1951. godine 805.606 osoba. *Informativni priručnik*, br. 3-4, Sarajevo 1952, 308.

22 *Informativni priručnik*, br. 3-4, Sarajevo 1952, 307-308.

23 H. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 111.

Prema Uputstvu o razvrstavanju potrošača u potrošačke kategorije, u sistemu snabdijevanja, potrošači su dobivali tačno određene potrošačke karte koje su se dijelile na: osnovne, dopunske (za bolesnike izvan bolnice, trudnice, udarnike, novatore i racionalizatore, za izvanredne potrebe) i turističke (služe za snabdijevanje potrošača posjetilaca turističkih, klimatskih i kupališnih mesta). Osnovne potrošačke karte dijelile su se na:

- potrošačke karte za predmete za ishranu i
- potrošačke karte za tekstil i obuću (industrijski artikli).²⁴

S obzirom na razvrstavanje potrošača u potrošače kategorije, postojale su slijedeće karte za predmete ishrane:

- a) za specijalne kategorije radnika R-1a, R-1b, R-2a, R-š;
- b) za prvu potrošačku kategoriju radnika R-1;
- c) za drugu potrošačku kategoriju radnika R-2;
- d) za treću potrošačku kategoriju radnika R-3;
- e) za potrošačku kategoriju djece do 2 godine D-1;
- f) za potrošačku kategoriju djece od 2 do 7 godina D-2;
- g) za potrošačku kategoriju djece od 7 do 14 godina D-3;
- h) za ostale potrošačke kategorije G-1 i G-2.

Potrošačke karte za predmete prehrane sadržavale su određeni broj kupona sa oznakom artikla koji se osiguravao potrošačima.²⁵ Izdavale su se za jedan mjesec unaprijed i vrijedile su samo za taj mjesec, a kuponi za hljeb vrijedili su samo tri dana. Potrošači u gradu mogli su kupovati osigurane namirnice u svim prodavnicama na području gradskog narodnog odbora koji je kartu izdao, a potrošači sela u svim prodavnicama u kotaru kao i u prodavnicama grada koji je na području odnosnog kotara.²⁶

S obzirom na razvrstavanje potrošača u potrošačke kategorije, postojale su slijedeće karte za tekstil i obuću:

- a) za radnike, službenike i namještenike zaposlene kod državnih nadleštava i ustanova IR-1;
- b) za penzionere, učenike srednjih škola, službenike koji od preduzeća dobivaju odjeću i obuću IR-2;
- c) za svećenike, zanatlige i slično IG;
- d) za djecu do 2 godine ID-1;
- e) za djecu od 2 do 14 godina ID-2.²⁷

---

24 *Pravilnik o potrošačkim kartama*, „Službeni list FNRJ“, br. 12, Beograd, 11. 2. 1948, 136.

25 Ilustracije radi broj kupona za osnovnu potrošačku kartu, za specijalne kategorije radnika R-1a iznosilo je ukupno 344. Pojedini artikli za istu kategoriju radnika imali su slijedeći broj kupona: masnoća 100 grama 15 kupona, meso 250 grama 34 kupona, šećer 100 grama 20 kupona, kafa 50 grama 4 kupona, itd. *Pravilnik o uvođenju i načinu korištenja novih potrošačkih karata za predmete ishrane*, „Službeni list FNRJ“, br. 89, Beograd, 22. oktobra 1949, 1225.

26 *Pravilnik o potrošačkim kartama*, „Službeni list FNRJ“, br. 12, Beograd, 11. 2. 1948, 136.

27 *Pravilnik o potrošačkim kartama*, „Službeni list FNRJ“, br. 12, Beograd, 11. 2. 1948, 136-137; H. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 112.

Potrošačke karte za tekstil i obuću sadržavale su određen broj kupovnih tačkica i kupona. Kupovanje tekstila i obuće na osnovu potrošačkih karata vršilo se uz odsijecanje kupovnih tačkica ili uz odsijecanje kupovnih tačkica i kupona.²⁸ Izdavane su za kalendarsku godinu unaprijed i vrijedile su za tu godinu. Kupovne tačkice u potrošačkoj karti bile su podijeljene na četiri tromjesečja i mogle su se koristiti samo za ovjerenoumjereno tromjeseče i to uz osobnu legitimaciju, odnosno drugi dokaz o identitetu u slučaju da potrošač nije bio obavezan imati osobnu kartu.

Sistem obezbijeđenog snabdijevanja na potrošačke karte bio je na snazi od marta 1948. do novembra 1951. godine za osnovne prehrambene artikle i industrijsku robu. Od maja 1951. godine, umjesto kupona za meso na potrošačkim kartama, uvedeni su prehrambeni bonovi u istom količinskom iznosu. U oktobru 1951. godine umjesto prehrambenih karata izdati su potrošačima prehrambeni bonovi za sve artikle, koji su u novembru iste godine bili zamijenjeni novčanim naknadama u iznosima koji su odgovarali pojedinim potrošačkim kategorijama i cijenama artikala koje su bile na snazi u navedenom periodu. Navedenim izmjenama i ukidanjem sistema snabdijevanja na karte krajem 1951. godine, ukinut je sistem obezbijeđenog snabdijevanja, jer se korištenje industrijskih bonova i novčane naknade umjesto prehrambenih bonova obavljalo slobodnom kupovinom robe u trgovačkoj mreži. Industrijski bonovi prestali su da važe 1. januara 1953. godine.²⁹

Obezbiđeno snabdijevanje sastojalo se iz artikala saveznog i dodatnog republičkog obezbijeđenog snabdijevanja. U savezno su spadali od prehrambenih artikala: hljeb, žitarice ili brašno, pšenični ili kukuruzni griz, masnoća, meso, šećer, kakao proizvodi, kafa, suha slanina, a od industrijske robe: sve vrste tekstila i obuća. U republičko obezbijeđeno snabdijevanje dodatnim artiklima, koje se razlikovalo od saveznog po vrstama i količini artikala, spadali su slijedeći proizvodi: razne vrste suhog variva, razne vrste sapuna i sapunskog praška, povrće i voće, ogrjevno drvo, ugalj, proizvodi na bazi šećera, ostali prehrambeni industrijski proizvodi (keks, mlječni prašak, svježe mlijeko, mlječni proizvodi, jaja i dr.).

Primjera radi od marta 1948. do novembra 1951. godine savezna tablica snabdijevanja artiklima ishrane (izraženo u kilogramima), po normama i kategorijama potrošača sadržavala je mjesечно slijedeće artikle:³⁰

28 Pamučne tkanine za rublje i izrađeno rublje od pamučne tkanine, pamučni konac i kožna obuća prodavali su se potrošačima uz odsijecanje kupovnih tačkica i određenih kupona, a svi ostali industrijski proizvodi samo uz odsijecanje kupovnih tačkica. Tako je, na primjer, posteljina "nosila" 10 tačkica, muško odijelo od češljjanog prediva 30 tačkica, zimski kaput 85 tačkica, džemper za djevojčice preko 14 godina 20 tačkica, radničke cipele 40 tačkica, kožne čizme 80 tačkica, itd. "Službeni list FNRJ", br. 12, Beograd, 11. februara 1948, 144-147. Rješenje o određivanju broja kupovnih točkica koji je potreban za kupnju industrijskih proizvoda osiguranog snabdijevanja; Ivana Dobrivojević, Od ruralnog ka(o) urbanom. Modernizacija Republike Bosne i Hercegovine u FNRJ 1945-1955, *Zbornik radova: Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, 2, Institut za istoriju, Sarajevo 2011, 21-23.

29 *Uredba o ukidanju industrijskih bonova*, „Službeni list FNRJ“, br. 56, Beograd, 19. novembra 1952, 877.

30 *Informativni priručnik*, br. 3-4, Sarajevo 1952, 308-309; Dušan Otašević, Solana u obnovi i socijalističkoj izgradnji, u: *Sto godina Fabrike soli Tuzla (1885-1985)*, Dobojski 1985, 100-101. (dalje: D. Otašević, *Solana*).

Kategorija potrošača	Vrsta namirnica						
	Hljeb	Griz	Masnoća	Šećer	Meso	Kakao	Kafa
R-1 a jamski	30	3,20	1,50	1,50	7,50	-	0,20
R-1 a	25,50	3,20	1,50	1,50	7,50	-	0,20
R-1 b	22,50	2,80	1,40	1,20	6	-	0,20
R-š (šumski)	30	-	1,50	1	2,40	-	-
RŽ-1	25,50	3,20	1,50	1,50	3	-	0,20
RŽ-2	22,50	2,80	1,40	1,20	2,50	-	0,15
R-1 (RS-1)	21	-	1,20	1	3	-	0,15
R-2 (RS-2)	15	-	1,10	0,90	2,50	-	0,10
R-2 a	15	2,40	1,10	1,10	4,50	-	0,10
R-3 (RS-3)	12	-	1	0,80	2	-	0,10
D-1	9	1	0,40	0,75	0,50	0,10	-
D-2	9	0,90	0,60	0,75	1	0,20	-
D-3	10,30	-	0,80	0,80	1,20	0,30	-
G	9	-	0,60	0,60	1,60	-	-
T	-	-	0,50	0,60	1,50	-	-
B	-	-	0,50	1	3	-	-
U	2	-	0,75	1	1,50	-	-

Garantovano snabdijevanje osnovnim prehrambenim artiklima uvedeno je u uslovima provođenja Petogodišnjeg plana kada je za potrebe industrijskog razvoja bila neophodna dodatna radna snaga. Uz to godina uvođenja ove vrste snabdijevanja je vrijeme značajne fluktuacije radne snage, posebno u rudnicima i na teškim fizičkim radovima. Dakle, da bi se obezbijedila potrebna radna snaga, ovim sistemom snabdijevanja obuhvaćen je onaj dio stanovništva koji je sudjelovao u procesu proizvodnje i provođenja Petogodišnjeg plana. Na osnovu podataka prezentiranih u tabeli može se vidjeti da je najviše dobivao onaj dio stanovništva koji je radio na najtežim poslovima. Tako je npr. za kategoriju R-1a jamski povećana količina hljeba sa 800 grama koliko je dobivao u 1947. na 1.000 grama u 1948. godini, kategoriji R-š povećana je količina hljeba sa 700 grama na 1.000 grama, itd. Najmanje količine prehrambenih artikala imali su bolesnici i trudnice.

Za sistem garantiranog snabdijevanja, koji je različito prihvaćen u gradu i selu, bilo je potrebno obezbijediti značajne količine prehrambenih artikala ali i industrijskih proizvoda. Najteži mjesec za snabdijevanje bio je augusta, kako je isticao Avdo Humo:

(...) snabdijevanje životnim namirnicama industrijskih mjestra i gradova je prvorazredno pitanje s kojim treba da se uhvati u koštač cijela Vlada. Kod garantnog snabdijevanja grijesilo je

*Ministarstvo trgovine i snabdijevanja, jer nije u rješavanju toga problema planski radilo (...). Nije dovoljno da se na primjer Sarajevu osigura nekoliko dana dovoljno povrća i voća a zatim da na pijaci opet nema ništa. Ministarstvo trgovine i snabdijevanja nema tačne evidencije o potrebama artikala dopunskog snabdijevanja kao i o izvorima odakle se mogu nabaviti ovi artikli tj. šta državni, a šta zadružni pa i privatni sektor može da podmiri (...).*³¹

O tome koje količine prehrambenih artikala su utrošene za obezbijeđeno snabdijevanje (savezno i republičko) za period 1945-1951. godine izraženo u tonama pokazuju podaci iz slijedeće tabele:³²

Vrsta artikala	Godina						
	1945.	1946.	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.
Žitarice	88.414	229.850	124.280	99.299	116.770	125.117	175.565
Masnoće	1.725,5	4.720	5.727	9.288	8.231,6	10.119	9.917
Šećer	1.114	8.350	8.133	11.280,8	11.273,5	12.331	12.720
Krompir	2.345	6.560	5.971	-	-	-	-
Sol	5.465,5	15.765	18.133	21.450	23.456	25.243	2.212
Sapun	-	-	-	1.148	1.356,8	1.887	1.927
Kafa	165	510	670	358,8	476,8	80	212

Ukoliko se ima u vidu broj stanovnika u Bosni i Hercegovini, onda bi na osnovu podataka prezentiranih u tabeli potrošnja po jednom stanovniku pojedinih artikala bila slijedeća: prosječno je 1945. godine na 32 stanovnika dolazila jedna tona žitarica, a 1951. godine na 15,57 stanovnika, masnoća 1945. jedna tona na 1.399 stanovnika, a 1951. godine na 243 stanovnika jedna tona, šećera 1945. na 2.167 stanovnika jedna tona, a 1951. godine na 190 stanovnika jedna tona, itd.

Za snabdijevanje stanovništva Bosne i Hercegovine prehrambenim artiklima domaća proizvodnja nije bila dostatna. Ovo je naročito došlo do izražaja u vrijeme sušnih godina (1950/1951) kada su utrošena značajna novčana sredstva za kupovinu osnovnih životnih namirnica u susjednim republikama tadašnje Jugoslavije ili iz inostranstva. U godinama 1950/51. ukupno je potrošeno 11.096,80 vagona namirnica, a od toga otkupom je nabavljeno 3.322,10 vagona, kupljeno u drugim republikama 3.368,80 vagona, uvezeno 4.405,90 vagona. U narednom periodu (1951/52. godine) potrošnja je povećana na 13.852,80 vagona, uvoz

³¹ Rosa Cvijović (priredila), *Narodna vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945 – 1948, zapisnici*, Sarajevo 1985, 215. (dalje: R. Cvijović, *Zapisnici Narodne vlade*). Zapisnik sa sjednice održane 19. 8. 1948.

³² *Informativni priručnik*, br. 3-4, Sarajevo 1952, 309.

je smanjen na 3.458,70 vagona, ali je povećana kupovina iz drugih republika na 6.678,00 vagona.³³

Ako razmotrimo kretanje potrošnje stanovništva Jugoslavije osnovnih životnih (prehrambenih) artikala: hljeba, mesa, krompira i šećera, te industrijskih: obuće, prije i poslije Drugog svjetskog rata dobit ćemo slijedeće pokazatelje.³⁴

Kategorija stanovništva	Broj stanovnika	Potrošnja u tonama		
		Cjelokupno stanovništvo		
		Šećer	Obuća (pari)	
Nepoljoprivredno	Hljeb	Krompir	1948.	112.000
	Meso	1947.	87.836	
		1939.	79.450	
		1948.	6.866.000	
		1947.	4.479.000	
		1939.	7.235.000	
		1948.	266.000	
		1947.	180.000	
		1939.	186.345	
		1948.	90.000	
		1947.	65.000	
		1939.	86.000	
		1948.	789.480	
		1947.	704.700	
		1939.	581.000	
		1948.	4.400.000	
		1947.	4.200.000	
		1939.	3.700.000	

Ako za 1939. godinu uzmemo indeks 100 dobivamo da je potrošnja hljeba za 1947. godinu bila 121,29%, a za 1948. godinu 135,88%. Međutim, obzirom na porast nepoljoprivrednog stanovništva indeks prosječne potrošnje po jednom stanovniku iznosio je u 1947. godini 99,73%, a u 1948. godini 106,65%. Prosječna potrošnja mesa po jednom nepoljoprivrednom stanovniku (ako uzmemo u obzir njihovo povećanje) iznosila je 1947. godine 66,61% u odnosu na 1939. godinu, a 1948. godine 87,99%.³⁵

33 *Neki podaci, 21.*

³⁴ *Vesnik rada*, br. 12, Beograd 1948, 764-765. Ekspoze Predsjednika Privrednog savjeta i Savezne planske komisije Borisa Kidriča o izvršenju plana u 1948. i zadacima u 1949. godini.

³⁵ Komparativni pokazatelji o stanju snabdjevenosti gradskog stanovništva Jugoslavije 1939. i 1948. godine pokazuju slijedeće rezultate. Na jednog gradskog stanovnika dolazio je:

Vrsta artikla u kg	1939.	1948.
Hljeb	227,12	242,22
Suhu meso	23,24	21,60
Masnoća	13,93	13,07
Krompir	50,36	60,45
Pasulj	3,98	6,00

Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić (priredili), *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)*, Beograd 1985, 128. (dalje: B. Petranović i drugi, *Sednice CK KPJ*). Diskusija Blagoja Neškovića o problemima snabdijevanja i raspodjeli Fonda za ishranu.

Značajnih poteškoća bilo je u snabdijevanju stanovništva povrćem i mlijekom, s obzirom da je osnovna uloga u obezbjeđenju dovoljnih količina navedenih proizvoda namijenjena državnim poljoprivrednim dobrima i državnim ekonomijama. Međutim, takvo opredjeljenje, favoriziranje državnih, a zapostavljanje privatnih poljoprivrednih proizvođača, u praksi je pokazalo dosta manjkavosti i imalo je negativne posljedice po snabdijevanje stanovništva određenim proizvodima, posebno u većim gradovima. Prema podacima Savezne planske komisije, ekonomije su 1948. godine zasijale svega 62% od planiranog zemljišta. Od toga samo je 44% otpadalo na povrće, dok su ostale površine bile zasijane žitaricama i krmnim biljem. Zemljišni fond ekonomija bio je malen, a snabdijevanje poljoprivrednim alatom i mašinama neregulirano. U takvoj situaciji njihovo učešće u obezbjeđenju zimnice bilo je svega 4%. Proizvodnja povrća na poljoprivrednim dobrima je bila daleko od planirane, a češće u snabdijevanju povrćem i mlijekom nedovoljno. Primjera radi, državna poljoprivredna dobra (republička) raspolagala su sa 1,2% od potreba u krompiru, a svega pola promila u grahu za potrebe zimnice u 1948. godini. Uslijed naglog industrijskog razvoja Bosne i Hercegovine, došlo je do povećanja broja stanovnika u gradovima u odnosu na stanje prije Drugog svjetskog rata, a smanjivale su se površine pod povrćem u okolini velikih industrijskih centara. To se vidi iz podataka o odnosu između zasijanih površina u nekim bosanskohercegovačkim gradovima u 1939. i 1948. godini.³⁶ Da bi se poboljšalo snabdijevanje poljoprivrednim proizvodima, u maju 1948. godine donesena je "Uredba o vezanim cijenama" (vezana trgovina).³⁷

Osim za obezbjeđenje značajnih količina prehrambenih artikala, također

36 Ovdje ćemo navesti primjer zasijanog povrća izraženo u hektarima u Sarajevu, Visokom i Zenici, kao značajnih industrijskih centara u 1939. i 1948. godini.

Grad	1939.	1948.	Smanjenje u %
Sarajevo	3.059	1.269	59
Visoko	1.081	782	28
Zenica	1.084	547	50

Arhiv Jugoslavije Beograd, fond: 41-83-133. *Ministarstvo trgovine i snabdijevanja Bosne i Hercegovine. Odnos kupovnog fonda prema robnom*, Sarajevo, 4. novembra 1948.

37 Vezane cijene (vezana trgovina – obuhvaćala je slijedeće poljoprivredne i zemljoradničke proizvode: žitarice, stoku za klanje, debele svinje, sirovu kožu, vunu, krompir, pasulj, vino, industrijsko bilje, perad i jaja) uvedene su "Uredbom o vezanim cijenama" koja je donesena maju 1948. godine i cilj joj je bio da poboljša snabdijevanje poljoprivrednim proizvodima, olakša otkup i ublaži njegov obaveznji karakter. Prema Uredbi, država je prodavala proizvođačima na selu industrijsku robu u zamjenu za poljoprivredne proizvode koje je seljak imao kao višak. Trgovina se obavljala po određenim – utvrđenim cijenama. Odnos cijena prehrambenih i artikala koje je seljak prodavao na bonove vezane trgovine i cijena industrijskih artikala koje je seljak kupovao na bonove prema cijenama iz 1939. godine u dinarima i u % bio je slijedeći:

je bilo potrebno osigurati stanovništvu industrijsku robu. Količine industrijskih artikala prodane potrošačima u Bosni i Hercegovini izraženo u hiljadama za period 1945-1951. godine prikazane su u slijedećoj tabeli:³⁸

Vrsta artikala	Godina							
	1945.	1946.	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	Jed. mjere
Čarape	1.110	2.390,7	277,2	5.112,7	4.049,9	3.290	2.442	pari
Obuća	786	1.027	1.458,3	2.696,6	2.071,3	3.262	3.018	pari
Šibice	-	-	-	67.216	69.398	159.000	61.000	kutija
Sijalice	-	-	-	286,1	397	79	160	komada
Trikotaža	350	594,5	987,5	850,2	3.589,4	962	803	komada

Analiza podataka prezentiranih u tabeli pokazuje da potrošnja industrijskih artikala u sistemu snabdijevanja nije bila ravnomjerna niti ujednačena. Najviše pari čarapa i obuće utrošeno je 1948. i 1949. godine, zbog toga što je industrijska proizvodnja u toku Petogodišnjeg plana bilježila stalno povećanje, zatim ne treba zanemariti ni značajne količine navedenih artikala dobivenih od UNRRA-e, te uvezene iz SSSR i drugih socijalističkih zemalja. Također, u ovome vremenu (1948-1949) još uvijek nije bila došla do punoga izražaja blokada iz zemalja "narodne demokracije" izazvana sukobom KPJ i Informbiroa. Najmanje je trošeno u prvoj

Artikli	Jedinica mjere	Godina		Povećanje u %
		1939.	1948.	
Pšenica	100 kg	152	412	271,05
Kukuruz	100 kg	101	283	280,20
Krompir	100 kg	65	180	276,92
Vuna	100 kg	1.600	5.000	312
Sol	100 kg	300	300	0
Šećer	100 kg	1.500	3.300	220
Petrolej	100 kg	700	550	- 78,57
Opance	100 pari	11.500	21.200	184,35

Iz podataka u tabeli se vidi da je došlo do povećanja cijena i poljoprivrednih prehrambenih proizvoda, koje je seljak prodavao, i industrijskih artikala, koje je seljak kupovao. Izuzetak predstavlja petrolej čija cijena je ostala ista.

Početkom 1949. godine donesena je nova uredba o vezanim cijenama prema kojoj individualno seljačko gazdinstvo može da dobije industrijske robe po vezanim bonovima godišnje za 6.500 dinara. Višak zamijenjenih bonova prema Uredbi trebalo je deponovati ili uništiti, a bonove iz 1948. godine oglasiti nevažećim. Seljaci su, međutim, s određenom skepsom prihvatali ovakav oblik razmjene, jer su bili nezadovoljni kvalitetom i količinom industrijske robe. Ovakav oblik trgovine napušten je 1951. godine kada je uveden sistem slobodnog prometa svom industrijskom robom i poljoprivrednim artiklima. *Informativni priručnik*, br. 3-4, Sarajevo 1952, 311.

38 *Informativni priručnik*, br. 3-4, Sarajevo 1952, 309.

i zadnjoj godini razmatranog perioda (1945-1951). Jedan od razloga za smanjenu potrošnju mogao bi biti u nedovoljnim količinama istih da bi se podmirile tadašnje potrebe, ali i otkazivanje isporuke tih artikala iz SSSR-a. Ovome treba dodati i činjenicu da od 1948. godine započinje preusmjeravanje značajnih sredstava na izgradnju kapitalnih objekata.

Zaključak

Period nakon završetka Drugog svjetskog rata 1945. godine obilježile su promjene društveno-političkog i ekonomskog sistema u novonastaloj Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, a time i u Bosni i Hercegovini. U toku tih promjena dolazilo je do poduzimanja i primjene raznih mjera koje je kontrolisao državni aparat, u nekim segmentima više, u nekim manje. Na taj način je, od strane vlasti, uspostavljana puna kontrola nad svim društvenim tokovima i praćen preobražaj jugoslavenskog i bosanskohercegovačkog društva. Na preobražaj bosanskohercegovačkog društva iz agrarnog u industrijsko poslije Drugog svjetskog rata značajno je utjecao sistem snabdijevanja seoskog i gradskog stanovništva, te zaposlenih u industrijskim i drugim privrednim djelatnostima, poljoprivrednim, rudarskim i industrijskim proizvodima. U pogledu snabdijevanja stanovništva potrebno je razlikovati sistem racioniranog, koji je primjenjivan do početka 1948. godine, i garantovanog snabdijevanja, koje se počelo primjenjivati od 1. marta 1948. godine, s tim što se i jedan i drugi sistem obuhvaćaju pojmom obezbijeđeno snabdijevanje.

Razlozi za uvođenje racioniranog snabdijevanja stanovništva bili su višestruki, a tome je posebno doprinijela teška situaciju u vezi prehrane stanovništva koja se najbolje može sagledati iz izveštaja Predsjedništva ZAVNOBiH-a, koji je 6. septembra 1944. godine upućen NKOJ-u. U Izveštaju se, između ostaloga, navodi da od ukupno 1.900.000 stanovnika Bosne i Hercegovine njih 600.000 treba svestranu pomoći, a 1.700.000 pomoći u odjeći i obući. Ovakav sistem snabdijevanja stanovništva i planska raspodjela, posebno artikli široke potrošnje, imala je za cilj da se stave pod kontrolu organa državnih vlasti. Osim toga, snabdijevanje stanovništva na ovakav način je dugo zadržan i time postao prepreka normalnom trgovanju između grada i sela. U sistemu racioniranog snabdijevanja stanovništva posebno mjesto imali su radnici.

Od marta 1948. godine, zahvaljujući rezultatima postignutim u prvoj godini Petogodišnjeg plana, napušten je sistem racioniranog snabdijevanja i prešlo se na novi sistem obezbijeđenog snabdijevanja – garantovano snabdijevanje. Izvršene su revizije potrošača i potrošačke karte davane su samo onim potrošačima koji su imali pravo na njih. To je imalo za posljedicu da je broj potrošača smanjen u 1948. godini u odnosu na 1947. godinu za 1.401.932 osobe.

Summary

The period after the end of the Second World War in 1945 was marked by changes in the socio-political and economic system in the newly formed Federal People's Republic of Yugoslavia, and therefore in Bosnia and Herzegovina. During these changes, various measures were controlled by the state apparatus, in some segments more, in some smaller ones. In this way, the authorities have established full control over all social movements and followed the transformation of the Yugoslav and Bosnian society. The transformation of the Bosnian-Herzegovinian society from the agrarian into the industrial after the Second World War was significantly influenced by the system of supplying rural and urban population, as well as employees in industrial and other economic activities, agricultural, mining and industrial products. Regarding the supply of the population, it is necessary to distinguish the system of rationed, which was applied until the beginning of 1948, and the guaranteed supply, which began to apply from March 1, 1948, with both systems being covered by the provision of secured supplies.

The reasons for the introduction of the rationed supply of the population were multiple, and this was especially due to the difficult situation regarding the population's diet, which can best be seen from the report of the Presidency of the ZAVNOBiH, which was sent to the NKOJ on September 6, 1944. In the Report, among other things, it is stated that out of a total of 1,900,000 inhabitants of Bosnia and Herzegovina, 600,000 of them need comprehensive assistance, and 1,700,000 assistance in clothing and footwear. Such a system of population supply and planned distribution, in particular consumer goods, was intended to be placed under the control of state authorities. In addition, the supply of the population in this way has long been deterred and thus has become an obstacle to normal trade between the city and the village. In the system of rational supply of the population, workers had a special place.

Since March 1948, thanks to the results achieved in the first year of the five-year plan, the system of rationed supply has been abandoned and the new system of secured supply has been abandoned - guaranteed supply. Consumer reviews and consumer cards were made only to those consumers who were entitled to them. This resulted in a decrease in the number of consumers in 1948 compared to 1947 for 1,401,932 persons.

OD UČITELJSKE ŠKOLE DO FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI: PRILOG PROUČAVANJU TRANSFORMACIJE VISOKOŠKOLSKOG OBRAZOVANJA

Apstrakt: *U radu je prikazan historijat transformacije visokog obrazovanja na području regije sjeveroistočna Bosna, pa sve do osnivanja Filozofskog fakulteta, danas moderno organizirane visokoškolske institucije, čiji korjeni dosežu do davne 1941. godine, jer, upravo tada, u jeku Drugog svjetskog rata, u Tuzli je počela sa radom prva Učiteljska škola koja je, na neki način preteča Pedagoške akademije i sadašnjeg Filozofskog fakulteta u Tuzli. Prikazane su političke rasprave i odluke izvršne i zakonodavne vlasti svih nivoa neophodnih za osnivanje Filozofskog fakulteta. Hronološki je praćen razvoj fakulteta od dvopredmetnih studijskih programa u početnom periodu obrazovanja do inoviranih jednopredmetnih studijskih programa baziranih na Sorbonskoj deklaraciji od 25. maja 1998. godine, Bolonjskoj deklaraciji od 19. juna 1999. godine, te strukturi obrazovnih studija na nekim fakultetima u Bosni i Hercegovini, Evropi i svijetu.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, sjeveroistočna Bosna, Tuzla, Univerzitet, Filozofski fakultet, Učiteljska škola, obrazovanje, studijski programi, transformacija, društveni procesi, država, društvo.*

FROM THE TEACHER'S SCHOOL TO THE FACULTY OF PHILOSOPHY IN TUZLA: CONTRIBUTION TO THE STUDY ON THE TRANSFORMATION OF HIGHER EDUCATION

Abstract: *The paper presents the history of higher education transformation in the region of northeastern Bosnia until the founding of the Faculty of Philosophy, nowadays modernly organized higher education institutions, whose roots reach back to 1941. Because, right then, during the Second World War; the first School of Teacher Education began in operation in Tuzla, which, in a way, has begun to pave the Pedagogical Academy and the present Faculty of Philosophy in Tuzla. Political discussions and decisions of the executive and legislative authorities of all levels necessary for the founding of the Faculty of Philosophy are shown. Chronologically, the development of the faculties from two-course study programs*

in the initial period of education to the innovative one-subject study programs based on the Sorbonne Declaration of 25 May 1998, the Bologna Declaration of 19 June 1999 and the structure of educational studies at some faculties in Bosnia and Herzegovina, Europe and the world.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, northeast Bosnia, Tuzla, University, Faculty of Philosophy, Teacher's School, education, study programs, transformation, social processes, state, society.*

Uvod

Historijat Filozofskog fakulteta u Tuzli, danas moderno organizirane visokoškolske ustanove, doseže do davne 1941. godine, jer, upravo tada, u jeku Drugog svjetskog rata, u Tuzli je počela sa radom prva Državna mješovita učiteljska škola (1941-1944), na neki način, i preteča sadašnjeg Filozofskog fakulteta.

Okupacijom Kraljevine Jugoslavije, aprila 1941. godine, od strane fašističkih sila Njemačke i Italije, Bosna i Hercegovina se tada našla u sastavu novoosnovane Nezavisne Države Hrvatske (NDH). U političkom smislu Bosna i Hercegovina tada je bila ustrojena podjelom na 22 župe. Tuzlanski kotar (srez) pripadao je župi Usora i Soli. Na tom prostoru, tada, a i ranije od strane bivše države nije se poklanjala velika pažnja obrazovanju mladih, iako je postojala potreba za tim. Novoosnovana država NDH insistirala je da sa radom nastave postojeće škole, ali i na otvaranju novih škola. Zbog realnih potreba režima (NDH), za obrazovnim kadrom otvorena je Učiteljska škola u Tuzli.

Veliki župan Usore i Soli, Ragib Čapljić, je 28. lipnja (juna) 1941. godine, uputio zahtjev za otvaranje Učiteljske škole u Tuzli, Ministarstvu bogoštovlja i nastave NDH u Zagrebu u kome se kaže: „Moli se Ministarstvo, da bi u Tuzli otvorilo Preparandiju, s razlogom što je tuzlanski kotar pretežno hrvatski, a i jedan kotar najzaostaliji u pismenosti. Osim prednjeg u Tuzli se nalazi oko 10.000 radnika, pa pošto nema nikakvih stručnih škola, to bi ova Preparandija i za radničku djecu dobro došla. Okolni kotarevi, koji pripadaju župi Usora i Soli, imaju više raznih škola nego sama Tuzla, a što se vidi iz priloženog nacrta. Napominjem da je osigurano izdržavanje škole u svakom pogledu, jedino bi Država trebala postaviti i plaćati nastavnike. Zgradu, namještaj i sve ostalo daje Gradsko poglavarstvo u Tuzli.“¹

Ministarstvo nastave, aktom od 5.7.1941. godine, prihvatiло je otvaranje Državne mješovite učiteljske škole u Tuzli, koja će početi sa radom školske

---

1 *Učiteljska škola u Tuzli (1941-2002)* – Monografija, Tuzla 2004, 28. (dalje: Učiteljska škola u Tuzli (1941-2002)). U Tuzlanskom kotaru većinu stanovništva, prema popisima 1921. i 1931. godine, u nacionalnom pogledu činili su Bošnjaci, a u vjerskoj strukturi muslimani. Pošto NDH nije priznavala Bošnjake kao naciju, već ih je smatrala Hrvatima islamske vjeroispovijesti, tako se u tekstu Ragiba Čapljića i navodi naziv većinsko hrvatsko, umjesto većinsko bošnjačko stanovništvo.

1941/42. godine. Oslobođanjem Tuzle 17. septembra 1944. godine, od strane jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), nova vlast će obustaviti dalji rad škole, ali će odlukom Narodnooslobodilačkog odbora za Istočnu Bosnu, otvoriti Prvi učiteljski tečaj u Tuzli oktobra 1944. godine. „Polaznici tečaja regrutovani su, uglavnom, iz redova boraca, bivših učenika Učiteljske škole u Tuzli, koja je osnovana 1941, a odlukom organa nove vlasti ukinuta u jesen 1944. godine.“²

U Tuzli je bilo organizovano sedam učiteljskih tečajeva i to:

- „Prvi učiteljski tečaj od 23.10.1944. do 27.2.1945. godine;
- Drugi učiteljski tečaj od 6.3.1945. do 23.7.1945. godine;
- Treći učiteljski tečaj od 19.9.1945. do 24.3.1946. godine;
- Četvrti učiteljski tečaj od 30.4.1946. do 20.12.1946. godine;
- Peti učiteljski tečaj (nema podataka);
- Šesti (viši) učiteljski tečaj počeo je u jesen 1946, a završio sa radom krajem školske 1946/47. godine;
- Sedmi učiteljski tečaj (niži učiteljski tečaj) školske 1948/1949. godine.“³

Iz učiteljskih tečajeva školske 1945/46. godine nastala je Učiteljska škola u Tuzli, koja je radila sve do kraja 1972. godine, kada i formalno prestaje njen rad, a školovanje budućih učitelja preuzima Pedagoška akademija u Tuzli.

„Za 27 godina postojanja Učiteljske škole u Tuzli, u svojoj osnovnoj djelatnosti, postigla je izuzetno vrijedne rezultate. Za to vrijeme 2.459 polaznika uspješno je položilo završni učiteljski ispit, dok je 2.312 kandidata položilo stručni učiteljski ispit.“⁴

Nakon agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, obrazovanje u cijelini se našlo u vrlo teškim uslovima. Oko 50% nastavnog osoblja napustilo je škole. Tako su škole ostale bez nastavnog osoblja, a trebalo je organizirati rad škola u ratnim uslovima. Izvršno vijeće i Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Bosne i Hercegovine, početkom 1994. godine, procjenili su da je potreba za velikim brojem nastavnika u razrednoj nastavi. Tako su donijeli odluku za otvaranje učiteljskih škola u Tuzli, Travniku, Mostaru, Zenici, Bihaću i Sarajevu. Nakon analize, na području sjeveroistočne Bosne, bile su potrebe za 460 nastavnika razredne nastave.⁵

Općina Tuzla, kao osnivač, realizujući Odluku Izvršnog vijeća i Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta Bosne i Hercegovine ponovo otvara Učiteljsku školu u Tuzli 1994. godine, koja je i danas u funkciji.⁶

---

2 *Učiteljska škola u Tuzli (1941-2002)*, 53.

3 *Učiteljska škola u Tuzli (1941-2002)*, 53-71.

4 *Filozofski fakultet – Profil studija i programska orijentacija*, Tuzla 1999, 8.

5 *Učiteljska škola u Tuzli (1941-2002)*, 206.

6 Nakon zatvaranja prve Učiteljske škole u Tuzli 1972. godine, sa radom je ponovo počela Učiteljska škola u Tuzli, Odlukom Prijelaznog općinskog vijeća Tuzla, broj: 023-3867-19/94, od 18. 8. 1994. godine.

Transformacija visokoškolskog obrazovanja i osnivanje Pedagoške akademije u Tuzli kao preteče Filozofskog fakulteta

Uporedno sa postojanjem Učiteljske škole u Tuzli, odlukom SR Bosne i Hercegovine, u Tuzli je 1960. godine otvorena i Viša pedagoška škola. To je, uz Rudarski i Tehnološki fakultet u Tuzli, bila treća visokoškolska institucija u ovom regionu. U ovoj školi, sve do 1970. godine, pripremani su različiti profili nastavnika za potrebe osnovnih i srednjih škola.

U prvoj školskoj 1961/62. godini Viša pedagoška škola u Tuzli imala je sljedeće studijske programe:

- Srpskohrvatski jezik – ruski jezik,
- Srpskohrvatski jezik – engleski jezik,
- Matematika – hemija,
- Tehničko obrazovanje – fizika,
- Tehničko obrazovanje – hemija,

A naredne 1962/62. godine obrazovane su i sljedeće studijske grupe:

- Fizičko vaspitanje,
- Matematika – fizika,
- Biologija – hemija,
- Elektrotehnika,
- Mašinstvo.⁷

Na dvije posljedne studijske grupe pripremani su nastavnici praktične nastave za potrebe stručnih škola.

Tuzlanska Viša pedagoška škola, bila je jedna od najvećih takve vrste u Bosni i Hercegovini. Zahvaljujući postojanju brojnih studijskih grupa koje je imala Viša pedagoška škola u Tuzli, u njoj su se školovali studenti iz cijele Bosne i Hercegovine, i iz drugih tadašnjih republika. Sve do transformacije u Pedagošku akademiju, Viša pedagoška škola u Tuzli iškolovala je oko 2.000 diplomiranih nastavnika, što je zadovoljavalo tadašnje potrebe školskog sistema u sjeveroistočnoj Bosni i šire.⁸

Međutim, prelomni trenutak u organizaciji i razvoju Više pedagoške škole u Tuzli, odnosno buduće Pedagoške akademije, dogodio se u periodu od 1966. do 1969. godine. Tada je donesena odluka o izgradnji novog školskog objekta. Izgradnja je ubrzo počela i trajala je tri godine, a za to vrijeme vršene su pripreme za ukidanje Više pedagoške škole, za njenu transformaciju u Pedagošku akademiju.

Tako je Pedagoška akademija ušla u drugu deceniju rada. Sa svojih šest studijskih odsjeka Akademija je bila jedna od najvećih u Bosni i Hercegovini, a specifičnost njenog rada bila je i to što su se u novom objektu Akademije nalazila i posebna osnovna škola kao Vježbaonica za vaspitno-obrazovnu praksu studenata Pedagoške akademije.

---

⁷ Filozofski fakultet – Profil studija i programska orijentacija, Tuzla 1999, 8.

⁸ Isto, 9.

U ovu obrazovnu instituciju došli su kadrovi koji su unijeli novi kvalitet i efikasnost u nastavno-naučni proces.

U isto vrijeme dolazi do šireg otvaranja prema vanrednom studiju, odnosno studiju uz rad. Otvoreni su centri za vanredni studij u nekim gradovima sjeveroistočne Bosne. Osim u Vježbaonicu, studenti Pedagoške akademije u Tuzli upućivani su i na pedagoško-metodičku praksu u osnovne škole izvan Tuzle, što je unijelo novi kvalitet u prpremanju budućih nastavnika.

Uzimajući u obzir sve parametre, Pedagoška akademija u Tuzli, za vrijeme svog 30-godišnjeg postojanja i rada, postigla je izuzetne rezultate i nezaobilazna je institucija u sistemu cjelokupnog obrazovanja i vaspitanja u sjeveroistočnoj Bosni i cijeloj Bosni i Hercegovini.⁹

Pedagoška akademija u Tuzli bila je, jedan od glavnih stubova Univerziteta u Tuzli, odnosno visokoškolskog sistema u sjeveroistočnoj Bosni. I u otežanim uslovima ova institucija uspješno je realizovala zadatke koje joj je postavljala društvena zajednica.

Prateći savremene trendove u osavremenjavanju nastave i organizaciji visokoškolskih ustanova u svijetu, ali i promjene političkog, ekonomskog i drugog karaktera. Akademija se u svom višedecenijskom radu uvijek prilagođavala novonastalim uslovima i pravovremeno vršila transformaciju uvodeći nove kvalitativne sadržaje primjerene potrebama vremena čak i ratnim uslovima.

Najteži period u historiji Pedagoške akademije bio je upravo period agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine. U tom prelomnom vremenu za cijelu Bosnu i Hercegovinu i njen narod, u svim oblastima života, pa tako i u obrazovnom sistemu, desile su se krupne promjene koje će otvoriti nove stranice historije, nove stranice i kada je u pitanju Pedagoška akademija.

Dok je brutalna agresija bjesnila nad Tuzlom i cijelom zemljom, Pedagoška akademija nije prestajala sa radom. Veliki broj studenata i profesora se aktivno uključio u odbranu, a mnogo njih je odmah nakon agresije napustilo Tuzlu.¹⁰ Situacija je u svakom pogledu bila dramatična, ali je zahvaljujući nadljudskim naporima profesora, nastavnika i učitelja, đaka i studenata, školstvo u Okrugu Tuzla ipak funkcionsalo. Nastava je izvodjena u krajnje teškim uslovima, ali su potrebe osnovnih i srednjih škola na području Okruga za nastavnim kadrom bile dosta

9 Od 1960. do 1975. godine na Višoj Pedagoškoj školi, odnosno Pedagoškoj akademiji, diplomiralo je 6.341 student. Najviše je bilo diplomiranih nastavnika razredne nastave – 1.525, zatim studenata na odsjeku matematika – fizika, njih 1.011, potom na odsjecima: srpskohrvatski jezik – 907, fizičko vaspitanje – 771, biologija – hemija – 129, itd.

10 Osim intelektualnog otpora agresoru, mnogi profesori i studenti Pedagoške akademije i tek osnovanog Filozofskog fakulteta u Tuzli direktno su na ratištu diljem Bosne i Hercegovine, s puškom u ruci, učestvovali u odbrani od agresije. Mnogi su, nažalost, ranjavani, a njih 12 je za opstanak i suverenost Bosne i Hercegovine i njenih naroda dalo svoje živote: Ferid Atlić, Nedim Aljić, Edina Ahmetašević, Nedžad Gluhić, Senad Hasanović, Jasmin Mujanović, Almasa Čerimović, Šems Hasičić, Dijana Ninić, Dženaida Topčić, Mujo Mehmedović i Senahid Salamović. Filozofski fakultet u Tuzli je, na taj način, dao maksimalan doprinos u odbrani od agresije. Profesori i studenti ovog Fakulteta nezaobilazna su karika u odbrani Tuzle i tuzlanske regije u cjelini. Historija ih, zasigurno, ne može zaobići (Više vidjeti: *Filozofski fakultet, profil studija i programska orijentacija*, Tuzla 1999).

izražene, tako da se školovanje budućih nastavnika i profesora moralo nastaviti i u ratnim uslovima.

Pošto su mnogi nastavnici i profesori bili angažovani u odbrani zemlje, a mnogo ih je napustilo Tuzlu i okolna mjesta, nastavu u osnovnim i srednjim školama su nerijetko izvodila nestručna lica – tek svršeni srednjoškolci i studenti. Rad Pedagoške akademije bio je stoga od ključne važnosti za funkcionisanje cjelokupnog školskog sistema na području Okruga Tuzla. Takvim potrebama i zahtjevima hitno se morala prilagoditi i Pedagoška akademija, bila je nužna njena transformacija koju su neizbjegno nalagale novonastale prilike.

U takvim okolnostima, već početkom 1993. godine, Dekanat Pedagoške akademije, profesori i studenti, u saradnji sa tadašnjim vlastima Okruga Tuzla, pokrenuli su inicijativu da se Pedagoška akademija, kao članica Univerziteta u Tuzli, transformiše u Filozofski fakultet.

Osnivanje i rad Filozofskog fakulteta u Tuzli

Nakon inicijative za osnivanje Filozofskog fakulteta i višemjesečnih priprema uslijedio je prijedlog za osnivanje fakulteta, koji će u septembru 1993. godine, ući u redovnu proceduru Skupštine Okruga Tuzla.

Na Sjednici Skupštine Okruga Tuzla, 23. septembra 1993. godine donesena je Odluka o imenovanju Komisije matičara za obavljanje pripremnih radnji na transformaciji Pedagoške akademije u Filozofski fakultet u Tuzli.¹¹

Zadatak Komisije matičara bio je da donese nastavni plan i nastavne programe Filozofskog fakulteta i opšti akt o pravilima studija, te da izvrši izbor nastavnika i viših asistenata na sve nastavne predmete prve i druge godine studija i predloži broj studenata za upis na prvu godinu studija.

Na Filozofskom fakultetu će se, kako je navedeno u Odluci, školovati kadar za sticanje visoke stručne spreme za zvanje profesora: vaspitača predškolskog odgoja i obrazvanja, profesora razredne nastave, profesora raznih profila u srednjoškolskom obrazovanju, diplomiranog etnologa i arheologa, kao i kadar za sticanje više stručne spreme za zvanje nastavnika raznih profila. Također će se na Filozofskom fakultetu organizirati nastavni i naučno-istraživački rad za sticanje stručne spreme specijalist i naučnog stepena magistra u oblastima nauka i umjetnosti, kao i naučno-istraživački rad za sticanje naučnog stepena doktora nauka u oblastima za koje Filozofski fakultet bude matični.

Radeći u ratnim uslovima, uz svakodnevna granatiranja Tuzle, Komisija je pristupila realizaciji naznačenih zadataka. Već 30. septembra 1993. godine održala je svoju prvu sjednicu na kojoj su donesene važne odluke i zaključci.¹²

---

11 Okrug Tuzla, Skupština, Odluka broj: 01-021-1077/93, od 23.9.1993. godine.

12 Formirane su posebne komisije, Komisija za izradu Pravilnika o pravilima studija, Komisija za raspisivanje konkursa za izbor nastavnika i saradnika, Komisija za donošenje Nastavnog plana i programa.

Komisija matičara i specijalne komisije, u oktobru 1993. godine, intezivno su radile na osnivanju Filozofskog fakulteta, njegovog ustrojstva i budućeg funkcionisanja, posebno u izuzetno teškim ratnim uslovima, ali i u postratnom periodu.¹³

Komisija je razmatrala prijedlog osnivača Filozofskog fakulteta da se, pored šest odsjeka utvrđenih Elaboratom o opravdanosti osnivanja Fakulteta, osnuju i odsjeci dramske, likovne i muzičke umjetnosti, te odsjeci: filozofije, informatike, stranih jezika, historije i geografije. Komisija matičara je ocijenila da je u uslovima nedostatka prostora i stručnih kadrova, zapravo nemoguće uvoditi nove odsjeke, zato je realizacija ove ideje prolongirana za neka buduća vremena.

Komisija matičara za osnivanje Javne visokoškolske ustanove u državnoj svojini – Filozofskog fakulteta u Tuzli na vrijeme je privela kraju pripreme za osnivanje Fakulteta. Na posljednoj sjednici, 24. novembra 1993. godine, članovi Komisije su podnjeli izvještaj o radu i definitivno utvrdili nastavni plan i nastavne programe, opšte akte o pravilima studija i osnivaču predložili kadrovska rješenja.¹⁴

Izvještaj Komisije matičara o njenom radu, odlukama i zaključcima, prezentiran na sjednici 28. novembra 1993. godine, upućen je na razmatranje i usvajanje osnivaču Fakultetu. Skupština Okruga je 27. decembra 1993. godine usvojila taj izvještaj i donijela Odluku o osnivanju Filozofskog fakulteta u Tuzli.¹⁵ Na osnovu osnivačkog akta, 11. marta 1994. godine, Filozofski fakultet je upisan u sudski registar Višeg suda u Tuzli, kao javna visokoškolska ustanova u državnoj svojini.

Na osnovu Odluke Skupštine Okruga od 4. januara 1994. godine, Okružni sekretarijat društvenih djelatnosti i radnih odnosa, donosi Rješenje o osnivanju Filozofskog fakulteta u Tuzli, koji počinje sa radom u školskoj 1993/94. godini.¹⁶

13 Uz saglasnost Univerziteta u Tuzli i Skupštine okruga, Komisija je odlučila da se u školsku 1992/93. godinu upiše dodatni broj studenata iz opština Tuzlanskog okruga na smjer razredne nastave, jer je deficit kadrova ove struke u osnovnim školama predstavlja veliki problem. Odlučeno je da se putem sredstava javnog informisanja uputi javni poziv naučnicima svih stepena naučnih zvanja radi njihovog angažovanja u nastavi na Filozofskom fakultetu. To je učinjeno javnim pozivom Univerziteta u Tuzli, broj: 01-306/93. od 18.10.1993. godine.

14 Utvrđeni su nastavni planovi i programi za školovanje kadrova više i visoke stručne spreme u okviru dvogodišnjeg i četverogodišnjeg studija, na jednopredmetnim i dvopredmetnim odsjecima: razredna nastava (dvogodišnji studij), tehničko obrazovanje (dvogodišnji studij), bosanski jezik i književnost (četverogodišnji studij), matematika-fizika (dvopredmetni, četverogodišnji studij), biologija-hemija (dvopredmetni, četverogodišnji studij), fizičko vaspitanje (četverogodišnji studij), historija-geografija (dvopredmetni, četverogodišnji studij), također su konstituisani odsjeci: likovno vaspitanje, muzičko vaspitanje, pedagogija i psihologija, orientalistika, anglistika, germanistika, filozofija-sociologija, ali je tada odlučeno da će nastava na ovim odsjecima početi kada se za to steknu odgovarajući uslovi. (Više vidjeti: *Filozofski fakultet-profil studija i programska orijentacija*, Tuzla 1999).

15 Skupština okruga Tuzla na sjednici održanoj dana 27. 12. 1993. godine, donosi Odluku o osnivanju Filozofskog fakulteta u Tuzli, broj: 01-031-1476/93.

16 Rješenje Okružnog sekretarijata društvenih djelatnosti i radnih odnosa, broj: 06/1-613-10/94-SP, od 4. 1. 1994. godine. U obrazloženju ovog rješenja kaže se da Filozofski fakultet ispunjava opšte i posebne uslove po standardima visokog obrazovanja, da ima nastavnike za sve nastavne predmete, te da ima nastavni plan i program u skladu sa Zakonom o Univerzitetu.

Imenovano je rukovodstvo i uprava Filozofskog fakulteta u Tuzli.¹⁷

Na taj način, dokumentacija o osnivanju Filozofskog fakulteta u Tuzli je u potpunosti kompletirana, i rad Fakulteta legaliziran, i sa pravnog aspekta. Filozofski fakultet u Tuzli upisan je u registar Višeg suda u Tuzli 11. marta 1994. godine, kao javna visokoškolska ustanova u državnoj svojini. Osnivač fakulteta je bila Skupština Okruga Tuzla.

Međutim, na osnovu Amandmana LXXI tačka alineja 2. na Ustav Republike Bosne i Hercegovine i člana 8. Zakona o ustanovama, Skupština Republike Bosne i Hercegovine, na sjednici održanoj 7. novembra 1994. godine, donijela je Odluku o preuzimanju prava i obaveza osnivača prema Filozofskom fakultetu u Tuzli. Sve ingerencije od Okruga Tuzla preuzela je Skupština Republike Bosne i Hercegovine.

Stoga je Vlada Republike Bosne i Hercegovine, 8. januara 1995. godine, i formalno potvrdila imenovanje Dekana, Upravnog i Nadzornog odbora Filozofskog fakulteta, koje je ranije imenovao Izvršni odbor Okruga Tuzla.¹⁸

Filozofski fakultet je za cijelo vrijeme agresije obavljao svoju djelatnost. Izuzimajući kraće prekide zbog intezivnog granatiranja grada, i uprkos objektivnim teškoćama, nastavni proces se odvijao kontinuirano. Čak su i u ratnom periodu uvođeni novi kvalitetniji sadržaji.

Nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma, uspostavljanjem mira na ovim prostorima, Fakultet je još intezivnije krenuo u modernizaciju nastavnog procesa i organizaciju rada po evropskim kriterijima visokoškolskog obrazovanja.

Da bi se nastava što više približila evropskim standardima, Nastavno-naučno vijeće 26. aprila 1999. godine, formira Komisiju za izradu Elaborata o društveno-ekonomskoj opravdanosti transformacije obrazovanja nastavnika dvopredmetnih u jednopredmetne studijske odsjeku na četverogodišnjem studiju.

Postratni period donio je funkcionalisanje višestranačkog sistema, zatim, demokratizaciju društva, promjene najvažnijih društveno-ekonomskih okolnosti, što je uslovjavalo promjene u svim sferama života, pa i u sistemu visokoškolskog obrazovanja. U cilju praćenja savremenih trendova u ovoj oblasti, pristupilo se izvjesnim transformacijama na Filozofskom fakultetu, odnosno osavremenjavanju nastavnog procesa.

Izmjenjeni su i dopunjeni nastavni programi i planovi radi što kvalitetnijeg ospozobljavanja budućeg nastavnog kadra u osnovnim i srednjim školama, a izvršena je i transformacija pojedinih odsjeka. Tako je Nastavno-naučno vijeće, na osnovu Elaborata o društveno-ekonomskoj opravdanosti, usvojilo prijedlog o transformaciji postojećih dvopredmetnih u jednopredmetne studijske odsjeku.¹⁹

17 Rješenjem Izvršnog odbora Okruga Tuzla, broj: 03/1-0014/94, od 7. 1. 1994. godine, za Dekana Filozofskog fakulteta u Tuzli imenovan je prof. dr. Enver Halilović, a Rješenjem Izvršnog odbora Okruga Tuzla, broj: 03/1-20-27/94, od 7. 1. 1994. godine, imenovan je Upravni odbor Filozofskog fakulteta u Tuzli u sastavu: Mirza Jusufović, predsjednik i članovi, Ferhat Nožinović, Vehbić Fazlić, Refik Fazlić i Mirela Grabić.

18 Rješenje Vlade Republike Bosne i Hercegovine o imenovanju predsjednika i članova Upravnog i Nadzornog odbora Filozofskog fakulteta u Tuzli, broj: 2/95, od 8. januara 1995. godine.

19 Filozofski fakultet je dobio nove jednopredmetne studijske odsjek: Odsjek za matematiku, 194

Ove inovacije u nastavnom procesu na Filozofskom fakultetu prihvatala je i Skupština Tuzlanskog kantona donijevši 22. septembra 1999. godine, Ukaz o proglašenju Zakona o Univerzitetu u Tuzli.²⁰ Proglašenjem Zakona o Univerzitetu u Tuzli, nad Filozofskim fakultetom, kao organizacionom jedinicom Univerziteta, sve ingerencije je preuzeila Skupština Tuzlanskog kantona.

U članu 5. Zakona o Univerzitetu u Tuzli precizirana je odrednica po kojoj se na Filozofskom fakultetu dvopredmetni studijski odsjeci organizuju u jednopredmetne, kako je već objašnjeno.

Filozofski fakultet u Tuzli, nakon ove izvršene transformacije, umnogome se približio visokoškolskim standardima u razvijenim zemljama Evrope.

Nastavljujući tradiciju svojih prethodnica, Više pedagoške škole i Pedagoške akademije, Filozofski fakultet je postao jedna od najvažnijih visokoškolskih institucija na području Tuzlanskog kantona. Pogotovo stoga što je ovo prva visokoškolska ustanova na kojoj se izučavaju društvene nauke, što ranije nije bio slučaj, jer su u Tuzli postojali uglavnom fakulteti za tehničke i tehnološke nauke.

Studenti iz ovih karajeva, prije osnivanja Filozofskog fakulteta, studirali su u drugim kulturnim centrima bivše Jugoslavije, a pretežno u Sarajevu. Otuda su nam jasne izvjesne rezerve i nerazumjevanja od pojedinaca prilikom osnivanja Filozofskog fakulteta u Tuzli, jer je ukinut tzv. „sarajevski monopol na društvene nauke i kulturu“.

No, sve te prepreke su pravovremeno otklonjene. Danas je Filozofski fakultet u Tuzli savremena visokoškolska ustanova i jedna od glavnih karika visokoškolskog sistema na području Tuzlanskog kantona, kao i na području Federacije i Bosne i Hercegovine u cijelini.

Saradnja Filozofskog fakulteta sa drugim fakultetima

Filozofski fakultet u Tuzli po osnivanju, razvio je veoma uspješnu saradnju sa visokoškolskim institucijama u Bosni i Hercegovini. Prvi Ugovor o međuuniverzitetskoj saradnji potpisani je između Filozofskog fakulteta u Tuzli i Pedagoškog fakulteta u Bihaću.²¹ U Ugovoru je navedeno da će fakulteti razmjenjivati iskustva na polju nauke, obrazovanja, kulturnih i drugih dostignuća, da će usaglašavati nastavno-obrazovne i studijske programe i međusobno se pomagati u cilju poboljšanja nastavno-naučnog procesa. Filozofski fakultet u Tuzli

---

fiziku, historiju, geografiju, biologiju i hemiju. (Više vidjeti: *Filozofski fakultet, profil studija i programska orijentacija*, Tuzla 1999, 18).

20 Ugovor o objavljen u „Službenim novinama Tuzlanskog kantona“ br. 13 od 30. septembra 1999. godine.

21 Ugovor o međuuniverzitetskoj saradnji zaključen 1. augusta 1998. godine, između Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, kojeg zastupa dekan, prof. dr. Enver Halilović, s jedne strane i Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Bihaću, kojeg zastupa dekan, prof. dr. Midhat Kerenović, s druge strane, sa primjenom od 1. 8. 1998. godine. (Više vidjeti: *Filozofski fakultet, profil studija i programska orijentacija*, Tuzla 1999).

se, također obavezao da će omogućiti angažman svojih nastavnika u nastavno-naučnom radu na Pedagoškom fakultetu u Bihaću, prema ukazanim potrebama.

Filozofski fakultet u Tuzli, u to vrijeme, ostvario je dobru saradnju i sa Fakultetom za fizičku kulturu Univerziteta u Sarajevu. Između Filozofskog fakulteta u Tuzli i Fakulteta za fizičku kulturu Univerziteta u Sarajevu, dana 6. 11. 1998. godine, potpisani je Memorandum o razumjevanju.²² Memorandumom je usaglašeno između dva fakulteta da prihvataju jedinstveni nastavni kadar za predmete iz plana i programa na dodiplomskom studiju, postdiplomskom studiju i za predmete na Višoj trenerškoj školi. Memorandumom o razumjevanju su, također usaglašeni i još neki planovi i programi u okviru zajedničke saradnje ova dva fakulteta.

Danas, Filozofski fakultet u Tuzli je dostigao takav stepen razvoja i uskladio svoje nastavne planove i programe koji se baziraju na, Sorbonskoj deklaraciji od 25. maja 1998. godine, Bolonjskoj deklaraciji od 19. juna 1999. godine, te strukturi obrazovnog studija na nekim fakultetima u Bosni i Hercegovini, Evropi i svijetu i uspješno ostvaruje saradnju

Zaključak

U toku Drugog svjetskog rata u Tuzli je počela sa radom prva Učiteljska škola koja je bila preteča Pedagoške akademije i Filozofskog fakulteta u Tuzli.

Filozofski fakultet u Tuzli je visokoškolska institucija koja obrazuje visokoobrazovne kadrove iz oblasti društvenih i humanističkih nauka i upotpunio je prazninu u sistemu visokog obrazovanja na području Tuzle i njene okoline. Time je stvorio uslove za obrazovanje i usavršavanje stručnih i naučnih kadrova, sposobljenih za rad u obrazovnim i drugim javnim institucijama.

Pored toga, na Filozofskom fakultetu u Tuzli obrazuju se kadrovi za rad u državnim institucijama, organizacijama civilnog društva, nevladinim organizacijama, političkim strankama, interesnim grupama, sindikalnim organizacijama i drugim institucijama i organizacijama od interesa za bosansko-hercegovačku državu i društvo.

Time je stvorena solidna kadrovska baza, na području Tuzle, njene okoline i Bosne i Hercegovine u cjelini, sposobljena za brzo implementiranje novih tranzicijskih i razvojnih potreba bosanskohercegovačkog društva i države, i njeno integriranje u evropske i evro-atlanske integracije čemu ona teži.

Filozofski fakultet u Tuzli je, istinski nosilac naučno-obrazovne i naučno-istraživačke djelatnosti na području Tuzlanskog kantona i šire u oblasti društveno-humanističkih usmjerenja i prati trendove daljeg razvoja u ovoj oblasti. Zbog toga Filozofski fakultet u Tuzli otvara nove studijske programe kao što su, politologija, usmjereno međunarodni odnosi i diplomatija, kulturne studije i drugo. To posebno dolazi do izražaja, ako se zna, da se bosanskohercegovačko društvo i država

²² Memorandum o razumjevanju dana, 6. 11. 1998. godine, potpisali su dekani prof. dr. Enver Halilović i prof. dr. Hamid Šoše, te prodekan Filozofskog fakulteta, prof. dr. Ferhat Nožinović.

nalaze u dinamičnom tranzicijskom procesu, te u tom procesu državu i društvo treba integrirati u međunarodni politički sistem, njegove institucije i organizacije, te zbog toga treba obrazovati kadrove koji će biti sposobni da s uspjehom ostvare taj cilj. Istovremeno, to bi omogućilo brži ulazak Univerziteta u Tuzli u Evropske obrazovno-integracione procese, postizanjem ciljeva općepoznatog evropskog sistema visokog obrazovanja.

Rezime

Osnivanjem Filozofskog fakulteta u Tuzli upotpunjena je jedna praznina u sistemu visokog obrazovanja na području Tuzle i njene okoline. Time su stvoreni uslovi za obrazovanje i usavršavanje stručnih i naučnih kadrova koji će biti osposobljeni za rad u obrazovnim i drugim javnim institucijama, te da se osposobe za brzo implementiranje novih tranzicijskih i razvojnih potreba bosanskohercegovačkog društva i države i njeno integriranje u evropske i evro-atlanske integracije, u domenu vlastite društveno-kulturne i obrazovne prakse, uvažavajući dostignute evropske standarde obrazovanja, a to znači educiranje studenata za sadašnjost i budućnost.

Kako je Filozofski fakultet u Tuzli orientiran ka inovacijama visokoškolske nastave i nastavno-naučnih programa, kao i na apliciranju rezultata edukacije i istraživanja, time se samo još više, neizbjegno, nameće potreba otvaranja novih studijskih programa, kao što su, politologija, usmjereno međunarodni odnosi i diplomacija, komparativna književnost, kulturne studije i drugo, čime bi se zadovoljile potrebe države i društva za novim kadrovima.

Summary

The establishment of the Faculty of Philosophy in Tuzla has filled one gap in the higher education system in the Tuzla region and its surroundings. This created conditions for the education and training of professional and scientific staff who will be trained for work in educational and other public institutions, and will be able to quickly implement the new transition and development needs of Bosnia and Herzegovina society and the state, and its integration into European and Euro-Atlantic integration, in the domain of their own socio-cultural and educational practice, taking into account the achieved European standards of education, which means educating students for the present and the future.

Since the Faculty of Philosophy in Tuzla is oriented towards innovations in higher education and teaching-scientific programs, as well as on the application of education and research results, it only inevitably imposes the need to open new study programs, such as Politology, and Diplomacy, Comparative Literature, Cultural Studies and more, which would meet the needs of the state and society for new staff.

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

Izvorni naučni rad

OSNIVANJE BIBLIOTEKA U SJEVEROISTOČNOJ BOSNI POSLIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA, S AKCENTOM NA OSNIVANJE I RAD NARODNE BIBLIOTEKE U TUZLI U PERIODU 1945 – 1953. GODINE

Apstrakt: *Kulturna politika u Bosni i Hercegovini poslije Drugog svjetskog rata bila je usmjerenja na jačanje mreže kulturnih, naučnih i drugih institucija. Važno mjesto u okviru institucija imale su biblioteke. Nova vlast je pomagala osnivanje biblioteka i obezbjeđivala im je materijalna sredstva. Osnovan je veliki broj stručnih i specijalnih biblioteka različitog ranga i značaja. Osnivanjem biblioteka poslije Drugog svjetskog rata nastojalo se kod stanovništva podstići interesovanje za knjigu, a to se postizalo koristeći se raznim načinima agitacije i popularizacije biblioteka. Biblioteke su se počele osnivati u svim mjestima u sjeveroistočnoj Bosni gdje su postojali uslovi. Otvaraju se gradske, sreske i mjesne narodne biblioteke. Biblioteke i čitaonice bile su usko povezane za opismenjavanje stanovništva. Kao jedan od aktivnijih oblika prosvjećivanja stanovništva prednost im je bila u tome što su bile pristupačne najširim masama, nisu mnogo koštale te su se lagano mogle organizovati i održavati. Rad na otvaranju i obnavljanju biblioteka i čitaonica bio je naročito intezivan u periodu poslije Drugog svjetskog rata. Tada su u svim većim administrativnim središtima osnovane biblioteke čime mreža biblioteka u sjeveroistočnoj Bosni biva uspostavljena. O osnivanju biblioteka u sjeveroistočnoj Bosni poslije Drugog svjetskog rata, s akcentom na osnivanje i rad Narodne biblioteke u Tuzli, te sa kojim problemima i nedostacima su se susretali biti će govora u ovom radu.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, sjeveroistočna Bosna, Tuzla, biblioteke, osnivanje, rad, Narodna biblioteka u Tuzli, knjige, čitaonice, čitaoci.*

ESTABLISHMENT OF LIBRARIES IN THE NORTH-EAST BOSNIA AFTER THE SECOND WORLD WAR, WITH FOCUS ON THE WORK OF NATIONAL LIBRARY IN TUZLA BETWEEN 1945 AND 1953.

Abstract: *Cultural policy in Bosnia and Herzegovina after the Second World War was aimed at strengthening the network of cultural, scientific and other institutions. Libraries had an important place within institutions. The new*

government helped build libraries and provided them with material resources. A large number of professional and special libraries of different rank and significance have been established. By establishing libraries after the Second World War, efforts were made to encourage the interest of the population in the book, and this was achieved by using various ways of agitating and popularizing libraries. Libraries began to be established in all places in northeastern Bosnia where conditions existed. Opening of city, town and local public libraries. Libraries and reading rooms were closely linked to the literacy of the population. As one of the more active forms of enlightenment, the advantage was that they were accessible to the broadest masses, they did not cost much and could easily be organized and maintained. The work on the opening and renovation of libraries and reading rooms was particularly intense in the aftermath of the Second World War. At that time, libraries were established in all major administrative centers, thus establishing a network of libraries in northeastern Bosnia. On the establishment of libraries in northeastern Bosnia after the Second World War, with the emphasis on the establishment and operation of the National Library in Tuzla, and with which problems and shortcomings they encountered, will be discussed in this paper.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, northeastern Bosnia, Tuzla, libraries, founding, work, National library in Tuzla, books, reading rooms, readers.*

Uvodne napomene

Nakon Drugog svjetskog rata na kulturnom planu dogodile su se velike promjene. Kulturna politika u Bosni i Hercegovini bila je prožeta i vođena u duhu temeljnih opredjeljenja narodnooslobodilačke borbe i revolucije zasnovanih na slobodi i ravnopravnosti svih njenih naroda i narodnosti. Zastupano je shvatanje da bez kulturnog razvijatka ne može biti ni uspješnog ekonomskog ni društvenog razvijatka.¹ Obnova materijalnog i duhovnog života u Bosni i Hercegovini otpočela je odmah nakon oslobođenja zemlje. Komunistička partija Jugoslavije ideoološki je bila angažovana na ukupnom preobražaju Bosne i Hercegovine, a jedan od važnijih pravaca djelovanja Partije bilo je na ukupnom kulturnom razvijatku Bosne i Hercegovine. Samim tim to je značilo kontroliranje kulturnog života i njegovo usmjeravanje ka potpunom provođenju socijalističkog preobražaja društva. Politika Komunističke parije Jugoslavije (KPJ) u kulturi imala je zadatak „eliminisanja kapitalističkih ostataka“.²

---

1 Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000, 45. (dalje: H. Kamberović, *Prema modernom društvu*).

2 *Eliminisanje kapitalističkih ostataka* označava opći demokratski pokret u duhu nastanka revolucije u mirnodopskim uvjetima. Ova fraza tumačena je prema kapitalističkim ideolozima. Više vidi: Vera Katz, *Osnovna obilježja agitprop kulture u Bosni i Hercegovini (1945-1948)*, *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 28, Sarajevo 1999, 212-213. (dalje: V. Katz, *Osnovna obilježja agitprop kulture u BiH*).

Stvaranjem državnog vlasništva stvorena je nova osnova za finansiranje i kontroliranje kulturne politike kroz brojne organizacije. U okviru zakonskih akata došlo je do nacionalizacije štamparija, biblioteka, čitaonica, škola itd, čime je nova država dobila materijalnu osnovu za obrazovanje vlastitog koncepta u oblasti obrazovanja i kulture.³ Finansiranje prosvjetno-kulturnih potreba bilo je regulisano zakonima o budžetima saveznog i zemaljskih ministarstava. Od visine materijalnih sredstava zavisile su i forme rada na prosvjetno-kulturnom uzdizanju. U početku su bili analfabetski tečajevi, a zatim dolazi do osnivanja biblioteka, čitaonica, narodnih univerziteta, zidnih i usmenih novina. Materijalna ulaganja u kulturu rasla su iz godine u godinu, ali su često bila nedovoljna. Najveći dio je otpadao na plaće uposlenika iz oblasti prosvjete i kulture, a najmanje sredstava je ulagano u izgradnju novih objekata za brži kulturni napredak.⁴ Bosna i Hercegovina se u poslijeratnom periodu obnovila, reorganizirala i sa novim sadržajima pokrenula je rad starih kulturnih institucija, stvarajući mrežu umjetničkih udruženja pomoću kojih je okupljala i usmjeravala rad umjetnika.⁵ Znatan dio kulturnog života u Bosni i Hercegovini se izvjesno vrijeme poslije oslobođenja odvijao u okviru predratnih nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava.⁶

Osim nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava, poslije oslobođenja razvijena su bila i brojna amaterska kulturno-umjetnička društva na čitavom prostoru Bosne i Hercegovine,⁷ čije je osnivanje i djelatnost imalo za cilj obuhvatanje što većeg broja radničke, seoske, srednjoškolske i studentske omladine. Radilo se o razvoju kulturnog života u raznovrsnim oblicima i na masovnoj osnovi da kultura bude bliska i dostupna najširem krugu ljudi, a masovnost razvijanja kulture bio je stav politike KPJ.⁸ Značajno područje u razvijanju i širenju kulturne djelatnosti u Bosni i Hercegovini nakon 1945. godine bilo je organizovanje i unapređivanje izdavačke djelatnosti. Došlo je do stvaranja izdavačkih organizacija: „Svjetlost“ 1945. godine, „Seljačka knjiga“ 1948. godine i „Veselin Masleša“ 1950. godine.⁹ Sve je to rezultiralo objavljivanjem brojnih djela iz oblasti stručne literature, književnosti, političke literature i publicistike.¹⁰

3 V. Katz, *Osnovna obilježja agitprop kulture u BiH*, 213.

4 Senija Milišić, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini 1945-1958*, Sarajevo 2007, 148.

5 V. Katz, *Osnovna obilježja agitprop kulture u BiH*, 221-222.

6 O radu nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u sjeveroistočnoj Bosni u periodu 1945-1949. godine vidi rad autora: Jasmin Jajčević, Semir Hadžimusić, *Kulturno-prosvjetna društva u sjeveroistočnoj Bosni u periodu 1945-1949.* godine, u: *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova sa naučnog skupa „Bosna i Hercegovina u socijalističkoj Jugoslaviji: od Ustava 1946. do Deklaracije o nezavisnosti 1991. godine“, održanog u Mostaru 16-17. 9. 2016. godine, Edicija Zbornici, Knjiga 4, Sarajevo 2017, 185-209.

7 Više vidi: Sreten Ninković, Kulturno-umjetnički amaterizam, u: *Kultura u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini 1945- 1975*, Sarajevo 1976, 325-334.

8 Senija Milišić, O razvoju nauke, prosvjete i kulture u Bosni i Hercegovini 1945-2003, *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 33, Sarajevo 2004, 271. (dalje: S. Milišić, *O razvoju nauke, prosvjete i kulture u BiH*).

9 *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knjiga 2, Sarajevo 1990, 82. (dalje: *Istorija SK BiH*).

10 Posebno treba istaći djela književnika Ive Andrića, Isaka Samokovlje, Branka Ćopića, Hamze 200

Kulturni život je bio obogaćen osnivanjem brojnih institucija: biblioteka, arhiva, muzeja, galerija, pozorišta, domova kulture, narodnih i radničkih univerziteta, zavoda za zaštitu spomenika itd. Sve ove institucije dale su ogroman doprinos razvoju i afirmaciji kulture u Bosni i Hercegovini, a samim tim i njen istinski preobražaj i napredak. Kulturna politika u Bosni i Hercegovini bila je usmjerenja na jačanje mreže kulturnih, naučnih i drugih institucija. Važno mjesto u okviru institucija imale su biblioteke. Nova vlast je pomagala osnivanje biblioteka i obezbjeđivala im je materijalna sredstva. Osnovan je veliki broj stručnih i specijalnih biblioteka različitog ranga i značaja.

Općenito o bibliotekama

Pojava biblioteka i bibliotekarstva u sjeveroistočnoj Bosni¹¹ veže se za posljednje godine 19. stoljeća, a nosioci razvoja bibliotečke djelatnosti do početka Drugog svjetskog rata bila su nacionalno-konfesionalna i građanska kulturno-prosvjetna društva, te vjerske i državne obrazovne ustanove. Treba istaći i, da su prije početka rata postojeće biblioteke u Bosni i Hercegovini nalazile se uglavnom u većim gradovima. Period Drugog svjetskog rata imao je velike posljedice za biblioteke i bibliotečku građu. Naime, izvršeno je uništavanje i pljačkanje bibliotečke građe. Prema sakupljenim podacima Nijemci i Italijani su odnijeli preko 60.000 vrijednih i rijetkih knjiga čiji je broj u stvarnosti bio mnogo veći.¹² U

Hume, Meše Selimovića i dr, kao i izdavanje brojnih časopisa: „Pregled“, „Brazda“, „Zora“, „Odjek“, „Omladinska riječ“ i dr. Više o ovome vidi: Senaid Hadžić, Sead Selimović, *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini*, Višemilenijski kontinuitet, Tuzla 2012, 465-468 i 477-478. (dalje: S. Hadžić, S. Selimović, *Kultura i tradicija u BiH*); *Istorija SK BiH*, 82-83; Vojislav Maksimović, Književno stvaralaštvo, u: *Kultura u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini*, 117-120.

11 Postoji više kriterija pomoću kojih se može definisati teritorijalni okvir sjeveroistočne Bosne. Ipak, ovdje je definisanje prostora sjeveroistočne Bosne izvršeno prema administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine koja se poslije Drugog svjetskog rata mijenjala više puta i to: Odlukom ZAVNOBiH-a od 7. februara 1945. godine i slijedom te Odluke donešenim zakonom o podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora (*Zakon o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora*, „Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine“, br. 11, Sarajevo, 18. 8. 1945), zatim 7. jula 1947. godine (*Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine od 7. jula 1947*, „Sl. list NR BiH“, br. 29/47) i aprila 1949. godine (*Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine od 21. 4. 1949. godine*, „Sl. list NR BiH“, br. 16/49). Rad uglavnom prati administrativno-teritorijalnu podjelu Bosne i Hercegovine prema Zakonu iz augusta 1945. godine uzimajući u obzir prije svega tuzlanski okrug i njegovih 12 srezova (bijeljinski, brčanski, bosanskošamački, lukavački, gradačački, ugljevički, kladanjski, loparski, srebrenički, tuzlanski, vlasenički i zvornički srez, te dio dobojskog okruga tačnije sa gračaničkim srezom. Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945-1953*, Sarajevo 2011, 107-161; Izet Šabotić, Društveno-političke i privredne karakteristike šireg tuzlanskog područja od 1945. do 1953. godine, *Saznanja, Časopis za historiju*, br. 1, Tuzla 2005, 277-278.

12 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond: Ministarstvo prosvjete Bosne i Hercegovine (dalje: MPBiH), k-231, dok. 257/51, *Likvidacija nepismenosti i masovno kulturni rad*.

Bosni i Hercegovini je 1945. godine evidentirano 6.478 uništenih i 1.670 oštećenih biblioteka koje su imale dragocjene knjižne fondove.¹³

Nakon Drugog svjetskog rata biblioteke, kao kulturno-prosvjetne ustanove, imale su zadatku da šire prosvjetu i kulturu u svim mjestima gdje ranije nije bilo školskih i kulturnih ustanova i da povećaju interesovanje za knjigu. Kako bi to postigli koristili su se raznim načinima agitacije i popularizacije biblioteka. Posebno su bile aktuelne pokretne biblioteke, potom popularizacija biblioteka predavanjima, izložbama knjiga, putem književnih večeri, sijela, čitalačkih grupa itd.¹⁴ Već u prvim uputstvima za organizaciju biblioteka i čitaonica savjetovalo se otvaranje biblioteka i čitaonica u svim mjestima gdje su postojali uslovi. Poslije toga, trebalo je popuniti bibliotečki fond sa „dobrim knjigama“, izvršiti čišćenje fondova biblioteka od „kojekakve petparačke literature“, te da se u bibliotekama i čitaonicama uvede red po pitanju listova i knjiga. U suštini biblioteke i čitaonice su imale zadatku da „izvuku ljude iz kafana“ i da privuku interes naroda za sticanje „pravilnih shvatanja i znanja“.¹⁵ Knjižnice i čitaonice su trebale da budu „uredne i čiste“, „da svojim izgledom privuku čitaoca“, morale su biti snadbjevene dnevnom, centralnom, zemaljskom i lokalnom štampom, časopisima i ilustrovanim listovima. Od štampe koja je morala biti u čitaonicama navode se listovi „Borba“, „Sarajevski dnevnik“, „Oslobođenje“, „Front slobode“, „Napred“, a od časopisa „Pregled“, „30 dana“, „Jugoslavija i SSSR“.¹⁶

Osnivanje biblioteka u sjeveroistočnoj Bosni

Nakon oslobođenja zemlje, Ministarstvo prosvjete Bosne i Hercegovine počelo je raditi na jačanju mreže biblioteka osnivanjem gradskih, sreskih i mjesnih narodnih biblioteka. Novoosnovane narodne biblioteke su dobijale besplatni knjižni fond od Centralne biblioteke Bosne i Hercegovine koji je iznosio od 300 do 600 knjiga sa potrebnim obrascima za početak rada.¹⁷ Kasnije, oktobra 1946. godine, izvršena je reorganizacija Centralne biblioteke, ali i okružnih i sreskih biblioteka. Od tada Narodna biblioteka Bosne i Hercegovine dobija savjetodavnu ulogu dok ulogu snadbjevača preuzimaju okružne i sreske narodne biblioteke. Zadatak

13 Više o bibliotekama, knjižnicama i čitaonicama i njihovoј djelatnosti prije 1945. godine vidi u: Ljubinka Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini 1918-1945*, Sarajevo 1986. (dalje: Lj. Bašović, *Biblioteke u BiH 1918-1945*); Lamija Hadžiosmanović, *Biblioteke u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrogarske vladavine*, Sarajevo 1980; Grupa autora, *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine*, Sarajevo 1982; Đorđe Pejanović, *Istorijska biblioteka u Bosni i Hercegovini: od početka do danas*, Sarajevo 1960.

14 ABiH, MPBiH, k-231, dok. 257/51, *Likvidacija nepismenosti i masovno kulturni rad*.

15 Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla (dalje: ATKT), fond: Okružni narodni odbor Tuzla (dalje: OKNOT), k-19, dok. 2603/1-6, Sarajevo, 16. 6. 1945.

16 ATKT, fond: Sreski narodni odbor Tuzla (dalje: SNOT), k-93, f-1, dok. 60435/46, *Zapisnik konferencije od 20. oktobra 1946. godine*, Tuzla, 30. 10. 1946.

17 ABiH, MPBiH, k-231, dok. 257/51, *Likvidacija nepismenosti i masovno kulturni rad*.

okružnih biblioteka bio je da nabavljaju naučne knjige, da popularišu biblioteke, da bez veće organizacione poveznosti snadbjevaju knjigama i daju savjete sreskim bibliotekama koje su djelovale samostalno. Sreske biblioteke, uglavnom formirane iz većih biblioteka ili spajanjem manjih i pokretnih biblioteka, imale su zadatke da organizuju, rukovode i šalju pokretne biblioteke u manja mjesta i sela kako bi se stvorila bolja „cirkulacija knjiga“ i da na selima osnivaju čitaonice. Pod pokretnim knjižnicama podrazumijevalo se 30 do 50 knjiga koje su slate na sela u sanducima i davane lokalnim učiteljima da vode brigu o njima. Okružnom bibliotekom je rukovodio stalno plaćeni bibliotekar, sresku biblioteku je uslijed nedostatka bibliotekara mogao voditi čak i učitelj koji je od odbora dobijao „izvjesnu nagradu“ kao platu dok je pokretnom bibliotekom rukovodio učitelj ili, u slučaju nedostatka učitelja, član masovne organizacije.¹⁸

Nakon oslobođenja zemlje 22. maja 1945. godine, donesena je odluka o osnivanju centralne Narodne biblioteke Bosne i Hercegovine u Sarajevu koja je već do jula u svom fondu imala oko 8.000 svezaka.¹⁹ Osnivanje ove biblioteke predstavljao je krupan korak u razvoju bibliotekarstva i kulture uopće u Bosni i Hercegovini. Ona je predstavljala jednu od najvažnijih kulturnih institucija u zemlji, a sa osnivanjem Univerziteta u Sarajevu septembra 1949. godine, obavljala je i funkciju univerzitetske biblioteke.²⁰ Početkom 1945. godine u Bosni i Hercegovini su djelovale 163 knjižnice i čitaonice sa fondom od 80.395 knjiga.²¹ Broj knjižnica i čitaonica se u julu 1945. godine povećao na 207, od čega se u banjalučkom okrugu nalazila 101, u sarajevskom 22, u bihaćkom 51, u tuzlanskom 10, u travničkom 1, u hercegovačkoj oblasti 8 i 14 knjižnica i čitaonica u Sarajevu.²²

Prikaz broja knjižnica i čitaonica sa stanjem fonda knjiga krajem 1945. godine te broj pročitanih knjiga u toku decembra 1945. godine u Bosni i Hercegovini predstavljen je u slijedećoj tabeli.²³

---

18 ATKT, SNOT, k-93, f-1, dok. 60435/46, *Zapisnik konferencije od 20. oktobra 1946. godine*, Tuzla, 30. 10. 1946; ATKT, fond: Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije Tuzla (dalje: OK KPJ), k-6, dok. IIa153/1-2, Tuzla, 31. 10. 1946; ATKT, fond: Opštinski komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine Banovići (dalje: OK SKBiHBA), k-1, f-1, dok. 14/1-3, *Plan zimske kampanje 1945/46*.

19 Grupa autora, *Narodna biblioteka Bosne i Hercegovine 1945-1965*, Sarajevo 1965, 20.

20 Više o Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine vidi: Grupa autora, *Narodna biblioteka Bosne i Hercegovine (1945-1965)*, Sarajevo 1965; Lj. Bašović, *Biblioteke u BiH 1945-1975*, 59-69; S. Hadžić, S. Selimović, *Kultura i tradicija u BiH*, 456-458.

21 Branka Doknić, Milić Petrović, Ivan Hofman, Brojni podaci o radu na narodnom prosjećivanju po svim sektorima u DFJ za školsku 1944/45, u: *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952*, Zbornik dokumenata, Knjiga I, Beograd 2009, 281. (dalje: B. Doknić, M. Petrović, I. Hofman, *Kulturna politika Jugoslavije*).

22 Lj. Bašović, *Biblioteke u BiH 1918-1945*, 408-409.

23 Tabela je formirana na osnovu podataka u: B. Doknić, M. Petrović, I. Hofman, Statistički podaci o narodnom prosjećivanju za mjesec decembar 1945, u: *Kulturna politika Jugoslavije*, 278.

Okrug/Grad	Knjižnica i čitaonica	Knjiga	Pročitanih u decembru
Grad Sarajevo	29	76.734	850
Sarajevo	64	2.639	747
Banja Luka	41	7.196	873
Bihać	6	173	20
Doboj	34	3.783	1.324
Mostar	18	1.753	1.526
Tuzla	34	2.324	673
Travnik	32	578	-
Ukupno	258	95.180	6.013

Krajem 1945. godine broj knjižnica i čitaonica u Bosni i Hercegovini je iznosio 258 sa fondom od 95.180 knjiga, od čega je tokom decembra pročitano 6.013 knjiga i listova. Prema podacima iz tabele u sjeveroistočnoj Bosni (Tuzla i Doboj) krajem 1945. godine bilo je 68 knjižnica i čitaonica, odnosno 26,36%, sa fondom od 6.107 knjiga tj. 6,42% od čega je u toku decembra pročitano 1.997 knjiga i listova odnosno 33,21% u odnosu na Bosnu i Hercegovinu.

U periodu od 1945. do 1946. godine vršilo se obnavljanje, reorganizacija i formiranje većih biblioteka koje će prolaziti transformaciju od lokalnih i gradskih do sreskih i okružnih biblioteka u sjeveroistočnoj Bosni. Narodna biblioteka u Tuzli osnovana je u oktobru 1945. godine ali sa zvaničnim radom počela je nekoliko mjeseci kasnije, u proljeće 1946. godine.²⁴ Više o Narodnoj biblioteci u Tuzli u biti će govora u posebnom poglavljju.

Narodna biblioteka „Ahmet Kobić“ u Brčkom osnovana je 1946. godine. Biblioteka je nastala na osnovu prijeratne Radničke biblioteke Ujedinjenih radničkih sindikata koja je od 1938. godine postala biblioteka Radničkog kulturno-umjetničkog društva „Vaso Pelagić“ i koja je radila sve do zabrane 1940. godine. Tokom rata najvredniji dio knjižnog fonda je sačuvan u skloništima tako da je početni fond novootvorene biblioteke iznosio 2.700 knjiga. U poslijeratnom periodu rad i razvoj biblioteke u Brčkom usporen je problemom smještaja i nedovoljnim finansiranjem.²⁵

Narodna biblioteka „Filip Višnjić“ u Bijeljini svoje korijene vuče još iz prijeratnog doba.²⁶ Poslije oslobođenja zemlje pokreće se pitanje obnavljanja

²⁴ Grupa autora, *Narodna i Univerzitetska biblioteka „Derviš Sušić“ Tuzla 1946-2011, Monografija - 65 godina postojanja*, Tuzla 2011, 21. (dalje: G. autora, *Narodna i Univerzitetska biblioteka „Derviš Sušić“*).

²⁵ Lj. Bašović, *Biblioteke u BiH 1945-1975*, 120-121.

²⁶ Knjižnica „Filip Višnjić“ osnovana je 20. novembra 1932. godine u okviru istoimenog prosvjetnog društva, a 1935. godine knjižnica je prerasla u biblioteku „Filip Višnjić“ koja je sa 204

knjižnice, a o tome se raspravljalo 8. septembra 1945. godine na sjednici članova prosvjetnog društva „Filip Višnjić“. Tačan datum obnavljanja knjižnice nije poznat, ali to se desilo početkom 1946. godine. Društvo „Filip Višnjić“ je odmah organizovalo 8 pokretnih knjižnica i poslalo ih na teren. Već 8. maja 1946. godine predlaže se spajanje Knjižnice „Filip Višnjić“ sa Narodnom bibliotekom koja treba da se organizuje u Bijeljini. Ubrzo nakon toga organizovana je biblioteka pod nazivom Narodna biblioteka „Filip Višnjić“.²⁷ Knjižni fond biblioteke u poslijeratnom periodu dostigao je cifru od preko 85.000 knjiga dok se rad biblioteke i čitaonica odvijao u 5 prostorija.²⁸

Stanje biblioteka u Doboju 1945. godine, bilo je loše. Od knjižnica u gradu su bile dvije veće čiji vlasnici su bili saradnici okupatora, jedna Danka Lazića i druga Mossera, i koje su konfiskovane. Fond tih konfiskovanih knjižnica je iznosio oko 1.800 i uz 200 knjiga dobrovoljnog priloga iskorišten je za otvaranje gradske biblioteke u Doboju.²⁹ Narodna biblioteka u Doboju osnovana je 1945. godine na inicijativu Centralne biblioteke Bosne i Hercegovine, koja je tom prilikom poklonila oko 1.500 knjiga što je uz priloge građana činilo početni knjižni fond. U prvom periodu biblioteka je imala status gradske narodne biblioteke³⁰, a od 1947. godine Narodna biblioteka u Doboju dobila je status sreske biblioteke. Tokom 1947. godine biblioteka je radila tri dana u sedmici i bila je pod rukovodstvom Munevere Bešlagić. Biblioteka je bila snadbjevena svim potrebnim knjigama od strane Državnog izdavačkog preduzeća „Svetlost“. Korisnici biblioteke su uglavnom bili đaci gimnazije u Doboju i đaci osnovnih škola.³¹

Narodna biblioteka u Derventi nastala je na bogatoj tradiciji najstarijih čitaonica u Bosni i Hercegovini. Naime, za vrijeme austrougarskog perioda na području Dervente osnovano je šest čitaonica i to: Narodna čitaonica, Građanska čitaonica, Srpska čitaonica, Hrvatska čitaonica, Gradska čitaonica i Kiraethana. Nakon završetka rata na inicijativu Centralne biblioteke Bosne i Hercegovine osnovana je Narodna biblioteka u Derventi a početni knjižni fond od 1.500 knjiga sakupljen je kroz razne akcije poput poklon-knjiga od građana i sindikalnih podružnica u gradu te kroz „Zimsku prosvjetnu kampanju“.³²

Krajem 1946. godine, prema izvještaju šefa Odsjeka za narodno prosvjećivanje, u tuzlanskom okrug bilo je 192 knjižnice i čitaonice sa fondom od

---

kraćim prekidom radila sve do početka rata. Tokom Drugog svjetskog rata biblioteka nije radila, a tokom rata iz biblioteke su nestale vrijedne knjige, naročito leksikoni što je osiromašilo njen fond. Mustafa Grabčanović, *Bijeljina i Bijeljinci*, Bijeljina 2006, 272-273. (dalje: M. Brabčanović, *Bijeljina i Bijeljinci*).

27 Grupa autora, *Narodna biblioteka „Filip Višnjić“ u Bijeljini 1932-1986*, Bijeljina 1987, 66-68.

28 M. Grabčanović, *Bijeljina i Bijeljinci*, 273.

29 ATKT, OKNOT, k-19, f-2, dok. 2653/1, *Izvještaj o stanju biblioteka*, Brčko, 10. 7. 1945.

30 Lj. Bašović, *Biblioteke u BiH 1945-1975*, 127.

31 ATKT, OKNOT, k-22, f-1, dok. 2805/1-2, *Izvještaj o narodnom prosvjećivanju i kulturno-umjetničkom radu*, Dobojski 1947.

32 Lj. Bašović, *Biblioteke u BiH 1945-1975*, 125.

oko 30.000 knjiga.³³ Ipak, detaljnije podatke o knjižnicama i čitaonicama daju nam statistički podaci o narodnom prosvjećivanju krajem 1946. godine. Prema njima u tuzlanskom okrugu radilo je 158 knjižnica i čitaonica sa 24.271 knjiga. Od sreskih narodnih odbora najviše knjižnica i čitaonica se nalazilo u: bosanskošamačkom srezu 25 sa 368 knjiga, potom lukavačkom 24 sa 285 knjiga, brčanskom 23 sa 547 knjiga, grad Tuzla 22 sa 5.162 knjiga, tuzlanskom srezu 14 sa 1.036 knjiga, ugljevičkom 12 sa 820 knjiga, bijeljinskom 11 sa 1.331 knjiga, zvorničkom 6 sa 450, srebreničkom 6 sa 375, gradačački 5 sa 119, grad Bijeljina 3 sa 12.000 knjiga, vlaseničkom srezu 3 sa 327, loparskom 2 sa 251, grad Brčko 1 sa 1.200 knjiga i kladanjskom srezu sa 1 knjižnicom.³⁴ Prema izvještaju Prosvjetnog odjeljenja tuzlanskog okruga osnovni nedostaci u radu biblioteka, knjižnica i čitaonica tokom 1946. godine bili su neadekvatan smještaj, nedostatak prostorija i stručnog kadra. Pored toga, interes za knjigu nije bio dovoljno razvijen kod naroda a popularizacije knjige nije se vršilo u dovoljnoj mjeri. Knjižnice i čitaonice su u pojedinim mjestima služile za okupljanje ljudi radi razgovora, da bi se igrale razne društvene igre, da bi se održavale konferencije i slično.³⁵

Mreža biblioteka u sjeveroistočnoj Bosni uglavnom se formirala tokom 1947. godine tako da je svaki gradski i sreski narodni odbor imao organizovanu sresku biblioteku koja je radila, sa izuzetkom Gračanice i Tuzle. Naime, u Gračanici sreska biblioteka je prestala sa radom zbog nedostatka rukovodioca dok u Tuzli sreska biblioteka nije radila zbog nedostatka prostorija što je riješeno tek u junu 1947. godine.³⁶

Stanje sreskih biblioteka i ostalih biblioteka i čitaonica u srezovima i gradovima sjeveroistočne Bosne u prvoj polovini 1947. godine predstavljeno je u sljedećoj tabli.³⁷

---

33 ATKT, SNOT, k-93, f-1, dok. 60435/46, *Zapisnik konferencije od 20. oktobra 1946. godine*, Tuzla, 30. 10. 1946.

34 ATKT, OKNOT, k-23, f-1, dok. 2877/1-2, *Statistički podaci o radu na narodnom prosvjećivanju u toku zimske kampanje*.

35 ATKT, SNOT, k-93, f-1, dok. 60435/46, *Zapisnik konferencije od 20. oktobra 1946. godine*, Tuzla, 30. 10. 1946.

36 ATKT, OKNOT, k-23, f-1, dok. 2915/1, *Polugodišnji izvještaj o kulturno-prosvjetnom i kulturno-umjetničkom radu*, Tuzla, 18. 7. 1947.

37 Podaci za bijeljinski srežu nisu potpuni, dok podaci o tuzlanskem, gradačačkom, srebreničkom srežu, te podaci o Sreskoj biblioteci u Tuzli nisu dostupni autoru ovog rada. Tabela je formirana na osnovu podataka u: ATKT, OKNOT, k-23, dok. 2915/1-74, *Polugodišnji izvještaj o kulturno-prosvjetnom i kulturno-umjetničkom radu*, Tuzla, 18. 7. 1947.

Srez/Grad	Sreske biblioteka			Ostale biblioteke			
	Knjiga	Pročitanih	Čitalaca	Biblioteka	Knjiga	Pročitanih	Čitalaca
Bijeljina	-	-	-	42	3.868	-	-
Bijeljina grad	12.871	1.698	700	1	500	36	24
Bos. Brod	723	50	226	13	1.348	396	403
Brčko	-	-	-	11	1.025	230	286
Brčko grad	1.231	1.574	760	1	559	341	136
Derventa	-	-	-	29	3.195	1.692	958
Derventa grad	878	927	414	7	1.965	1.180	372
Doboj	-	-	-	15	1.957	5.875	6.264
Doboj grad	2.203	647	1.407	5	528	51	161
Gračanica	700	178	106	16	1.044	-	-
Lopare	1.250	473	60	2	240	450	101
Maglaj	582	202	118	3	583	245	117
Modriča	705	430	178	8	603	408	243
Odžak	445	273	90	-	-	-	-
Teslić	1.499	-	300	-	-	-	-
Vlasenica	597	286	61	1	500	200	59
Zavidovići	1.308	2.700	540	7	893	637	275
Zvornik	673	286	120	-	-	-	-
Ukupno	25.665	9.724	5.080	161	18.808	11.741	9.399

U sreskim bibliotekama sjeveroistočne Bosne nalazilo se 25.665 knjiga i 5.080 čitalaca, dok u ostalim bibliotekama i čitaonicama kojih je bilo 161 nalazilo se 18.808 knjiga sa 9.399 čitalaca. Prema tabeli najveći broj knjiga i biblioteka bio je u bijeljinskom području. Naime, polovina knjiga u sjeveroistočnoj Bosni nalazila se u Sreskoj biblioteci u Bijeljini tačnije 12.871 knjiga, dok u preostalim sreskim bibliotekama se nalazilo 12.791 knjiga. Razlog toga bio je bogat fond biblioteke ranijeg društva „Filip Višnjić“ koja se nakon reorganizacije pretvorila u sresku biblioteku. U Sreskoj biblioteci u Bijeljini nalazilo se 700 odnosno 13,78% čitalaca u odnosu na ostale srezove. U bijeljinskom srezu se u odnosu na ostale srezove sjeveroistočne Bosne nalazilo i najviše biblioteka i čitaonica 42 odnosno 26,09%, gdje se nalazilo 3.868 knjiga tj. u prosjeku po 92 knjige na jednu biblioteku odnosno čitaonicu. Od drugih sreskih biblioteka, po veličini fonda i broju čitalaca, ističu se Sreska biblioteka u Doboju koja je imala 2.203 knjige odnosno 8,58% i 1.407 tj. 27,7% čitalaca u odnosu na druge sreske biblioteke. Od ostalih sreskih biblioteka po veličini fonda i broju čitalaca se ističu biblioteka u Brčkom sa 1.231 knjiga ili 4,8% te 760 odnosno 14,96% čitalaca, potom u Zavidovićima sa 1.308 knjiga ili 5,1%

i 540 ili 10,63% čitalaca, Tesliću sa 1.499 tj. 5,84% knjiga i 300 odnosno 5,91% čitalaca u odnosu na druge sreske biblioteke sjeveroistočne Bosne. Najveći broj ostalih biblioteka i čitaonica, pored bijeljinskog sreza, nalazio se u derventskom srezu 29 odnosno 18,01%, potom gračaničkom 16 ili 9,94%, dobojskom 15 tj. 9,32%, bosanskobrodskom 13 tj. 8,07%, bračanskom 11 odnosno 6,83% biblioteka i čitaonica u odnosu na ostale srezove sjeveroistočne Bosne.

U tuzlanskom srezu početkom 1947. godine radilo je 40 knjižnica i čitaonica koje su imale 4.084 knjige, a broj pročitanih knjiga u toku marta iznosio je 747. Prema izvještaju, posjetiocu biblioteka u tuzlanskom srezu su uglavnom bili đaci i naučnici dok radnici i namjesnici su rijetko posjećivali biblioteke. U seoskim područjima čitanje knjiga se uglavnom vršilo kroz čitalačke grupe. Najviše čitane knjige su autora Katajeva, Gorkog, Šolhoa, Čopića itd.³⁸ U gradačačkom srezu radila je jedna biblioteka sreskog značaja, više biblioteka mjesnog značaja i nekoliko čitaonica. Prema izvještaju, uslovi rada sreske biblioteke u Gradačcu su bili loši, a o tome govori činjenica da bibliotekar nije bio plaćen duže vrijeme.³⁹ U srebreničkom srezu tokom 1947. godine radile su tri biblioteke od kojih je jedna bila sreska biblioteka, a druga zadružna biblioteka u Bratuncu. Prema izvještaju, čitanje knjiga je bilo dobro naročito tokom ljetnog raspusta kada se omladina vraćala iz srednjih škola. Od knjiga najviše su se čitale knjige iz marksističko-lenjinističke literature i domaće nove knjige sa tematikom narodnooslobodilačkog rata.⁴⁰

Tokom 1947-1948. godine mreža narodnih biblioteka u sjeveroistočnoj Bosni se još više širi i učvršćuje, ali u nedostatku organizovane podrške i određenih smjernica za rad, posebno zbog nedostatka kvalifikovanog bibliotečkog kadra, stagnira. Tako je kod „mnogih biblioteka ostala izvjesna količina knjiga koju su držali negdje u nekom ormaru ili sanduku“.⁴¹ Biblioteke su otvarane i u okviru preduzeća pa je tako na području Sreskog sindikalnog vijeća Tuzla 1948. godine postojalo 66 biblioteka sa 15.979 knjiga i 3.679 stalnih čitalaca.⁴² U Bosni i Hercegovini su 1948. godine radile 274 biblioteke i čitaonice, od čega je bilo 146 biblioteka i čitaonica masovnih organizacija, u kojima se nalazilo 307.289 knjiga⁴³, međutim, prema statističkim podacima koji su iznijeti na Savjetovanju bibliotekara Bosne i Hercegovine 27. juna 1948. godine, u Bosni i Hercegovini bilo je 347 biblioteka sa 304.102 knjige, ne računajući u ovaj broj blizu 2.000 školskih biblioteka, po osnovnim i srednjim školama u Bosni i Hercegovini i veliki broj manjih biblioteka od 20-50 knjiga omladinskih i sindikalnih organizacija. Od 347

³⁸ ATKT, SNTO, k-95, f-2, dok. 9904/47, *Izvještaj o kulturno-prosvjetnom radu sa podacima u toku marta 1947.*, Tuzla, 10. 4. 1947.

³⁹ ATKT, OKNOT, k-23, f-1, dok. 2932/1-2, *Polugodišnji izvještaj o narodnom prosvjećivanju*, Gradačac, 2. 7. 1947.

⁴⁰ ATKT, OKNOT, k-23, f-1, dok. 2932/3-6, *Polugodišnji izvještaj o kulturno-prosvjetnom i kulturno-umjetničkom radu*, Srebrenica, 5. 7. 1947.

⁴¹ Lj. Bašović, *Biblioteke u BiH 1945-1975*, 13-14.

⁴² *Front slobode*, br. 181, Godina IV, Tuzla, 9. 10. 1948, 3.

⁴³ Mladen Čaldarević, Pitanje masovnog kulturnog rada u Bosni i Hercegovini, *Pregled*, Mjesečnik za politička, ekonomска i kulturna pitanja, sv. IV, knj. III, god. III, Sarajevo, april 1948, 259.

biblioteka u Bosni i Hercegovini, u gradovima radi 216 biblioteka, a u selima radi svega 131 biblioteka. Na početku 1948. godine biblioteke u Bosni i Hercegovini imale su svega 47.087 čitalaca. Najveću grupu čitalaca činila je omladina.⁴⁴ Prema podacima iz 1949. godine u Bosni i Hercegovini je bilo 587 biblioteka i čitaonica sa 406.576 knjiga.⁴⁵ Prema podacima 1953. godine u Bosni i Hercegovini je bila 41 biblioteka, od toga 34 specijalne biblioteke i 7 opštih biblioteka.⁴⁶

Biblioteke, knjižnice i čitaonice bile su usko povezane za opismenjavanje. Kao jedan od aktivnijih oblika prosvjećivanja stanovništva prednost im je bila u tome što su bile pristupačne najširim masama, nisu mnogo koštale te su se lagano mogle organizovati i održavati. Rad na otvaranju i obnavljanju biblioteka, knjižnica i čitaonica bio je naročito intezivan u periodu poslije Drugog svjetskog rata. Tada su u svim većim administrativnim središtima osnovane biblioteke čime je mreža biblioteka u sjeveroistočnoj Bosni uspostavljena.

Osnivanje i rad Narodne biblioteke u Tuzli

Razvoj bibliotečke djelatnosti u Tuzli temeljio se decenijama na nacionalno-konfesionalnim i građanskim kulturno-prosvjetnim društvima („Prosvjeta“, „Gajret“, „Napredak“ itd), te vjerskim i državnim obrazovnim ustanovama, među kojima posebno mjesto zauzima Državna realna gimnazija.⁴⁷ Biblioteka u Gimnaziji, osim svoje obrazovno-odgojne uloge u školskom smislu, odigrala je značajnu ulogu i u patriotskom i naprednom orijentisanju omladine. Da je postojala javna funkcija gimnazijске biblioteke, govori i podatak da su članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ- a) i Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ- a) u Tuzli prve godine rata od knjiga, što su ih ustaše skupile iz škola i raznih društava, formirali ilegalnu omladinsku biblioteku koja je funkcionisala do prvog oslobođenja Tuzle.⁴⁸ Bila je obaveza pročitati što više knjiga i vratiti knjigu uvezanu i uredniju nego što se primila. Biblioteku neprijatelj nije otkrio, ali je plijenio pojedine primjerke knjiga kod uhapšenih članova SKOJ- a.⁴⁹

44 *Oslobođenje*, br. 523, Godina VI, Sarajevo, srijeda, 30. 6. 1948, 4.

45 Lj. Bašović, *Biblioteke u BiH 1945-1975*, 14. Prema podacima iz Oslobođenja za 1949. godine u Bosni Hercegovini osnovane su 634 biblioteke sa 406.576 knjiga. *Oslobođenje*, br. 1163, Godina VI, Sarajevo, srijeda, 19. 7. 1950, 3.

46 Federativna Narodna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, *Kultura i umjetnost 1953-1955*, Statistički bilten, br. 91, Beograd, oktobar 1957, 28; Federativna Narodna Republika Jugoslavija, *Statistički godišnjak Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1954*, Beograd, oktobar 1954, 346.

47 G. autora, *Narodna i Univerzitetska biblioteka „Derviš Sušić“*, 21; Fatmir Alispahić, *Crtice iz kulturne prošlosti Tuzle, Baština sjeveroistočne Bosne*, časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, br. 1/2008, Tuzla 2010, 148-149. (dalje: F. Alispahić, *Crtice iz kulturne prošlosti Tuzle*).

48 Grupa autora, *Vaspitanje, obrazovanje, nauka i kultura u Tuzli 1945-1970*, Tuzla 1971, 92; Derviš Sušić, *Tuzla, prošlost-informacije-perspektive*, Tuzla 196?, 100. (dalje: D. Sušić, *Tuzla*).

49 D. Sušić, *Tuzla*, 100.

Do 1946. godine Tuzla nije imala ni jednu javnu gradsku biblioteku. Postojalo je nekoliko, za ono vrijeme velikih privatnih biblioteka.⁵⁰ Međutim, već prvog poslijeratnog proljeća 1946. godine, Gradski narodni odbor osnovao je Narodnu biblioteku Tuzla, iako se u nekim dokumentima može pronaći datum formalnog osnivanja biblioteke oktobar 1945. godine. Međutim, biblioteka je zvanično počela sa radom nekoliko mjeseci kasnije, u proljeće 1946. godine, a o tome svjedoči i novinsko izvješće „Fronta Slobode“ gdje stoji: *Ovih dana je počela sa redovnim radom Gradska narodna biblioteka u Domu kulture. Biblioteka je obnovljena sa velikim brojem najnovijih knjiga. Izdavanje knjiga vrši se od 10 do 12 i od 16 do 18 sati svakog dana, sem subote, kada će se izdavanje knjiga vršiti od 9 do 12 sati prije podne.*⁵¹ Biblioteka je svoje aktivnosti započela sa skromnim knjižnim fondom od oko 1.000 knjiga, dobijenih uglavnom na poklon od Narodne biblioteke u Sarajevu, te drugih darodavaca-pojedinaca i nacionalnih društava, o čemu svjedoče *ese librisci* unutar pojedinih izdanja.⁵² Gradski odbor Antifašističkog fronta žena (AFŽ- a) dao je prilog od 5.000 dinara, a kvartovski odbori AFŽ- a u međusobnom takmičenju uzeli su i kupovanje novih knjiga za biblioteku.⁵³

Prvobitno je biblioteka bila smještena u prostorijama čitaonice Drugog kvarta, u Tuzlića ulici⁵⁴ i već istog mjeseca po osnivanju tj. mjeseca aprila imala je preko 200 čitalaca.⁵⁵ Struktura početnog knjižnog fonda biblioteke odnosila se na knjige iz oblasti nauke, književnosti, umjetnosti, te različitim stručnim sadržaja. Prva upraviteljica biblioteke bila je Rosa Knežević.⁵⁶ Tokom 1947. godine biblioteka u Tuzli nije radila zbog nedostatka prostorija, a tek u mjesecu junu 1947. godine u novootvorenom Domu kulture biblioteka je ponovo počela sa radom i tada je dobila status okružne biblioteke.⁵⁷ Za razvoj bibliotekarstva i uopće za osposobljavanje stanovnika Tuzle za rad u bibliotekama, Narodna biblioteka u Sarajevu je planirala održati šestodnevni bibliotekarski kurs u Sarajevu u prostorijama biblioteke odnosno u Samostanu svetog Ante. Tečaj je trajao od ponedjeljka 10. februara do

50 Jedna od najvećih privatnih biblioteka, a po fondu najboljih, bila je biblioteka Mitra Trifunovića-Uče. On je od svojih zlehudnih prihoda, odvajao stalno i kupovao, proučavao i posuđivao radnicima, omladini i svojim saradnicima knjige. Kada su mu poslije „Obzname“ vlasti onemogućile da se bilo gdje zaposli, instruirao je dake i studente i posudivao im svoje knjige. Većina tih mladića su kasnije postali učesnici revolucionarnih zbivanja. Međutim, kada su mu vlasti zabranile i podučavanje đaka, Mitar Trifunović-Učo je morao prodavati svežanj po svežanj knjiga da se prehrani. Posljednje njegove knjige odnijela je policija nakon njegovog hapšenja 1929. godine. D. Sušić, *Tuzla*, 99-100.

51 *Front slobode*, br. 60, Godina IV, Tuzla, 14. april 1946, 6.

52 G. autora, *Narodna i Univerzitetska biblioteka „Derviš Sušić“*, 21; Lj. Bašović, *Biblioteke u BiH 1945-1975*, 186; Narodna biblioteka Tuzla, *Informativni bilten*, br. 4, Tuzla, januar 1991, 2. (dalje: *Informativni bilten*, br. 4).

53 *Front slobode*, br. 60, Godina IV, Tuzla, 14. april 1946, 6.

54 Enisa Žunić, Narodna i univerzitetska biblioteka u Tuzli: uloga regionalne biblioteke u zajednicama slavističkih biblioteka, *Godišnjak međunarodnog susreta bibliotekara slavist u Sarajevu*, br. 1, decembar 2005, 159-160.

55 *Informativni bilten*, br. 4, 2.

56 G. autora, *Narodna i Univerzitetska biblioteka „Derviš Sušić“*, 22.

57 ATKT, OKNOT, k-23, br. 3611/47, dok. 2915/1, *Polugodišnji izvještaj o kulturno-prosvjetnom i kulturno-umjetničkom radu*, Tuzla, 18. 7. 1947.

subote 15. februara 1947. godine. Na ovaj tečaj isključivo je trebalo poslati učitelje ili neke ljudi koji su najmanje imali četiri razreda srednje škole. Troškove ovog tečaja snosili su sreski narodni odbori.⁵⁸

Preciznije informacije o obimu fonda Narodne biblioteke u Tuzli bile su dostupne tek 1948. godine. Biblioteka je tada raspolagala sa 4.000 komada knjiga iz raznih oblasti nauke, književnosti, umjetnosti, kao i velikim brojem stručnih knjiga. Biblioteka je najviše pažnje posvetila kupovanju knjiga najnovijih izdanja sovjetskih pisaca, kao i mlađih književnika iz Tuzle. Biblioteku je posjećivalo veoma mali broj čitalaca. Kroz biblioteku je dnevno prolazilo oko desetak omladinaca i omladinki i to većinom đaka nižih razreda gimnazije, dok radnici, omladinci, đaci viših razreda srednjih škola i ostalo građanstvo uopšte nije posjećivalo biblioteku. Gradska narodna biblioteka je raspolagala sa knjigama pristupačnim svakom, te mogla je veoma korisno da posluži svim masovnim organizacijama za oživljavanje čitalačkih grupa u Tuzli.⁵⁹ Tokom 1948. godine biblioteka nije bila dovoljno popularna.

Godine 1948. biblioteka donosi i pravila o načinu korištenja knjižnog fonda. Ova godina značila je i promjenu lokacije, jer iz Čitaonice Drugog kvarta, biblioteka se seli u zgradu Doma kulture (Vladičanski dvor). To je bila temeljna godina preuzimanja brige nad bibliotekama i bibliotekarstvom od strane društvene zajednice, a što je uslovilo i određivanje perspektivnijeg razvoja bibliotekarstva.⁶⁰

Narodna biblioteka u Tuzli je tokom januara 1949. godine, pokazala intenzivniji rad. Biblioteka je povećala broj knjiga na 5.000 primjeraka i za prvih 6 mjeseci imala 1.200 čitalaca, ali većinom je to bila omladina.⁶¹ Tokom mjeseca marta 1949. godine u Gradsku narodnu biblioteku u Tuzli stigao je veći broj knjiga novih i obnovljenih izdanja. Neke od njih su: Tito: „Borba naroda za oslobođenje Jugoslavije“, „Otkriće sa zagrebačkog procesa protiv ustaške terorističko-špijunske grupe Kavran-Miloš“, A. Matvez: „Francuska revolucija“, M. Gorki: „Djela XXII“, V. Prnezar: „U čorsokaku“, A. Cesarac: „Put u novi život“ i Jo Mihaly: „Čuvar brata“.⁶² Također, u martu mjesecu dolaskom novog bibliotekara sređeno je stanje u Gradskoj biblioteci, a nabavljen je i veći broj novih knjiga, tako da je ona sada kako je pomenuto raspolagala sa 5.000 primjeraka marksističke i stručne literature i beletristike.⁶³

Prema izvještaju iz 1949. godine, Gradska narodna biblioteka u Tuzli imala je 5.867 knjiga od toga 5.796 knjiga na srpsko-hrvatskom jeziku, 3 knjige na slovenačkom jeziku, 44 knjige na ruskom jeziku i 24 knjige na njemačkom jeziku. Od ovog broja knjiga, iz oblasti beletristike bilo je 3.010, iz oblasti društvenih nauka 397 knjiga, iz oblasti prirodnih nauka 653 knjige i 1.807 knjige iz raznih drugih oblasti. Ukupan broj pročitanih knjiga iznosio je 4.446 od toga iz oblasti

---

58 ATKT, SNTO, k-95, f-2, dok. 728/47, *Bibliotekarski tečaj*, Tuzla, 30. 1. 1947.

59 *Front slobode*, br. 187, Godina VI, Tuzla, 27. novembar 1948, 5.

60 G. autora, *Narodna i Univerzitetska biblioteka „Derviš Sušić“*, 26; *Informativni bilten*, br. 4, 2.

61 *Front slobode*, br. 196, Godina VII, Tuzla, 29. januar 1949, 3.

62 *Front slobode*, br. 201, Godina VII, Tuzla, 11. mart 1949, 3.

63 *Front slobode*, br. 202, Godina VII, Tuzla, 19. mart 1949, 3.

beletristike pročitano je 80% ili 3.556 knjiga, iz oblasti društvenih nauka pročitano je 10% ili 445 knjiga, iz oblasti prirodnih nauka pročitano je 5% ili 222 knjige, dok je iz ostalih oblasti pročitano 5% ili 223 knjige. Tokom 1949. godine u biblioteci je bilo registrovano 552 čitalaca, od toga 6 radnika, 423 đaka i 49 studenta.

Međutim, ove podatke treba uzeti s rezervom, jer nisu potpuno tačni. Broj knjiga i broj čitalaca bio je veći, razlog što je biblioteka bila u reorganizaciji, te se nisu mogli uzeti tačniji podaci. U Gradskoj biblioteci stanje nije bilo onakvo kakvo bi trebalo da bude. Kako se da primjetiti iz izvještaja 1949. godine, najveći broj čitalaca bili su đaci, dok je radnika bilo najmanje. Komisija za biblioteku pri Savezu kulturno-prosvjetnih društava, nije izvršila svoj zadatak, a to je približavanje knjige radnicima, što će se najbolje učiniti ako se ubuduće obrati najveća pažnja na biblioteke sindikalnih podružnica i masovnih organizacija, odakle u stvari je trebalo da se regrutuju čitaoci za Gradsku biblioteku. Gradska biblioteka u toku 1949. godine nije radila jedan mjesec dana, zato što je Ministarstvo za prosvjetu naredilo prestanak rada radi reorganizacije. U svrhu popularizacije knjige među radnim masama komisija za biblioteku je uz pomoć Povjereništva za prosvjetu i kulturu i sindikalnih podružnica, pristupila organizaciji književnih večeri i književnih posjeta u podružnicama i čitaonicama Fronta, na kojima se trebalo čitati materijal popularan i pristupačan narodnim masama.⁶⁴

Nešto preciznije rezultate o broju knjiga i čitalaca u Gradskoj biblioteci u Tuzli daje nam izvještaj o radu Povjereništva za prosvjetu i kulturu, gdje stoji da biblioteka raspolaže blizu 7.000 komada knjiga iz raznih oblasti i sa oko 700 čitalaca. Uzimajući u obzir veliki broj dobrih knjiga, biblioteka nije ispunila svoj zadatak u odnosu na povećanje broja čitalaca, što je propust i omladinske organizacije, sindikata i Fronta, koji su slabo popularizirali biblioteku, jer se u broju od 700 čitalaca nalazila uglavnom srednjoškolska omladina. Osim toga i prostorije u kojima je radila biblioteka, bila je suviše mala da bi zadovoljila razvoj rada biblioteke, zbog čega je nužno bilo što prije biblioteku proširiti sa još jednom prostorijom i potrebnim namještajem, sa kojima još nije raspolažala biblioteka, i na taj način joj omogućiti pravilan rad.⁶⁵ Prema polugodišnjem izvještaju za javne knjižnice i čitaonice za period od 1. jula do 31. decembra 1949. godine, biblioteka je bila pretplaćena na 19 listova od toga 14 časopisa. Biblioteka je u ovom periodu raspolažala sa 6.207 knjiga i sa 420 čitalaca, kao i sa jednim nestručnim bibliotekarom. Od ovog broja čitalaca, 5 je bilo radnika, 25 službenika, 378 đaka i 12 studenata.⁶⁶

Prema izvještaju iz februara 1950. godine stanje u Gradskoj biblioteci izgledalo je ovako: biblioteka je bila smještena u zgradi Doma kulture i raspolažala

---

64 ATKT, fond: Gradski narodni odbor Tuzla (dalje: GNOT), k-47, f-1, *Izvještaj o radu Gradskog saveza kulturno-prosvjetnih društava u 1949. godini*.

65 ATKT, GNOT, k-47, f-1, *Izvještaj o radu Povjereništva za prosvjetu i kulturu u protekloj godini dana*.

66 ATKT, fond: Oblasni narodni odbor Tuzla (dalje: OBNOT), k-59, dok. 4395/57, *Polugodišnji izvještaj za Javne knjižnice i čitaonice za period od 1. 7. do 31. 12. 1949. godine*, Tuzla, 31. 1. 1950.

je sa 2 prostorije. Od namještaja u biblioteci se nalazilo 3 ormara, 5 stolova, 2 velika ormara sa stalažama, 4 stolice i jedan čilim. Biblioteka nije imala svoju čitaonicu. Dužnost rukovodioca biblioteke vršila je Nada Roni, koja se na toj dužnosti nalazila od prvog marta 1949. godine. Ona nije imala položen bibliotečki kurs i od biblioteke je dobivala mjesecnu platu u iznosu od 3.500 dinara. Budžet biblioteke za 1950. godinu je iznosio 250.000 dinara. Ukupan broj knjiga u biblioteci bio je 4.934, od toga iz društvenih nauka je imala 321 knjigu, iz prirodnih nauka 137 knjiga, beletristike 2.113 knjiga, dječje literature 235 knjiga i iz ostalih oblasti 2.128 knjiga. U biblioteci je bilo 60 čitalaca, od toga 2 radnika, 10 službenika, 44 đaka i studenta i 4 ostala čitaoca. Od ukupnog broja čitalaca koliko ima, samo jedan čitalac je bio do 14 godina, 54 čitaoca od 14 do 25 godina i 5 čitalaca preko 25 godina starosti. Pročitana je 61 knjiga, od toga iz društvenih nauka je pročitano 9 knjiga, iz beletristike 51 knjiga i jedna knjiga iz ostalih oblasti. Prema ovom izvještaju broj nabavljenih knjiga u biblioteci iznosio je 1.468. Knjige su bile podjeljenje prema veličini. Biblioteka je posjedovala pečat i štambilje potrebne za njen rad. U biblioteci su se upotrebljavale potrebne tiskarnice za rad, kao i kartoteka sa kataložnim listićima. Najvažniji problemi biblioteke bili su nedostatak stalaža za knjige, nedostatak stručnog osoblja prije svega pomoćnog osoblja.⁶⁷

Do 1951. godine u Gradskoj narodnoj biblioteci u Tuzli nabavljeno je 9.446 knjiga i časopisa. Biblioteka je 1951. godine imala 2.303 čitalaca, od kojih je 1.107 otpadalo na pionire, za koje je odmah početkom 1951. godine otvoreno posebno odjeljenje pod nazivom Pionirska biblioteka. U Gradskoj biblioteci većinu čitalaca činili su građani i đaci srednjih i nižih stručnih škola. U biblioteci su radile dvije osobe, dok se treća osoba nalazila na bibliotekarskom kursu.

Biblioteka je do sada raspolagala sa četiri manje prostorije u zgradici Doma kulture, od koje su dvije prostorije služile za pionirsку biblioteku. Pošto se zgrada Doma kulture uzimala kao Radnički dom, biblioteci su bile oduzete dvije prostorije, tako da je po završetku krečenja i popravke zgrade, pionirska biblioteka potpuno prestala sa radom, a rad je već bio obustavljen u čitavoj biblioteci. Sada se nametalo pitanje preseljenja pionirske biblioteke u druge prostorije o čemu je bio usmeno obaviješten Gradski narodni odbor. Također, i pitanje prostorija za Gradsku biblioteku je trebalo riješiti. Biblioteka je sada raspolagala samo sa dvije prostorije. Jedna prostorija je služila kao magacin za knjige, a u drugoj prostoriji vršilo se izdavanje knjiga. S obzirom da u zgradici nije bilo većeg prostora, biblioteci je bila potrebna prostorija koja bi služila za obradu knjiga, upis čitalaca, kao i za prijem čitalaca, naročito đaka kada dođu u većem broju.⁶⁸

Prema upustvima dobivenim od Nacionalne biblioteke iz Sarajeva, ova

67 ATK, OBNOT, k-59, dok. 4410/2 i 4410/3, *Upitnik podataka o biblioteci*, Tuzla, 1. 2. 1950. Prema podacima o bibliotekama u Tuzlanskoj oblasti iz 1950. godine navodi se pet Gradskih narodnih biblioteka, 13 Sreskih narodnih biblioteka i 3 Mjesne narodne biblioteke. U okviru ovih pet Gradskih narodnih biblioteka, navodi se i Gradska biblioteka u Tuzli koja posjeduje 5.999 knjiga. (ATKT, OBNOT, k-59, dok. 4757/1, *Biblioteke*).

68 ATK, GNOT, k-47, dok. 153/51, *Narodna biblioteka Tuzla Gradskom narodnom odboru*, Tuzla, 2. 11. 1951.

biblioteka je od svakog književnog djela morala imati po tri primjera. Gradska biblioteka u Tuzli do 1951. godine nije imala svojih prihoda, već je svoje lične i materijalne rashode pokrivala isključivo iz budžeta Gradskog narodnog odbora. Tada se smatralo da bi bilo nužno zavesti plaćanje upisnine i članarine od strane čitalaca, čime bi se pokrili troškovi bar oko održavanja knjiga. Od 1. januara 1952. godine bilo je planirano da se zavede plaćanje i to: za građane upisnina koja bi iznosila 20 dinara, a mjesecačna članarina 10 dinara. Za đake upisnina je iznosila 10 dinara, a mjesecačna članarina 5 dinara.⁶⁹

Gradska biblioteka u Tuzli je 1952. godine, zahvaljujući većem razumjevanju i pomoći Gradske uprave, a naročito Sreskog komiteta i sugrađanina Pašage Mandžića, ostvarila budžet u iznosu od 1.700.000 dinara, što je doprinijelo uvećanju knjižnog fonda, koji je u februaru 1953. godine iznosio 14.000 primjeraka. U tom periodu biblioteka je imala šest stručnih radnika. Broj učlanjenih korisnika u 1951. godini iznosio je 1.341 sa procitanim 13.000 knjiga, a u narednoj godini taj broj se povećao na 1.676 učlanjenih i 15.500 procitanih knjiga. Od 1951. do 1953. godine Gradskom bibliotekom u Tuzli rukovodila je Rada Lukić, a od 1953. godine Smiljka Tadić.⁷⁰

Kada se sagleda u cjelini, od osnivanja Gradska narodna biblioteka u Tuzli se veoma lijepo razvijala. Biblioteka je bila na putu da postane institucija koja u potpunosti odgovara svojoj struci. Njen knjižni fond je za relativno kratko vrijeme bio uvećan i imala je preko 21.000 knjiga iz svih oblasti. Pošto je biblioteka bila još mlada kao ustanova, imala je razumljivo i puno neriješenih problema. Ovdje će se u jednoj kratkoj analizi imati za cilj da se ti problemi osvijetle i u najgrubljim crtama ukaže na njih i njihove uzroke, a isto tako i na eventualne mogućnosti za njihovo rješavanje. Jedna od dobrih mjera organizacione prirode bilo je osnivanje bibliotečkog savjeta. Savjet je imao 11 članova, ali sastav mu nije bio najbolji, naime neki nisu ni dolazili na sjednice, a neke nisu ni interesovali problemi biblioteke. Jedan od tih je bio Božidar Koruga. Sem toga, uprava biblioteke načinila je ozbiljan propust time što u godišnjem budžetu nije predvidjela bar još jedno radno mjesto, jer se posao iz dana u dan sve više povećavao, a osoblje koje je bilo zaposleno nije stizalo uvijek na vrijeme da ga obavi.⁷¹

Također, akutan problem Gradske narodne biblioteke, koji je zahtijevao hitno rješenje, bilo je povećanje prostora odnosno smještaja knjiga i časopisa. Iz više opravdanih razloga biblioteka nije mogla ostati dugo na mjestu gdje se nalazila, prije svega jer je uprava Doma kulture željela da je iseli, a i prostorije kojima je biblioteka raspolagala bile su praktično pune. U posljednje vrijeme knjige su bile slagane na gomile, po stolovima i stolicama, jer biblioteka nije imala kuda sa njima. Veliki dio knjiga koje su dobivene na poklon od nekih kolektiva nalazile su se u posebnoj prostoriji gdje su truhnule. Oko 2.000 knjiga, možda i znatno više, stalno je bilo izloženo vlazi i buđi. Poseban problem za Gradsku biblioteku je to,

69 ATKT, GNOT, k-47, dok. 153/51, *Narodna biblioteka Tuzla Gradskom narodnom odboru*, Tuzla, 2. 11. 1951.

70 G. autora, *Narodna i Univerzitetska biblioteka „Derviš Sušić“*, 26.

71 ATKT, GNOT, k-47, f-2, *Analiza rada Gradske narodne biblioteke*.

što nije imala vlastitu čitaonicu. Čitaoci nisu bili u mogućnosti da dođu i da se ozbiljno posvete radu i proučavanju knjiga koje nisu mogli iznijeti. Biblioteka je bila izložena i velikom trošku kupujući periodiku u po dva primjerka. Rješenje za sve ove probleme bilo je da se institucija preseli u druge pogodnije prostorije.⁷²

U Tuzli je pored Gradske biblioteke, postojala i đačka biblioteka i biblioteka u Kreki. Ove dvije biblioteke bile su odjeljenja Gradske biblioteke. Sve tri ove biblioteke ukupno su imale 23.904 knjige, od toga najveći broj knjiga preko 90% bila je beletristika, a ostale bile su stručne knjige sa područja politike, tehnike, medicine, umjetnosti i dr. U đačkoj biblioteci iz oblasti dječje literature bilo je oko 1.000 knjiga. Pored ovih biblioteka na teritoriji Tuzle postojale su još dvije manje biblioteke, i to u Mramoru sa 855 knjiga od čega 455 knjiga iz beletristike, 127 dječijih knjiga i 273 naučno-popularne knjige, i biblioteka u Bukinju sa svega oko 300 knjiga najvećim dijelom baletristika.⁷³ Ova dva odjeljenje Gradske biblioteke radila su u dobrom stanju, jer su oni imali svoje čitaonice.

Politika nabavki knjiga za Gradsku biblioteku bio je problem za sebe. Nabavka se nije vršila uvijek na utvrđen i siguran način, ona se odvijala bez utvrđenog plana i sistema. Biblioteka nije imala uvida u sve ono što se izdavalо, jer se uglavnom oslanjala na izdavačke planove iako su preduzeća od njih često odstupali. Usljed neobaveštenosti pojedina izdanja su se nabavljala sa velikim zakašnjnjem, a događalo se i to da se pojedina izdanja uopće ne nabave. Međutim, čitaoci i njihov mali broj predstavljali su najveći problem Gradske narodne biblioteke u Tuzli. Ukupan broj čitalaca u Tuzli bio je 1.500, od toga je na đačko odjeljenje otpadalo 650, na odjeljenje u Kreki 220 čitalaca, a na sam grad svega 630 članova. Odnos po profesijama nije izgledalo ni malo bolje. Npr. odjeljenje u Kreki: od 220 čitalaca, radnika je bilo 44, službenika 61, a đaka 87 i ostalih ukupno 37. Od ukupnog broja čitalaca, ženskih lica bilo je samo 88. Sve ove brojke dovoljno jasno govore da su čitaoci prestavljali problem za sebe.⁷⁴

Na sve ove probleme s kojima se Gradska biblioteka susretala u svom radu, bile su preduzete mjere kako bi se ti problemi riješili u narednom periodu, a to su: da se bibliotečki savjet popuni članovima kojima rad biblioteke neće biti stran, tj. takvim ljudima kojima će rad biblioteke ležati na srcu, da se biblioteka, zajedno sa svojim Savjetom, a uz pomoć Gradskog narodnog odbora zauzme za dobijanje novih prostorija, da se nastavi borba za povećanje broja čitalaca i za propagandu knjige itd.⁷⁵

Gledano u cjelini, stanje u Gradskoj narodnoj biblioteci zahtijevalo je velike napore, veća materijalna sredstva i veću mobilnost svih onih koji su mogli da doprinesu bržem i kvalitetnijem razvoju biblioteke kao kulturne institucije, i bibliotekarstva u cjelini, a sve s ciljem podizanja kulture na viši nivo.

---

72 ATKT, GNOT, k-47, f-2, *Analiza rada Gradske narodne biblioteke*.

73 ATKT, GNOT, k-47, f-2, *Biblioteke*.

74 ATKT, GNOT, k-47, f-2, *Analiza rada Gradske narodne biblioteke*.

75 ATKT, GNOT, k-47, f-2, *Analiza rada Gradske narodne biblioteke*.

Zaključak

Nakon Drugog svjetskog rata posebnu ulogu u kulturno-prosvjetnom radu imale su biblioteke knjižnice i čitaonice. U njih je uložen veliki napor bilo da se radilo o obnavljanju postojećih ili otvaranju novih. Biblioteke su u poslijeratnom periodu, uglavnom organizovane u svim većim administrativnim središtima čime je mreža biblioteka u sjeveroistočnoj Bosni bila uspostavljena. S ciljem širenja interesovanja za knjigom, biblioteke u sjeveroistočnoj Bosni su organizovale u manjim mjestima knjižnice i čitaonice dok su u seoskim oblastima poslane pokretne biblioteke. Naročito je bila izražena povezanost biblioteka, knjižnice i čitaonica u borbi za opismenjavanje. Od biblioteka u sjeveroistočnoj Bosni sa svojom organizacijom i bibliotečkom gradom posebno su se isticale Narodna biblioteka u Tuzli i obnovljena odnosno preuređena Narodna biblioteka „Filip Višnjić“ u Bijeljini. Ove dvije biblioteke su bile glavni nosioci bibliotečkog rada organizirajući brojne knjižnice u regionu. Kada je u pitanju Narodna biblioteka u Tuzli, ona je od svog osnivanja veoma lijepo razvijala. Period početništva u njenom radu uveliko je prelazio. Biblioteka je bila na putu da postane institucija koja u potpunosti odgovara svojoj struci. Međutim, stanje u Narodnoj biblioteci zahtijevalo je velike napore, veća materijalna sredstva i veću mobilnost svih onih koji su mogli da doprinesu bržem i kvalitetnijem razvoju biblioteke kao kulturne institucije, a i bibliotekarstva u cijelini, a sve s ciljem podizanja kulture na viši nivo.

Međutim, razvoj biblioteka u sjeveroistočnoj Bosni kao kulturnih institucija pratili su brojni problemi i poteškoće. Prije svega to su problemi sa smještajem, nedostatak stučnog kadra i nedovoljna finansijska sredstva. I pored ovih problema mreža biblioteka u sjeveroistočnoj Bosni se brzo razvijala i bogato razgranala, ali još uvijek nije bila sposobna da zadovolji sve nastale potrebe stanovništva za kulturnim i prosvjetnim životom. U radu biblioteka pojavljivale su se i određene slabosti koje su se ogledale naročito u planovima i programima rada, u nedovoljnem izlaženju van okvira institucije i u samom položaju biblioteka. Zbog nepostojanja takvih planova, radilo se nepovezano i kampanjski, što je nanosilo velike štete razvoju kulture i prosvjete.

Summary

After the Second World War, libraries of the library and reading room played a special role in the cultural-educational work. A great effort was made to either restore existing ones or open new ones. The libraries were in the post-war period, mostly organized in all major administrative centers, thus establishing a network of libraries in northeastern Bosnia. With the aim of expanding interest in the book, libraries in northeastern Bosnia were organized in smaller places of library and reading rooms while mobile libraries were sent to rural areas. Especially

the connection between libraries, libraries and reading rooms in the fight for literacy was expressed. From the libraries in northeastern Bosnia, with their organization and library material, the National Library in Tuzla was especially distinguished and the National Library "Filip Višnjić" in Bijeljina was rebuilt or reorganized. These two libraries were the main bearers of library work by organizing numerous libraries in the region. When it comes to the National Library in Tuzla, it has been very well developed since its inception. The beginner's beginnings in her work were greatly exceeded. The library was on its way to become an institution that fully corresponds to its profession. However, the situation in the National Library required great efforts, greater material resources and more mobility of all those who could contribute to the faster and more quality development of the library as a cultural institution, and library science as a whole, with the aim of raising the culture to a higher level.

However, the development of libraries in northeastern Bosnia as cultural institutions followed numerous problems and difficulties. First of all, these are accommodation problems, lack of skilled personnel and insufficient financial resources. Despite these problems, the network of libraries in northeastern Bosnia grew rapidly and diversified, but it was still not able to satisfy all the needs of the population for cultural and educational life. In the work of the libraries, certain weaknesses appeared, especially in the plans and programs of work, in insufficient publishing outside the institution's framework and in the very location of the libraries. Due to the lack of such plans, unconnected and campaigning was done, which caused great damage to the development of culture and education.

Mr. Semir HADŽIMUSIĆ

Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona

Izvorni naučni rad

ŠKOLSTVO U LUKAVCU U PERIODU 1945-1953. GODINE

Apstrakt: *Predstaviti prilike u školstvu Lukavca u periodu 1945-1953. godine, znači govoriti o osnovnom školstvu, prije svega o četverogodišnjim, a kasnije i osmogodišnjim osnovnim školama, obnovi i izgradnji školskih objekata, školovanju i usavršavanju kadrova za potrebe privrede, vezi prosvjete i kulture, te drugim sličnim pitanjima. U Lukavcu se obnavljaju stare i podižu nove škole. Obuhvat učenika osnovnoškolskim obrazovanjem, u ovom razdoblju, bilo je znatno veće nego ranije. Osim redovne nastave, škole učestvuju u organizovanom radu na opismenjavanju stanovništva kroz analfabetske tečajeve. Škola postaje centar, kako obrazovnog tako i kulturnog života. Kulturna funkcija škole se naročito ističe u seoskim sredinama, gdje su prosvjetni radnici bili glavni nosioci kulturnog života sela.*

Ključne riječi: *Lukavac, Poljice, Smoluća, školstvo, prosvjeta, osnovne škole, radničke škole.*

EDUCATION IN LUKAVAC IN THE PERIOD 1945-1953.

Abstract: *To present opportunities in Lukavac education in the period 1945-1953. means talking about primary education, first of all about four-year, and later also eight-year elementary schools, for the reconstruction of school facilities, education and training of personnel for the needs of the economy, links between education and culture, and other similar issues. In Lukavac old schools are being rebuilt and new schools are being raised. The inclusion of pupils in elementary education in this period was considerably higher than before. In addition to regular classes, schools participate in organized work on the literacy of the population through analytical courses. The school becomes the center of both educational and cultural life. The cultural function of the school is particularly prominent in rural areas, where educational workers were the main bearers of the cultural life of the village.*

Key words: *Lukavac, Poljice, Smoluća, education, elementary schools, working schools.*

Uvodna razmatranja

U periodu jesen 1944 - proljeće 1945. godine udareni su temelji novog administrativno-teritorijalnog uređenja oslobođenih krajeva Bosne i Hercegovine. Polaznu osnovu za izgradnju, razvoj i usavršavanje administrativno-pravnog poretka u Bosni i Hercegovini činile su odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, no iste su prilagođavane potrebama na terenu.¹ Administrativno uređenje započeto je formiranjem narodnooslobodilačkih odbora (NOO), koji su formirani na nekoliko nivoa vlasti.²

Prekretnica u pozicioniranju lukavačkog područja u administrativnu strukturu zemlje jeste donošenje Zakona kojim je teritorija Bosne i Hercegovine podijeljena na 7 okruga, od kojih je jedan bio i Tuzlanski. Svaki okrug dijelio se dalje na srezove, a srezovi na područja mjesnih narodnih odbora. Osnovan je Lukavački srez, koji je sa još 11 srezova bio dijelom Tuzlanskog okruga. U okviru Lukavačkog sreza uspostavljen je 21 mjesni narodni odbor (MNO). Predsjednik Sreskog narodnog odbora Lukavac bio je Emin Hamustafić iz Prokosovića. Sekretar je bio S. Mićić, a povjerenik prosvjetnog odjeljenja I. Jozić.³

Do novih izmjena dolazi u januaru 1947. godine kada se broj okruga smanjuje sa sedam na četiri i to: Banjalučki, Tuzlanski, Sarajevski i Mostarski. Istim zakonskim rješenjem ukida se nekoliko srezova, a među njima i Lukavački. Područje nekadašnjeg Lukavačkog sreza od tada je dio sreza Tuzla.⁴ Dani „samostalnosti“ lokalne samouprave Lukavca postaju dio prošlosti.

1 Đorđe Lazarević, Sjeveroistočna Bosna krajem oslobođenja 1944. do maja 1945., *Glasnik arhiva i DARBiH*, godina X-XI, knjiga X-XI, Sarajevo 1970/71, 181.

2 Što se tiče lukavačkog područja, krenulo se sljedećim redom: Na Oblasnoj konferenciji koja je održana 3. septembra 1944. godine u Šekovićima izabran je Oblasnji NOO za Istočnu Bosnu. Nakon toga formiran je Okružni NOO Tuzlanskog okruga, koji je koncem septembra imenovao opštinski NOO u Lukavcu. Prvi predsjednik opštinskog NOO Lukavac bio je Mustafa Kovačević, a istovremeno je bio izabran i Izvršni odbor sa 12 odbornika. Do kraja 1944. godine u sljedećim mjestima lukavačke opštine postavljeni su Narodnooslobodilački odbori: Lukavac Turski, Bistarac Turski, Crveno Brdo, Smoluća, Šikulje, Mijatovići, Plane, Šići, Bistarac Donji, Huskići, Bistarac Gornji, Zagorje, Lukavac Fabrika, Prokosovići, Poljice, Gnojnica, Kruševica, Berkovica, Modrac, Bikodže, Turija, Devetak, Babice, Orahovica, Dobošnica, a početkom 1945. i u ozrenskim i drugim mjestima. Za sela Ševar, Poljanu Muslimansku i Katoličku, Breze i Kiseljak početkom oktobra 1944. izabran je jedan jedinstveni odbor. Ova sela kao i ranije navedena Šići, Mijatovići i Plane nisu dio današnjih okvira lukavačke opštine. Jeremija J. Perić, Dževad Pašić, *Lukavac u radničkom pokretu, Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, Lukavac 1989, 278-279. (dalje: J. J. Perić, Dž. Pašić, *Lukavac u NOR-u*).

3 U sastavu lukavačkog sreza bili su sljedeći Mjesni narodni odbori: Banovići, Bistarac, Briješnica Donja, Devetak, Dobošnica, Gnojnica, Kiseljak, Lukavac Muslimanski, Miričina, Orahovica Muslimanska, Poljice, Priluk, Podgorje, Puračić, Seona, Smoluća, Treštenica Srpska, Turija, Tulovići, Tumare i Vasiljevci. *Zakon o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora*, „Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine“, br. 11, Sarajevo, 18. 8. 1945; Semir Hadžimusić, Lukavački srez, administrativno-teritorijalne i društveno-ekonomiske karakteristike 1945-1947, godine, *Gračanički glasnik*. Časopis za kulturnu historiju br. 39, Gračanica, maj 2015, 72-83.

4 Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945-1953*, Sarajevo 2011, 135. (dalje: V. Katz, *Društveni i ekonomski razvoj BiH*).

Prema podacima iz popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine lukavačko područje bilo je u sastavu Tuzlanskog sreza, a činilo ga je sedam Mjesnih narodnih odbora: Dobošnica, Lukavac, Puračić, Smoluća, Turija, Briješnica i Vasiljevci.⁵ Potom se donosi odluka kojom se na nivou Bosne i Hercegovine osnivaju oblasti. Iste će zamijeniti ranije ukinute okruge, a Lukavac, osim što je dio Tuzlanskog sreza, postaje i dijelom Tuzlanske oblasti.⁶

Prekretnica u daljem ustroju Lukavca i okoline jeste 1952. godina kada se donosi Zakon⁷ o podjeli teritorije NR Bosne i Hercegovine na srezove, gradove i opštine. Novom administrativno-teritorijalnom podjelom nastalom ovim zakonom, Tuzla je proglašena gradom (van sresko područje), a Lukavac i Banovići su proglašeni za gradske opštine Tuzlanskog sreza. U okvir gradske općine Lukavac, ušli su: Smoluća, Šikulje, Lukavac Srpski, Lukavac Turski, Lukavac Tvornica, naselje Koksara, Modrac, Crveno Brdo, Huskići, Zagorje, Bistarac Gornji, Kalajevo i Brgule. Osim gradske općine Lukavac na ovom području bile su još tri općine: Dobošnica, Puračić i Briješnica.⁸ Administrativna podjela uspostavljena 1952. korištena je i prilikom popisa stanovništva 1953. godine. Tada su se lukavačke općine nalazile u sastavu Tuzlanskog sreza, koji je imao površinu od 1.224 km², sa ukupno 808 naseljenih mjesta. Gradska općina Lukavac imala je 35 naseljenih mjesta, od toga 12 samostalnih, Briješnica ukupno 80, samostalnih 8, Dobošnica 43, samostalnih 5 i općina Puračić 55 ukupno, od čega samostalnih 12.⁹

Pitanje narodnog prosvjećivanja stavljeno je među najvažnija pitanja u periodu obnove postratne Bosne i Hercegovine. Kao uslov za rad na obnovi zemlje i Prvom petogodišnjem planu moralo se krenuti u opismenjavanje stanovništva i potpunu eliminaciju nepismenosti. Istaknuta je potreba omasovljenja kulturnog rada, njegovo proširenje na najšire slojeve naroda. Za sve to bila je potrebna dobra organizacija. Prva instanca u vođenju narodnog prosvjećivanja bilo je Ministarstvo

5 *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, Knjiga I, *Stanovništvo po polu i domaćinstvu*, Beograd 1951, 348-350.

6 Tokom 1949. godine vršena je i reorganizacija narodnih odbora. Na meti se našao dotadašnji administrativno-centralistički model upravljanja. Smanjuje se činovnički aparat, a Zakonom o narodnim odborima konstituiraju se savjeti i komisije kao širi oblici učešća građana u samoupravljanju. Što se tiče Oblasnog narodnog odbora Tuzla, on je prestao sa radom koncem 1951. godine, a formalno je ukinut maja 1952. godine. Denis Bećirović, *Informbiro i sjeveroistočna Bosna. Odjeci i posljedice sukoba KPJ-Informbiro 1948-1953*, Tuzla 2005, 41- 44. (dalje: D. Bećirović, *Informbiro i sjeveroistočna Bosna*).

7 *Zakon o podjeli teritorije NR BiH na srezove, gradove i opštine*, „Službeni list NR BiH“, br. 11, Sarajevo, 5. 5. 1952.

8 Općina Dobošnica sa sjedištem narodnog odbora u Dobošnici obuhvatala je naselja: Dobošnica, Gnojnice, Berkovica, Kruševica i Sižje, opština Puračić s naseljima: Puračić, Prokosovići, Bikodže, Devetak, Tabaci, Turija, Babice Srpske, Babice Muslimanske, Jaruške Donje, Semići, Mosorovac, Caparde i Đurevina, opština Briješnica s naseljima: Briješnica Gornja, Briješnica Donja, Stupari, Vasiljevci, Mićijevići, Tumare, Orahovica Srpska, Orahovica Muslimanska, Milino selo Srpsko, Dubravići, Burgići, Cerik, Ćelari, U sastav tadašnje opštine Kiseljak ušla su neka današnja lukavačka naselja i to: Bistarac Donji, Bokavići i Poljice, dok je u sastav opštine Banovići ušlo selo Jaruške Gornje. „Službeni list NR BiH“, br. 11, Sarajevo, 5. 5. 1952.

9 *Statistički godišnjak 1945-1953*, Sarajevo 1954, 18.

prosvjete NR BiH¹⁰, zatim su slijedila prosvjetna odjeljenja na nivou okružnih, sreskih i mjesnih narodnih odbora. Najближи narodu bio je mjesni prosvjetni odbor formiran u okvirima mjesnog narodnog odbora. U prosvjetni odbor ulazili su rukovodioci svih vrsta kulturno-prosvjetnog rada lokalne zajednice, jedan od mjesnih učitelja, neko od istaknutih prosvjetnih radnika i slično.¹¹ Pri formiranju ovih odbora bilo je potrebno sarađivati sa svim masovnim antifašističkim organizacijama.¹²

Na području sreza Lukavac, do kraja januara 1946. godine, prosvjetni odbori su osnovani u 19 od ukupno 21 sjedišta mjesnog narodnog odbora. Odbori su prilično dobro radili, a posebno se isticao rad Prosvjetnog odbora u Puračiću i Lukavcu Tvornici. Prvi zadaci odbora bili su pronaalaženje pogodnih zemljišnih parcela za izgradnju škola, ambulanata, domova kulture i drugih društvenih i socijalnih ustanova.¹³ Uporedo s osnivanjem mjesnih prosvjetnih odbora Lukavačkog sreza, vođene su pripreme i za osnivanje odgovarajućeg na nivou sreza. Sreski kulturno-prosvjetni odbor formiran je u oktobru 1946. godine. Sačinjavali su ga predstavnici antifašističkih i kulturno-prosvjetnih organizacija, te narodnih vlasti. Zbog veličine sreza, odbor je podijeljen na sektore, a isti je odgovarao ranije uspostavljenom Prosvjetnom odsjeku Sreskog narodnog odbora Lukavac.¹⁴

Osim državnih organa vlasti nad prosvjetom i kulturom su bdjeli i partijski organi, najčešće Agitprop komisije¹⁵ Komunističke partije Jugoslavije. Ove komisije

---

10 Ministarstvo prosvjete NR BiH osnovano je na Trećem zasjedanju ZAVNOBIH-a u Sarajevu, aprila 1945. godine. Ministarstvo je 1945. godine imalo tri odjeljenja i to: Opće odjeljenje sa 5. odsjeka (administrativni, za nauku i kulturu, tehnički, računsko-ekonomski i odsjek za arhiv.), Odjeljenje za osnovnu nastavu sa dva odsjeka (administrativni i nastavni), te Odjeljenje za srednju nastavu sa ista dva odsjeka. Arhiv Bosne i Hercegovine, *Ministarstvo prosvjete NRBiH 1945-1951, Inventar*, priredila Kujović Mina, Sarajevo 1978., 1.

11 Arhiv Tuzlanskog kantona u Tuzli (dalje: ATK), fond: Okružnog narodnog odbora Tuzla (dalje: OKNOT), k-19, br. 2603/1-2, *Ministarstvo prosvjete NRBiH, Okružnom narodnom odboru Tuzla*, Sarajevo, 16. juni 1945.

12 Da bi rad odbora bio što efikasniji i svršishodniji Ministarstvo prosvjete NR BiH je organizovalo da se oni povežu i naslove na rad sindikata jer je predviđeno da sindikalne organizacije postanu centri kulturnog rada u svojim mjestima i da okupe i ljudi van svojih organizacija. U uputama se ističe da rad odbora treba da se odvija po izvjesnom planu, kako bi svaka organizacija znala kakvu je obavezu preuzeila na sebe. Također od organizacija se zahtjeva da u odbore delegiraju stalne članove. Od odbora se zahtjeva da sjednice održavaju na prikladnim mjestima, po mogućnosti u domovima kulture ili u radničkim domovima., Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond: Ministarstvo prosvjete NR BiH (dalje: MPBiH), dok. 1001/48, *Materijal sa konferencije po pitanju narodnog prosvjećivanja*, Sarajevo, oktobar 1946.

13 ATK, OKNOT, k-77, dok. 11862/8, *Sumarni mjesecni izvještaj o kulturno-prosvjetnom i umjetničkom radu sreza lukavačkog*, Lukavac, februar 1946.

14 ATK, fond: Okružnog komiteta Komunističke partije Bosne i Hercegovine Tuzla (dalje: OKKPBiHT), k-6, f-1, dok. IIa179/1, *Agitacija i propaganda na području Lukavca*, Lukavac, novembar 1946.

15 Jedan od veoma važnih pravaca djelovanja KPJ bila je ideološka angažiranost u ukupnom kulturno-prosvjetnom razvitku, a uglavnom se podvodila pod agitaciju i propagandu. Iako pojmovi agitacija i propaganda imaju različita terminološka i funkcionalna značenja, taj novi ideološki koncept, podvođen je najčešće pod zajedničkim imenom Agitprop. Ovaj vid partijskog djelovanja provoden je

osnivane na nivoima okružnih, sreskih i mjesnih odbora partije, bile su zadužene za agitacioni i propagandni rad. Taj rad imao je za cilj kulturnu i obrazovnu nadgradnju članova partije, a bio je usko povezan i sa radom sličnih instanci na nivou narodnih odbora. Agitprop komisije bavile su se ideoško-političkim, teorijskim i kulturno-prosvjetnim radom. U njihovojo organizaciji održavani su razni kursevi, kružoci, seminari, predavanja, priredbe, zabave, propagande. Na kružocima i predavanjima članovi partije isčitavali su partijska dokumenta, govore značajnih činovnika i drugi propagandni materijal. Sem toga Agitprop je nadzirao i usmjeravao rad svih drugih ne partijskih organa sličnog djelokruga rada.¹⁶

Agitprop komisija pri Sreskom komitetu KPJ Lukavac je prilično dobro obavljala zacrtane zadatke iz svoje nadležnosti. Komisija je radila u slijedećem sastavu: Ekrem Nuhić, rukovodilac Agitprop komisije, Hazim Avdibegović, rukovodilac teoretskog rada, Ivica Gudeljević, rukovodilac agitacije i štampe, Safet Pašić, rukovodilac kulturno-prosvjetnog rada, ujedno i prosvjetni referent u Sreskom narodnom odboru Lukavac, Rasim Hasanović, rukovodilac kulturno-prosvjetnog rada u sindikalnoj organizaciji i Dragan Nikolić, rukovodilac organizaciono-tehničkih poslova.¹⁷

Nakon ukidanja Sreza Lukavac, januara 1947. njegove nadležnosti, pa tako i one koje se odnose na kulturu i prosvjetu prenose se u ingerenciju Sreza Tuzla, čiji dio postaje Lukavac. Lukavačkom području ostaju mjesni narodni odbori i njihove nadležnosti. Godine 1949. umjesto nešto ranije ukinutih okruga uvode se oblasti, kao srednja razina vlasti. Shodno tome, Ministarstvo prosvjete NR BiH početkom 1950. godine donosi akte kojima se formira Povjereništvo za prosvjetu i kulturu Oblasnih narodnih odbora, a za Sreske i gradske narodne odbore napravljena je nova organizaciona Šema.¹⁸

Što se tiče budžeta koji su trošeni na stavku „prosvjeta i narodna kultura“ 1947. godine je na republičkom nivou rashodovano 126.685 dinara, a ukupni rashodi budžeta bili su 2.923.076 dinara. Stavka za kulturu i prosvjetu učetverostručena je 1948. godine, pa je iznosila 542.239, a ukupni budžet 5.401.176 dinara. Dalje povećanje sredstava za kulturu i prosvjetu bilo je minimalno u odnosu na rast ukupnog budžeta, na primjer 1950. godine za kulturu i prosvjetu je rashodovano 676.615 dinara, a ukupni budžet bio je 10.008.049 dinara.¹⁹

Formiranjem gradske općine Lukavac i još četiri lukavačke općine formirana su i posebna nova nadležstva iz oblasti prosvjete. Na prvoj sjednici Općinskog odbora Gradske općine Lukavac, održanoj 17. decembra 1952. pored

u svim komunističkim zemljama, pa i u Jugoslaviji, odnosno Bosni i Hercegovini. Vera Katz, Osnovna obilježja Agitprop kulture u Bosni i Hercegovini 1945- 1948, *Prilozi*, br. 28, Sarajevo 1999, 212.

16 ATK, OKKPBiHT, k-6, dok. br. IIa188/1-3, *Izveštaj Pokrajinskom komitetu KPJ Sarajevo, Tuzla 1946.*

17 ATK, OKKPBiHT, k-6, dok. br. IIa193/6-7, *Izveštaj Agit-prop komisije Lukavac, Lukavac, 26. 12. 1946.*

18 ATK, fond Oblasnog narodnog odbora Tuzla (dalje: OBNOT), dok. 5045/3, *Predlog Šeme povjereništva za prosvjetu i kulturu ONO-a i SNO-a Tuzla, Tuzla, 13. 2. 1950.*

19 *Statistički godišnjak 1945-1953*, Sarajevo 1954, 412.

ostalih izabrana je i Komisija za prosvjetu i kulturu. Za predsjednika navedene komisije izabran je Žiko Tucaković, dok su članovi bili: Mehmed Imamović, Đorđe Ostojić, Cvjetko Pantić, Milan Đakić, Đoko Janković i Ekrem Nuhić.²⁰

U lukavačkim općinama Puračić, Dobošnica i Briješnica osnivane su slične komisije/savjeti. Dostupne informacije nam kazaju da je prvi savjet koji je osnovan u općini Puračić, poslije njenog formiranja 1952. godine, bio upravo Savjet za prosvjetu. Odluka o osnivanju ovog savjeta donesena je 30. jula 1952. godine.²¹

Kratak osvrt na prosvjetne prilike Lukavca do 1945. godine

Razvoj školstva na prostoru sjeveroistočne Bosne može se svrstati u četiri perioda: prvi period, od osnivanja prve škole do kraja 19. stoljeća, drugi period, od početka 20. stoljeća do izbijanja Prvog svjetskog rata, treći period, vrijeme između dva svjetska rata i četvrti, od završetka Drugog svjetskog rata do kraja 20. stoljeća.²²

U početku prvog razdoblja, obrazovanje je na ovom području bilo u rukama vjerskih zajednica. U pogledu islamske zajednice, djeca su neku vrstu obrazovanja sticala u džamijama i sibjan mektebima.²³ Prva škola na području Lukavca, koja je djelomično imala karakteristike današnjih škola, počela je s radom u okviru pravoslavne crkvene općine u Puračiću 1875. godine. No, škole u pravom smislu te riječi otvaraju se za vrijeme austrougarske vladavine. Narodna osnovna škola u Puračiću je prva austrougarska državna škola na današnjem području Lukavca. Ova škola svojim prvim učenicima otvara vrata davne 1886. godine.²⁴ Druga osnovna škola koja je otvorena bila je Privatna njemačka škola, otvorena 1895. godine, za strane uposlenike Fabrike sode Lukavac.²⁵ Treća osnovna škola na ovom području, otvorena je u Lukavcu Turskom 1912. godine.²⁶

Ove tri škole, bile su jedine prosvjetne ustanove sve do 1925. godine, kada započinje izgradnja novih školskih objekata. Nove škole se otvaraju u Smolući i Turiji, 1925. godine, u Panjiku 1927, Bistarcu Gornjem 1929, Gnojnici 1936, Poljicu 1938. i Dobošnici 1939. godine.²⁷

20 ATK, fond: Skupštine opštine Lukavac (dalje: SOLu), fascikla 7, *Zapisnik sa prve sjednice opštinskog odbora Gradske opštine Lukavac*, Lukavac, 19. 12. 1952.

21 ATK, fond: Sreski narodni odbor Tuzla (dalje: SNOT), k-4, *Registar akata narodnog odbora opštine Puračić*, Puračić 1952/1953. godina.

22 Lazar Dragičević, *Osnovno obrazovanje u severoistočnoj Bosni nekad i sad*, Tuzla 1986, 23.

23 Prva džamija i mekteb na području Lukavca sagrađeni su u Dobošnici Gornjoj 1639. godine, zatim slijedi Puračić, gdje je 1672. godine sagrađena džamija, a nešto docnije i mekteb. Do 1879. godine, kada je izvršen prvi popis stanovništva, mektebskom nastavom je bilo pokriveno skoro cijelo područje današnje općine Lukavac, više vidi u : Grupa autora, *Osnovno školstvo u Lukavcu i okolini. Istorisko-hronološki prikaz*, Lukavac 1989, 12-30. (dalje: G. autora, *Osnovno školstvo u Lukavcu*).

24 G. autora, *Osnovno školstvo u Lukavcu*, 36.

25 *Izvještaj povodom četerdesete godišnjice osnovne i desete godišnjice osmogodišnje škole u Lukavcu 1919-1959*, U redakciji: Čakal A, Krsek M, Hofbauer V, Suljkanović N, Trbojević D. i Đorđević M, Lukavac 1959, 9. (dalje: Četerdeset godina osnovne škole u Lukavcu).

26 G. autora, *Osnovno školstvo u Lukavcu*, 44.

27 *Isto*, 75- 92.

Lukavačko područje rat je zatekao sa deset osnovnih škola. To su bile četverorazredne osnovne škole koje su radile prema tada važećem nastavnom planu i programu Kraljevine Jugoslavije. Škole je pohađalo 1.102 učenika ili 46,47% školskih obveznika.²⁸ U toku rata, lukavačke škole su duži period bile pod upravom vlasti Nezavisne Države Hrvatske, a manji period su djelovale na slobodnoj teritoriji. Rad svake škole zavisio je od ratne situacije, koja se stalno mijenjala, a nastava prekidala. Uzmimo za primjer gradsku školu u Lukavcu. Ova škola je bila na udaru njemačkih vojnika, ne samo da nije čuvana, nego je i uništavan školski inventar. U junu 1941. godine u ovoj školi biva smješten jedan odred okupacione vojske. Slična je situacija i naredne dvije godine kada škola u nekoliko navrata mijenja prostorije, ali i nastavni kadar.²⁹

Nove stranice u prosvjeti Lukavca pisane su nakon konačnog oslobođenja Lukavca 13. septembra 1944. godine. Već od oktobra 1944. godine na slobodnoj teritoriji Lukavca radile su četiri škole: Lukavac Fabrika (Lukavac Grad), Lukavac Turski (Lukavac Mjesto), Bistarac i Smoluća.³⁰

Okvirno stanje u školskom sistemu Bosne i Hercegovine 1945-1953. godine

Nakon 1945. godine, nove vlasti su mnogo pažnje posvećivale obrazovanju. Prije svega rađeno je na masovnom opismenjavanju stanovništva, kroz organizovanje tečajeva i slično. Ovaj način obrazovanja bio je ekonomičniji, masovniji i brži. Za razliku od kratkih tečajeva u školama se dobijalo trajnije i kvalitetnije znanje.³¹ Nepochodno, poslije rata, krenulo se u obnovu postojećih i izgradnju novih škola. Prioritet su bile osnovne, ali otvarane su i srednje, stručne, više škole, te fakulteti. Poslije 1945. godine u Bosni i Hercegovini se tek javlja pravi naučni život. Tada nastaju najznačajnije obrazovne i naučne institucije modernog tipa.³²

Uporedo s obnovom i izgradnjom školskih objekata, isto je trebalo uraditi i sa legislativom iz ove oblasti. Naime, ratni uslovi su učinili svoje. Škole na slobodnoj teritoriji radile su pod različitim uslovima. Školski sistem bio je podijeljen, neusklađen, neujednačen. Nakon 1945. nadležne instance vlasti, a napose Ministarstvo prosvjetne NR BiH težilo je ka što većem stepenu jednoobraznosti cijelokupnog prosvjetnog sistema.

Za novu osnovnu školu izrađivani su novi nastavni planovi i programi, metodska upustva, pisani prvi tekstovi kojima bi se škole služile dok ne stignu novi

---

28 U ukupan broj nisu uračunate škole u Dobošnici i Gnojnici.

29 Četerdeset godina osnovne škole u Lukavcu, 12-13.

30 Škola u Smolući sa radom je počela još u septembru 1944. godine.

31 Denis Bećirović, Prosvjetne i kulturne prilike u sjeveroistočnoj Bosni 1945- 1953, Stav, br. 8-9, Tuzla 2004, 85. (dalje: D.Bećirović, *Prosvjetne i kulturne prilike*).

32 Muhamed Filipović, *Bosna i Hercegovina – najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice*, Sarajevo 1997, 164.

udžbenici.³³ Prva školska godina u postratnoj Bosni i Hercegovini trajala je svega tri mjeseca, od juna do oktobra 1945. godine. Ovo vrijeme je iskorišteno za rad na ujednačavanju školskog sistema, a redovna školska 1945/46. godina počela je u novembru 1945. godine.³⁴

U predratnoj Bosni i Hercegovini, školske 1939/40. radile su 1.092 osnovne škole sa 150.783 učenika. U novoj školskoj 1945/46. godini radilo je 718 osnovnih škola sa 120.722 učenika. Smanjenje broja školskih zgrada i broja učenika posljedica je minulog ratnog stradanja. Ovaj broj ubrzo je povećan, a školske 1946/47. godine radilo je 1.036 škola, sa čak 206.032 učenika. Sveobuhvatnost učenika osnovnim obrazovanjem uveliko je nadmašila predratno stanje. Napredak je evidentan i slijedećih godina. Tako u školskoj 1949/50. u Bosni i Hercegovini djeluje 1.489 osnovnih škola sa 277.883 učenika. Školske 1952/53. godine djeluje 2.075 škola sa 257.071 učenika.³⁵

Brojčano stanje u osnovnom obrazovanju na prostoru sreza Tuzla vidimo iz tabelarnog prikaza kojeg donosimo u nastavku:

Školska godina	Broj škola	Broj učenika
1946/1947.	26	5.786
1947/1948.	45	7.489
1948/1949.	48	7.228
1949/1950.	51	9.049
1950/1951.	62	9.516
1951/1952.	53	7.595
1952/1953.	88	12.257

Tabela 1. Stanje u osnovnom obrazovanju na području sreza Tuzla.³⁶

Do 1947. godine osnovno obrazovanje u BiH se odvijalo kroz rad četverogodišnjih osnovnih škola. Zakonom o sedmogodišnjem obrazovanju iz marta 1947. godine propisano je obavezno sedmogodišnje obrazovanje za uzrast od 7. do 14. godina. U ovoj godini osjetan je porast broja škola i učenika. U školskoj 1947/48. škole počinju da ostvaruju svoj dio obaveza iz državnog projekta Prvog petogodišnjeg plana. Ovim planom za osnovno obrazovanje bio je predviđen obuhvat sve odrasle djece četverogodišnjim školovanjem: "do kraja planskog perioda obuhvatiti 40% od svih učenika koji završe osnovnu školu sedmogodišnjim školovanjem", te „za osnovno školstvo izgraditi 3.428 učionica“.³⁷

33 Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1941-1955*, Knjiga I, Sarajevo 1981, 96. (dalje: M. Papić, *Školstvo u BiH*).

34 M. Papić, *Školstvo u BiH*, 104.

35 *Statistički godišnjak 1945- 1953*, Sarajevo 1954, 473.

36 Tabela je konstruisana na osnovu podataka iz: *Statistički godišnjak BiH 1945- 1953*, Sarajevo 1954, 475- 481.

37 M. Papić, *Školstvo u BiH*, 106-107.

Prekretnica za razvoj osnovnog obrazovanja bila je odluka sa Trećeg plenuma CK KPJ iz decembra 1949. godine. Tada je donesena odluka da se osnovno, opće obrazovanje produži na osam godina, čime je počela korjenita reforma u prosvjetnom sistemu.³⁸ Ovom prilikom postavljeni su i odgojni zadaci obrazovanja u cjelini: "Vaspitati u školama, novog, slobodnog i odvažnog čovjeka, čija su shvatanja široka i raznovrsna, kome su tuđi birokratizam i ukalupljenost misli".³⁹ Od školske 1950/51. godine, uz reorganizaciju sedmogodišnjih, sa radom su počele nove osmogodišnje škole, takozvane „osmoljetke“. O ovom značajnom događaju Mitar Papić ističe sljedeće: „To je u školskoj politici nova pojava s dalekosežnim kulturno-pedagoškim posljedicama, tekovina koja će najefikasnije djelovati na širokom planu preobražaja Bosne i Hercegovine iz zaostale i kulturno nerazvijene u jedno obrazovanje i kulturno razvijenije društvo“.⁴⁰

Lukavačke škole u periodu 1945-1953. godine

U Lukavcu se obnavljaju stare i podižu nove škole. Obuhvatnost učenika osnovno školskim obrazovanjem, u ovom razdoblju, bila je znatno veća nego ranije.

Osim redovne nastave, škole učestvuju u organizovanom radu na opismenjavanju stanovništva kroz analfabetske i druge tečajeve.⁴¹ Škola postaje centar, kako obrazovnog tako i kulturnog života. Kulturna funkcija škole se naročito ističe u seoskim sredinama, gdje su prosvjetni radnici bili glavni nosioci kulturnog života sela. Bogata je lepeza vannastavnih aktivnosti koje organiziraju i vode školske ustanove. Također, škola daje doprinos svim aktivnostima vlasti, te biva aktivni sudionik tadašnjeg narodnog prosvjećivanja.

Lukavačke škole sarađuju sa privrednim organizacijama i radnim kolektivima. Posebna je uloga Fabrike sode Lukavac, koja finansijski i materijalno pomaže rad škola, a osim toga i sama biva nosilac i organizator školskih aktivnosti. U pitanju je začetak usmjerenog srednjoškolskog obrazovanja, odnosno školovanje i usavršavanje stručnog radničkog kadra fabrike.

Osnivanje novih osnovnoškolskih ustanova na području Lukavca

U toku Drugog svjetskog rata oštećene su mnoge školske zgrade na području Lukavca. Do 1946. godine sanirana je i stavljen u funkciju većina postojećih školskih objekata. Obnovljene su škole u Lukavcu Gradu, Dobošnici Donjoj, Gnojnicama, Poljicu i Puračiću. U razdoblju od 1946. do kraja 1953. godine

38 D. Bećirović, *Prosvjetne i kulturne prilike*, 85.

39 M. Papić, *Školstvo u BiH*, 112.

40 *Isto*, 113.

41 O opismenjavanju stanovništva Lukavca 1945-1953. godine vidi u: Semir Hadžimusić, Analfabeti tečajevi i opismenjavanje stanovništva na području Lukavca 1945-1953. godine, *Baština sjeveroistočne Bosne. Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe*, Tuzla 2014, 54-61.

osnovane su nove škole u Prokosovićima, Devetaku, Bistarcu Donjem, Bokavićima, Dobošnici Srednjoj i Gornjoj, Berkovici, Kruševici, Babicama, Jaruškama Gornjim, Poljicu, Rosuljama, Briješnici, Milinom Selu i Stuparima.

Oštećene školske zgrade su rekonstruisane dijelom od kredita SNO-a Lukavac, a dijelom sredstvima samih građana. U decembru 1945. godine, od postojećih devet, tada aktivnih škola, njih 8 su bile smještene u državnim, a samo jedna u privatnoj zgradbi. U toku je bio popravak škola u Tumarama, Poljicu i Turiji. Osim lokalnih vlasti, a najviše građana, rad na podizanju novih škola, pratili su i viši organi vlasti, kao na primjer Građevinsko odjeljenje Okružnog narodnog odbora Tuzla.⁴²

Prosvjetno odjeljenje SNO-a Lukavac, aprila 1946. godine izvještava ONO Tuzla o otvaranju osnovnih škola u Babicama, Panjiku i Prokosovićima. Donose se podaci o uslovima za svaku školu ponaosob. U pogledu škole u Panjiku navodi se da je školska zgrada državna, da ima jednu učionicu, dvije sobe, te stan za nastavnika. Donose se i podaci o nabavljenom namještaju: 42 klupe, tabla, ormar, pisaći stol, dvije peći i slično. Za pohađanje nastave u ovoj školi bilo je prijavljeno 120 djece.⁴³ Škola je otvorena do sredine 1946. godine.

Škola u Prokosovićima bila je smještena u privatnoj zgradbi. Maja 1946. godine imala je dvije učionice, jednu aktivnu i drugu u izgradnji, pomoćnu sobu i zbornicu. Škola je otvorena 5. maja 1946. godine.⁴⁴ Tada je imala jedan razred i dva odjeljenja koja su pohađala djeca Prokosovića, Bikodža i okoline.⁴⁵ Ipak, sve do 1952/53. godine broj osnovnih škola u Lukavcu varira između 10 i 12, da bi tada otpočeo novi, glavni period izgradnje i otvaranja novih školskih ustanova.

Krajem 1952. godine na teritoriji današnjeg Lukavca djelovalo je 10 škola, od toga 7 osnovnih, 1 osmoljetka, 1 škola učenika u privredi i 1 industrijska škola. Osnovne poteškoće s kojima su se susretale ove prosvjetne institucije su bile: nedovoljni i neadekvatni prostorni kapaciteti (na selima uglavnom zgrade nekadašnjih mekteba), nedovoljna materijalna i tehnička opremljenost, te manjak nastavnog kadra. Uprkos tome nastava u školama je održavana prilično redovno i uz sve poteškoće, za to vrijeme dosta kvalitetno. Koncem 1952. općinske vlasti donose odluku o izgradnji školskih zgrada u Smolućoj, Šikuljama, Koksari, Kalajevu i

42 ATK, SNOT, k-93, f-1, *Obrazloženje uz sumarni mjesecni izvještaj za decembar 1945*, Lukavac, 8. januar 1946.

43 ATK, SNOT, k-93, f-1, *Podaci za otvaranje škola*, Lukavac, 6. april 1946.

44 Zbog nepovoljnih uslova za rad, škola je radila svega nekoliko mjeseci, te je zatvorena. Polaznici ove škole svoje dalje školovanje nastavili su u Lukavcu, Puračiću ili Poljicu. Ova škola je ponovo počela sa radom 1949. godine. Tada je nastava održavana u zgradbi mekteba. Školske 1950. /1951. škola prerasta u četverorazredu. Iste godine otvorena je škola u susjednom selu Bikodža. Zbog nedovoljnog i neuslovnog prostornog kapaciteta, od 1950. do 1954. godine je građena nova zgrada osnovne škole u Prokosovićima. Iako je novi objekat bio skroman, sa dvije učionice i stanovima za prosvjetne radnike, škola je građena skoro četiri godine. Ovo je bilo zbog toga što su mještani ova dva sela školu gradili uglavnom sami, dobrovoljnim radom i vlastitim sredstvima. Grupa autora, *Monografija mjesne zajednice Prokosovići*, Prokosovići 1978, 37; Grupa autora, *Osnovno školstvo u Lukavcu*, 229.

45 ATK, SNOT, k-93, f-1, *Podaci o školi u Prokosovićima*, Lukavac, 1. juni 1946.

Zagorju.⁴⁶ Sredstva za gradnju škola osiguravala su privredna preduzeća, a najviše sami mještani naselja u kojima su se škole gradile.⁴⁷

Najveći broj novih škola otvoren je tokom 1953. godine. Prva otvorena škola u ovoj godini bila je u Modracu, svečano otvorena u februaru. Radovi u drugim gore navedenim mjestima tekli su nešto sporijim tempom. Do polovine 1953. godine najmanje je bilo urađeno u mjestu Šikulje gdje se kako se navodi: „skoro ništa nije uradilo, osim što je izvučeno nešto cigla, dok im je 800 kg cementa upropasteno“. Ni u drugim selima radovi na školskim objektima nisu tekli bez poteškoća, a za iste je često prozivan nedovoljni angažman odbornika. O ovoj problematici raspravljanje je na sjednicama lokalne vlasti. Iстично je da narod želi da gradi škole, ali rukovodioci i neki odbornici to neće, te da je zavladala psihoza da se škola uopće ne može izgraditi.⁴⁸ Pored svega postojao je i problem s preduzećem „Tehnika“ koje je, prema nekim izvještajima, privatnicima prodavalo ciglu po jeftinijoj, a građevinskim školskim odborima po skupljoj cijeni.⁴⁹ Sve ovo je usporavalo otvaranje novih škola, no nadasve navedeni problemi su relativno uspješno prevaziđeni.

Pored navedenih poteškoća do kraja 1953. godine izgrađene su nove zgrade za škole u Babicama, Devetaku, Prokosovićima⁵⁰ i Poljicu.⁵¹ U isto vrijeme izgrađena je i potpuno opremljena prva osmogodišnja škola u Lukavcu. Inače, ova škola je počela sa radom još 1949. godine, ali je tek krajem 1952. godine uselila u novoizgrađene prostorije.⁵² Za izgradnju zgrade utrošeno je 9 miliona dinara koje su obezbjedili radni kolektivi i sami mještani grada Lukavca.⁵³

Apropo ovoga, treba istaći da je u proučavanom periodu u Lukavcu svoj rad obnovilo i Dječije zabavište - obdanište, koje baštini tradiciju lukavačkog obdaništa iz vremena austrougarske uprave.⁵⁴ Isto tako, od 1943. do 1948. godine u Lukavcu radi Dječiji dom, odnosno Dom ratne siročadi.⁵⁵

---

46 ATK, SOLu, f-7, *Zapisnik sa prve sjednice Opštinskog odbora gradske opštine Lukavac*, Lukavac 17. decembar 1952.

47 ATK, SOLu, f-7, *Zapisnik sa pete redovne sjednice Narodnog odbora gradske opštine Lukavac*, Lukavac, 25. maj 1953.

48 ATK, SOLu, f-7, *Zapisnik sa šeste redovne sjednice narodnog odbora gradske opštine Lukavac*, Lukavac, 2. juli 1953.

49 ATK, SOLu, f-7, *Zapisnik sa sjednice narodnog odbora gradske opštine Lukavac*, Lukavac, 27. novembar 1953.

50 *Front slobode*, br. 369, Tuzla 16. oktobar 1953, 3.

51 *Front slobode*, br. 382, Tuzla 6. februar 1954, 3.

52 Škola je svečano otvorena 2. novembra 1952. godine, dok je nastava u novoj zgradi počela 15. novembra iste godine. Za izgradnju ove škole najzaslužnija su lukavačka preduzeća; Fabrika sode i Tehnika, ali i mnogi drugi građani Lukavca. *Četerdeset godina osnovne škole u Lukavcu*, 19-20.

53 *Front slobode*, br. 384, Tuzla 13. februar 1954, 2.

54 Rješenjem br. 564/46. od 14. februara 1946., Ministarstvo prosvjete NR BiH je donijelo odluku da se u Lukavcu otvorи Dječji vrtić-zabavište sa jednim odjeljenjem. Tokom 1946. godine osim u Lukavcu na teritoriji Okruga Tuzla postojala su još samo tri obdaništa i to: u Tuzli, Brčkom i Bijeljini. ATK, OKNOT, k-20, dok. 2673/13, *Rješenje Ministarstva prosvjete NR BiH*, Sarajevo, 14. februar 1946.

55 Osoblje ovog doba činili su: Dubravić Hamdija; upravnik doma, Čerimagić Hasnija; domaćica, 228

Školske prilike i uslovi rada u lukavačkim školama

Obuhvat učenika osnovnoškolskom nastavom u razdoblju 1945-1953. godine bio je zadovoljavajući. Nove škole su ispunjavale sve kulturno-prosvjetne aktivnosti postavljene od strane nadležnih institucija vlasti, a u cilju narodnog prosvjećivanja i kulturnog uzdizanja. No, uslovi rada nisu bili na zavidnom nivou. To je bilo naročito izraženo u prvim postratnim godinama, ali uz nadljudske napore građana, učitelja i vlasti, mnogo je urađeno da se isto popravi. U nastavku donosimo stanje u pojedinim lukavačkim školama.

Narodna osnovna škola u Poljicu

Objekat školske zgrade u Poljicu sagrađen je 1938. godine. Škola je raspolagala sa dvije učionice, od kojih je jedna bila skoro pa neupotrebljiva. Učionice su bile površine po 48 m^2 . Pored učionica škola je raspolagala sa zbornicom, kupatilom sa svlačionicom, te učiteljskim stonom. Uz školsku zgradu nalazilo se dvorište, površine od 2.743 m^2 . Materijalna opremljenost škole bila je na veoma niskom nivou, nedostajale su klupe i većina drugog inventara za normalno izvođenje nastave.⁵⁶

Godine 1946. ova škola je brojala dva odjeljenja s kojima je radio samo jedan nastavnik, Mehmedalija Osmanović. U prvom odjeljenju su bili učenici prvog razreda, njih čak 89. Drugo je odjeljenje sastavljeno od učenika II, III i IV razreda, a brojalo je svega 35 učenika. U izvještajima koji su dolazili iz ove škole do SNO-a Lukavac, o radu u školi se govorilo vrlo pohvalno. Budući da je nastavnik bio stručan i obrazovan to i nije nemoguće, ali imajući u vidu da jedan nastavnik radi sa 124 učenika to se dijelom može dovesti u pitanje. Rad učenika je također pohvaljen. Navođeno je da se učenici međusobno lijepo odnose, ponašaju, da poštuju autoritet nastavnika, da su razvili osjećaj patriotizma i ljubav prema domovini.⁵⁷

Za održavanje škole izdvajana su i sredstva iz Sreskog narodnog odbora u Lukavcu, a kasnije u Tuzli. Sredstva su isplaćivana po kvartalima. U trećem kvartalu za 1947. godinu, za ovu školu u Poljicu isplaćeno je 8.844. dinara. Isti iznos isplaćivan je za većinu seoskih škola Tuzlanskog sreza.⁵⁸

---

vaspitačice; Fehimović Zekija, Pašić Homimica, Đurić Mira i Zamboni Marija. U domu je još bilo zaposleno 13 pomoćnih radnika: šnajderica, dvije vešerice, tri kuhanice, 1 bolničarka, 4 sobarice i 2 poslužitelja. Djeca koja su bila smještena u ovoj ustanovi bila su pretežno siročad iz Podrinja i drugih krajeva Istočne Bosne. U domu je redovno provođen kulturno-prosvjetni rad, a pitomci doma pohađali su lokalnu osnovnu školu. ATK, OKNOT, k-21, dok. 2801/2, *Spisak osoblja dječjeg doma Lukavac*, Lukavac, 21. oktobar 1946.

56 ATK, OKNOT, k-20, dok. br. 2696/9-11, *Zapisnik o pregledu škole u Poljicu*, Poljice, 9. august 1946.

57 *Isto.*

58 ATK, SNOT, k-95, f-2, *Nalog za isplatu III. Kvartala za izdržavanje osnovnih škola sreza tuzlanskog*, Tuzla, 7. august 1947.

Na kraju školske 1946/47. Osnovnu školu u Poljicu pohađalo je ukupno 211 učenika. Sa odličnim uspjehom školsku godinu je završilo samo 16 učenika, vrlodobrih je bilo 53, a dobrih 57 učenika. Neocijenjenih i nedovoljnih bilo je 85 učenika.⁵⁹

Prema podacima s kraja 1950. godine, u ovoj školi su radila dva prosvjetna radnika: Bratislav Parivanović i Edita Černi.⁶⁰ Docnije je na radu u školi bio angažovan i učitelj Salih Avdić.

Ono što je bilo osnovni problem s kojim se borio školski odbor ove škole pedesetih godina 20. stoljeća jeste nedovoljni kapacitet i loša materijalna opremljenost. Situacija u školi je bila veoma loša, te u istoj nije bilo ni vode za piće. Voda se donosila sa obližnjeg izvora, koji je pak bio neuređen i nezaštićen. Školske 1953/54. godine učitelj Salih Avdić, preko Školskog odbora i roditelja uspio je urediti ovaj izvor, a mjesni stolar je na bazi dobrovoljnog rada izvršio opravku školske stolarije.⁶¹

Narodna osnovna škola Lukavac Turski

Ovaj naziv za školu bio je u upotrebi u postratnom periodu i korišten je u zvaničnoj dokumentaciji ove škole. Škola u Lukavac Mjestu (Lukavac Turski) je jedna od tri najstarije škole otvorene na području Lukavca.⁶²

Školska zgrada je sagrađena još 1911. godine. Shodno tome, bila je u trošnom stanju, te su na njoj bile neophodne opravke. Škola je imala dvije učionice. Jednu veću sa površinom od 78,76 m², te manju, površine od 31,36 m². Uz učionice su se nalazile i zbornice, a u potkrovlu zgrade bio je dvosobni učiteljski stan.⁶³

Škola je 1946. godine imala dva odjeljenja, a nastavu su izvodila dva prosvjetna radnika, bračni par Mustafa i Hiba Jahić. U prvom odjeljenju bio je 181 učenik I i II razreda, te Osnovnog tečaja, dok je drugo odjeljenje pohađalo 76 učenika III i IV razreda. Prvo odjeljenje vodila je učiteljica Hiba Jahić, a drugo učitelj-upravitelj škole Mustafa Jahić. Nastavni sadržaji tokom školske 1945/46. godine uspješno su savladani. Posebna pažnja posvećena je savladavanju tehnike čitanja i pisanja, računskih operacija i zadataka iz života učenika, pjevanju i tjelesnom vaspitanju, crtaju i lijepom pisanju.⁶⁴

Pored redovnog rada u školi, nastavnici ove škole su bili aktivni u kulturno-prosvjetnom životu Lukavca. Održavali su predavanja, vodili tečajeve, čitalačke

59 ATK, SNOT, k-95, f-2, *Izvještaj o stanju osnovnog školstva na kraju školske godine*, Tuzla, 18. juli 1947.

60 ATK, OBNOT, dok. 4531/4, *Spisak učitelja SNO-a Tuzla*, Tuzla, 1. novembar 1950.

61 G. autora, *Osnovno školstvo u Lukavcu*, 225.

62 Više vidi u: Semir Hadžimusić, Mediha Kahrić, *Kulturno-umjetničko stvaralaštvo u Lukavac Mjestu KUD Rudar, 1978-2018*, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Lukavac 2018.

63 ATK, OKNOT, k-20, dok. 2696/30-32, *Zapisnik o pregledu škole Lukavac Turski*, Lukavac, 22. juli 1946.

64 *Isto*.

grupe, zidne novine i slično. Mustafa i Hiba Jahić bili su članovi društva Preporod, a pored svega toga učitelj Mustafa je vodio Sresku pčelarsku zadrugu u Lukavcu.

Kao i u drugim školama, kroz razne nastavne sadržaje, a posebno one iz historije, razvijana je takozvana „nacionalna strana vaspitanja“. U jednom izvještaju se navodi: „djeca su vaspitana u duhu narodnog patriotizma, te najvećoj ljubavi prema otadžbini i Jugoslavenskoj armiji. Mržnja prema okupatoru i narodnim izdajicama izazvana je u najvećoj mjeri kod učenika“.⁶⁵

Prilog 1. Narodna osnovna škola Lukavac Turski, nastava u ovoj školskoj zgradbi odvijala se u periodu 1912-1964. godine.

Na kraju školske 1946/47. godine ovu školu je pohađalo 412 učenika. Školsku godinu je sa odličnim uspjehom završilo 37 učenika, vrlodobrih je bilo 58, a dobrih čak 103 učenika. Ova škola bilježi i učenike s dovoljnim uspjehom, njih 19, dok je 195 učenika bilo u kategoriji neocjenjenih i učenika s nedovoljnim uspjehom.⁶⁶

Na dužnosti u ovoj školi krajem 1950. godine bila su tri prosvjetna radnika, Hiba Jahić, Mirhunisa Kurtović i Zdenka Kurilić.⁶⁷

Škola je iz godine u godinu imala sve više upisanih učenika, više odjeljenja, a prostor se nije povećavao. Zbog toga je nastava nekoliko puta bila organizovana kroz tri smjene. Isto tako, ova škola 1953/54. školske godine postaje petorazredna,

65 *Isto.*

66 ATK, SNOT, k-95, f-2, *Izvještaj o stanju osnovnog školstva na kraju šk.godine*, Tuzla, 18. juli 1947.

67 ATK, OBNOT, dok. 4531/5, *Spisak učitelja SNO-a Tuzla*, Tuzla, 1. novembar 1950.

ali se zbog nedovoljnih prostornih kapaciteta, peti razred ukida već slijedeće godine.⁶⁸

Narodna Osnovna škola u Smolući

Osnovno školstvo u Smolući ima dugu tradiciju budući da je škola u ovome mjestu sagrađena još 1925. godine. Upravo ova škola je bila prva prosvjetna ustanova koja je koncem septembra 1944. godine započela rad na slobodnoj teritoriji. Nakon oslobođenja brigu o školi preuzeo je Mjesni narodni odbor, koji je u svoje prioritetne zadatke uvrstio obezbjeđenje uslova za normalni rad škole.⁶⁹

Školska zgrada Osnovne škole u Smolući bila je jedna od rijetkih koje su prilično sačuvane od ratnog razaranja, a osim zgrade sačuvan je i inventar škole. Škola je raspolagala sa dvije učionice, veličine 45 m^2 i 54 m^2 , a u školi je bio i stan za nastavnike. Eksterijer škole sačinjavao je đački i učiteljski vrt površine 2.500 m^2 .⁷⁰

Nastava u ovoj školi 1946. godine odvijala se u dva odjeljenja, a nastavu su izvodili učitelji Vilotije i Mirjana Kočović. Prvo odjeljenje pohađalo je 82 učenika I razreda. Drugo odjeljenje bilo je sastavljeno od 67 učenika II., III. i IV. razreda. U izvještajima koji su iz ove škole stizali u nadležne instance vlasti hvali se rad učiteljskog para Kočović. Naglašava se da su ovi nastavnici vješto sproveli sve nastavnim programom propisano gradivo, da u nastavi koriste očigledna sredstva, „princip dječije samoradnje“ i slično. Pored toga, ovi nastavnici bili su članovi društva „Prosvjeta“, organizovali su predavanja za građane Smoluće, formirali čitaonicu u osnovnoj školi, vodili analfabetske tečajeve, organizovali priredbe i druge kulturno-prosvjetne sadržaje. Također, kao i kod drugih škola i ovdje se hvali disciplina, drugarstvo učenika, njihov odnos prema NOP-u, patriotizam prema državi, vlasti, te bratstvu i jedinstvu.⁷¹

Školske 1945/46. ovu školu je pohađalo 144 učenika, od čega 100 muškog i 44 ženskog pola.⁷² Naredne, školske 1946/47. ovu školu je pohađalo 214 učenika. S odličnim uspjehom ovu školsku godinu je završilo 37 učenika, što je s obzirom na broj učenika i uspjeh po drugim školama znatan pozitivan rezultat. Vrlodobrih učenika bilo je 30, dobrih 47, dovoljnih 24, nedovoljnih i neocijenjenih 76 učenika.⁷³

Što se tiče nastavnog kadra u ovoj školi, krajem 1950. godine ovdje rade Milorad Marković i Zdenko Đurković.⁷⁴ Promjena u nastavi ove prosvjetne

---

68 G. autora, *Osnovno školstvo u Lukavcu*, 191.

69 *Isto*, 154.

70 ATK, OKNOT, k-20, dok. 2696/35, *Zapisnik o pregledu škole u Smolućoj*, Smoluća, juli 1946.

71 *Isto*.

72 ATK, SNOT, k-93, f-1, *Podaci o školama*, Lukavac, decembar 1945.

73 ATK, SNOT, k-95, f-2, *Izvještaj o stanju osnovnog školstva na kraju školske godine*, Tuzla, 18. juli 1947.

74 ATK, OBNOT, dok. 4531/4, *Spisak učitelja SNO-a Tuzla*, Tuzla, 1. novembar 1950.

ustanove izvršena je u školskoj 1952/53. godini kada je formiran V razred, te slijedeće 1953/54. školske godine kada je formiran VI razred.

Gradska osnovna škola u Lukavcu

Ova škola baštini tradiciju školskog odjeljenja na tadašnjem srpsko-hrvatskom jeziku, formiranog 1919. godine pri Privatnoj njemačkoj školi u Lukavac Fabrici. Kao samostalna ustanova, ova škola djeluje od 1925. godine kada je ukinuto takozvano njemačko odjeljenje ove škole. Svoj rad na oslobođenoj teritoriji škola je započela još u oktobru 1944. godine. Nakon rata škola nosi naziv *Narodna osnovna škola Lukavac Fabrika/Lukavac Tvornica*.

Historijski razvoj ove lukavačke škole u razdoblju 1945-1953. godine, može se podijeliti na dva manja perioda i to: prvi period (do 1950. godine) kada škola radi kao četverogodišnja, te drugi period (od 1950. do 1953. godine) kada se škola osniva kao prva osmogodišnja škola u Lukavcu i okolini, gradi novi školski objekat i zadovoljavaju svi materijalno-tehnički uvjeti za rad škole.

Rad škole 1945-1950. godine

Postratni rad, ova škola nastavlja u svojoj staroj zgradbi, vlasništvo Fabrike sode Lukavac. Škola je brojala četiri učionice od po 83,60 m². Ista je raspolagala sa dvorištem, površine od 2.844 m², a imala je i vodovod i električno osvjetljenje.⁷⁵

Nastava u školskoj 1944/45. godini odvijala se u tri odjeljenja od I do III razreda. Nastavu su izvodila dva prosvjetna radnika, učiteljice: Dušanka Tabaković i Marija Krsek. Navedene školske godine školu su pohađala 102 učenika, od čega je školsku godinu uspješno završilo njih 87.⁷⁶ Slijedeće školske 1945/46. godine broj učenika je porastao za više od tri puta, tako da je istu pohađalo 311 učenika. Nastava je tada izvođena u četiri odjeljenja od I do IV razreda. Prvo odjeljenje su činili učenici I-a razreda, njih 65. Drugo odjeljenje je bilo sastavljeno od 69 učenika I-b razreda. Treće odjeljenje pohađali su učenici II razreda, ukupno 100 polaznika, te četvrto odjeljenje, koje je bilo kombinovano od 77 učenika III i IV razreda. Nastavu su izvodila tri nastavnika, učitelj Vasilije Gurenko, te učiteljice Marija Krsek i Dušanka Tabaković.⁷⁷

U daljem periodu do 1950. godine u ovoj školi nastavu izvode slijedeći nastavnici: Ibro i Zlata Grčić, Vasilije Gurenko i Marija Krsek (školska 1946/47), Gizela Matešković, Stanko Nenezić, Vasilije Gurenko, Ljerka Konor (školska 1947/48), Gizela Matešković, Jovanka Tatić, Milan Bakić, Vasilije Gurenko (školska 1948/49), Stojanka Ostojić, Milovan Ašanin, Gizela Matešković i ponovo Marija Krsek.

⁷⁵ ATK, OKNOT, k-20, dok. 2696/27, *Zapisnik s pregleda stanja u Narodnoj osnovnoj školi Lukavac Fabrika*, Lukavac, juli 1946.

⁷⁶ G. autora, *Osnovno školstvo u Lukavcu*, 173.

⁷⁷ ATK, OKNOT, k-20, dok. 2696/27, *Navedeni zapisnik*, Lukavac, juli 1946.

Školska godina	Upisano	Od toga ženskog pola	Završilo	Od toga ženskog pola
1944/45.	102	27	87	26
1945/46.	311	68	287	66
1946/47.	441	105	366	85
1947/48.	334	63	275	55
1948/49.	208	62	177	51
1949/50.	268	106	190	65

Tabela 2. *Statistika svršenika Gradske osnovne škole u Lukavcu 1945-1950. godine.*⁷⁸

Kao i u drugim školama i ovdje je u nastavi stavljan apostrof na izučavanje sadržaja iz NOR-a, razvijanje bratstva i jedinstva, patriotizma, drugarstva, discipline i autoriteta nastavnika. Radnici ove škole bili su aktivni članovi kulturne scene grada Lukavca. Vodili su analfabetske tečajeve, predavanja, kružoke, čitalačke grupe, zidne novine, zajedno s učenicima učestvovali u radu kulturnih društava i slično.

Broj polaznika ove škole bio je u stalnom porastu, a najviše učenika škola je brojala 1946/47. školske godine. Tada su se već pravili projekti za proširenje ove škole, pa je Planska komisija SNO-a Tuzla započela aktivnosti na izgradnji nove školske zgrade za osmogodišnje školovanje. Početkom 1949. godine bilo je izgrađeno prizemlje, ali zbog nepovoljnog terena, urbanističke neusaglašenosti, izgrađeni dio škole se ruši, te materijal biva ustupljen za izgradnju škola u Šikuljama i Smolući.⁷⁹

Rad škole 1950-1953. godine

Školske 1950/51. godine škola započinje rad kao osmogodišnja. Prvo je formiran peti razred, u koji su upisani svi odlični i vrlodobri svršenici IV razreda osnovnih škola u rejonu od Petrovog Sela do Bukinja. Dakle, ova škola je izašla iz okvira lukavačkog područja i pod svoj krov primila i polaznike iz šire okoline. Tuzlanska gimnazija je ispisivala sve učenike II razreda koji imaju stalnu adresu u Lukavcu, te ih upućivala u novoformirani VI razred lukavačke škole.⁸⁰

Za direktora ove ustanove postavljen je Milan Bakić, dok je za nastavnika imenovana svršenica Više gimnazije u Tuzli Elizabeta Jurić. Ostali nastavni kadar činili su učitelji ove škole: Marija Krsek, Stojanka Ostojić, Ljubica Sinđelić i Dušanka Banovac.⁸¹ Prvi nastavnik sa završenom Višom pedagoškom školom, koji se zaposlio u ovoj školi je Ljubica Bogdanović, nastavnica historije i geografije,

⁷⁸ Tabela konstruisana prema podacima: *Ljetopis osnovne škole „Vjekoslav Tunjić“ Lukavac* u: G. autora, *Osnovno školstvo u Lukavcu*, 173.

⁷⁹ Četerdeset godina osnovne škole u Lukavcu, 14-16.

⁸⁰ Isto, 16.

⁸¹ ATK, OBNOT, dok. 4531/5, *Spisak učitelja Sreskog narodnog odbora u Tuzli*, Tuzla, 1. novembar 1950.

došla 1952. godine.⁸² Tako je ovu školu ka novom osmogodišnjem konceptu vodio pretežno ženski nastavni kadar.

Formiranje osmogodišnje škole imalo je za Lukavac višestruki značaj, kako za same stanovnike tako i za privredu i lokalnu zajednicu uopće. Do otvaranja ove škole, djeca iz Lukavca su po završenoj osnovnoj školi, ranim jutarnjim vozom odlazila u Tuzlu kako bi stigla na nastavu u tamošnjoj gimnaziji.

Također, od „nove“ škole su imala korist i privredna preduzeća, budući da su se stručnjaci koji su imali školsku djecu teže odlučivali na rad i život u sredinama bez adekvatne školske ustanove. Isto tako, radnici koji su željeli da steknu osnovne crte obrazovanja, bez većih izdataka i poteškoća, mogli su polaziti večernju nastavu u ovoj školi.

Od 1952. godine za upravnika škole postavljen je Đorđe Ostojić, učitelj i sreski školski inspektor u Tuzli. Iste godine počinju aktivnosti ka rješavanju školskog prostora, odnosno izgradnja nove školske zgrade. Objekat je izgrađen do novembra 1952. godine, te je 2. novembra održano svečano otvaranje nove škole.

Prilog 2. Gradska osnovna škola u Lukavcu, nastava u ovoj školskoj zgradi odvijala se u periodu 1895-1952. godine. (Fotografija preuzeta iz: Sedamdeset godina Fabrike sode Lukavac, FSL Informacije, Lukavac 1963).

Za angažovanje na ovom projektu, ali i potpunom uređenju škole do 1953. godine, zaslužan je Školski odbor, direktor i nastavnici škole. U štampi je ovaj školski odbor okarakterisan kao najaktivniji školski odbor u Tuzlanskom srezu. Treba naglasiti da je veliki dio finansijske konstrukcije za novi školski objekat

82 G. autora, *Osnovno školstvo u Lukavcu*, 232.

snosila Fabrika sode Lukavac, a napose ova fabrika 1953. godine postaje pokrovitelj gradske škole. Fabrika školi dodjeljuje 500.000 dinara i materijal za održavanje zgrade i inventara. Od ove donacije uprava škole sređuje stolariju, rasvjetu, a što je posebno zanimljivo kupuje radio aparat. Bio je to prvi radio aparat u lukavačkim i okolnim školama.⁸³

Prva generacija svršenih učenika VIII razreda izlazi 1953. godine. Bila je to prva osmogodišnja škola na općini Lukavac i jedna od prvih u sjeveroistočnoj Bosni. Ova prosvjetna ustanova završila je školsku 1953/54. godinu sa 12 nastavnika i 407 učenika.⁸⁴

Osim redovne nastave, škole učestvuju u organizovanom radu na opismenjavanju stanovništva kroz analfabetske i druge tečajeve. Škola postaje centar, kako obrazovnog tako i kulturnog života. Kulturna funkcija škole se naročito ističe u seoskim sredinama, gdje su prosvjetni radnici bili glavni nosioci kulturnog života sela.

Do kraja 1953. godine osjetan je bio porast obuhvata djece osnovnoškolskim obrazovanjem i sve veći obuhvat ženske populacije kako osnovnim obrazovanjem u školama, tako i analfabetskim tečajevima. Stoga je i broj pismenog stanovništva na području Lukavca povećan za preko 4.000 opismenjenih kandidata. Međutim procenat nepismenog stanovništva je i dalje bio visok i iznosio je 59,66%.⁸⁵

Obrazovanje stručnog radničkog kadra

Nakon Drugog svjetskog rata uslijedio je proces obnove i revitalizacije postojeće privredne strukture, ali i izgradnja i usavršavanje novih proizvodnih kapaciteta. Za sve to neophodno je bilo imati stručan radnički kadar. U sredinama kao što je Lukavac, do 1945. godine nije bilo viših, stručnih, odnosno srednjih škola, a industrijski Lukavac zahtjevao je obrazovan i stručan radnički kadar.

Radničke škole, Škole učenika u privredi

Jedan od načina da se riješi pitanje stručnih radničkih kadrova bilo je obrazovanje u stručnim radničkim školama ili održavanje radničkih kurseva. Na teritoriji Tuzlanskog okruga u početku je postojalo osam stručnih produžnih škola: pri tvornici Sode u Lukavcu, pri rudniku u Bukinju, pri rudniku i pilani u Živinicama, u Tuzli, Gradačcu, Brčkom, Bijeljini i Bosanskom Šamcu.⁸⁶ To su

⁸³ *Front slobode*, br. 384, Tuzla 13. februar 1954, 2.

⁸⁴ Četerdeset godina osnovne škole u Lukavcu, 44; G. autora, *Osnovno školstvo u Lukavcu*, 232.

⁸⁵ O opismenjavanju stanovništva Lukavca 1945-1953. godine vidi u: Semir Hadžimusić, Analfabetski tečajevi i opismenjavanje stanovništva na području Lukavca 1945-1953. godine, *Baština sjeveroistočne Bosne. Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe*, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla 2014, 54-61.

⁸⁶ Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991. Demografske i socijalne promjene*, Tuzla 2007, 177.

takozvane „Škole učenika u privredi“ (ŠUP). Broj polaznika ovih škola u Bosni i Hercegovini kretao se od 6.073, 1946. godine, preko 14.992 učenika 1950, do 8.591 učenika 1953. godine.⁸⁷

Neposredno po oslobođenju Lukavca Oblasni NOO za Istočnu Bosnu imenovao je prvu privremenu upravu Fabrike, a zatražena je demobilizacija iz vojske pojedinih stručnih radnika koji su upućeni na rad na revitalizaciji fabrike. Uporedo s ovim, prva generacija šegrta iz Lukavca i okoline, počela je da se obučava za rad u fabričkim radionicama i u večernjoj Šegrtskoj školi. Istu je još prije rata osnovala Fabrika sode, upravo za školovanje svojih mlađih kadrova. Tokom 1947. i 1948. godine iz Fabrike sode se obrazuju prvi radnici na kursevima i školama u skraćenom trajanju za privredne rukovodioce.

U prvim poratnim godinama, u organizaciji Generalne direkcije Savezne hemijske industrije, u Lukavcu se održava i jednogodišnji radnički kurs stenografije i daktilografije.⁸⁸

Prekretnica u organiziranju radničkog sistema obrazovanja u Lukavcu jeste 1947. godina, kada u okviru Škole učenika u privredi započinje osposobljavanje kvalifikovanih radnika, odnosno zanatlija raznih profila. Škola je djelovala u sklopu i za potrebe Fabrike sode u Lukavcu. U ovoj školi obrazovani su kadrovi slijedećih stručnih usmjerenja: metalna struka, instalateri, elektrotehnička struka, drvoprerađivačka struka, struka kože i gume, građevinska, trgovačka i tekstilna struka (pogledati tabelu 3). Prema školskom dnevniku iz ove škole, utvrdili smo da je nastava održavana prilično redovno, od ponedjeljka do subote, 4 do 6 časova na dan. Proučavani su predmeti kao što su: narodni jezik, matematika, fizika, hemija, hemijska tehnologija, historija, geografija, higijena, fabrikacija sode i slično. Treba istaći da su bile česte situacije kada je u rubrike za upis nastavnih časova upisivano: „Nije prisustvovo niko“, „Čas nije održan“, „Nije bilo nastavnika“, „Nije niko došo“ i slično. Ne prisustvovanje nastavi ponekad je pravdano angažovanjem na redovnim poslovima u samoj fabrici.⁸⁹

Godine 1950. formirana je prva redovna industrijska Hemijska škola Fabrike sode u Lukavcu. Škola je imala i dobro uređen i opremljen internat za smještaj učenika. Navedena radnička škola je izvela samo jednu generaciju potrebnih stručnih kadrova jer je početkom treće godine rada došlo do njenog ukidanja.

Rad u ovim školama održavao se u prostorijama Gradske osnovne škole Lukavac Fabrika, a nastava u školskoj 1951/52. godini odvijala se u terminima od 6 do 9:15 sati, dok se od 9:30 h do 17:30 h održavala redovna nastava u ovoj osmogodišnjoj školi. Kasnije, od 18 do 21 h u školi su održavani tečajevi za opismenjavanje i Večernja radnička škola.⁹⁰ Treba napomenuti da su osim radničkih

⁸⁷ Statistički godišnjak 1945- 1953, Sarajevo 1954, 397.

⁸⁸ Grupa autora, *Grad, komuna Lukavac*, 164.

⁸⁹ ATK, fond: Tvorница Sode „Solvay“ Lukavac (dalje: TSSLu), f-904, Školski dnevnik, Lukavac 1948.

⁹⁰ Četerdeset godina osnovne škole u Lukavcu, 17.

škola za potrebe Fabrike sode u Lukavcu postojale i druge radničke škole. Iste su djelovale od početka 1950-tih godina, a 1953. godine radile su u građevinskom preduzeću „Tehnika“, Koksari i Rudniku Lukavac. Te godine, zajedno sa školom u okviru Fabrike sode brojale su 550 polaznika.⁹¹

R/br.	Struka, zanimanje, usmjerenje	Broj polaznika
1.	Metalna struka, kovač, varioc	13
2.	Metalna struka, bravar, mašinski bravar	32
3.	Metalna struka, alatničar, metalostrugar	8
4.	Metalna struka, karandžija, Limar	6
5.	Metalna struka, precizni mehaničar	3
6.	Metalna struka, auto-mehaničar	3
7.	Instalater, ljevomonter	6
8.	Elektrotehnička stuka, instalateri i mehaničari	11
9.	Drvoprerađivačka struka, stolar	12
10.	Drvoprerađivačka struka, stolar-modelar	1
11.	Drvoprerađivačka struka, kolar	2
12.	Struka kože i gume, obućar	1
13.	Struka kože i gume, remenar	2
14.	Poljoprivredna struka, vrtlar	2
15.	Građevinska struka, zidar	9
16.	Građevinska struka, ličilac-slikar	8
17.	Građevinska struka, tesar	3
18.	Građevinska struka, krovopokrivač	1
19.	Trgovačka struka, privredni pomoćnik za prehrambenu robu	4
20.	Trgovačka struka, privredni pomoćnik za tekstilnu robu	3
21.	Tekstilna struka, krojač	2
UKUPNO		132

Tabela 3. Polaznici škole učenika u privredi Fabrike sode Lukavac u periodu 1947-1949. godine.⁹²

⁹¹ ATK, fond: Okružnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine Lukavac (dalje: OKSKBiHLu), k-3, f-1, br. 2/2, *Zapisnik voden na proširenoj sjednici opštinskog komiteta*, Lukavac, 27. februar 1953.

⁹² Tabela je konstruisana na osnovu podataka iz: ATK, TSSLu, f-676, *Učenici u privredi, evidencije*, Lukavac 1949.

Zaključak

Bosna i Hercegovina je iz Drugog svjetskog rata izšla s velikim ljudskim gubicima, razorenom infrastrukturom, industrijom i stambenim fondom. Veliki broj školskih zgrada je potpuno ili djelimično uništen. Od prije slab obuhvat djece osnovnim obrazovanjem je tokom rata dodatno oslabljen ili ga nije ni bilo. Nepismenost koja je i u periodu između dva svjetska rata bila znatno izražena, tokom rata je povećana, pa je 1945. godine uzela preko 80% stanovništva.

Nepismenost je bila posebno velika na selu i to među ženskom populacijom. Neki od razloga za takvo stanje su nerazvijena školska mreža, manjak svijesti o značaju obrazovanja i patrijarhalni porodični odnosi, te zauzetost stanovništva radovima na poljoprivrednim seoskim gazdinstvima.

Period koji je predstavljen u ovom radu je period obnove i Prvog petogodišnjeg plana, odnosno razdoblje od 1945. godine do Popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini iz 1953. godine.

U Lukavcu se obnavljala infrastruktura, uspostavlja se željeznički putnički i teretni saobraćaj na pruzi Dobojsko-Lukavac-Tuzla, obnavlja se Fabrika sode, Rudnik lignita, i gradi Koksno-hemski kombinat. U isto vrijeme se obnavljaju stare (Gradska škola u Lukavcu, Dobošnica Donja, Gnojnice, Poljice i Puračić) i grade nove školske zgrade u Prokosovićima, Devetaku, Bistarcu Donjem, Bokavićima, Dobošnici Srednjoj i Gornjoj, Berkovici, Kruševici, Babicama, Jaruškama Gornjim, Poljicu, Rosuljama, Briješnici, Milinom Selu i Stuparima.

Ipak, uslovi rada u obnovljenim školama nisu bili zadovoljavajući, nedostajalo je školskog inventara, nastavnih sredstava i pomagala. Također, nove školske zgrade su često relativno sporo građene, a pojedina mjesta su bila prepuštena da sama iznađu sredstva i naprave novi školski objekat.

Kroz veći obuhvat djece osnovnim obrazovanjem nastojao se zaustaviti dalji pad pismenosti, dok se kroz organizovanje analfabetskih tečajeva smanjivao broj nepismenih odraslih stanovnika. Naravno, bez pismenih ljudi nije bilo moguće ući u proces obnove i Prvog petogodišnjeg plana, te je stoga bio veći interes vlasti da što prije i što lakše dođe do novog kadra kojeg će uključiti u privredne i društveno-političke tokove.

Formiranje osmogodišnje škole od ranije četverogodišnje Gradske škole (školske 1950/1951. godine) imalo je za Lukavac višestruki značaj, kako za same učenike tako i za privredu i lokalnu zajednicu uopće. Prva generacija svršenih učenika VIII razreda izlazi 1953. godine. Bila je to prva osmogodišnja škola na općini Lukavac i jedna od prvih u sjeveroistočnoj Bosni.

Lukavačke škole u ovom periodu započinju intenzivnu saradnju sa privrednim organizacijama i radnim kolektivima, Posebna je uloga Fabrike sode Lukavac, koja finansijski i materijalno pomaže rad škola, a osim toga i sama biva nosilac i organizator školskih aktivnosti. U pitanju je začetak usmjerenog srednjoškolskog obrazovanja, odnosno školovanje i usavršavanje stručnog radničkog kadra fabrike.

Summary

Bosnia and Herzegovina came out of the Second World War with great human losses, devastated infrastructure, industry and housing. A large number of school buildings have been completely or partially destroyed. Since the early childhood coverage of elementary education was weakened in the course of the war or was not there. Illiteracy, which was significantly pronounced during the war between the two world wars, increased during the war, and in 1945 it took over 80% of the population.

Illness was particularly high in the countryside, among the female population. Some of the reasons for this are the underdeveloped school network, a lack of awareness of the importance of education and patriarchal family relations, and the occupancy of the population by works on agricultural rural farms.

The period we presented in this paper is the period of Reconstruction and the First Five Year Plan, ie the period from 1945 to the Population Census in Bosnia and Herzegovina from 1953.

In Lukavac, infrastructure was reconstructed, railway passenger and freight traffic is established on the Doboj-Lukavac-Tuzla railway line, the Soda Factory, the Lignite Mine is being restored, and the Coke-Chemical Combine is being built. At the same time, the old ones are being renovated (Gradska škola in Lukavac, Dobošnica Donja, Gnojnice, Poljica and Puračić) and they build new school buildings in Prokosović, Devetak, Bistarc Donji, Bokavici, Dobošnica Srednja and Gornja, Berkovica, Krusevica, Babici, Jaruška Gornja, Poljica, Rosuljama, Brijesnica, Milina Sela and Stupari.

However, the conditions of work in the renovated schools were not satisfactory, there was no school inventory, teaching aids and aids. Also, new school buildings were often relatively slow built, and some places were left to find funds and build a new school building.

Through a greater inclusion of children in elementary education, efforts to stop a further decline in literacy were avoided, while the number of illiterate adults reduced through the organization of analytical courses. Of course, without the writing education of people it was not possible to enter the process of Reconstruction and the First Five Year Plan, and therefore it was a greater interest of the authorities to get as soon and as easily as possible a new cadre that would include them in the economic and socio-political flows.

The formation of an eight-year school from the earlier four-year City School (school year 1950/1951) had multiple significance for Lukavac, both for the students themselves and for the economy and the local community in general. First generation of completed students VIII. class dates in 1953. It was the first eight-year school in the municipality of Lukavac and one of the first in northeastern Bosnia.

Lukavac schools in this period begin intensive cooperation with economic organizations and labor collectives. The special role of Sokol Lukavac factory,

which financially and materially helps the work of schools, and besides, it itself is the bearer and organizer of school activities. It was the beginning of a targeted secondary school education, that is, the education and training of the professional workers of the factory.

POLITIČKA STRADANJA PROFESORA SALIHA BUREKA 70-tih GODINA PROŠLOG STOLJEĆA

Apstrakt: *Salih Burek je jedan od najuglednijih ekonomista Bosne i Hercegovine, profesor i nosilac ekonomske misli tuzlanskog područja od kraja 50-ih do početka 70-ih godina prošlog stoljeća. Zbog kritičkih pristupa prema partijskom vođenju Tuzlanskog bazena i razvijanju suprostavljenih ekonomske koncepcije razvoja hemijske industrije u Tuzli oštro politički diskreditiran i uklonjen iz javnog života. Politički konstruiranim policijskim optužbama svrstan u tzv. Tuzlansku grupu koja se sredinom 70-ih godina našla u središtu najveće političke afere u socijalističkom vremenu grada Tuzle i Bosne i Hercegovine u cijelini. Burek je bio najbliži saradnik Pašage Mandžića, heroja revolucije i najznačajnije političke ličnosti Tuzle tog vremena, proglašenog vođom tzv. Tuzlanske grupe. U strukturi montirane političke i policijsko-sudske inkriminacije Pašage Mandžića i tzv. Tuzlanske grupe sadržana su bukvalno sva ideološka i politička neprijateljstva koja su u tom momentu egzistirala spram socijalizma i socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Prepletene sudbine Saliha Bureka i Pašage Mandžića i zajednička politička stradanja učiniće da su njihove biografije gotovo neodvojive. Presudom Okružnog suda u Tuzli (1975), osuđen na šest godina robijanja u Zenici. Nakon izlaska iz zatvora (1981) ponovo se kao naučni saradnik Ekonomskog instituta u Tuzli posvećuje unapređenju ekonomskega razvoja tuzlanskog područja.*

Ključne riječi: *Salih Burek, Pašaga Mandžić, tzv. „Tuzlanska grupa“, Savez komunista Bosne i Hercegovine, politički obračuni.*

POLITICAL CONDEMNATIONS OF PROFESSOR SALIH BUREK DURING 1970s

Abstract: *Salih Burek is one of the most respected economists in B&H, a professor and economic thinker of the Tuzla region from the late 50s to the early 1970s. Due to critical approaches to the party leadership of the Tuzla basin and the development of the contradicted economic concepts of the development of the chemical industry in Tuzla, it is strongly politically discredited and removed from public life. Politically-designed police accusations are classified as so-called Tuzla group, which in the mid-1970s was at the center of the biggest political affair in the*

socialist times of Tuzla and Bosnia and Herzegovina as a whole. Burek was the closest associate of Pašaga Mandžić, the hero of the revolution and the most important political figure of Tuzla of that time, proclaimed the leader of the so-called Tuzla Group. In the structure of the assembled political and police-judicial incrimination of Pasaga Mandžić and Tuzla group consisted literally of all ideological and political hostilities that existed at the time against socialism and socialist self-government in Yugoslavia. The interweaving of the fate of Salih Burek and Pasaga Mandžić and the common political suffering will make their biographies almost inseparable. By a judgment of the District Court in Tuzla (1975), he was sentenced to six years in prison in Zenica. After exiting from prison (1981), he again dedicated himself as a scientific associate of the Economic Institute in Tuzla to the improvement of the economic development of the Tuzla area.

Key words: *Salih Burek, Pašaga Mandžić, "Tuzla Group", Alliance of Communists of B&H, political condemnations.*

Uvod

Tokom prve polovine 70-tih godina prošlog stoljeća Tuzla je preživljavala olovne godine svoje socijalističke historije. U tom su vremenu do usijanja intenzivirani sukobi vizija privrednog razvoja Tuzlanskog bazena (u čijem središtu je bila hemijska industrija), a pokrenuta su i neka do tada prešućivana pitanja partizanskog ustanka u ovim krajevima, zarad kojih je „revolucija pojela svoju djecu“. Na tim pitanjima su se razvijali dugogodišnji politički obračuni, koji su kulminirali hapšenjima i osudama na dugogodišnje robijanje aktera tzv. Tuzlanske grupe tokom prve polovine 1975. godine. Mjereno dubinom inkredibilne inkriminacije „grupe“ kao i brojem zahvaćenih aktera, ova afera je najveća u Bosne i Hercegovine tokom ukupnog socijalističkog vremena.

Inkriminisanom stranom je označena grupa uglednih Tuzlaka koju su odreda činili učesnici NOR-a, čak prvoborci, a neki od njih su i visoki tuzlanski intelektualci. Pašaga Mandžić, heroj revolucije i najznačajnija politička ličnost Tuzle tog vremena i Salih Burek, tuzlanski profesor i jedan od tada najuglednijih bosanskohercegovačkih ekonomista, glavni su inkriminisani akteri ove političke afere.¹ Sva suđenja „grupi“ odigravala su se po istovrsnom scenariju: partijske osude

1 Više kao kolateralna šteta nego kao stvarni vinovnici bilo kakve neprijateljske političke aktivnosti pripisane Tuzlanskoj grupi stradali su još: Teufik Selimović – Buđoni, prvoborac, bivši ministar unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine, u momentu hapšenja jedan od direktora JPTT u Beogradu; Halid Čokić, ugledni inženjer šumarstva, učesnik NOR-a, bivši zamjenik Predsjednika Tuzlanskog sreza, uhapšen sa mjesta generalnog direktora Šumsko-industrijskog preduzeća u Živinicama; Ahmed Delibegović, prvoborac, uhapšen kao penzioner „Solane“, gdje je bio na funkciji jednog od pomoćnika direktora; Fadil Čokić, predратni pravnik, učesnik NOR-a, uhapšen kao penzioner Socijalnog zavoda u Tuzli; Seniha Hodžić, uhapšena sa mjesta nastavnice jedne osnovne škole u Tuzli. Svi potiču iz uglednih tuzlanskih porodica, a pridružen im je i jedan Beograđanin, Dušan Glamočanin Pele, prvoborac, uhapšen kao penzioner JPTT.

koje traju od početka 70-tih godina prenijete su u policijske istrage i optužnicu; Okružni sud u Tuzli je bezpogovorno i po volji tužioca prihvatio optužnicu, javnost je isključena – prisustvo se obezbjeđivalo samo uz specijalne propusnice; na neke od svjedoka na strani optužnice, a ukupno je izvedeno i saslušano 37 svjedoka, vršeni su politički pritisci da terete optužene. Presuda je donijeta promtno, proces suđenja trajao je samo 17 dana, žalbe skoro da nisu ni razmatrane. Politički proskribirana i oštrosudski procesuirana „Tuzlanska grupa“, vezana za vrijeme burnih političkih obračuna u Tuzli 70-tih godina, ostala je neispričana priča. Pričana sa puno emocija i opasana dugim zidom šutnje, uz povremene i različite interpretacije u rijetkim akademskim krugovima. Zahtjevi da se čitav proces rekonstruiše, učini njegova naučna i pravna revalorizacija i izvrši konačna rehabilitacija svih ili pojedinačnih aktera u ovom slučaju nikada nisu ostvareni.

Ko je Salih Burek?

Salih Burek (1924-2015), profesor ekonomije, jedan od najznačajnijih ekonomista svog vremena u tuzlanskem kraju, prvi doktor ekonomije u sjeveroistočnoj Bosni. Burek je svestrani ekonomski stručnjak, autor brojnih ekonomskih radova i studija o ekonomskom razvoju Tuzle i sjeveroistočne Bosne, te uspješni rudarski menadžer u rudnicima Kreka, Lukavac i Banovići. Za vrijeme njegovog direktovanja, Institut za rudarska i hemijsko-tehnološka istraživanja u Tuzli prerastao u jedan od narespektabilnijih istraživačkih centara za rудarstvo i hemiju na Balkanu.

Po završenoj Trgovačkoj akademiji, 1944. godine uključuje se u NOP. U završnim operacijama za oslobođenje zemlje bio pridodat prištapskim jedinicama u Beogradu koje su koordinirale rad sa sovjetskom Armijom kao prevodilac za ruski jezik. Nakon rata ostao u Beogradu gdje je završio Ekonomski fakultet 1952. godine. Na kraju studija upoznao Pašagu Mandžića, koji je kao visoki republički funkcioner 1951. godine posjetio beogradski univerzitet tražeći da se svi bosanski studenti nakon diplomiranja vrati u Bosnu i Hercegovinu i pomognu njenu obnovu i razvoj.

Za povratak u Tuzlu, Bureku je bio presudan upravo taj Mandžićev poziv. Za vrijeme svog profesionalnog angažmana kojeg je najvećim dijelom obavljao u Tuzli i Sarajevu, Burek je bio stalno vezan za Pašagu Mandžića. Burek je bio bliski prijatelj i najbliži saradnik Pašage Mandžića, prema kojem je gajio neizmjerno poštovanje i divljenje. Visoka razlika u godinama (Mandžić rođen 1907, Burek 1924. godine) razviće među njima onu vrstu poštovanja koju vrijedni sin ima prema posvećenom ocu, mlađi prema starijem autoritetu, ali i poštovanje i uvažavanje starijeg prema raskošnom ekonomskom znanju mlađeg. Prepletost njihovih sudsibina i zajednička politička stradanja učiniće da su njihove biografije gotovo neodvojive. Imenovanje Pašage Mandžića za predsjednika Tuzlanskog

sreza (1952-1959) godine profesionalno ga je još više zbližio Mandžiću. Burek je započeo s radom u Rudniku „Kreka“ a Pašaga je u prioritetu svog mandata upravljanja Srezom Tuzla imao upravo rudnike, rudare i proizvodnju uglja. Srez je u to vrijeme približno obuhvatao prostor regije sjeveroistočna Bosna, tj. obuhvatao je preko 30 opština. Svi koji su poznavali Pašagu Mandžića svjedoče o njegovoj velikoj zainteresovanosti za problematiku rudarstva i prisnom odnosu sa rudarima, njihovim sudbinama i poštovanju prema njihovoј burnoj revolucionarnoj prošlosti. Uočivši Burekove stručne i moralne kvalitete Pašaga Mandžić ga 1957. godine predlaže za načelnika za privredu u Srežu, pa se Burek preselio iz Lukavca, gdje je obavljao dužnost upravitelja Rudnika „Lukavac“ u Tuzlu. Poznanstvo i poticaji za rudarsku problematiku, koje mu je razvijao Pašaga Mandžić, biće itekako uputni za Burekovu profesionalnu posvećenost temama tuzlanskog rudarstva.

Kao direktor Rudnika mrkog uglja „Tito“ Banovići (postavljen 1962. godine), Burek značajno unapređuje poslovanje rudnika. Uz rudnik lignita iz Velenja (Slovenija), banovički rudnik biva uvršten u jugoslovenske „rudnike sa najvećim poslijeratnim usponom u proizvodnji i standardu.“ U znak velikog društvenog priznanja, ova dva rudnika predstavljaju jugoslovensko rudarstvo na prvomajskoj paradi u Beogradu 1963. godine.

Burek prvi uvodi praksu stipendiranja učenika i studenata i direktno doprinosu stvaranju prve masovnije domaće tehničke inteligencije u tuzlanskom bazenu. U Banovićima Burek nije posvećen samo poslovanju rudnika i proizvodnji mrkog uglja, nego je zaslužan za ekonomski razvoj i urbanizaciju ove opštine. Njegovom odlukom rudnik finansira izgradnju banovičkih ulica, izgradnju stadiona, izgradnju fontane u centru opštine i podizanje zgrade Radničkog doma, koja postaje središte kulturnih zbivanja u opštini. Međutim, tadašnja politička vrhuška u Sarajevu nije blagonaklono gledala na ove Burekove doprinose unapređenju urbaniteta Banovića, tretirajući ih kao rasipništvo, pa Burek „zaraduje“ prve negativne političke poene. Njegovim već tada formiranim političkim protivnicima će kasnija nesreća u banovičkom rudniku poslužiti da zaustave njegovu tek započetu političku karijeru. Naime, nakon izbora za člana Sreskog komiteta Saveza komunista, 1963. godine, već na sljedećim izborima, 1965, Burek će biti izostavljen sa spiska predloženih komunista za Sreski komitet SK.

Nakon Banovića, Burek će profesionalnu karijeru nastaviti u Sarajevu, gdje od 1964. godine obnaša funkciju člana Ekonomskog vijeća Republičke skupštine i sekretara Republičke skupštine za vrijeme dok je Džemal Bijedić bio predsjednik ove Skupštine. Akademsku karijeru izvodio je kao profesor političke ekonomije i ekonomike rudarstva na Tehnološkom i Rudarskom fakultetu u Tuzli i Višoj ekonomonsko-komercijalnoj školi u Brčkom. Ekonomске priloge je objavljivao u *Biltenu Društva ekonomista Bosne i Hercegovine*, koji izlazi od 1951. godine pa sve do 1964. godine kada prerasta u poznati bosanskohercegovački ekonomski časopis „Ekonomski gledišta“, kojeg je izdavalо Društvo ekonomista Bosne i Hercegovine. U tom vremenu samo je mali broj ekonomista aktivan na teorijsko-istraživačkoj

ravni. Burek je kao ugledni bosanskohercegovački ekonomista bio član Izdavačkog savjeta ovog časopisa od njegovog osnivanja 1964. godine pa sve do svog hapšenja početkom 1975. godine. U prvom broju „Ekonomskog glasnika“ u raspravi o perspektivama razvoja Bosne i Hercegovine Burek diskutuje o ekonomskom zaostajanju Bosne i Hercegovine u okviru jugoslovenske Federacije. Jedan je od prvih bosanskih ekonomista koji je ukazivao na prelivanje dohotka u primarnoj raspodjeli iz Bosne i Hercegovine u razvijene dijelove Jugoslavije. Na početku 70-tih godina Burek je u sarajevskom časopisu „Pregled“ argumentiro ekonomske prednosti jugoslovenskog samoupravljanja.

Burek je predvodio izrade strategija ekonomskog i hemijskog razvoja Tuzle i tuzlanskog bazena. Dokazivao je pogrešnost ekonomskog vođenja Tuzle, predstavljajući prve kalkulacije materijalnih šteta od tonjenja Tuzle. U sukobu sa lokalnim i republičkim političkim vrhom ušao je kao direktor Instituta za rudarska i hemijsko-tehnološka istraživanja u Tuzli zbog razvijanja zvaničnoj politici suprostavljenih privrednih koncepcija razvoja Tuzle. Suprostavljene ekonomske koncepcije o razvoju Tuzle i žustre ekonomske debate koje je vodio sa tuzlanskim političkim i državno-administrativnim vrhom biće razlozi zbog kojih je prvo isključen iz Saveza komunista i smjenjen sa mjesta direktora Instituta (1972), a potom nekoliko godina kasnije (1974) uvršten u Pašaginu „grupu“.

U politički konstruiranim optužbama (1975) osuđen je prvo na sedam, a potom na šest godina robijanja u zeničkom zatvoru. Iako je u svojim naučnim radovima i predavanjima isticao ekonomske prednosti samoupravljanja u predmet inkriminacije upisano mu je da je izvodio kritike ekonomije samoupravljanja i širio propagandu o prednostima sovjetskog sistema, zatim da je širio nacionalnu netrpeljivost i tvrdio da u Jugoslaviji nema „slobode i borbe mišljenja.“ Optužbe su formirane bez ijednog materijalnog dokaza, tj. samo na osnovu iznuđenih svjedočenja njegovih prijatelja i poznanika.

Nakon izlaska iz zatvora (sredinom 1981) ponovo se kao viši naučni savjetnik Ekonomskog instituta u Tuzli posvećuje naučnoistraživačkom radu i unapređenju ekonomskog razvoja Tuzle i sjeveroistočne Bosne na Ekonomskom institutu u Tuzli, gdje će i nakon penzionisanja ostati aktivan sve do 2002. godine.

Zašto je stradao Salih Burek?

U svih proteklih gotovo pedeset godina ostalo je nerazjašnjeno pitanje - zašto su se dojučerašnji politički drugovi tako silovito okrenuli protiv Pašage Mandžića i Saliha Bureka? Zašto toliko partiskske kritike i omalovažavanja koji su odveli u smrt politički najznačajnijeg Tuzlaka socijalističkog vremena, narodnog heroja, Pašagu Mandžića i kome i u koje svrhe, je uopšte, trebalo političko konstruisanje i tako gruba osuda i dugogodišnje robijanje dr. Saliha Bureka. Tu je i neizbjježno pitanje – zašto je priča o Pašagi Mandžića i Salihu Bureku ostala

zatomnjena, čak i u naše vrijeme liberalnijeg, postkomunističkog društvenog poretka?

Jedini dokazni argument za „neprijateljstvo“ ove „grupe“ Okružni sud u Tuzli je nalazio u „njihovim sastancima i sjedelicama u stanovima, vikendicama, lovištima, hotelima na kojima su se pripadnici ove grupe dogovarali i analizirali praktično sva aktuelna pitanja razvoja našeg društva i izvlačili zaključke za rad“. Krivičnim djelima su, dakle, proglašavane priče na privatnim druženjima. Pojedinci svrstani u „grupu“ su označeni državnim neprijateljima i nacionalistima za privatne „razgovore“ i „zaključke“, neki od njih u manje-više pripitom stanju! Iz svih 37 izvještaja o SDB-ovskom isljeđivanju svjedoka koji su prisustvovali ovim razgovorima, uz prišluškivane razgovore telefonima su jedini dokazni materijali. Ne može se izvući razuman zaključak o nikakvim njihovim „zaključcima“, a pogotovo da postoji bilo kakav pisani trag „zaključaka“ ove „grupe.“ Muhamed Ibrahimović, predsjednik Okružnog suda u Tuzli, sagledavši apsurdnost dokaza policijske istrage republičkog ministra unutrašnjih poslova, Mate Andrića, uzeo je bolovanje i izuzeo se od vođenja daljeg sudskog procesa.

Svi „spasioci“ socijalističkog sistema od „neprijateljstva“ Mandžića i „grupe“ su u to ime sebi široko otvorili vrata ličnog političkog napredovanja, što je tipični standard karijerističkog ponašanja birokratiziranih političkih struktura. U ideologiskom zanosu ovakvog „branjenja“ jugoslovenskog socijalizma od Mandžića i „grupe“, sem lokalnih i republičkih partijskih i istražno-poličkih dužnosnika, učestvovao je i jako veliki broj „običnog“ partijskog članstva i građana. Na posljednjem sastanku Opštinskog komiteta SK Tuzla, februara 1975. godine na kome je u konačnici zaokružen profil neprijateljstva „grupe“, Hasan Dervišbegović iznosi tipično ideologizirano konstruiranu izjavu medijima da je osudu „antisocijalističkog i antisamoupravnog neprijateljskog djelovanja“ ove „grupe“ izreklo 1.700 članova Saveza komunista Tuzla! Široko partijsko članstvo uz pritiske članova Opštinskog komiteta je osude izrazilo tek nakon što je „grupa“ osuđena (u junu 1975). Kako je partijska disciplina prirodni ishod političko-birokratske hijerarhijske ovisnosti niže pozicioniranih članova, proistekle iz straha i/ili karijerističkih pobuda i interesa, većina ovakvih pojedinaca stavljala se na stranu podržavanja apriorne aksiomatičnosti partijskih informacija i pravovjernosti stavova političkih struktura. Potvrđuje se, po ko zna koji put, da je „zarobljeni um“ fenomenologija svijesti koja sebe afirmira prikazujući „nepostojeće postojećim“ a postojeće proglašavajući fiktivnim.

Iako je sam Burek smatrao da je njegovo hapšenje (februar 1975) uslijedilo „u cilju rušenja Pašage Mandžića“, ima se osnova tvrditi da je Burek, zapravo, zbog svojih ekonomskih koncepcija koje su umnogome bile u suprotnosti sa zvaničnim stavovima državnih organa, čak i prije Mandžića bio ključna meta za politički odstrel. To dokazuje činjenica da će Burek prvi od ove „grupe“ pretrpjeti politički udar – biti isključen iz Saveza komunista 1972. godine, tri godine prije političkog i policijskog udara na Mandžića i ostale članove tzv. Tuzlanske grupe.

Dr. Burek je jedan od najranijih bosanskih ekonomskih kritičara „makaza cijena“ preko kojih se prelivao dohodak iz Bosne i Hercegovine. Još 1964. godine on ukazuje na posljedice depresiranih cijena bazno-sirovinskih proizvoda, koje su vodile prelivaju dohotka iz Bosne i Hercegovine u razvijene regije na jugoslovenskom tržištu. Među rijetkim je u socijalističkoj ekonomskoj misli Bosne i Hercegovine koji, zajedno sa profesorom tehnologije Stjepanom Ivićem – na primjeru hemijske industrije - programski projicira zaokruživanje samostalnog industrijskog razvoja Bosne i Hercegovine na primjeru Tuzlanskog bazena.

Nasuprot tome, funkcioniranje privreda republika ondašnje SFRJ održavano je zajedničkom ekonomskom politikom na nivou jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Režim korištenja soli – ključnog proizvodnog *inputa* za više industrijskih grana (od hemijske do prehrambene) u jugoslovenskim republikama nalagao je sasvim drugačiju projektnu opredjeljenost industrije soli u Tuzli. Zaduženo tijelo ispred SIV-a - *Udruženje proizvođača i potrošača soli* na saveznom nivou strukturiralo je reprodukcioni lanac prerade soli, sem u Bosni i Hercegovini, na četiri jugoslovenske republike (Sloveniju, Hrvatsku, Srbiju i Makedoniju), određujući republičke lokacije reprodukcionih karika (poslovnih sistema) u ovom lancu. U takvom rasporedu Bosna i Hercegovina je pripala uloga proizvođača sirovina - proizvodnje soli, dok se njena prerada uz onu u Tuzli provodila i u spomenutim republikama. Po proračunu saradnika Ekonomskog instituta u Sarajevu, u ukupno raspodijeljenoj vrijednosti proizvodnje pojedinih sektora u druge republike posebno je istaknuto mjesto sektora hemijske industrije (44,3%).² Otuda i puno skromniji (dozvoljeni) kapacitet prerade soli u Tuzlanskom bazenu od onog koji su na Institutu za hemijska i rudarsko-tehnološka istraživanja programski projicirali dr. Salih Burek i dr. Stjepan Ivić. Svi oni koji su podržavali programski koncept potpune prerade soli u kalciranu sodu u Tuzli (tada u vidu projekta Fabrike kalcinirane sode u Bukinju i čitavog niza dopunskih projekata proizvodnje drugih *inputa* za kalciranu sodu, koje je izradio Institut) bili su ušutkani ili na ovaj ili onaj način udaljeni sa dotadašnjih funkcija u preduzeću „Rudnik soli i solane“ (Smajl Trbonja) i Tehnološkom fakultetu i Institutu (dr. Salih Burek je smjenjen sa mesta direktora Instituta, a zbog političke nepodobnosti prepriječen mu je izbor za redovnog profesora), dok profesoru Stjepanu Iviću, nakon 1972. nije obnovljen mandat dekana na Tehnološkom fakultetu). Na mjesto direktora „Rudnika soli i solane“, umjesto Smaila Trbonje, došao je Hazim Hasić, koji je dosljedno proveo politiku podjele rada na jugoslovenskom tržištu proizvodnje i prerade soli. Upute i podrška Hasiću dolazile su direktno od Milanka Renovice, predsjednika Izvršnog vijeća/Vlade SR Bosne i Hercegovine, kasnijeg predsjednika Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine i predsjednika Predsjedništva Centralnog komiteta SKJ. Tvrdoglavost da brani koncept potpune prerade soli u kalciranu sodu u Tuzli i da dosljedno brani projektne tehnološke i ekonomski nalaze o tome koje su izvodili mnogobrojni stručnjaci Instituta, dr. Salih Burek će skupo platiti. Biće to glavni

---

2 Studija: *Regionalizacija u Bosni i Hercegovini*, Ekonomski institut, Sarajevo, 1992, 46.

razlog da bude uvršten kao ključni član Pašagine „grupe“ i odrobija punih šest godina u zeničkom zatvoru.

Treba dodati i da je dr. Salih Burek prvi problematizirao ekonomsko zaostajanje Tuzle i izvršio prve proračune ekološkog devastiranja u ovom gradu, direktnе i indirektnе štete uslijed eksploracije soli, koje je obznanio 1972. godine. Naravno da je to bio udar na gradsku i regionalnu partijsku i državnu nomenklaturu, kojoj se indirektno prigovaralo da vodi pogrešnu lokalnu ekonomsku i urbanu politiku. Bio je to dovoljan razlog da, kako je već napomenuto, dr. Burek prvi od tzv. Tuzlanske grupe ponese teret političke odmazde. Nakon oštih partijskih kritika na Opštinskom komitetu isključen je iz Saveza komunista 1972. godine. Za pojedince u partijskoj nemilosti to je u kontekstu ondašnjeg vremena podrazumjevalo znatno sužavanje prostora javnog djelovanja. Između ostalog, Bureku je, tada u nastavno-naučnom statusu vanrednog profesora, prepriječen ne samo izbor u redovnog profesora na Tehnološkom fakultetu 1974. godine³ već uopšte i dalji angažman na Tehnološkom i Rudarskom fakultetu u Tuzli. Uskraćuje mu se i politička podrška za ostanak na mjestu direktora Instituta, sa kojeg je smjenjen sedam dana nakon isključenja iz Saveza komunista. Dr. Burek tada odlazi iz Tuzle i zapošljava se kao profesor na Višoj ekonomsko-komercijalnoj školi (VEKŠ) u Brčkom, gdje kao jedini doktor ekonomskih nauka počinje pripremati prerastanje VEKŠ-a u Ekonomski fakultet, gdje ostaje sve do hapšenje 1975. godine.

Duboke razlike koje je Pašagina „grupa“ u širem krugu ispoljavala u sudaru svojih viđenja i projektovanja lokalnih privrednih koncepcija u Tuzli sa zvaničnim lokalnim, ali i republičkim političkim establišmentom. Suprostavljene koncepcije lokalnog ekonomskog razvoja etablirane su, prevashodno, u razvoju hemijske industrije (fabrike „Soda“ i „Solane“) i elektroenergetskog sektora, tj. rudnika „Kreka-Banovići“ i odnosa rudnika sa Termoelektranom „Tuzla“, te problema tonjenja grada. Prevashodnu političku pozornost, iz koje će političke strukture vremenom napraviti slučaj tzv. Tuzlanske grupe, dobila je namjera izgradnje Fabrike sode „Tuzla“ u Bukinju. Ideju koju je Pašaga Mandžić iznjedrio krajem pedesetih godina, učvrstiće dr. Salih Burek i Smail Trbonja. Trbonja je tada bio direktor preduzeća „Rudnik soli i solane“, koje je trebalo da bude nosilac investicije. Predprojektne tehnološke istraživanja uradio je dr. Stjepan Ivić, naučni saradnik Instituta i profesor Tehnološkog fakulteta u Tuzli. Fabrika sode u Bukinju je trebala činiti početnu i ključnu kariku u projektovanju razvoja hemijske industrije tuzlanskog bazena na bazi domaćih *inputa* (domaćih sirovina i domaćih kadrova). Po profesoru Iviću značaj izgradnje Fabrike sode u Tuzli je, štaviše, „brži i bolji put jačanja hemijske industrije u SR Bosne i Hercegovine.“ Također, važan razlog za lociranje Fabrike sode u Tuzli je obezbjeđenje naknade za sanaciju posljedica tonjenja Tuzle, uzrokovanih nekontrolisanom eksploracijom soli, koja je već značajno ugrožavala jezgro grada. Za realizaciju bitno drugačijeg koncepta Izvršnog

---

³ U to doba, sastavni dio izvještaja o nastavno-naučnim izborima na univerzitetima bila je „moralno-politička podobnost.“ Dr. Burek je izbor u vanrednog profesora na Tehnološkom fakultetu imao u periodu 1972-1974. godina.

vijeća/Vlade SR Bosne i Hercegovine bio je zadužen Hazim Hasić, direktor „Sodaso“ kombinata. Novi koncept je promovirao razvoj malotonažne hemijske industrije koja se više oslanjala na uvozne sirovina, „oslobađajući“ znatnu količinu soli za finalne prerade u drugim republikama. Projekat izrade ovog programa predvodio je prof. dr. Svetozar Pribičević.

Geneza partijskih i policijskih optužbi

Naročitu odbojnost prema Pašagi Mandžiću i Salihu Bureku pokazali su pojedinci iz tadašnje tuzlanske političke vrhuške, najistureniji su bili Esad Horozić Erozije, Slavojka Janković, Ljubo Jurošević i Predrag Jovanović. Veoma veliki broj ljudi po mjesnim i organizacijama Saveza komunista u preduzećima i društvenim institucijama je bio uključen u izricanje političkih i uopšte javnih osuda i žigosanje ličnosti Pašage Mandžića i Saliba Bureka. U stigmatiziranju njihovih ličnosti, ali i ostalih iz „grupe“, naročito su se, uz članove Opštinskog komiteta SK Tuzla, na lokalnom nivou isticale partijske i sindikalne strukture u „Kreki“ i pojedinci na Institutu za rudarska i hemijsko-tehnološka istraživanja (na Institutu su, zapravo, postojale dvije grupe, jedna je držala stranu dr. Bureka, druga je, pomognuta instrukcijama iz Opštinskog komiteta, bila oštro protiv dr. Bureka). Mnogi od njih su kasnije ostvarili visoke političke i akademске karijere, a uticaj nekih od njih i danas je veliki. Upravo ta činjenica ulazi u meritum razumjevanja zašto tolike godine šutnje i ograđivanja od Pašage Mandžića, dr. Saliba Bureka u njihovoj rođnoj Tuzli, čijoj su političkoj i privrednoj afirmaciji posvetili čitav svoj život.

Konačni obračun Partije sa Pašagom i „grupom“, oštro je najavio Mato Andrić, ministar republičke policije, na sjednici CK SK Bosne i Hercegovine u februaru 1975. godine, kada se prvi put zvanično saopštava javnosti postojanje „neprijateljske grupe u Tuzli“, čije jezgro sačinjavaju Pašaga Mandžić, Salih Burek i Teufik Selimović Buđoni. Andrić saopštava da se radi o „drskim neprijateljima koji pokušavaju da se organizuju u napadu na Ustavom utvrđeni poredak.“ Pripisuje im se ono što oni ni u snu ne bi mogli pomisliti - prostaljinistička i nacionalistička gledanja na jugoslovensko društvo.

Najbliži Mandžićev saradnik, dr. Salih Burek je u montiranom procesu s izrežiranim izjavama svjedoka, optužen da je u svom stanu i stanu Mandžića, tokom 1974. godine, širio neprijateljsku propagandu time što je ukazivao da ekonomski slabosti jugoslovenskog socijalizma proističu iz samoupravljanja, zatim da je kritikovao stanje prezaduženosti zemlje, korupciju i visoku inflaciju, te da je preferirao centralistički sovjetski sistem planiranja. Vrhovni sud Bosne i Hercegovine ga je 1975. godine osudio na 6 godina zatvora u Kazneno popravnom domu u Zenici.⁴ Da stvar pervertirane presude bude očitija dokaz su Burekovi

---

4 Prema Optužnici Okružnog Javnog tužilašta Tuzla od 28. 4. 1975. godine i Presudi Okružnog i Vrhovnog suda (koji je odlučivao po Burekovoj žalbi) 1975. godine.

objavljeni naučni radovi koji, sasvim suprotno od optužbe, elaboriraju racionalnosti ekonomije samoupravljanja (između ostalih objavljenih u sarajevskim časopisima *Ekonomski glasnik* i *Pregled*, te beogradskom listu *Borba*).

Burekove ocjene zapostavljanja ekonomskog razvoja Tuzle i Bosne i Hercegovine

Tuzla je šezdesetih i sedamdesetih godina zaostajala u ekonomskom razvoju za ostalim opštinama sjeveroistočne Bosne. Precizna saznanja o tome daje upravo dr. Salih Burek. Prve nalaze svog istraživanja o ekonomskom razvoju Tuzle dr. Burek je saopštio na „Regionalnom savjetovanju o privrednom i društvenom razvoju sjeveroistočne Bosne“, održanom u Tuzli, u januaru 1972. godine. Prema u ono doba jedinstvenoj, precizno izvedenoj ekonomskoj analizi dr. Bureka, ovaj grad je pogoden dvostrukim hendikepom:⁵

Prvo, i pored koncentrisane industrije, Tuzlu u periodu 1961-1969. godine obilježava apsolutno i relativno zaostajanje za ostalim opštinama sjeveroistočne Bosne (po rastu narodnog dohotka stoji na 15. mjestu od ukupno 18 opština u ovom dijelu Bosne i Hercegovine). Usporeniji rast narodnog dohotka u odnosu na Tuzlu imale su samo četiri opštine: Šekovići, Lukavac, Ugljevik i Banovići. Tendenciju opadanja udjela narodnog dohotka u ukupnom narodnom dohotku osamnaest opština dr. Burek predstavlja poređenjem 1961. godine u kojoj je ovo učešće iznosilo 30% i 1969. godine u kojoj ovo učešće opada na 27%.

Drugo, štetama nanesenim Tuzli eksplotacijom soli (stanje: septembar 1970. godine), o kojim dr. Burek piše kao o „posve neprijatnoj činjenici“: *Riječ je o ogromnoj šteti na društvenom bogatstvu grada Tuzle, a koju uzrokuje eksplotacija soli ispod grada. Šteta, tako uzrakovana, iznosiла je krajem septembra 1970. godine oko 500 miliona dinara. A bojati se da ubuduće ne bude i veća, s obzirom na način i intenzivnost eksplotacije soli, ugroženost nekih većih objekata u gradu, kao i na inflaciju čije su posljedice u Tuzli, upravo zbog spomenutih šteta, negativnije od uobičajenih posljedica.⁶*

Preciznost Burekovog proračuna o štetama učinjenim eksplotacijom soli u Tuzli pokazuje njegov slijedeći nalaz: *A šta to znači za Tuzlu može se najbolje nazrijeti iz činjenice da se obim uzrokovanih, a ne nadoknađenih šteta već približio obimu narodnog dohotka koji je ostvaren recimo 1969. godine. Jer, 1969. godine narodni dohodak ostvaren na području opštine Tuzla iznosi 757 miliona dinara, u čemu dohodak industrije iznosi 262 miliona dinara. Prema tome, šteta na društvenom bogatstvu grada Tuzle maltene približna je dvogodišnjem ukupnom narodnom dohotku koga ostvaruje ukupna industrija u Tuzli.⁷*

⁵ Prepis priloga diskusije Saliha Bureka na „Regionalnom savjetovanju o privrednom i društvenom razvoju sjeveroistočne Bosne“, Tuzla, 31. januar 1972, Arhiv Ekonomskog instituta u Tuzli. (dalje: Salih Burek, *Prepis priloga diskusije*).

⁶ Salih Burek, *Prepis priloga diskusije*, 2.

⁷ *Isto*, 2

Nakon ovih nalaza, dr. Burek pronicljivo zaključuje da „Tuzla nema onaj ekonomski potencijal koji se iskazuje uobičajenom statističkom metodologijom“, te da je „taj potencial neophodno korigovati visinom štete koje uzrokuje eksplotacija soli,“ nakon čega bi Tuzla „sasvim sigurno bila na jednom od posljednjih mesta po intenzitetu svog razvoja u sjeveroistočnoj Bosni.“

Budući da je sjeveroistočna Bosna „poznata po svom prirodnom bogatstvu, a naročito po nekim atraktivnim mineralnim sirovinama“, piše on, to je zaostajanje sjeveroistočne Bosne „zaista začudujuće“. I sada slijedi njegov hrabri komentar, koji ne srećemo ni kod jednog drugog istraživača društveno-ekonomskе zbilje u zemlji, koji će do kraja uznemiriti visoke partijske kadrove zadužene za grad Tuzlu i makroregiju sjeveroistočna Bosna. Za lokalne partijske dužnosnike bio je naročito zabrinjavajući sljedeći Burekov stav: *Iako prirodno bogatstvo nije uzročnik zaostajanja sjeveroistočne Bosne, smatram da su uzroci zaostajanja ipak locirani u samoj regiji. Oni leže više-manje u nama – u kadrovima ove regije. Zbog toga smo zasluzili i kritiku, jer smo svojim radom doprinijeli ne samo usporenjem razvoju regije, no i Bosne i Hercegovine u cjelini.*

Burekovo prekoravanje „nas koji smo zasluzili kritiku“ direktno se odnosi na partijsku nomenklaturu, koja je, u osnovi, držala konce upravljanja u zemlji. Dr. Burek istovremeno prejudicira odgovor koji bi nastojao opravdati ovo zaostajanje nedostatkom, odnosno smanjenim priticanjem investicija u makroregion sjeveroistočna Bosna: *Neko će možda reći: nema razvoja bez investicija, a investicije su posljednjih godina zaostajale u sjeveroistočnoj Bosni, odnosno iznosile su svega 64% od prosjeka investicione potrošnje po stanovniku u Bosni i Hercegovini. Tačno je to, ali je tačno i nešto drugo. Danas se smatra da znanje i organizacija imaju veći značaj za razvoj od raspoloživog kapitala. Kapital je pokretljivi po pravilu, on je tamo gdje je i znanje. Znanje stvara i locira kapital – znanje ga i održava. Dakle, po meni, kadrovi, naročito rukovodeći, čine usko grlo u našem razvoju i bez uklanjanja tog grla nema velikih uspjeha.⁸*

Naravno da je ovaj Burekov referat, iako nije nikoga personalno prozivao za dato ekonomsko zaostajanje i ekološko devastiranje Tuzle, pogađao gradsku i regionalnu partijsku nomenklaturu i njeno namještanje podobnih za privredne rukovodioce. Slijedi njegovo do kraja razgoličenje prakse postavljanja podobnih rukovodilaca: *Već smo u drugoj godini realizacije Petogodišnjeg plana razvoja, bez planova i programa, a ima i takvih čije ponašanje oduvara od normi tržišno-planske privrede. Sve to zabrinjava, a i upozorava da u našem poimanju pa i radu mnogo štošta treba promijeniti nabolje.⁹* U primjedbe na zapuštenost privrednog razvoja Tuzle i njenih privrednih i naučnih institucija koje dr. Burek stavlja na dušu lokalnom političkom rukovodstvu spadaju i one koje se odnose na rad Instituta za rudarska i hemijsko-tehnološka istraživanja, kojim Burek tada rukovodi. Formiran početkom 60-tih godina Institut je, zahvaljujući upravo dr. Bureku razvio tim od blizu 200 stručnjaka posvećenih opsežnim tehnico-ekonomskim i rudarskim istraživanjima na području

8 *Isto*, 3.

9 Salih Burek, *Prepis priloga diskusije*, 4.

Bosne i Hercegovine, ali i van nje (značajna istraživanja rađena su za potrebe rudarskih kopova u Hrvatskoj i Srbiji). Naročita fokusiranost je na rudarskim i hemijskim tehnologijama, eksploracijom i preradi mineralnih sirovina na području sjeveroistočne Bosne, o čemu je dr. Burek, također, pisao.¹⁰

Međutim, politički i državni zvaničnici nemaju sluha za tuzlanski Institut i često istraživačke poslove, za koje je upravo ovaj Institut najkompetentniji, čak i na samom području sjeveroistočne Bosne, usmjerava drugim istraživačkim institucijama. Voda je prelila čašu upravo u vremenu kada se političke strukture još uvijek nezvanično i van očiju javnosti razračunavaju sa Pašagom Mandžićem i počinju prozivati skupinu njegovih saradnika u kojoj je, svakako, najistureniji dr. Salih Burek. S obzirom da je dr. Burek direktor Instituta za rudarska i hemijsko-tehnološka istraživanja, a Institut funkcionira kao jedna od najuspješnijih tuzlanskih institucija, političke strukture počinju voditi neku vrstu tihog otpora prema Institutu. To se naročito vidi na primjeru Rudnika „Kreka“ koji, pod direktivama političkih moćnika apstinira od naučnih usluga Instituta. Dr. Burek se ne miri sa ovom situacijom i iznosi ove probleme s Institutom u javnost početkom 1971. godine. Burek tom prilikom istura čak i mogućnost da se uslijed apstinencije prema Institutu, tuzlanski Institut preseli u Sarajevo, gdje je već imao svoj istraživački zavod (Zavod za rудarstvo u Sarajevu je bio u sastavu tuzlanskog instituta).

Informaciju o tome prvi prenosi *Front slobode: Ljudi u Institutu tvrde da godišnje za naučno-istraživački rad preuzeća daju četiri puta više nego što je prošlogodišnji ukupni bilans njihovih zavoda. Ipak, mnogi poslovi odlaze van područja..... dovoljno je napomenuti da su vrata Titovih rudnika gotovo zatvorena za Institut. Otuda i orijentacija na saradnju s многим drugim preuzećima, pretežno van tuzlanskog regionala. Radi se o aranžmanu sa sarajevskim ‘Energoinvestom’ o petogodišnjoj saradnji čija bi ukupna vrijednost iznosila 35 miliona dinara‘, pa je ‘doktor Salih Burek, direktor Instituta sasvim ozbiljno iznio razmišljanje o preseljenju Instituta u Sarajevo.’*¹¹

Vraćajući se na ovaj problem na pomenutom Regionalnom savjetovanju o privrednom i društvenom razvoju sjeveroistočne Bosne, početkom 1972. godine dr. Burek ponovo skreće pažnju na tiki otpor tuzlanskih i republičkih političkih snaga prema Institutu: ... bilo bi normalno očekivati, s obzirom na lokaciju Instituta, s obzirom na činjenicu da sjeveroistočnoj Bosni nedostaju stručnjaci, pogotovo kreativni (u predhodnom dijelu izlaganja dr. Burek konstatiše da na području sjeveroistočne Bosne tada nedostaje 700 stručnjaka – KH), da Institut upravo na području sjeveroistočne Bosne ima pune ruke posla, a on ga eto nema.¹² U nastavku dr. Burek ukazuje na apsurdnu situaciju, još uvijek ne shvatajući da ona dolazi od blokade koju Institutu prave tadašnje političke strukture: Karakteristično je napomenuti da usluge Instituta najviše koristi ‘Energoinvest’. Npr, u

10 Vidi: Salih Burek, Proizvodnja i produktivnost bosansko-hercegovačkih ugljenokopa, *Ekonomski glasnik*, Sarajevo 1967, br. 3-4.

11 Institut gura i – kuka, *Front slobode*, br. 1256, 3. mart 1971, 3.

12 Salih Burek, *Prepis priloga diskusije*, 5.

prošlogodišnjoj realizaciji (odnosi se na 1971. godinu) učešće ‘Energoinvesta’ iznosi 27%, a što je znatno iznad učešća drugih. Uvjereni smo da poslovna spona Instituta sa „Energoinvestom“ nije zasnovana na sentimentalnosti ‘Energoinvesta’, jer sentimentalnosti nema kod firmi koje posljuju u uslovima svjetske konkurenčije. To je spona zasnovana na težnji ‘Energoinvesta’ da u svom ukupnom radu ima što veću zastupljenost stručnog rada, naučnoistraživačkog rada, a to i jeste ono što je najglavnije – ono što izostaje kod mnogih koji u istraživačkom radu vide samo troškove, a ne vide i dohodak.

Dr. Burek zapravo aludira na činjenicu da je Institut isključen iz naučno-istraživačkih programskih pristupa tvornice glinice u Zvorniku (kapaciteta 600.000 tona godišnje) i „Energoinvestovih“ programa izgradnje hemijskog kompleksa na području tuzlanskog bazena. Posebno se Burekova aluzija odnosila na program „Energoinvesta“. Naime, nekoliko godina ranije politički zvaničnici iz Saveza komunista u Sarajevu su „Energoinvestu“ dali koncesiju za hemijsko-tehnološka istraživanja u Tuzli. Iako su političke strukture nastojale zaobići Institut, upornim zalaganjem Pašage Mandžića istraživačko-projektni posao je dodijeljen Institutu u Tuzlu. Institut je sačinio opsežni program izgradnje nove tvornice sode prema međunarodnim ekonomskim i ekološkim standardima. Posebno treba naglasiti da je ovim programom prvi put u sjeveroistočnoj Bosni predviđena ekološka zaštita pri gradnji nekog proizvodnog preduzeća. To je značilo da se fabrika sode projektuje kao ekološki čista, tj. bez tzv. „bijelog mora“ (vanjskih otpadnih tvari). Još uvijek politički aktivan (dakle, prije političkog razračunavanja s njim) Mandžić je postavio i kamen temeljac za ovu tvornicu. Međutim, izgradnja ovakve tvornice je zaustavljena sa „viših instanci.“

Kasnije je na istoj lokaciji sagrađena današnja tvornica deterdženata „Dita“, a pitanje taložišta „bijelog mora“ u Lukavcu je do danas ostalo otvorenim. Radi se o katastrofalnim promašajima lokalne partijske elite na koje je Pašaga Mandžić stalno ukazivao. Sinhronizovanost istovrsne kritike Mandžića i dr. Bureka nije slučajna, jer je zasnovana na jedinstvenoj naučnoj osnovi Instituta za rudarska i hemijsko-tehnološka istraživanja. Odgovor Partije uslijediće koji mjesec kasnije partijskom kritikom Bureku u Osnovnoj organizaciji Saveza komunista Instituta, a znatno oštire koju godinu poslije. Biće vezan za kulminaciju Mandžićevog sukoba sa Partijom, a koje je kobno završilo po Bureku.

U Tuzli su se dugo osjećale posljedice, od kojih su neke i danas aktuelne, mnogih neriješenih privrednih problema upravo iz tog perioda, a na koje su partijski „nepodobni“ Pašaga Mandžić i dr. Salih Burek već tada ukazivali. Prvenstveno se radi o njihovoj koncepciji razvoja hemijske industrije zasnovane na domaćim sirovinama koje su bile u suprotnosti sa saveznim koncepcijama integriranja ekonomije SR Bosne i Hercegovine u jedinstveno jugoslovensko tržište. Bosna i Hercegovina je u jugoslovenskoj podjeli rada pripala uloga nosioca bazne industrije – tj. oslonca sirovina (uglja, čelika i soli) za ostale republike, čemu su se Mandžić i Burek indirektno protivili praveći programe industrijskog razvoja tuzlanskog bazena na bazi soli i uglja, podrazumjevajući zaokruživanje sirovinskog i finalnog

tehnološkog kruga ovih prozvoda na području tuzlanskog bazena i na toj osnovi jačanje domaćeg kadra i naučne industrijske misli. S tim u vezi su i njihova gledanja na ekonomski i socijalni posljedice tonjenja u tuzlanskoj gradskoj jezgri i tim povodom upućene inicijative za formiranje Fonda za tonjenje grada, zatim odnose rudnika uglja i Termoelektrane „Tuzla“ gdje se Pašaga zalagao za njihovu integraciju, ekološka rješenja hemijskog kompleksa tuzlanskog bazena uključujući tretman „bijelog mora“ u Lukavcu, otvaranje Tehnološkog fakulteta, masovno stipendiranje studenata i učenika rudarske i tehnološke struke, itd.

Hapšenja i podizanje optužnice

O hapšenjima 24. februara 1975. godine u prvi mah se nije govorilo. Hapšenja su izvedena gotovo konspirativno, bez očiju javnosti. Objavljenja je tek vrlo štura informacija u obliku neautorizovanog saopštenja da je u Tuzli pohapšena „neprijateljska grupa,“ ali bez navođenja imena uhapšenih. Dva mjeseca poslije pritvaranja, optužnicu je Okružnom судu u Tuzli podnio zamjenik javnog tužioca Nurija Hadžić. Optužnica je zavedena pod broj KT-115/75 i datira od 28. aprila 1975. godine. Sadržana je na 31 stranici gusto kucanog teksta, a zaprimljena je u Okružnom судu 30. juna 1975. godine. Za sve optužene optužnica se, prema tadašnjem *Zakonu o krivičnom postupku*, temeljila na krivičnim djelima: „neprijateljske propagande“, „izazivanja nacionalne netrpeljivosti“ i „povrede ugleda države i njenih predstavnika“.

Salih Burek je optužen za djelo neprijateljske propagande – iz člana 118. stav 1, izazivanje netrpeljivosti i razdora među narodima i narodnostima Jugoslavije i povreda ugleda države, njenih organa i predstavnika – iz člana 174. Krivičnog zakonika. Burek se tereti da je „u toku 1974. godine u više navrata u svom stanu u Tuzli i u Sarajevu u stanu Pašage Mandžića pred više lica negirao sistem samopravljanja, ističući da slabosti u jugoslovenskoj privredi prozilaze iz samoupravljanja, govoreći da u Jugoslaviji mnoge stvari ne idu dobro....“

Indikativno je da *Optužnica* nije ponudila niti jedan materijalni dokaz kojim bi teretila optužene članove tzv. Tuzlanske grupe. Za sve optužene, *optužnica* se izvodila isključivo iz izjava svjedoka sa druženja na kućnim sijelama i kafanskim sjedanjima, a koje je Služba državne bezbjednosti – Centar Tuzla užurbano uzimala u januaru i februaru 1975. godine. Iako su članom 4. *Zakona o krivičnom postupku Jugoslavije* imali obavezu da u istražnom postupku osumnjičenima obrazlože za koja se djela terete u *optužnici*, istražitelji to nisu učinili, pa u prvo vrijeme osumnjičeni sa spiska Tuzlanske grupe nisu znali za razloge njihovog lišavanja slobode. Osumnjičenima je, usto, bila uskraćena stručna pomoć branioca za svo vrijeme istrage, kao i kontaktiranje sa porodicama.¹³

---

13 Ove povrede pravnog postupka protiv osumnjičenih u aferi Tuzlanska grupa navodi dr. Salih Burek u svojoj dopuni žalbe Vrhovnom судu Sarajevo 15. septembra 1975. na *Presudu Okružnog судa u Tuzli*.

Za potpuno razumijevanje političke prirode montiranosti čitavog procesa protiv Pašage i tzv. Tuzlanske grupe, sem potpunog odsustva materijalnih dokaza o inkriminaciji optuženih, odnosno formiranja optužbe isključivo na temelju iskaza svjedoka, jako bitna je i formalna strana dirigovanosti čitavog procesa. Sagledavamo je kroz dvije činjenice. Prvoj, po kojoj, kako četvrt stoljeća kasnije iznose dr. Salih Burek i Sulejman Konjhodžić: „Komitet Saveza komunista upućuje direktivu advokatskoj komori u Tuzli, odnosno advokatima, da se ne prihvataju odbrane optuženih (o ovome izjavu dao advokat Ibro Hrustemović, čiju je stručnu pomoć branioca Burek zvanično tražio za vrijeme istrage)“.¹⁴ I drugoj, koja otkriva da se po optužene opterećujući iskazi svjedoka za antisamoupravna i nacionalistička djelovanja već nalaze u policijskom izvještaju ministra Mate Andrića, podnijetom na sjednici CK SK Bosne i Hercegovine od 14. februara 1975. godine, što nedvosmisleno upućuje da su ključni svjedoci bili instruisani o tome kako će svjedočiti, a neki od njih su, naprsto, samo čitali napisane im izjave. Svjedočenja nabrojanih svjedoka su davana krajem februara 1975. godine u Službi državne bezbjednosti, Centar Tuzla, dakle, pola mjeseca kasnije od formulacija inkriminisanih radnji optuženih datih na spomenutoj sjednici CK SK Bosne i Hercegovine.

Suđenje je trajalo po blic-postupku. Započelo je 11, a završilo 27. juna 1975. godine, dakle, uključujući i neradne dane, samo 17 dana, iako ovakvi procesi uobičajeno traju mjesecima, pa i godinama. Presuda Vijeće okružnog suda u Tuzli, kome je predsjedavala sutkinja Fetija Pašić, a sudije porotnici bili Andrija Bilandžija i Dragutin Jović, je procitana u prisustvu optuženih i njihovih branilaca 30. juna, nakon čega su optuženi policijskim vozilima odvedeni u samice tuzlanskog zatvora, a od sutradan su osuđenici razvezeni po zatvorima u Zenici, Foči i Slavonskom Brodu, gdje će odslužiti izrečene kazne. Sudska presuda je, u doziranom novinskom izvještaju pisanom u SDB, javnosti biti objavljena u *Oslobodenju* 3. jula 1975. godine.

Presudom Vijeća okružnog suda u Tuzli dr. Salih Burek je osuđen na sedam, a kasnije mu je kazna preinačena na šest godina robijanja u Zenici. Burek je proglašen krivim što je u tu i tu, pred tim i tim, tad i tada rekao „da u SFRJ i organima vlasti ima neprijatelja, da neprijatelj sa tih pozicija utiče na društvene tokove i prilike kod nas, da je u našoj zemlji teška ekonomска situacija, da se u jugoslovenskoj privredi i ekonomici ne pitaju stručnjaci već političari i druga lica koja se ne razumiju u privredu i ekonomiku, da je zbog toga Jugoslavija prezadužena u inostranstvu, da u privredi vladaju anarhija i javašluk, da nema dovoljno planiranja, da tržišna privreda kakva je u Jugoslaviji vodi u anarhiju, da Jugoslaviju opterećuju potraživanja prema nerazvijenim zemljama, da u Jugoslaviji nema slobode mišljenja i borbe mišljenja, da je Franjo Herljević u vrijeme dok se nalazio na funkciji načelnika štaba TO zadužio Bosne i Hercegovine“ - sud na osnovu toga zaključuje da je govorio zlonamjerno i neistinito prikazivao

¹⁴ Salih Burek i Sulejman Konjhodžić, Bilješka o Halidu Čokiću u: *Tri stoljeća porodice Čokić*, Medžlis Islamske zajednice Tuzla 1999, 159.

društveno-političke prilike u zemlji, čime je počinio djelo neprijateljske propagande iz člana 118. KZ stav 1. i širenje nacionalizma po članu 119. stav 1.

U prisjećanjima zatvorskih dana Salih Burek je nosio nekoliko slika košmara koje ga nisu napuštale do kraja života. Prva je ona da se u zatvorskoj sobi sa 170 zatvorenika, posuda za obavljanje nužde tokom noći, *kibla* kako su je zvali, nalazila tik uz njegov krevet, pa se može samo zamisliti poniženje koje je noću doživljao. Druga se tiče prisjećanja bahatosti policijskih „organa“ prema njegovoj supruzi, premetačinama stana, oduzimanja porodičnih slika, posmrtnica roditelja i rukopisa. Najgore mu je palo oduzimanje završenog rukopis udžbenika *Ekonomika rudarstva*, koji je profesor napisao za potrebe Rudarskog fakulteta u Tuzli, a posvetio svom u rudarskoj nesreći smrtno nastrandalom bratu Sadiku.

Kontraverze sudske optužbe protiv dr. Bureka

Posebno indikativan dio presude podveden pod krivično djelo neprijateljske propagande iz čl. 118. st. 1 Krivičnog zakonika je onaj koji govori o ekonomskim stavovima profesora Bureka. Ovaj dio je paradigmatičan primjer politički motiviranog sudskega procesa i karikaturalnog provođenja metoda dokazivanja i utvrđivanja djela i krivice.

S jedne strane imamo, potpuno odsustvo materijalnih dokaza: dokazi za Burekove antisamoupravne stavove i kritike ekomske politike socijalističke Jugoslavije dolaze isključivo od iskaza svjedoka i to, svjedoka iz zatvorenog, porodičnog prostora, nejasnih, izvučenih iz sjećanja, nesigurnih, često i kontradiktornih među sobom. Svjedočenja optužuju dr. Bureku za stavove o tome da:

- širi priču da slabost socijalizma proističe iz samoupravljanja,
- preferira centralistički sistem planiranja SSSR-a,
- govori o ekonomskoj krizi (teška ekomska situacija),
- tvrdi da se u jugoslovenskoj privredi ne pitaju stručnjaci, već političari.
- Jugoslavija je prezadužena, a pomaže siromašne zemlje,
- u privredi vladaju anarhija i javašluk, tj. nema dovoljno planiranja,
- u Jugoslaviji buja inflacija,
- za slijeganje zemljišta u Tuzli odgovorni su lokalni političari.

Čak i da je iznosio „svoje stavove“ koje je „kritizerski iznosio u svom stanu u različitim prilikama pred više ljudi“... (str. 53 *Presude*), to samo po sebi opet nema ono čime pravnici konstruiraju krivični motiv i krivičnu posljedicu, jer i tadašnji Krivični Zakon ne poznaje „stavove“ koji ne mogu biti radnja izvršenog krivičnog djela pa čak ni bilo kojeg drugog elementa krivičnog zakona.

S druge strane, Burekovi jasno određeni stavovi izrečeni u javnom prostoru, koji su sasvim suprotni onim u iskazima onih koji svjedoče protiv njega, a radi se o njegovim predavanjima studentima, ili još preciznije u njegovom pisanom,

naučnom opusu, ne samo da se ne uzimaju u obzir, nego se u pervertiranom pristupu suda ovi stavovi prof. Bureka prikazuju mimikrijskim – karijerističkim. Dakle, optužba i presuda su unaprijed konstruirani i krivičnopravno kontradiktorni: javno izrečeni stavovi, članci i studije dr. Bureka nisu validni kao dokaz, a iskazi svjedoka, dati u polovičnim prisjećanjima su validni. Ne samo pravna antilogika već i krajnja iznevjerenošć etičkih principa svake ljudskosti!

Nekoliko rečenica o dokazima materijalne prirode: Burekovi stavovi o samoupravljanju i ekonomskoj politici, objavljeni u člancima u sarajevskom „Pregledu“ tokom 1974. godine. Burekova naučno fundirana ekonomski misao u njegovim javno objavljenim radovima se temelji na nekoliko karakterističnih tema:

Prvo, opadanje stope jugoslovenskog ekonomskog rasta i sporo zapošljavanje prepostavlja nužnost provođenja makroekonomске stabilizacije po principu kombinovanja administrativnih i samoupravnih odluka. Uvođenje u mehanizam stabilizacije samoupravnih odluka, za koje se dr. Burek zalaže, jasno govori da dr. Burek stoji na pozicijama samoupravljanja u Jugoslaviji, pa otpadaju optužbe da je krivio samoupravljanje za ekonomski neuspjeh socijalističke Jugoslavije. Također, čovjek koji razvija teze o makroekonomskoj stabilizaciji, naprsto, ne može biti u funkciji defetizma i „širenja priča“ o dubini ekonomске krize, što mu se u presudi određuje, a prije toga u iskazima nekih svjedoka spočitava.

Dруго, dr. Burek se izričito opredjeljuje za „poštivanje ekonomskih zakonitosti.“ Čovjek koji se zalaže ekonomске zakonitosti ne može biti za centralizovani sistem, jer je djelovanje/poštovanje ekonomskih zakonitosti (odnos ponude i potražnje) obilježje tržišne ekonomije. Dr. Burek kaže da se na ekonomskim zakonitostima zasniva robna proizvodnja, što je samo drugi izraz za tržišnu ekonomiju. Izraz *tržišna ekonomija* je tada bio inkrimisan, pa dr. Burek upotrebljava sinonim – *robna proizvodnja*. U širem teorijskom diskursu samoupravljanje je oblik u kome djeluje ekonomija „tržišnog socijalizma“ (čuvani ekonomist Branko Horvat je imao tezu o samoupravljanju kao kvazi tržištu).

Treće, dr. Burek se zalaže za dosljednu raspodjelu prema radu, što je suprotno centralističkom sistemu SSSR-a koji se bazira na mehanizmu veće ili manje uravnivilovke.

Četvrto, po dr. Bureku dohodak predstavlja osnovni motiv privređivanja samoupravne privrede i čini svojevrstan društveno-ekonomski odnos svojstven samoupravnom socijalizmu.

Peto, dr. Burek teorijski fundira opravdanost osnivanja osnovnih organizacija udruženog rada argumentima veće rentabilnosti u manjim preduzećima. Ovu tezu potvrđuje svojim istraživanjima jugoslovenske privrede u periodu 1967-1972. godine, pokazujući da je neto-prodikt po zaposlenim najveći u manjim preduzećima (do 15 radnika).

Šesto, udruživanje rada i sredstava društvene reprodukcije u konceptu RO – put je po dr. Bureku za obuzdavanje anarhije, za skladnije planiranje i programiranje rada i razvoja, uz uvažavanje ekonomskih zakonitosti.

I sedmo, u Burekovim radovima se obrađuje inflatorni rast dohotka, a njegova kritika je usmjerena na izvore inflacije i one subjekte koji svojim djelovanjem pospješuju inflaciju.

Mnogim Burekovim ekonomskim stavovima dato je za pravo na Savjetovanju jugoslovenskih ekonomista u Dubrovniku (20-21. februar 1975), kada se raspravljalo o *Koncepciji dugoročnog razvoja Jugoslavije do 1985. godine*, dakle baš u dane njegovog hapšenja u Tuzli.

Umjesto zaključka

Objektivna i cjelovita historizacija Pašage Mandžića i dr. Saliha Bureka, ali i ostalih iz tzv. Tuzlanske grupe sastavni je dio dostizanja *tranzicione pravde* kao mehanizma za utvrđivanje istine o postupanjima prema prošlim kršenjima ljudskih prava u društвima u tranziciji. Svjesni svojih neetičnih političkih ponašanja mnogi ondašnji partijski i državni funkcioneri su u talasu demokratizacije 90-tih godina trgali kompletne stranice iz partijskih izvještaja i scenografskih zapisnika kako bi zameli svoj trag denuncijatora politički i pravno nevinih ljudi.

Tranziciona pravda je povezana i sa pitanjem historijske rehabilitacije ovih ljudi, koja nije usmjerena na revisionizam za obračun s nepoželjnom prošlošću, jer Pašaga Mandžić i akteri Tuzlanske grupe nisu ideološki protivnici socijalizma, već njegovi posvećeni pripadnici. Oni su žrtve montiranog političkog i sudskog procesa od strane određene lokalne i republičke nomenklature i kao takvi potražuju postupak pune historijske valorizacije i zaslužene tranzicione pravde.

Summary

Objective and complete history of Pasaga Mandzic and Dr. Salih Burek, as well as others from the so-called Tuzla Group is an integral part of achieving transitional justice as a mechanism for establishing the truth about the actions towards past human rights violations in transition societies. Aware of their unethical political behavior, many of the party and state officials in the 1990s tear down complete pages from party reports and scenographic records in the wake of democratization in order to change their trace of denunciators of politically and legally innocent people. Transitional justice is also related to the question of the historical rehabilitation of these people, which is not directed at revisionism for the settlement of an undesirable past, since Pasaga Mandzic and the Tuzla group's members were not ideological opponents of socialism, but his dedicated members. They are victims of the mounted political and judicial process by a certain local and republican nomenclature and, as such, require a process of full historical valorization and deserved transitional justice.

DISOLUCIJA SFRJ I OBNOVA NEZAVISNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE NA STRANICAMA LISTA „OSLOBOĐENJE“

Apstrakt: Autor se bavi u radu istraživanjem i proučavanjem procesa disolucije bivše SFRJ, te obnovom nezavisnosti Bosne i Hercegovine, kroz stranice dnevnog lista Oslobođenje. Naime, značajne historijske izvore, bitne za proučavanje historijskih procesa u Bosni i Hercegovini, predstavlja list Oslobođenje, koji je svakodnevno pratio i donosio vijesti vezane za proces disolucije SFRJ, te obnovu nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Stoga je cilj rada da se kroz navedenu štampu istraži atmosfera i ambijent u kojima su se dešavale promjene, kako je to doživljavano u Bosni i Hercegovini, kako je reagovala tadašnja strana, ali i domaća, politička i druga javnost. Na taj način želi se dati jedna kompletnija slika svakodnevice u Bosni i Hercegovini u tim sudbonosnim trenucima njene hiljadugodišnje opstojnosti i posebnosti.

Ključne riječi: Disolucija, SFRJ, Bosna i Hercegovina, obnova nezavisnosti, Oslobođenje.

DISSOLUTION OF YUGOSLAVIA AND THE RENEWAL OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'S INDEPENDENCE ON THE PAGES OF „OSLOBOĐENJE“

Abstract: The author of the paper deals with the research and study of the process of the dissolution of the former SFRY, and the restoration of the independence of Bosnia and Herzegovina, through the pages of the daily newspaper Oslobođenje. Namely, important lexical sources relevant to the study of historical processes in Bosnia and Herzegovina are available in the Oslobođenje paper, which monitored and brought news about the process of the dissolution of the SFRY, and the restoration of the independence of Bosnia and Herzegovina. Therefore, the aim of the paper is to investigate the atmosphere and the environment in which the changes were taking place, as was the case in Bosnia and Herzegovina, as was the reaction of the then side, but also the domestic, political and other public. In this way, one more complete picture of everyday life in Bosnia and Herzegovina is to be given in these fateful moments of its millennial existence and specialties.

Key words: *Dissolution, SFRY, Bosnia and Herzegovina, renewal of independence, Oslobođenje.*

Uvod

Hiljadugodišnje postojanje Bosne i Hercegovine praćeno je stalnom borbom za opstojnost, u stalinom neprijateljskom okruženju, koje je imalo za cilj osvajanje njenih teritorija. Nakon gubitka nezavisnosti srednjovjekovne bosanske države, 1463. godine, prostor današnje Bosne i Hercegovine inkorporiran je u sastav Osmanskog carstva, a zatim Austro-Ugarske monarhije. Prvodecembarskim aktom, 1918. godine, Bosna i Hercegovina je ušla u sastav Kraljevine SHS, kasnije Jugoslavije, u kojoj od samog početka snosi posljedice hegemonističke politike Srbije, a koja se ispoljava kroz najbrutalnije oblike nasilja prema bošnjačkom stanovništvu. Obnovom državnosti Bosne i Hercegovine, 25. novembra 1943. godine, Bosna i Hercegovina ulazi u novu fazu borbe za svoju posebnost i samobitnost. Iako je prostor Bosne i Hercegovine, kroz historiju bio i ostao poseban i nedjeljiv, sveprisutna je tendencija negiranja njene posebnosti, a u njoj, naročito Bošnjaka. Negiranje posebnosti Bošnjaka, te njihovog nacionalnog, etničkog, historijskog i kulturnog identiteta, smisljeno je rađeno u svrhu ostvarenja velikodržavnih projekata i aspiracija na teritorij Bosne i Hercegovine.

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, zahtjevi za promjenama u političkom sistemu i redefiniranjem odnosa u jugoslovenskoj federaciji, naročito su postali izraženi. Na temelju tih demokratskih zahtjeva i kretanja došlo je do konačnog nacionalnog priznanja Bošnjaka. Navedene promjene izazvale su veliki otpor hegemonističkih, velikosrpskih, centralističkih snaga. Usvajanjem Ustavnih amandmana iz 1971. godine, a naročito donošenjem Ustava, 1974. godine, došlo je do izraženijeg napada postojećih snaga velikosrpske ideje, koji su otvoreno atakovali na navedeni Ustav, sa glavnim ciljem uvođenja srpske hegemonije u Jugoslaviji. Kada im to nije pošlo za rukom, od sredine osamdesetih godina, agresivnije se nastupa sa provođenjem ideje o stvaranju velike Srbije. Naime, krajnji cilj Slobodana Miloševića bio je uspostava srpske vlasti u cijeloj državi. Kada su se Slovenija i Hrvatska suprostavile ovom cilju, odlučivši da se izdvoje, Srbija i Slobodan Milošević su prešli na realizaciju alternativne strategije. Taj, rezervni plan svodio se na to da se okupe svi Srbi, koji su živjeli u pet od šest republika, u jednu državu. Poslije neuspjeha u Sloveniji, Srbija nastupa radikalnije u Hrvatskoj, gdje nastoji, uz svesrdnu pomoć JNA, izdvojiti srpska područja iz okvira legalnih hrvatskih vlasti. U Bosni i Hercegovini se otišlo čak i dalje – nastojalo se uspostaviti srpsku državu na dvije trećine teritorija. Takav postupak otvoreno je vodio disoluciji Jugoslavije, te su Srbija, a naročito njen predsjednik, bili glavni pokretači rušenja Jugoslavije.

Dakle, snaženje nacionalnih pokreta sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, i njihova reaffirmacija, u kasnijoj fazi poprimaju sve izraženije hegemonističke aspiracije, na račun drugih jugoslovenskih republika. Ta ideja ogledala se naročito u primjeni najbrutalnijih postupaka, koji su predviđali negiranje nacionalnog identiteta i kršenje svih oblika ljudskih prava. Na tim osnovama Bosni i Hercegovini je bila namjenjena sudbina Jugoslavije (zastupajući pravo na teritorije Bosne i Hercegovine po nacionalnom ključu), odnosno razbijanje na hrvatski i srpski dio.

Značajno je napomenuti da su Srbija i Milošević svoj nacionalizam usmjerili prije svega prema Sloveniji, iako tamo nije bilo srpskog nacionalnog elementa, u značajnijoj mjeri. Međutim, Slovenija je već od kraja osamdesetih godina XX stoljeća, zastupala ideju demokratske, decentralizirane Jugoslavije, koju Milošević nije prihvatao. Njegov neuspis pokušaj smjene slovenačke vlade 1989. godine, nastavljen je ekonomskim bojkotom, kojem se Slovenija uspješno oduprla.

Poslije Slovenije, slijedeći cilj Miloševića bio je Hrvatska. Međutim, dolaskom na vlast Franje Tuđmana u Hrvatskoj, hrvatski nacionalizam je stao nasuprot srpskog, što je bila najgora moguća verzija i kombinacija po Jugoslaviju, čime su šanse za održanje i opstanak Jugoslavije, na tim osnovama definitivno srušene. Podsjetimo se da su kroz historiju, sukobi velikohrvatskog i velikosrpskog nacionalizma bile glavne determinante i faktori razdora (SFRJ, ali i ranije Kraljevine Jugoslavije), one su je određivale, uspostavljale, ali i rušile. Ono što je pogubno jeste neumoljiva historijska činjenica, da se na putu i udaru navedenih nacionalizama i sukoba, uvijek nalazila Bosna i Hercegovina, a u njoj naročito Bošnjaci. Poslije svakog sukoba tih nacionalizama Bošnjaci su bili desetkovani, raseljeni, a teritorija Bosne i Hercegovine uvijek bila predmet teritorijalnih pretenzija i aspiracija.

U takvoj konstelaciji snaga i odnosa velikosrpskog i velikohrvatskog nacionalizma, bio je doveden u pitanje ne samo položaj Jugoslavije, nego i sve izraženje generiranje otvorenih sukoba, koji su prijetili eskalaciji ratnih sukoba velikih razmjera. U takvim okolnostima, bilo je i više nego sigurno, da Jugoslavija i njene republike neće same naći zajedničko rješenje. Stoga se u dešavanja oko mogućeg opstanka Jugoslavije i prije svega mirnog rješenja krize morala uključiti treća, neutralna strana, oličena u Evropskoj zajednici, kasnije potpomognuta sve većim uticajem Sjedinjenih Američkih Država. Dakle, svjedok disolucije Jugoslavije bile su kako Evropska zajednica, tako i Sjedinjene Američke Države. Svjedoci, koji su bili dugogodišnji "priatelji" Jugoslavije. Međutim, gubitkom značajnog, strateškog, geopolitičkog faktora Jugoslavije, kao balansa između NATO-a i Varšavskog ugovora, Jugoslavija više nije mogla imati iskrene saveznike, u prelomnim trenucima njenog bivstvovanja. Jugoslavija je izgubila svoju ključnu ulogu i samim time prepuštena na nemilost narastajućim nacionalizmima, koji su dodatno pothranjivani izvana. Stoga su Evropska zajednica i Sjedinjene Američke Države bile svjedok razaranja, umjesto faktor mirenja i stvaranja, na demokratskim osnovama, novih država na Balkanskom poluotoku.

Tokom 1989. godine dolazi do krize Predsjedništva SFRJ, uz istovremeno nametanje vrhovnih struktura JNA, sa ovlaštenjima samostalnog donošenja odluka. Ni obnova višepartijskog sistema nije mogla pomoći stabilizaciji Jugoslavije, jer su destruktivne snage bile uveliko jače, od snaga koje su nastojale iznaći mirno rješenje razrješenja jugoslovenske krize. Nakon pokrenutih inicijativa i zahtjeva za osamostaljenje Slovenije i Hrvatske, proces disolucije je bio neminovan i više nije mogao biti zaustavljen. Poučeni iskustvom iz ranijih perioda, te na osnovu postojeće konstelacije snaga, Bosna i Hercegovina je također morala krenuti istim putem. Bio je to “početak kraja Druge Jugoslavije”.

Disolucija SFRJ, uzroci i posljedice

Tranzicijske promjene koje su se, između ostalog, ogledale u promjeni političke strukture vlasti, odnosno uvođenjem političkog pluralizma, otvorena je nova historijska etapa bivstvovanja južnoslavenskih naroda, okupljenih u tadašnju socijalističku državnu zajednicu, Jugoslaviju. Tranzicijske promjene koje su, na političkom polju, započele višestračkim izborima, zapečatiće višedecenijski period zajedničkog bivstvovanja južnoslavenskih naroda u SFRJ. Iako su deklarativno, navedene političke promjene donijele demokratiju narodnim masama, vrijeme je pokazalo da su iste osloboidle toliko dugo sputavane velikosrpske i velikohrvatske nacionalizme, koji su nastojali da u datim okolnostima ostvare svoje hegemonističke ciljeve, a što je neminovno moralno dovesti do raspada SFRJ.

Nezadovoljna unutrašnjim uređenjem Jugoslavije, koji je uveden Ustavom SFRJ, 1974. godine, Srbija se od samog početka protivila i tražila da pokrajine budu više integrirane u Srbiju. Objavljinjem Memoranduma Srpske akademije nauka iz 1986. godine, ovaj zahtjev je proširen sa pokrajina i na republike u kojima su Srbi bili više zastupljeni u strukturi stanovništva. Osim Slovenije, to se odnosilo na sve druge republike, posebno na Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku, radi ostvarivanja velikosrpske političke ideje, “svi Srbi u jednoj državi”.¹

Srbija, koja se zbog svojih hegemonističkih ciljeva, najviše, deklarativno, zalagala za očuvanje Jugoslavije, prva je počela sa rušenjem ustavnopravnog poretku Jugoslavije. Naime, donošenjem Ustava Srbije, 1990. godine, ukinut je ustavni položaj Kosova i Vojvodine, dviju jugoslovenskih pokrajina, koje su imale identičan položaj i prava, kao i ostale republike, s razlikom da iste nisu imale status država, na kojim osnovama je Srbija inicirala disoluciju Jugoslavije. Usljed opstrukcije sudija srpske nacionalnosti, Ustavni sud Jugoslavije, u toku 1991. godine, nije uspio donijeti presudu kojom bi se vratio raniji ustavnopravni status pokrajinama. *Milošević je tvrdio da brani Jugoslaviju čak i dok je pleo planove da je pretvori u diktaturu sa srpskom dominacijom.*² Nakon Srbije, svoje ustave su

1 Omer Ibrahimagić, *Politički sistem Bosne i Hercegovine*, knjiga prva, izd. Magistrat, Sarajevo 1999, 71. (dalje: O. Ibrahimagić, *Politički sistem*).

2 Waren Zimmerman, *Izvori jedne katastrofe*, preveli: Milena Gradiška, Ljerka Vajagić i Marjan Jurleka, Zagreb 1997, 12. (dalje: W. Zimmerman, *Izvori jedne katastrofe*).

donijele i Slovenija, Hrvatska i Makedonija i provele referendumne o razdruživanju iz Jugoslavije. Bosna i Hercegovina nije donijela svoj Ustav, ali je usvojila krucijalne ustavne amandmane, 31. jula 1990. godine i tako je pored Crne Gore, koja je slijedila političku opciju Srbije, bila jedina republika koja nije donijela potpuno novi ustav.³

Jugoslovenska kriza je u prvi plan izbila već nakon prvih višestranačkih izbora, održanih 1990. godine. U svim republikama su pobijedile građanske i nacionalne opcije, koje su u postojećoj konstellaciji odnosa, prije svega u odnosu na Srbiju, tražile više političke autonomije u Jugoslaviji, odnosno nezavisnost. Nasuprot takvima stavovima stajala je Srbija, koja je po svaku cijenu htjela sačuvati Jugoslaviju (čitaj: Veliku Srbiju, op. autora). Uvidjevši da sve više gubi uticaj, Srbija je prešla na “plan B”, a to je intenzivno naoružavanje raznih paravojnih formacija, u cilju demonstracije sile, zastraživanja naroda, te stvaranja sveopštег haosa. Takođe politikom sile i pritisaka, Srbija je nastojala otupiti oštricu ideje o razdruživanju i samostalnosti republika.

Međutim, višedecenijska hegemonija Srbije i velikosrpskih političkih, ali i intelektualnih krugova, kako u socijalističkoj, tako i u Kraljevini Jugoslaviji, svakako su opredijelili političke snage u svim republikama, osim Crne Gore, za mirno razdruživanje i formiranje posebnih država. Ne uspjevši da prisili ostale republike na “zajedničku državu” Srbija je pokušala da uz pomoć JNA, zavede vanredno (ratno) stanje u martu 1991. godine. Predsjedništvo Jugoslavije je taj prijedlog odbilo, zahvaljujući glasu bosanskog člana Predsjedništva. To je ubrzalo proces srbiziranja JNA, (u kojoj su već natpolovično, odnosno preko 60% bili zastupljeni srpski kadrovi), zatim potajno (ali i javno) naoružavanje srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, pripremajući se za vojnu opciju stvaranja homogene Srbije.

Velikosrpska, hegemonistička politika, nakon neuspjeha u Sloveniji, svoje osvajačke planove prenosi na Hrvatsku. Ratne aktivnosti u Sloveniji, a naročito u Hrvatskoj alarmirale su tada još uvijek apatičnu Evropsku zajednicu, na pokušaj posredovanja u cilju pronalaska mirnog rješenja. Bilo je očito da će Srbija prije ili kasnije pokrenuti ratnu mašineriju i na prostoru Bosne i Hercegovine, koja je oduvijek naročito bila zainteresovana za pripajanje iste Srbiji. Dok Evropska zajednica, neodlučno nastoji pronaći mirno rješenje jugoslovenske krize, dotle britanski Bi-Bi-Si, prenosi da bi se borbe mogle lako prenijeti i na teritoriju Bosne i Hercegovine. *Malo je razloga za nadu da će srpske pobunjeničke snage prekinuti svoju ofanzivu, dok su u poziciji da i dalje proširuju područja pod svojom kontrolom.*⁴ Uzimajući u obzir velikosrpske ciljeve, ohrabrene vojnom mašinerijom, bilo je i više nego očito da Srbija nikada neće prihvati raspad SFRJ. Planovi Evropske zajednice, stalni razgovori i pregovori, vođeni mjesecima bez konkretnih učinaka, ostavljali su Srbiji potrebno vrijeme za konsolidaciju snaga na terenu, koje

---

3 O. Ibrahimagić, *Politički sistem*, 71.

4 Novi udarac napukloj Jugoslaviji, *Oslobodenje*, godina XLVIII, 12. septembar 1991, 6.

su, ako ne milom, onda silom nastojale provesti u djelo ideju stvaranja svrsrpskih prostora.

Ustavnopravni osnov disolucije jugoslovenskih republika

Već tokom 1990. godine, republike iz sastava bivše Jugoslavije, poduzimale su određene korake u smislu stvaranja uslova za jačanje svoje samostalnosti i nezavisnosti. Tako je Hrvatski Sabor 22. decembra 1990. godine usvojio sasvim novi Ustav, a i u Sloveniji je pripreman amandman kojim se ta republika definisala kao samostalna država. U ovom razdoblju definisanja ustavnih promjena u jugoslovenskim republikama, i u Bosni i Hercegovini je usvojen, 31. jula 1990. godine, amandman XL na Ustav SR Bosne i Hercegovine iz 1974. godine, kojim je definisan novi ustavni status Bosne i Hercegovine, odnosi u njoj, kao i njeni odnosi prema drugima.⁵

Usvajanjem ustavnih amandmana na Ustav SR Bosne i Hercegovine iz 1974. godine stvorene su ustavno-pravne pretpostavke za kasnije određenje Bosne i Hercegovine prema Jugoslaviji, ali i stav Evropske zajednice. Usvajanjem amandmana XL na Ustav SR Bosne i Hercegovine iz 1974. godine, Bosna i Hercegovina se definiše kao ...suverena demokratska država ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba i Hrvata i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive.⁶ Ovom ustavnom odredbom trajno su definisani državnopravni odnosi u Bosni i Hercegovini. Amandman XL će biti jedan od krucijalnih argumenata prilikom donošenja odluke tzv. Badinterove komisije, ali i stav i odluka Skupštine SR Bosne i Hercegovine, o provođenju referendumu građana.⁷ Značaj navedenog amandmana ogleda se u činjenici da se u njemu govori o državnom suverenitetu Bosne i Hercegovine i to ustavnom normom kojom se Bosna i Hercegovina definiše kao “demokratska suverena država”. Time je definitivno i međunarodno-pravno Bosni i Hercegovini priznato historijsko pravo na nezavisnost, čime je stekla pravo da uđe u porodicu nezavisnih i suverenih država okupljenih u Organizaciji Ujedinjenih naroda.

U vezi sa određenjem statusa Bosne i Hercegovine jeste i pitanje teritorije, što je definisano amandmanom LXII, kojim je utvrđeno da je teritorija SR Bosne i Hercegovine jedinstvena i nedjeljiva, a granice Republike mogu se mijenjati odlukom Skupštine, samo u skladu sa voljom građana cijele Republike, izraženom njihovim prethodnim izjašnjavanjem putem referendumu, ako se za mijenjanje

---

5 Dženana Čaušević, *Pravno politički razvitak Bosne i Hercegovine, dokumenti sa komentarima*, Sarajevo 2005, 499. (dalje: Dž. Čaušević, *Pravno politički razvitak BiH*). Nove ustave su donijele i Srbija i Makedonija, dakle sve republike osim Crne Gore.

6 Dž. Čaušević, *Pravno politički razvitak BiH*, 499.

7 Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996)*, Sarajevo 1997, 47. (dalje: K. I. Begić, *Bosna*). Značajno je napomenuti da su između ostalog navedeni ustavni amandmani obezbijedili ustavno-normativnu osnovu za prve višestračke izbore.

*izjasni najmanje dvije trećine ukupnog broja birača.*⁸ Ustavni amandmani imali su presudnu ulogu, odnosno dali su legitimitet brojnim odlukama legalnih organa Bosne i Hercegovine, kako u odnosima istih prema građanima i narodima Bosne i Hercegovine, drugim državama, tako i prema međunarodnoj zajednici. Osim toga, na takvim ustavnim normama iznošeni su i branjeni legitimni stavovi i zahtjevi Bosne i Hercegovine na međunarodnim mirovnim pregovorima koji su slijedili.

Dakle, na temeljima Ustava SFRJ iz 1974. godine, donošenjem novih ustava republika, odnosno, u slučaju Bosne i Hercegovine, ustavnih amandmana, stvorene su ustavno-pravne osnove na samopredjeljenje, uključujući i pravo na otcjepljenje, što je definisano i u Osnovnim načelima Ustava SFRJ iz 1974. godine.⁹

Uloga Evropske zajednice u procesu disolucije SFRJ

Ulogu u iznalaženju mirovnog rješenja jugoslovenske krize preuzeila je Evropska zajednica, sa uvjerenjem da će za Jugoslaviju pronaći *političko rješenje kojim će biti svi zadovoljni i koje neće nikom biti nametnuto*. Konferencija o Jugoslaviji, koja je djelovala pod pokroviteljstvom Evropske zajednice, započela je sa radom u septembru 1991. godine. Konferencija o Jugoslaviji dosegla je svoj vrhunac u prijedlogu plana za rješenje krize, koji je prezentovan u Hagu, 18. oktobra 1991. godine, pod nazivom „Okviri za generalno rješenje jugoslavenske krize“. Prema navedenom dokumentu, prevazilaženje krize uključuje, između ostalog slijedeće prijedloge: *Suverene i nezavisne republike sa međunarodnim subjektivitetom, za one republike koje to žele; Slobodna asocijacija republika sa međunarodnim subjektivitetom; U sklopu globalnog rješenja, priznavanje nezavisnosti onih republika koje to budu željele, u okviru njihovih postojećih granica, osim ukoliko se ne postigne drugočiji sporazum.*¹⁰ Ponuđeni dokument za rješenje krize prihvatali su predsjednici pet (od šest) republika, svi osim Srbije. Ponuđeni prijedlog nije prihvatio predsjednik Srbije, koji je istakao da ponuđena rješenja krize praktično znače *ukidanje Jugoslavije*.¹¹ Stoga je on, između ostalog tražio angažovanje Arbitražne komisije. Novo zasjedanje Konferencije, održane 5. novembra također je doživilo neuspjeh, što je u konačnici dovelo do obrazovanja Arbitražne komisije.

Značajno je primijetiti da je i Skupština Crne Gore, na sjednici od 18. oktobra 1991. godine, zvanično proglašila suverenost Crne Gore, te distanciranje od JNA i dalnjih vojnih aktivnosti Crnogoraca u Hercegovini i Hrvatskoj.¹² Na osnovu ove odluke, odnosno ovlaštenja Skupštine Crne Gore, predsjednik Momir Bulatović

---

8 K. I. Begić, *Bosna*, 47.

9 Omer Ibrahimagić, *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, izd. Magistrat, Sarajevo 2001, 67.

10 K. I. Begić, *Bosna*, 24.

11 Milošević za “popravku” evropskog plana, *Oslobodenje*, godina XLVIII, br. 15566, 19. oktobar 1991, 1.

12 Suverenost uz “blagoslov” Evrope, *Oslobodenje*, godina XLVIII, br. 15566, 19. oktobar 1991, 4.

je stavio svoj potpis na Karingtonov Sporazum za rješenje krize. Međutim, Bulatović je bio izložen otvorenoj kritici prosrpskih krugova u Crnoj Gori koji su ga optužili *da se svrstao u isti red sa onima koji su od početka rušili Jugoslaviju.*¹³ Na takvim osnovama i pritiscima doći će do ponovnog približavanja Srbije i Crne Gore po pitanju rješenja jugoslovenske krize. Stoga će Crna Gora zajedno sa Srbijom uložiti amandmane na mirovni prijedlog Konferencije o Jugoslaviji. Prvi zahtjev se odnosio na to da i narodi učestvuju u određivanju buduće zajednice, a drugi, prema kojem bi buduća federacija, trebalo da nastavi međunarodno-pravni subjektivitet i kontinuitet dotadašnje SFRJ. Međutim, delegacije Bosne i Hercegovine, Slovenije, Hrvatske i Makedonije su navedene amandmane odbacile, kao neprihvatljive.¹⁴ Naime, ukoliko bi se navedeni amandmani prihvatali, to bi u praksi značilo da bi narodi mogli uticati na granice republika (budućih država), a zbog sve izraženije ideje svesrpskog okupljanja u jednoj državi, a sa druge strane, čak i postojanje neke krnje Jugoslavije, ne daje za osnov, po međunarodnom pravu da nastavi međunarodno pravni subjektivitet. Stoga, na pomenutoj Konferenciji, od 5. novembra, zahtjevi Srbije i Crne Gore nisu dobili podršku ostalih republika.

Usljed stalnih odbijanja mirovnih pregovora od strane Srbije, usvojena je rezolucija od strane Evropske zajednice, 8. novembra 1991. godine, o uvođenju sankcija protiv Jugoslavije.¹⁵ Na taj način, Evropska zajednica je nastojala da dodatno prisili Srbiju na pregovore i mirno rješavanje krize. To je značilo jedan novi politički diskurs Evropske zajednice protiv Srbije, koja je označena kao glavni krivac za neuspjeh mirovnih pregovora. Međutim, kako će se to kasnije obistiniti, Srbija ni pod pritiskom embarga nije napustila ideju stvaranja svesrpskih prostora, odnosno Velike Srbije. Sankcije protiv Jugoslavije, zvanično su stupile na snagu 11. novembra 1991. godine, nakon što ih je zvanično potvrdio, u formi službene odluke, Ministarski savjet Evropske zajednice.¹⁶

Arbitražna komisija i raspad SFRJ

Usljed stalnog protivljenja Srbije u iznalaženju odgovarajućih rješenja za jugoslovensku krizu, te zahtjeva za uspostavom arbitraže, Evropska zajednica se odlučila za formiranje ekspertne komisije, čije odluke trebaju biti ključne za daljnje aktivnosti Konferencije i stav Evropske zajednice prema jugoslovenskoj krizi. Arbitražna komisija sastavljena je od predsjednika ustavnih sudova evropskih zemalja (Španija, Francuska, Njemačka, Italija i Belgija). Na čelo komisije imenovan je predsjednik Ustavnog suda Francuske, Rober Badinter, po kome je komisija i dobila naziv, "Badinterova komisija", od čijeg zaključka je zavisila sudbina SFRJ i krajnji ishod razrješenja jugoslovenske krize.

---

13 U Srbiju ili Evropu, *Oslobođenje*, br. 15568, 21. oktobar 1991, 4.

14 Jasna pozicija Makedonije, *Oslobođenje*, godina XLVIII, br. 15585, 7. novembar 1991, 5.

15 Sankcije protiv Jugoslavije, *Oslobođenje*, broj 15587, 9. novembar 1991, 1.

16 Od danas sankcije, *Oslobođenje*, br. 15590, 12. novembar 1991, 1.

Analizirajući memorandume i dokumente pristigle od strane svih republika i Predsjedništva SFRJ, u Mišljenju № 1, od 20. novembra 1991. godine, Komisija između ostalog konstatiše slijedeće: *uprkos činjenici što je SFRJ do sada zadržala svoj međunarodni subjektivitet, pogotovo u međunarodnim organizacijama, četiri republike izrazile su volju za nezavisnošću.*¹⁷ Naime, u Sloveniji je već u decembru 1990. godine održan referendum, a deklaracija o nezavisnosti, 25. juna 1991. godine, koja je suspendovana na tri mjeseca, a potvrđena 7. oktobra iste godine.¹⁸ U Hrvatskoj referendum je održan u maju 1990. godine, a Deklaracija o nezavisnosti 25. juna 1991. godine, koja je potvrđena 8. oktobra 1991. godine.¹⁹ U Makedoniji, referendum je održan u septembru 1991. godine, o nezavisnoj i suverenoj Makedoniji unutar asocijacije (saveza, op. autora) jugoslavenskih država. U navedenom periodu u Bosni i Hercegovini nije održan referendum, ali je Rezolucijom o suverenosti, prihvaćenoj od strane parlamenta, 14. oktobra 1991. godine, (osporavana od strane srpske zajednice u Bosni i Hercegovini), izražena namjera o nezavisnosti.

Uzimajući u obzir činjenice koje je razmatrala, Komisija je konstatovala, između ostalog slijedeće: *Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je u procesu disolucije.*²⁰ Navedeno mišljenje Arbitražne komisije je višestruko značajno. Prije svega Komisija je potvrdila stavove i zahtjeve republika za osamostaljenjem i nezavisnošću, u skladu sa ustavno-pravnim osnovama, kojim je potvrđeno da je riječ o dezintegraciji ili raspadu SFRJ. Naime, ovim mišljenjem je opovrgnut stav Srbije da je riječ o neustavnom djelovanju, odnosno secesiji (otcjepljenju) od SFRJ. Nadalje, Mišljenjem Arbitražne komisije, SFRJ je prestala da postoji kao država, odnosno, kao međunarodni subjekt, a republike, koje su do tada činile istu, su pravno nasljednice SFRJ, uzimajući u obzir činjenicu da se niti jedna od njih, niti grupa republika, ne mogu smatrati njenim jedinim nasljednikom. Također, Badinterova komisija zaključuje, da „savezni organi više ne zadovoljavaju kriterije koje jedna federalativna zajednica podrazumijeva“.²¹

U toku mjeseca decembra Evropska zajednica je aktivno radila na planu jugoslovenske krize, ali i pitanju priznanja novih država, Slovenije i Hrvatske. Dok je Njemačka izašla otvoreno sa stavom i opredjeljenošću za priznanjem nezavisnosti Slovenije i Hrvatske, dotle je Francuska plasirala jednu novu doktrinu, koja bi

---

17 K. I. Begić, *Bosna*, 33.

18 Odlukama usvojenim u Skupštini, Slovenija je dočekala istek moratorija, čime je Slovenija počela da funkcioniše, kao samostalna država, u ponoć između sedmog i osmog oktobra 1991. godine. Od osmog oktobra na 34 granična prelaza prema Hrvatskoj počeo je važiti isti režim, kao i prema Austriji i Italiji. Vidi: Dežela se opršta, *Oslobodenje*, godina XLVIII, br. 15556, 9. oktobar 1991, 4.

19 Predsjednik hrvatske vlade, Franjo Gregurić, na sjednici Sabora, od osmog oktobra 1991. godine, izjavio je da od danas vrijede odluke Sabora po kojima je Hrvatska suverena i samostalna država te ...da je Hrvatska iskazala i odlučnost, odvažnost i sposobnost da trpimo i najteže udarce kako bismo obranili slobodu i demokraciju Hrvatske. Vidi: Moratorij je prošlost, *Oslobodenje*, br. 15556, 9. oktobar 1991, 3.

20 K. I. Begić, *Bosna*, 33.

21 Traženje izlaza iz bezizlaza, *Oslobodenje*, br. 15616, 10. decembar 1991, 1.

podrazumijevala „institucionalizaciju priznavanja novih država na evropskom kontinentu, bilo da nastaju rastakanjem ili ujedinjenjem“.²² Evropska zajednica je, 17. decembra 1991. godine donijela *Deklaraciju o Jugoslaviji i Deklaraciju o smjernicama o priznavanju država u Istočnoj Evropi i Sovjetskom Savezu*.²³ Jugoslovenske republike su do bilo rok do 23. decembra za dostavu zahtjeva na *Evropski konkurs za nove države*.²⁴ Značajno je primjetiti da je Evropska zajednica postavila precizan i hitan rok za dostavu zahtjeva, kao i odrednicu, po kojoj se sve republike koje to žele, mogu obratiti sa zahtjevom za priznanje. Deklaracija je propisala i precizne uslove koje republike uz zahtjev moraju dostaviti. Između ostaloga republike su se morale odrediti da li prihvataju obaveze sadržane u dokumentu o kriterijumima za priznavanje novih država, zatim uslove navedene u nacrtu Haške konvencije, posebno u dijelu koji se odnosi na ljudska prava i prava manjina, itd.²⁵

U skladu sa odredbama Deklaracije, zahtjevi republika koji su pristigli do naznačenog roka, proslijedjeni su Arbitražnoj komisiji, koja je do 15. januara 1992. godine imala rok da iste razmotri, te dostavi pravno mišljenje, da li republike koje su uputile zahtjev, zasljužuju status nezavisnih država. Do određenog roka za predaju zahtjeva, odnosno 23. decembra, zahtjeve su uputile četiri republike i to Slovenija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Makedonija.²⁶

U skladu sa ranijim stavovima, Njemačka je ne čekajući zvaničan rok za priznanje novih država, to učinila već 23. decembra 1991. godine, kada je i formalno priznala Sloveniju i Hrvatsku.²⁷ Tim putem je nastavio Vatikan, koji je Hrvatsku i Sloveniju priznao 13. januara 1992. godine.²⁸

Na temelju izvještaja Arbitražne komisije uslijedilo je priznavanje Slovenije i Hrvatske, 15. januara, od strane država članica Evropske zajednice, da bi potom uslijedilo priznanje od strane Austrije, Belgije, Velike Britanije, Danske, Holandije, Švicarske i Malte.²⁹

22 Neizvjesna sudbina Konferencije, *Oslobođenje*, broj 15618, 12. decembar 1991, 1. Francuskom prijedlogu se oštro usprotivila Velika Britanija, koja je zastupala stav da se priznanje novih država može obavljati samo od slučaja do slučaja.

23 O. Ibrahimagić, *Politički sistem*, 72.

24 Evropski konkurs za nove države, *Oslobođenje*, br. 15624, 18. decembar 1991, 1. Učesnički samita, na sjednici od 17. decembra 1991. godine, izašli su u susret Grčkoj, a povodom njenih zahtjeva upućenih Evropskoj zajednici po pitanju priznavanja Makedonije, a što će u konačnici uticati i na njeno (ne) priznavanje od strane Evropske zajednice, iako je ministar inoposlova Makedonije, uputio pismo ministrima EZ-e, (sjednica u Lisabonu od 17. februara 1992) kojim je zatražio priznavanje nezavisnosti Makedonije te poručio da je *Skoplje spremno da pruži Grčkoj garancije da nema teritorijalne pretenze*. Vidi: Makedonija još bez priznanja, *Oslobođenje*, br. 15684, 18. februar 1992, 1. Makedonija je 12. februara priznanje dobila od Slovenije. Vidi: Dežela priznala Makedoniju, *Oslobođenje*, br. 15679, 13. februar 1992, 1.

25 Briselska deklaracija o Jugoslaviji, *Oslobođenje*, br. 15624, 18. decembar 1991, 1

26 Do sada četiri prijave, *Oslobođenje*, br. 15630, 24. decembar 1991, 1.

27 Priznanje iz Bona, *Oslobođenje*, br. 15630, 24. decembar 1991, 1.

28 Vatikan priznao Hrvatsku i Sloveniju, *Oslobođenje*, br. 15649, 14. januar 1992, 1. U noti o priznanju se ističe da se priznanje uslovjava izričitom obavezom Hrvatske i Slovenije da poštuju fundamentalna ljudska prava.

29 EZ priznao Sloveniju i Hrvatsku, *Oslobođenje*, br. 15651, 16. januar 1992, 1. Definitivno

Značajno je primijetiti da je Izvještaj Badinterove komisije preporučio da se osim Slovenije, prizna i Makedonija, odnosno da i jedna i druga steknu međunarodnu nezavisnost i priznanje od Evropske zajednice. Međutim, uslijed veta kojeg je uložila Grčka, odloženja je odluka o priznanju Makedonije, dok je u pogledu Hrvatske “dopunjena” izvještaj Tuđmanovom izjavom o pružanju dodatnih garancija srpskoj manjini. Na takvim osnovama, evropska “dvanaestorica” su jednoglasno donijela odluku o priznanju Slovenije i Hrvatske.³⁰ S druge strane, Bosna i Hercegovina je uslijed izraženih neslaganja, odnosno protivljenja političkih predstavnika srpskog naroda, bila primorana da pruži dodatne garancije, kako bi njena nezavisnost i samostalnost bile potvrđene.

Vanustavno rušenje državno-pravnog poretku Bosne i Hercegovine (SAO-izacija i HAO-izacija Bosne i Hercegovine)

Značajnjim uključivanjem međunarodne zajednice u okviru Konferencije o Jugoslaviji, u iznalaženju mirovnog razrješenja krize, u Bosni i Hercegovini se od strane dijela vladajućih struktura vrši njena otvorena ustavno-pravna destrukcija. Istina, u početnim formama nastojalo se pravno i teritorijalno rastakanje provesti u okviru važećeg ustavno-pravnog sistema, ali kako je vrijeme odmicalo ovi projekti su u većem ili manjem intenzitetu odstupali od pravnog sistema, da bi na kraju u potpunosti poprimili ne samo vaninstitucionalnu formu, nego značili i otvoreno rušenje Ustava Bosne i Hercegovine. Riječ je o dva vanustavna projekta čiji su kreatori bili strukture vlasti, odnosno političke stranke (SDS i HDZ), koje su u najvećem dijelu participirale u vlasti, u okviru institucija sistema (Skupština, Predsjedništvo, Vlada, itd), kod iznalaženja odgovarajućeg ustavno-pravnog ustrojstva Bosne i Hercegovine. Dakle, s jedne strane pomenute političke stranke učestvuju u radu legitimnih i legalnih organa vlasti, a sa druge strane, koristeći vaninstitucionalne forme, flagrantno krše važeći ustavno-pravni sistem Bosne i Hercegovine.

Iako je vremenski postojala neznatna razlika između projekta SAO-izacije i HAO-izacije, treba primijetiti i određeni stepen sinhronizacije između ova dva projekta, počevši od ideje, preko forme, pa do samog završnog čina i jednog i drugog projekta. Početak napada na ustavno-pravni sistem i teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine, započet je formiranjem “Zajednice općina Bosanske krajine”.³¹ Ovako dobro smisljen projekt u formi “Dogovora o udruživanju u priznanje Hrvatske takođe je bilo uslovljeno da Hrvatska potvrdi svoj stav prema nacionalnim manjinama, što je na kraju i učinjeno.

30 K. I. Begić, *Bosna*, 40.

31 Postupajući po prijedlogu Vlade SR Bosne i Hercegovine, o ocjenjivanju ustavnosti i zakonitosti Dogovora o udruživanju u Zajednicu općina Bosanska krajina, Ustavni sud je na raspravi održanoj 8.10.1991. godine, konstatovao da postoje tri verzije ovog dokumenta, te da se ne zna broj općina koje su “pristupile zajednici”. Naime, u raspravi je taj broj varirao od devet do trideset i sedam, što je samo po sebi dovoljno govorilo o ozbilnosti, sa stanovništa legaliteta i predлагаča i nosioca rasprave, i naravno samih kreatora nove “zajednice općina”. K. I. Begić, *Bosna*, 57.

„Zajednicu općina“ nije bio dugog vijeka, jer se u rekordnom vremenu “autonomna regija Bosanska krajina” transformira, 16. septembra 1991. godine (srpska autonomna oblast). Ovo će inače, postati model za saoizaciju najvećeg dijela Bosne i Hercegovine, u vrlo kratkom periodu. Treba istaći da je osim “političke volje” vrhuške SDS-a za dalje korake u ovom projektu postojala i “naučna osnova” pored značajnog beogradskog autorstva i mentorstva.³²

U cilju ostvarivanja svojih zamisli i potiranja svake posebnosti Bosne i Hercegovine kao državotvorne cjeline, vršena je bjesomučna srbizacija svega i svačega. Počelo se od naziva općina i oblasti, do naziva gradova, preduzeća, zdravstvenih ustanova, škola. Pri tome se vodilo računa da se iz naziva obavezno izbaci pridjev “bosanski”. Sračunato je zatirano ime i pojam Bosne i bosanstva.³³

Proglasnjem “SAO Krajina” kao i neposredno prije toga “SAO Hercegovina” već su u imenu sadržane kategorije koje su bile apsolutno strane ustavnom poretku Bosne i Hercegovine. Prije svega, u strukturi teritorijalno političkog organiziranja Republike, nema autonomne oblasti, ni kao društveno-političke zajednice, niti kao oblika saradnje i ostvarivanja zajedničkih interesa, jer teritorija Republike predstavlja jedinstveno i u tom smislu nedjeljivo područje. S druge strane, sam naziv je direktno ukazivao na kršenje ustava, jer je u istom dat ekskluzivitet jednom narodu (srpskom, op.a.) u odnosu na druge. Nakon “SAO Hercegovine” i “SAO Krajine” uslijedili je proglašenje “SAO Romanije” 22. oktobra, zatim “SAO Sjeveroistočne Bosne” 28. oktobra, “SAO Sjeverne Bosne” 5. novembra, pa sve do “SAO Birač” 9. januara 1992. i “Srpske opštine Bihać” 10. januara 1992. godine.³⁴

Projekat saoizacije Bosne i Hercegovine bio je samo početna etapa tihokupacije zemlje i rušenja ustavno-pravnog poretku. Tome u prilog govori i činjenica konstituisanja tzv. “Skupštine srpskog naroda Bosne i Hercegovine” 24. oktobra 1991. godine.³⁵ Osnivanje parlamenta, pravdano je tobože ugroženošću srpskog naroda, pred, “nametnutom muslimansko-hrvatskom koalicijom, koja

32 „Naučna“ i „stručna“ osnova saoizacije u okviru Bosne i Hercegovine, obezbijedena je u tajnom elaboratu regionalizacije, rađenom mimo programa Vlade, pod naslovom “Demografsko-ekonomska analiza regionalnog razvoja, alokacije prirodnih i drugih resursa u Republici – i uticaj tih faktora na regionalizaciju i položaj pojedinih naroda – posebno srpskog”, od strane Republičkog zavoda za društveno planiranje Bosne i Hercegovine, iz septembra 1991. godine. Vidi: K. I. Begić, *Bosna*, 58.

33 Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka* (VII-XX vijek), Sarajevo 2001, 294.

34 K. I. Begić, *Bosna*, 59.

35 Jedna od odluka donesenih na prvoj sjednici tzv. Skupštine srpskog naroda jeste i odluka o ostajanju srpskog naroda Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi Jugoslaviji. Međutim, suština poruke na najbolji nam način ilustruje kakvu su to Jugoslaviju Srbi htjeli. Naime, u odluci se između ostalog kaže ...da srpski narod u Bosni i Hercegovini ostaje u zajedničkoj državi Jugoslaviji, sa Srbijom, Crnom Gorom, SAO Krajinom, SAO Slavonijom, Baranjom i Zapadnim Sremom, (podvukao autor) te drugima koji se za taj ostanak izjasne. Vidi: Goran Đuran, Istoriski izvori iz razdoblja stvaranja Republike Srpske (24. oktobar 1991 – 28. februar 1992. godine), *Glasnik Udrženja arhivskih radnika Republike Srpske*, Banjaluka 2012, 29. Ovakva “zajednička Jugoslavija” predstavlja očito okupljanje svih Srba u jednu državu, to jest Veliku (homogenu) Srbiju, što je bio krajnji cilj nacionalističkih i hegemonističkih aspiracija Srbije i Slobodana Miloševića.

prijeti da ugrozi vitalne interese srpskog naroda, ... da ugrozi njegov nacionalni opstanak u Bosni i Hercegovini".³⁶ Vanustavno rušenje države Bosne i Hercegovine, se odigralo upravo u dvorani Skupštine SR Bosne i Hercegovine, koja je kao najviši zakonodavni organ zadužena za uređenje države na ustavnoj i zakonskoj osnovi. Dakle koristeći prostore legalnih institucija, radilo se na rušenju istih, što je bio svojevrstan apsurd. Konstituisanje tzv. skupštine je ne samo nepoznato u ustavno-pravnom sistemu Bosne i Hercegovine, nego i uopće u raznovrsnim oblicima asocijacije sa prefiksom javno-pravnog karaktera.

Naredni korak u projektu smisljene ustavno-pravne destrukcije Bosne i Hercegovine je bio tzv "plebiscit srpskog naroda" održan 9. i 10. novembra 1991. godine, sa plavim listićima za Srbe i žutim listićima za ostale narode i narodnosti. Koji krajnji cilj su imali destruktivne snage, koje su aktivno radile na rušenju ustavno-pravnog poretka Bosne i Hercegovine, vidljivo je iz pitanja sa žutih listića, namijenjenih Srbima. Pitanje je glasilo: „da li je saglasan sa odlukom Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, od 24. oktobra 1991. godine, da srpski narod ostane u zajedničkoj državi Jugoslaviji, sa Srbijom, Crnom Gorom, SAO Krajinom, SAO Slavonijom, Baranjom i Zapadnim Sremom, te drugima koji se za ostanak izjasne“.³⁷ Do koje mjere se išlo u razgradnji države, a istovremeno koristeći njene zvanične institucije dovoljno govori i podatak, da su pitanja vezana za tzv. plebiscit, saopštena na konferenciji za štampu koja je održana u prostorijama Skupštine SR Bosne i Hercegovine, dakle, u zvaničnoj legalnoj instituciji.³⁸

Treba istaći da ustavno-pravni sistem Bosne i Hercegovine, a isto tako i tadašnji Ustav Jugoslavije, nije poznavao uopće pojam plebiscita, a pogotovo plebiscita nacije ili bilo kakvog drugačijeg etničkog izjašnjavanja na ovaj način. Stoga je i po samoj odluci za plebiscit, zatim "glasackom tijelu" te formi plebiscit značio flagrantno kršenje Ustava Bosne i Hercegovine.³⁹ O tome se jasno izjasnio i Ustavni sud Bosne i Hercegovine, naglašavajući da „da samo Skupština SR Bosne

---

36 Paralelni parlament, *Oslobodenje*, br. 15572, petak, 25. oktobar 1991, 1.

37 Vikend za glasanje, *Oslobodenje*, br. 15584, srijeda, 6. novembar 1991, 5.

38 *Isto*.

39 U tom smislu, Vlada Bosne i Hercegovine je na sjednici od 5. novembra 1991. godine, zaključila da budući da odluku o raspisivanju plebiscita za 9. i 10. 11. 1991. godine nije donijela Skupština Bosne i Hercegovine, konstituisana u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine, i da nije riječ o republičkom referendumu u smislu čl. 12. st. 4 Zakona o referendumu, odluka o raspisivanju tog plebiscita ne obavezuje državne republičke organe, kao ni općinske organe, da neposredno rade na provođenju plebiscita. Vidi: K. I. Begić, *Bosna*, 62. Na vijesti o tzv. plebiscitu reagovalo je i Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, na sjednici od 6. novembra 1991. godine. Tom prilikom Predsjedništvo je ocijenilo da je to politički nepromišljen i pravno neutemeljen čin, koji u politički život Republike može unijeti konfuziju i neizvjesnost. Vidi: Politički nepromišljeno-pravno neutemeljeno, *Oslobodenje*, br. 15585, četvrtak, 7. novembar 1991, 1. Na osnovu ovakve reakcije vidljivo je u koliko mjeri su legalni organi vlasti bili nemoćni pred destruktivnim hegemonističkim snagama. Naime, puko "neobavezivanje državnih i općinskih organa" po osnovu njihovog učešća na provođenju plebiscita dokaz je slabosti sistema vlasti, jer bi u iole uređenijoj državi, organizatori vanustavnog djelovanja snosili sankcije, te odgovarali za svoje vanustavno djelovanje.

i Hercegovine može donijeti odluku o raspisivanju republičkog referendumu“.⁴⁰ Međutim, sa jasno isprofilisanim ciljevima, i nedvojbenom podrškom beogradskih političkih i intelektualnih krugova, plebiscit je proveden. U kolikoj mjeri se radilo o smišljenim, ali i koordinisanim aktivnostima sa srbijanskim i beogradskim krugovima, svjedoči njihova stalna podrška, čak i otvorena.⁴¹

Nakon tzv. plebiscita, nastavljen je pritisak na legalne organe vlasti Bosne i Hercegovine, u smislu opstrukcije učešća SDS-ovih članova u radu Predsjedništva, Vlade i drugih legalnih i legitimnih organa vlasti. S druge strane planskim aktivnostima radilo se na pripremama za definitivnu podjelu Bosne i Hercegovine proglašenjem tzv. „Republike srpskog naroda“. Naime, nakon razmatranja Deklaracije Ministarskog savjeta Evropske zajednice, tzv. Skupština srpskog naroda je odlučila da formira novu republiku u Bosni i Hercegovini. Ni ovoga puta nije izostala direktna podrška beogradskih političkih i intelektualnih krugova, a sjednicu su direktno prenosile televizije iz Novog Sada i Beograda.⁴² Institucionalno „zaokruživanje saoizacije Bosne i Hercegovine“ izvršeno je proglašenjem tzv. „Republike srpskog naroda“ 9. januara 1992. godine, jednoglasnim usvajanjem Deklaracije, po kojoj tzv. Republika „nalazi u sastavu savezne države Jugoslavije, kao njena federalna jedinica“.⁴³ U kolikoj mjeri su hegemonističke aspiracije bile izražene vidljivo je iz činjenice da su tzv. republici osim područja srpskih autonomnih regija i oblasti... pripojili i gotovo sva druga područja „na kojima je srpski narod ostao u manjini, zbog genocida koji je nad njim izvršen u toku drugog svjetskog rata“.⁴⁴

Na ovakve protivustavne radnje reagovalo je Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, na sjednici održanoj 11. januara 1992. godine, kao i Vlada Bosne i Hercegovine, koja je odluke poslanika SDS-a i Srpskog pokreta obnove, razmatrala na sjednici održanoj 10. januara 1992. godine.⁴⁵

U oktobru 1991. godine započinje, doduše u odnosu na saoizaciju, nešto usporenijom dinamikom i projekat „HAO-izacije Bosne i Hercegovine“. Zvanična najava ovog projekta upućena je od strane Stjepana Kljujića kojom prilikom je istakao sljedeće: „Poslije svega što se dogodilo, podjela Bosne je jedini izlaz i mislim da će Srbci morati izdvojiti svoje teritorije i svoje ljude. Mi ćemo predložiti Muslimanima, da u ostatku Bosne i Hercegovine ostanemo kao zajednica, te da se

40 Države u državi, *Oslobođenje*, br. 15585, četvrtak, 7. novembar 1991, 3.

41 Tako je predsjednik Narodne skupštine Republike Srbije, Aleksandar Bakočević, čestitao Momčilu Krajišniku na uspješno provedenom referendumu. Vidi: Jednodušno „ZA“, *Oslobođenje*, br. 15590, četvrtak, 12. novembar 1991, 3.

42 Priprema formiranja srpske Bosne i Hercegovine, *Oslobođenje*, br. 15628, nedjelja, 22. decembar 1991, 3.

43 Proglašena „Republika srpskog naroda u Bosni i Hercegovini“, *Oslobođenje*, br. 15645, petak, 10. januar 1992, 1.

44 *Isto*.

45 Tom prilikom, Predsjedništvo je između ostalog zaključilo da se radi o protivustavnom aktu koji kao takav ne proizvodi pravne posljedice, Vlada Bosne i Hercegovine je predložila Skupštini Bosne i Hercegovine da hitno raspravi ovo pitanje na zajedničkoj sjednici. Vidi: Protivustavni akt bez pravnih posljedica, *Oslobođenje*, br. 15646, subota 11. januar 1992, 1.

konfederalno pridružimo Sloveniji i Hrvatskoj, ili da budemo samostalni potpuno. Ukoliko oni to ne prihvate, onda ćemo i mi tražiti svoj dio...“⁴⁶ Provođenje u djelo projekta haoizacije započelo je formiranjem “Hrvatske zajednice Bosanska Posavina” sa osam općina, 12. novembra 1991. godine. Već 18. novembra 1991. godine uslijedilo je formiranje tzv. “Hrvatske zajednice Herceg-Bosne”, sa trideset općina.⁴⁷ Sa određenim zakašnjenjem, 27. januara 1992. godine proglašena je i “hrvatska zajednica srednje Bosne”, sa četiri općine.⁴⁸ Institucionalno zaokruživanje “hrvatskih zajednica” nezavisno od podrške referendumu, koju će inače čelnštvo HDZ-a nastojati kapitalizirati kao glavni argument u tobože njihovom očuvanju Bosne i Hercegovine, provedeno je u vidu proglašavanja tzv “Hrvatske zajednice republike Herceg-Bosne”. U praksi, to je značilo s jedne strane zvanično jačanje ovlasti dotadašnjih “zajednica” i promovisanje njihovih “izvornih kompetencija”, a s druge strane time je u potpunosti i projekat “haoizacije Bosne i Hercegovine”, poprimio i formalne i suštinske komponente ”saoizacije Bosne i Hercegovine”. U konačnici, to je značilo, *de facto*, postojanje dvije paradržave na bosanskohercegovačkom prostoru.⁴⁹ Jasno je da je to bio put i način za stvaranje Velike Hrvatske, te da se HDZ za Bosnu i Hercegovinu, baš kao i Karadžićeva SDS, rukovodila sa pozicije hrvatskog, odnosno srpskog nacionalizma.

Reakcija na stvaranje tzv. Zajednice hrvatskih općina bilo je sa raznih strana. Jedino je pozdravljena od strane Karadžićeve SDS, što je i razumljivo, jer je ona u tome vidjela olakšan i ubrzan put definitivnog parčanja i uništenja Bosne i Hercegovine kao države. U ovako teškim uslovima, kada su destruktivne snage doživile svoju kulminaciju, a ustavno-pravni poredak zemlje bio u značajnoj mjeri narušen, bilo je i više nego sigurno da je nezavisnost i suverenost Bosne i Hercegovine jedini i najbolji put.

---

46 Stjepan Kljuić je navedenu izjavu, odnosno intervju dao riječkom “Novom listu” a objavljen je u *Oslobodenju* pod nazivom Podjela Bosne i Hercegovine – jedini izlaz, *Oslobodenje*, br. 15565, petak, 18. oktobar 1991, 2.

47 Ove zajednice općina, po njihovim osnivačkim odlukama su *političke, kulturne, gospodarstvene i područne cjeline*. Iako je Stjepan Kljuić (predsjednik HDZ BiH) istakao da će tzv. *Zajednice općina poštovati demokratski izabranu Vladu Bosne i Hercegovine, te da će se pridržavati odluka Skupštine i Predsjedništva*, evidentno je da je rušenje Bosne i Hercegovine, započeto od strane srpskih nacionalista, samo dodatno zakomplikovano, stvaranjem tzv. hrvatskih zajednica općina. Vidi: Samoorganiziranje Posavine i Herceg-Bosne, *Oslobodenje*, br. 15598, srijeda, 20. novembar 1991, 3.

48 Takozvana “Hrvatska zajednica srednja Bosna” utemeljena je u Zenici, kao *područna, politička, gospodarstvena i kulturna cjelina*. U njen sastav ušla su područja općina Zenica, Žepče, Zavidovići i Maglaj. Vidi: Utemeljena “Hrvatska zajednica srednja Bosna” *Oslobodenje*, br. 15663, 28. januar 1992, 3.

49 K. I. Begić, *Bosna*, 68. Zvanično, tzv. “Hrvatska zajednica Herceg-Bosna” je proglašena 4. jula 1992. godine u Grudama, iako je ista i prije toga, zapravo od početka, djelovala kao “paradržava u punom kapacitetu”.

Memorandum i Platforma o položaju i budućem uređenju jugoslovenske zajednice

Nakon višedecenijskog bivstvovanja u zajedničkoj jugoslovenskoj državi, kako Kraljevine, tako i SFRJ, koju su Bosna i Hercegovina, a naročito Bošnjaci zdužno prihvatali, otvaralo se jedno novo poglavlje u milenijskoj opstojnosti Bosne i Hercegovine. Po ko zna koji put su se, Bosna, a naročito Bošnjaci u njoj, ponovno nalazili na raskrsnici puteva, od kojih je jedan bio nezavisnost i suverenost, odnosno evropski put, a drugi neka zajednička, nova Jugoslavija, koji je vodio Bosnu i Hercegovinu u neizvjesnost i njeno daljnje osporavanje. Iako su u ranijim Jugoslavijama, Bošnjaci najviše osjetili na svojoj koži prevlast, hegemoniju i diktaturu beogradskog režima, oni ponovno, 1991. godine, u poznatom pomirljivom tonu podržavaju ideju i zalaganje za opstanak jugoslovenske zajednice, naravno pod određenim uslovima. Ovakav stav, Skupština SR Bosne i Hercegovine, je definisala u *Memorandumu (Pismo o namjerama)* i *Platformi o položaju Bosne i Hercegovine i budućem ustrojstvu jugoslovenske zajednice*.⁵⁰ U Platformi je iznesen jasan stav po kojem je Republika Bosna i Hercegovina „demokratska, suverena država ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba i Hrvata i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive“.⁵¹ U Platformi se izražava i namjera očuvanja jugoslovenske zajednice, naravno pod određenim uslovima, koji se odnose na međusobno priznavanje suvereniteta, te nepovredivosti i nepromjenjivosti granica.

Dakle, bez obzira na denacionalizatorsku politiku prema Bošnjacima i stalno negiranje njihovog nacionalnog identiteta i posebnosti, Bošnjaci su se opet, kao i u ranijim periodima, najviše zalagali za mirno rješenje, te iznalaženje mogućnosti za opstanak zajedničke države.

Imajući u vidu da su Republika Srbija donošenjem novog ustava, a republike Slovenija, Hrvatska i Makedonija plebiscitarnim i referendumskim odlukama i kasnijim mjerama zasnovanim na ovim odlukama, nepovratno promijenile konstituciju Jugoslavije i stvorili novo pravno stanje, to je Skupština SR Bosne i Hercegovine, pozivajući se na odredbe važećeg Amandmana LX na Ustav, na sjednici od 14. oktobra 1991. godine donijela pomenuti *Memorandum o nezavisnosti i Platformu*, što je dovelo do reakcije velikosrpskih krugova u Bosni i Hercegovini, koja je rezultirala donošenjem odluke o osnivanju tzv. „Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini“.

U *Memorandumu* je naznačena opredjeljenost Bosne i Hercegovine za opstanak jugoslavenske zajednice, na novim za sve prihvatljivim osnovama. U Memorandumu je također istaknuto, da „s obzirom na nacionalni sastav njenog stanovništva, Bosna i Hercegovina neće prihvati nikakvo ustavno rješenje buduće jugoslovenske zajednice u kojoj ne bi istovremeno bile Srbija i Hrvatska. U budućoj integraciji – ma kakva ona bila Bosna i Hercegovina treba da bude sa Srbijom i

⁵⁰ „Službeni list SR Bosne i Hercegovine“, godina XLVII, broj 32, 16. oktobar 1991.

⁵¹ *Isto*.

Hrvatskom povezana na isti način“.⁵² Također je naglašeno da će se Bosna i Hercegovina zalažati za normalno funkcionisanje postojećih zajedničkih institucija, ali da njeni predstavnici neće prisustvovati istim, ukoliko sjednicama ne prisustvuju predstavnici svih republika i pokrajina. U suprotnom, eventualne odluke navedenih tijela, u nekompletnom sastavu, ne obavezuju Bosnu i Hercegovinu. Zahvaljujući ovakvim stavovima Skupštine SR Bosne i Hercegovine, omogućen je dalji napredak ka ostvarivanju nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Naime, uzimajući u obzir višedecenijsku borbu velikohrvatskog i velikosrpskog elementa, bilo je jasno da Hrvatska ni po koju cijenu neće ponovno ulaziti u zajedničku državu sa Srbijom.

Odluka o suverenitetu Bosne i Hercegovine donesena je u zoru, 15. oktobra nakon više skupštinskih neuspjelih usaglašavanja i propalog pokušaja poslanika SDS-a, da se pitanje statusa Bosne i Hercegovine, odgodi proslijedivanjem ovog pitanja na Savjet za međunacionalnu ravnopravnost, koji nije bio ni konstituisan.⁵³ Pri izjašnjavanju o Memorandumu, od 240 poslanika u Skupštini, 71 poslanik, (članovi Srpske demokratske stranke), ne želeći glasati “za”, napustili su Skupštinu SR Bosne i Hercegovine, te 24. oktobra 1991. godine, protivustavno konstituisali tzv. Skupštinu srpskog naroda.⁵⁴ Odluke Skupštine o suverenitetu Bosne i Hercegovine, naišle su na veliko negodovanje kod predstavnika srpskog naroda, te njihovo neprihvatanje navedene odluke.

Iako je Bosna i Hercegovina, s obzirom na strukturu stanovništva, stojala na poziciji nezaoštravanja političkih odnosa, doprinoseći demokratskim mehanizmima mirnog razrješavanja krize, ona je odlučno zastupala stav iznesen u Memorandumu, u pogledu budućeg definisanja zajedničke države.

Zahtjev Bosne i Hercegovine za priznavanje suverenosti i nezavisnosti

Uzimajući u obzir odnos Srbije prema Bosni i Hercegovini i eventualnoj jugoslovenskoj federaciji, bilo je jasno da se Miloševićeva Jugoslavija samo piše *Jugoslavija*, a čita se *Srbija*.⁵⁵ Takvu “Srbiju i njenu Jugoslaviju” najbolje oslikava izjava Vase Čubrilovića, koji se „zgranjavajući gledao dokle se u tom velikosrbovanju ide, pričao kako čitava grupa takozvanih „besmrtnika“, godinama okapava nad mapama Bosne, pokušavajući da otkrije makar i koziju stazu, kojom bi se od Beograda do Karlovca moglo prepešaćiti, a da se prolazi isključivo

---

52 Isto.

53 Glasanjem do suvereniteta, *Oslobodenje*, godina XLVIII, br. 15563, 16. oktobar 1991, 3.

54 Dž. Čaušević, *Pravnopolički razvitet BiH*, 502. Značajno je napomenuti da su velikosrpske, ali i velikohrvatske teritorijalne aspiracije prema Bosni i Hercegovini izvršile flagrantno kršenje ustavnih kategorija proglašenjem tzv. “SAO Krajina” i “SAO Hercegovina” da bi ubrzo uslijedilo i proglašenje “SAO Romanije” 22. oktobra, zatim “SAO Sjeveroistočne Bosne” 28. oktobra, “SAO Sjeverne Bosne” 5. novembra, pa sve do proglašenja “SAO Birač” 9. januara 1992, te “srpske opštine Bihać” 10. januara 1992. godine. Vidi: K. I. Begić, *Bosna*, 59.

55 Piše Jugoslavija, a čita se Srbija, *Oslobodenje*, br. 15571, 24. oktobar 1991, 2.

kroz srpska sela i gradove“.⁵⁶ Negativni stav Slovenije i Hrvatske prema pitanju zajedničke države, jasno je davao do znanja da iste idu putem samostalnosti. Budući da je Bosna i Hercegovina, u Memorandumu o nezavisnosti, zauzela jasan stav prema zajedničkoj državi, a vezano za Hrvatsku, to je u budućnosti značilo samo jedno, a to je stvaranje prepostavki za priznanje nezavisnosti i samostalnosti Bosne i Hercegovine.

S obzirom na postojeće stanje stvari u tadašnjoj Jugoslaviji, a odgovarajući na pomenute Smjernice, Vlada Bosne i Hercegovine donijela je 20. decembra 1991. godine *Odluku o priznavanju državnosti SR Bosne i Hercegovine*.⁵⁷ U Odluci se izražava želja da se Bosna i Hercegovina prizna “kao nezavisna država” te da Bosna i Hercegovina prihvata sve obaveze sadržane u *Smjernicama za priznavanje novih država u Istočnoj Evropi i Sovjetskom savezu*. Nadalje se ističe da Bosna i Hercegovina “prihvata Nacrt Haške konvencije”, uključujući i poglavlje koje se odnosi na zaštitu ljudskih prava, nacionalnih i etničkih grupa. Vlada Bosne i Hercegovine se obavezuje „da Bosna i Hercegovina nema, niti će kao nezavisna država imati ikakvih teritorijalnih pretenzija prema bilo kojoj susjednoj državi i da neće voditi nikakve neprijateljske propagandne aktivnosti, protiv bilo koje susjedne države“. Stoga se obraća Evropskoj zajednici i njenim članicama da “priznaju suverenitet i nezavisnost Bosne i Hercegovine”.

Braneći legitimitet odluke i zahtjeva za priznanje nezavisnosti, predsjednik Alija Izetbegović uputio je pismo lordu Karingtonu, 27. decembra 1991. godine, a povodom reakcije tzv. Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, koji su u svom pismu nastojali osporiti legitimitet zahtjeva za priznanje nezavisnosti Bosne i Hercegovine.⁵⁸

Odlukom o prihvatanju međunarodnih akata, od 8. januara 1992. godine Vlada SR Bosne i Hercegovine prihvatile je i obavezala se da će dosljedno sprovoditi Povelju UN-a, Finalni akt iz Helsinkijskog, Parišku povelju, te Opštu deklaraciju o pravima čovjeka, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i sve druge međunarodne akte, koji garantiraju prava čovjeka i slobode i da poštuje ranije preuzete obaveze SFRJ na planu razoružavanja i kontrole naoružanja.⁵⁹ Dakle legitimna Vlada Bosne i Hercegovine je zdušno prihvatile sve uslove sadržane u Smjernicama, a sve sa ciljem mirnog razrješenja jugoslovenske krize.

Uzimajući u obzir sve pristigle dokumente koje je uputila SR Bosna i Hercegovina, ali i pisma koja je uputio predsjednik neustavne Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Arbitražna komisija je po navedenom zahtjevu, formulisala svoj stav u Mišljenju № 4, od 11. januara 1992. godine. U takvim

---

56 Mirsad D. Abazović, *Kadrovska rat za BiH (1945-1991)*, Sarajevo 1999, 77. (citat preuzet iz pomenute knjige koji je naveden u fus noti broj 69).

57 „Službeni list SR Bosne i Hercegovine“, godina XLVII, broj 37, od 23. decembra 1991, 1085.

58 Prijava – ustavna, *Oslobodenje*, br. 15634, 28. decembar 1991, 1.

59 „Službeni list Bosne i Hercegovine“, godina XLVIII, br. 1, 8. januara 1992. (u potpisu Predsjednik Vlade SR Bosne i Hercegovine Jure Pelivan).

okolnostima Arbitražna komisija smatra da se „izražavanje volje stanovništva Bosne i Hercegovine, da se SR Bosna i Hercegovina konstituiše kao suverena i nezavisna država, ne može smatrati potpuno osnovanim. Ta bi ocjena mogla da bude promijenjena, ukoliko bi u tom pogledu Republika, koja je formulisala zahtjev za priznanje, pružila garancije, eventualno putem referendumu, na koji bi bili pozvani da učestvuju svi građani SR Bosne i Hercegovine, bez razlike i pod međunarodnom kontrolom“.⁶⁰ Dakle, da bi objektivno i bez pristrasnosti odgovorila na zahtjev Bosne i Hercegovine za priznanjem nezavisnosti, Badenterova komisija je u skladu sa Ustavom SR Bosne i Hercegovine, zatražila dodatne garancije, u vidu referendumu, na kojoj bi se građani Bosne i Hercegovine izjasnili o nezavisnosti i suverenosti”. Praktično, to je značilo da na “ispit” idu i svi dokumenti i odluke legalnih i legitimnih predstavnika vlasti u Bosni i Hercegovini.

Obnova nezavisnosti Bosne i Hercegovine

Iščekujući rezultate Badinterove komisije po zahtjevu za priznanje nezavisnosti, Bosna i Hercegovina se suočila sa gorućim problemom njenog teritorijalnog integriteta. Naime, 9. januara 1992. godine proglašena je tzv. “Republika srpskog naroda u Bosni i Hercegovini”. Samoproglašena i neustavna tvorevina, bila je krajnja potvrda ciljeva velikosrpskih teritorijalnih aspiracija u Bosni i Hercegovini. To se vidi u samoj Deklaraciji koja je tom prilikom usvojena, a po kojoj je navedena Republika sastavni dio Savezne Jugoslavije. Samoproglašena republika po tom konceptu, *obuhvata područja srpskih autonomnih regija i oblasti i drugih etničkih cjelina u Bosni i Hercegovini*.⁶¹ Da absurd bude još veći u pomenute okvire tzv. republike uključeni su i oni prostori u kojima je srpski narod u manjini, a zbog “genocida koji je nad njim izvršen u toku Drugog svjetskog rata”. Ovo je bila samo konačna potvrda, riješenosti velikosrpskih snaga, da po svaku cijenu, okupe srpski narod u jednu državu, to jest Veliku Srbiju.

U takvim okolnostima Bosna i Hercegovina je dočekala 15. januar, a sa njim i uzdržano mišljenje Arbitražne komisije za priznanje Bosne i Hercegovine, do daljnog, odnosno prolongiranje istog. U izvještaju Arbitražne komisije, upućenog lordu Karingtonu, traže se dodatne garancije Bosne i Hercegovine kako bi ista bila priznata od strane Evropske zajednice. *Ne može se smatrati da je volja stanovništva Bosne i Hercegovine, da ova republika postane nezavisna i suverena država, u potpunosti etabrirana* ocijenila je Arbitražna komisija.⁶² Bosna i Hercegovina je prema mišljenju Komisije, morala pružiti dodatne garancije tako što bi se zahtjev za nezavisnošću eventualno formulisao putem referendumu, na koji bi izašli svi građani Bosne i Hercegovine, bez ikakve razlike među njima i pod međunarodnom

---

60 Dž. Čaušević, *Pravno politički razvitak BiH*, 507.

61 Proglašena “Republika srpskog naroda u Bosni i Hercegovini”, *Oslobodenje*, br. 15645, 10. januar 1992, 1.

62 Pogodba o raspadu Jugoslavije, *Oslobodenje*, br. 15651, 16. januar 1992, 1.

kontrolom. Poznavajući nacionalnu strukturu stanovništva, te rukovodeći se time, Komisija je na prihvatljiv način definisala odrednicu „*bez ikakve razlike među njima*“ (misli se na stanovništvo, op. autora), što znači da se na referendumu neće voditi računa o nacionalnoj pripadnosti, već će se uzeti u obzir rezultati većine glasova građana Bosne i Hercegovine. Na ovakav stav Arbitražne komisije svakako je uticalo kontinuirano protivljenje predstavnika srpskog naroda, Plebiscit, te proglašenje tzv. Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.

Ne uzimajući u obzir zvaničan stav Evropske zajednice, bugarska vlada je 15. januara 1992. godine priznala Bosnu i Hercegovinu, kao nezavisnu i suverenu državu. Osim Bosne i Hercegovine, Bugarska je priznala Sloveniju, Hrvatsku i Makedoniju.⁶³ Zvanično priznanje uslijedilo je potom i od Turske, 6. februara, koja je također priznala nezavisnost, kako Slovenije i Hrvatske, tako i Bosne i Hercegovine i Makedonije. Priznavanjem četiri jugoslovenske republike, „Turska je praktično nezvanično priznala ono što su njeni komentatori i političari poodavno tvrdili da Jugoslavija odlazi u historiju“⁶⁴.

Na tragu zahtjeva Badinterove komisije, Skupština SR Bosne i Hercegovine, nakon dvodnevnog zasjedanja, donijela je, 25. januara 1992. godine, Odluku o raspisivanju referendumu. Na ovom zasjedanju Skupština je donijela i Odluku o povlačenju predstavnika Bosne i Hercegovine iz svih saveznih državnih organa i institucija, kao što su Skupština SFRJ, Savezno izvršno vijeće, itd.⁶⁵ To je praktično značilo i definitivni korak u raskidu ustavno-pravnih veza između Bosne i Hercegovine i ostatka tadašnje Jugoslavije. Referendum je zakazan za 29. februar i 1. mart 1992. godine, a referendumsko pitanje je glasilo: „Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba i Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive“.⁶⁶

Protiv navedenih odluka i referendumu bili su poslanici SDS-a, koji su dva dana poslije skupštinskog zasjedanja, 27. januara, iznijeli stav o neprihvatanju navedenih odluka i referendumu. Iako su na terenu bile prisutne svojevrsne opstrukcije, naročito na prostoru općina gdje je bila provedena „saoizacija“ referendum je ipak održan.

Prema zvaničnim rezultatima Republičke izborne komisije, od ukupnog broja glasača (3.253.847), na referendum je izašlo i glasalo 2.073.568 građana sa pravom glasa, odnosno 64,31%. Od ukupnog broja važećih glasačkih listića, „ZA“ je bilo 2.061.932 glasača ili 99,44%. Protiv samostalne i nezavisne Bosne i Hercegovine glasalo je 6.037 glasača ili 0,29%. Nevažećih glasačkih listića bilo je 5.227, odnosno 0,25%.⁶⁷

Međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine uslijedilo je na sjednici Savjeta ministara Evropske zajednice, 6. aprila 1992. godine, s tim da se priznanje

---

63 Odluka bugarske vlade u Sarajevu, *Oslobodenje*, br. 15652, 17. januar 1992, 1.

64 Turska priznala i Bosnu i Hercegovinu, *Oslobodenje*, br. 15673, 7. februara 1992, 1.

65 „Službeni list SR Bosne i Hercegovine“, br. 2, od 27. januara 1992, 10

66 Referendum 29. februara i 1. marta, *Oslobodenje*, br. 15661, 26. januar 1992, 1.

67 Izašlo 64,31 posto birača, *Oslobodenje*, 10. mart 1992, 1.

počelo računati od 7. aprila, što je posljedica diplomatskog prigovora iz Beograda, zbog koïncidencije sa 6. aprilom 1941. godine, kada je došlo do razbijanja Kraljevine Jugoslavije. Međunarodnopravnim priznanjem Bosna i Hercegovina je i formalno prestala biti u sastavu SFRJ, potvrđena je njena suverenost, te njen teritorijalni integritet i politička nezavisnost. Bosna i Hercegovina je priznata kao suverena država, sa svim elementima međunarodnog i državnopravnog subjektiviteta. Time je ona postala samostalni i nezavisni međunarodni subjekt. Odmah potom uslijedilo je priznanje Bosne i Hercegovine od strane Sjedinjenih Američkih Država, Norveške, Republike Hrvatske, te drugih zemalja.⁶⁸

U skladu sa odlukom o priznanju suvereniteta i nezavisnosti Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, je na sjednici od 8. aprila 1992. godine donijelo Odluku o promjeni naziva države u “Republika Bosna i Hercegovina”.⁶⁹ Na tim osnovama Republika Bosna i Hercegovina je nastavila svoj kontinuitet, kao cjelovita, suverena i nezavisna država, koja je svoju nezavisnost obnovila nakon 529 godina. Na osnovama međunarodnog priznanja nezavisnosti, Bosna i Hercegovina je primljena u članstvo Organizacije Ujedinjenih nacija, 22. maja 1992. godine.

Nakon međunarodnog priznanja novih nezavisnih, evropskih država, završen je proces disolucije SFRJ. Srbija i Crna Gora su tada formirale novu državu “Saveznu Republiku Jugoslaviju” i 17. aprila usvojile novi Ustav. Stoga Arbitražna komisija u Mišljenju № 8, od 4. jula 1992. godine konstatuje *da je proces disolucije SFRJ, na koji se poziva u Mišljenju № 1, od 29. novembra 1991. godine, sada završen i da SFRJ više ne postoji.*⁷⁰ U Mišljenju № 11, od 16. jula 1993. godine, Arbitražna komisija je utvrdila datume sukcesije za nove nezavisne države, kada državna imovina, aktiva i različita prava, arhiva, dugovi i različite obaveze bivše SFRJ, prelaze na države nasljednice.⁷¹

Zaključak

Disolucija SFRJ, rezultat je velikosrpskih (ali i velikohrvatskih) projekata, koje su za krajnji rezultat imale prekrajanje republičkih granica, te stvaranje nove države u kojoj bi prevlast imali Srbi, na štetu drugih naroda. Projekat Velike Srbije, u ideji velikosrpskih političkih, ali i intelektualnih krugova, doživio je svoju ekspanziju krajem devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Taj pokret je stalno

---

68 Evropska zajednica priznala Bosnu, *Front Slobode*, godina XLIX, br. 3196, 10. aprila 1992.1.

69 “Službeni list Republike Bosne i Hercegovine”, godina I, br. 1, 9. april 1992, 1.

70 Dž. Čaušević, *Pravno politički razvitak BiH*, 508.

71 O. Ibrahimagić, *Politički sistem*, 76, 77. U skladu sa iznesenim mišljenjem datumi sukcesije su slijedeći: osmi oktobar 1991. godine za Republiku Hrvatsku i Republiku Sloveniju, zatim 17. novembar 1991. godine u slučaju Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije, šesti mart 1992. godine za Bosnu i Hercegovinu i 27. april 1992. godine u slučaju Savezne Republike Jugoislavije (Srbija i Crna Gora).

pojačavao nacionalne konflikte i vodio krizu, ka ubrzanom raspadu Jugoslavije, i ratu za stvaranje velikosrpske države.

Da su iskorištene prednosti demokratizacije, koje je donio slom komunističkog sistema, pod uslovom da su svi politički faktori slijedili umjerenu nacionalnu politiku, disolucija Jugoslavije bi tekla u sasvim drugom smjeru. Međutim, taj uslov je nestao promjenom srbijanske politike 1987. godine, pobjedom radikalne frakcije u srpskoj partiji, koju je personalizovao Slobodan Milošević. Pobjeda nacionalističkih i hegemonističkih, nad umjerenim i reformskim snagama u Srbiji, praktično je značila odbacivanje demokratskog dogovora o budućem statusu jugoslovenske federacije.

Miloševićev koncept jedinstva i zajedničke Jugoslavije počivao je na srpskom nacionalizmu. Takav koncept nije podrazumijevao nikakvu toleranciju za demokratijom, niti bilo kakvom, a posebno ravopravnom raspodjelom moći. Stoga je bio neprihvatljiv ostalim republikama i narodima, koji su se zalagali za istinsko jedinstvo i demokratiju, te je stoga neminovno morao imati razarajući efekat na Jugoslaviju.

Takav odnos srpskih političkih i intelektualnih elita neminovno je vodio definitivnom raspadu jugoslovenske federacije. Projekat Velike Srbije je prošao kroz nekoliko faza, od planiranja, provođenja i negiranja. Planiranje realizacije velikosrpskih ideja podrazumijevalo je neophodnu bazu, koja se svodila na srbiziranje svih ključnih organa i institucija tadašnje Jugoslavije, koji je naročito bio izražen u Bosni i Hercegovini. Počevši od upravnih i pravosudnih struktura, tadašnje JNA, preko sredstava javnog informisanja, MUP-a, Službe državne bezbjednosti, itd. Na taj način je stvarana baza za realizaciju zamišljenih ciljeva. Naročito značajno mjesto zauzimala je JNA, bez koje Milošević ne bi smio ni pokušati, niti bi uspio, na jedan takav brutalan način razbiti jedinstvo Jugoslavije.

Priprema je uključivala i indoktrinaciju srpskog stanovništva (u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) nacionalističkom idejom o Velikoj Srbiji, zatim dugugodišnjom obavlještačnom i vojnog opservacijom. Priprema je uključivala i paralizu rada i odlučivanja svih legalnih i legitimnih državnih organa i institucija i privrede, zatim primjenu metoda zastrašivanja naroda. Čak i u Sloveniji, u kojoj srpski narod nije imao značajnije brojčano učešće, nastojalo se organizovanjem demonstracija, i popularnim “dešavanjima naroda” izvršiti pritisak, na legitimne predstavnike vlasti, pa čak i pokušaj njihovog rušenja sa vlasti.

Međutim, sve navedene mjere nisu urodile plodom, jer je ipak došlo do otpora, u smislu jačanja ideja o samostalnosti i nezavisnosti republika. Na taj način je velikosrpski hegemonizam pristupio radikalnijim mjerama koje su se svodile na otvorenu agresiju prije svega na Sloveniju, Hrvatsku, da bi u Bosni i Hercegovini ona poprimila najsvurovije oblike.

Značajnjim uključivanjem međunarodne zajednice u rješavanje krize, po već utvrđenom planu, velikosrpski politički establišment negira svoju krivicu, te krivicu svaljuje na “disidentne” republike, koje “secesionističkim” metodama,

nastoje razoriti Jugoslaviju. Dakle, u svojoj zadnjoj fazi negiranje krivice je sveprisutno, a negiranje je i danas zastupljeno kod nacionalističkih velikosrpskih političkih, ali i intelektualnih krugova.

Velikosrpski hegemonizam, naročito je došao do izražaja u Bosni i Hercegovini. Taj koncept je usmjeren direktno na ugrožavanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta, te diskriminiranje nesrpskih naroda i potpuni kolaps bosanskohercegovačkog društva, privrede i legitimnih organa vlasti. Da je realizacija svesrpskih planova u Bosni i Hercegovini imala najsuroviji metod, ali i epilog, dovoljno govorи u prilog činjenici, u kolikoj mjeri je unutrašnji element, oličen u srpskim nacionalistima, doprinio pokušaju razgradnje Bosne i Hercegovine. Naime, taj element, mogao je da provede sve neophodne faze realizacije plana, od zastraživanja naroda, paralize državnih organa, opstruiranja značajnih odluka legalnih i legitimnih organa vlasti Bosne i Hercegovine. Stoga je Slovenija daleko lakše i jednostavnije riješila pitanje svoje samostalnosti, jer je ona bila jedina jugoslovenska republika, u kojoj srpski narod, brojno, nije činio značajan element. Zato je Slovenija i mogla prva da “izazove” Miloševića i jedinstvo Jugoslavije.

Unatoč svim problemima i opstrukcijama, pitanje disolucije, jednom kada je pokrenuto, više nije moglo biti zaustavljen. U tim dramatičnim, vremenima, pitanje konačnog raspada Jugoslavije i njenog nestanka, bilo je samo pitanje vremena, koje je u Sloveniji i Hrvatskoj uglavnom zavisilo od stava Evropske zajednice, dok je u Bosni i Hercegovini taj proces bio nešto teži, uzimajući u obzir nacionalnu strukturu stanovništva. Naime, Bosna i Hercegovina je po tom osnovu bila ustvari “Jugoslavija u malom” što je usporavalo i otežavalo put priznanja njene nezavisnosti i samostalnosti.

Kada se svjetska i evropska javnost uvjerila da je disolucija neminovnost, preostalo je samo njeno verificiranje, čime je Jugoslavija nestala sa političke karte Evrope. Stav međunarodne zajednice, da se republike bivše SFRJ priznaju u njihovim historijskim granicama je bio sasvim opravдан. Da međunarodna zajednica nije priznala nezavisnost republika, a posebno Bosne i Hercegovine, one bi postale unutrašnje pitanje Jugoslavije, kao što je to bilo npr. Kosovo u Srbiji. Međunarodnim priznanjem, omogućeno je pravo na odbranu.

Na temeljima razdružene Jugoslavije, njene ranije republike, među kojima i Bosna i Hercegovina, su nakon više od sedam decenija, zajedničkog bivstvovanja u ranijim “Jugoslavijama” krenule svojim, sopstvenim, posebnim, evropskim putevima.

Summary

The dissolution of the SFRY is the result of Greater Serbian (but also Croatian) projects, which ultimately had the goal of removing the republics, and the creation of a new state in which Serbs would dominate, at the expense of other

nations. The project of Greater Serbia, in the idea of Greater Serbia's political, but also intellectual circles, experienced its expansion in the late 1990's of the twentieth century. This movement has consistently intensified national conflicts and led to the crisis, the rapid disintegration of Yugoslavia, and the war to create a Greater Serbia state.

If the benefits of democratization, which were brought about by the collapse of the communist system, were used, provided that all political factors followed a moderate national policy, the dissolution of Yugoslavia would flow in a completely different direction. However, this condition disappeared with the change of Serbian politics in 1987, with the victory of the radical faction in the Serbian party, personalized by Slobodan Milosevic. The victory of nationalist and hegemonic over moderate and reform forces in Serbia practically meant the rejection of a democratic agreement on the future status of the Yugoslav federation.

Milosevic's concept of unity and common Yugoslavia rested on Serbian nationalism. Such a concept did not imply any tolerance for democracy, nor any kind of, and especially equitable distribution of power. Therefore, he was unacceptable to other republics and nations, who advocated true genuine unity and democracy, and therefore necessarily had to have a devastating effect on Yugoslavia.

This attitude of the Serbian political and intellectual elites inevitably led to the definitive break up of the Yugoslav federation. The project of the Greater Serbia has undergone several stages, from planning, implementation and denial. The planning of the realization of Greater Serbian ideas implied the necessary base, which was reduced to the srbinization of all the key organs and institutions of the then Yugoslavia, which was especially pronounced in Bosnia and Herzegovina. Beginning from the administrative and judicial structures of the then JNA, through the means of public information, the MUP, the State Security Service, etc. In this way, a base is created for the realization of imaginary goals. A particularly important place was occupied by the JNA, without which Milosevic should neither try nor succeed in breaking up the unity of Yugoslavia in such a brutal way.

The preparation included the indoctrination of the Serbian population (in Croatia and Bosnia and Herzegovina) with the nationalist idea of Greater Serbia, long years of intelligence and military observation. Preparation included the paralysis of the work and decision-making of all legal and legitimate state organs and institutions and economy, and the application of methods of intimidation of peoples. Even in Slovenia, in which the Serbian people did not have significant numerical participation, the organization tried to put pressure on the legitimate representatives of the government and even the attempt to demolish it from the organization of demonstrations and popular "events of the people".

However, all these measures did not bear fruit, because there was resistance, in the sense of strengthening the idea of autonomy and independence of the republics. In this way, Greater Serbian hegemony approached more radical measures that were reduced to open aggression primarily to Slovenia, Croatia, so

that in Bosnia and Herzegovina it would take on the most cruel forms.

By more significant involvement of the international community in resolving the crisis, according to the already established plan, the Greater Serbian political establishment denies its guilt, and leads the blame to “dissident” republics, which, by secessionist methods, are trying to destroy Yugoslavia. Therefore, at the last stage, the denial of guilt is ubiquitous, and the denial is still present in the nationalist Greater Serbian political as well as intellectual circles.

Great Serbian hegemony especially came to expression in Bosnia and Herzegovina. This concept is directed directly at endangering sovereignty and territorial integrity, and discriminating against non-Serbs and the complete collapse of Bosnian society, economy and legitimate authorities. If the implementation of the Swiss plan in Bosnia and Herzegovina had the crudest method, but also the epilogue, it suffices to speak in support of the fact, to what extent an internal element, embodied in Serbian nationalists, contributed to the attempt to dismantle Bosnia and Herzegovina. Namely, this element could have implemented all the necessary stages of realization of the plan, from the repression of the people, paralysis of state authorities, obstruction of significant decisions of the legal and legitimate authorities of Bosnia and Herzegovina. Therefore, Slovenia has far easier and simpler solved the issue of its independence, because it was the only Yugoslav republic, in which the Serbian people, in many ways, did not make a significant element. That is why Slovenia could have been the first to “challenge” Milosevic and the unity of Yugoslavia.

Despite all the problems and obstructions, the issue of dissolution, once launched, could no longer be stopped. In these dramatic times, the question of the final break up of Yugoslavia and its disappearance, it was only a matter of time, which in Slovenia and Croatia largely depended on the European Community's position, while in Bosnia and Herzegovina this process was somewhat more difficult, taking into account the national structure of the population. Namely, on this basis, Bosnia and Herzegovina was in fact “Yugoslavia in the small” which slowed down and made it difficult for the recognition of its independence and independence.

When the world and European public were convinced that the dissolution was inevitability, only its verification remained, leaving Yugoslavia to disappear from the political map of Europe. The attitude of the international community to recognize republics of the former SFRY in their historical borders was quite justified. If the international community did not recognize the independence of the republics, and especially Bosnia and Herzegovina, they would become the internal question of Yugoslavia, as it was, for example, Kosovo in Serbia. With international recognition, the right to defense is enabled.

On the foundations of the dissolved Yugoslavia, its former republics, including Bosnia and Herzegovina, after more than seven decades of common existence in the former “Yugoslavia” started their own, special, European roads.

POLITIČKE PRILIKE NA PODRUČJU TUZLANSKE REGIJE PRED AGRESIJU NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU

Apstrakt: *Političke prilike su rezultat djelovanja političkih faktora, struktura moći na jednom prostoru. U ovom radu posmatramo političke prilike na jednoj regiji – manjem prostoru koji je zahvaćen političkim sukobljavanjima, politikama šireg regiona. Tačnije rad predstavlja političke opcije, generatore političkih prilika na tuzlanskoj regiji do početka agresije na Bosnu i Hercegovinu, aprila 1992. godine.*

Ključne riječi: *Političke prilike, srpska politika, hrvatska politika, probosanska politika, tuzlanska regija.*

POLITICAL OPPORTUNITIES IN THE TUZLA REGION BEFORE AGRESIA IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1992-1995.

Abstract: *Political circumstances are the result of the action of political factors, the power structures in one space. In this paper, we look at the political situation in one region - a smaller area that is affected by political conflicts in the wider region. More precisely, the paper presents political options, generators of political circumstances in the Tuzla region until the beginning of the aggression on Bosnia and Herzegovina in April 1992.*

Key words: *Political situation, Serbian politics, Croatian politics, probosan politics, Tuzla region.*

Uvod

Nakon uspjeha velikosrpske politike po pitanju Slovenije, njenog isključenja iz jugoslovenske federacije i osamostaljenja, ustvari nemješanje slovenačke elite prema velikosrpskim ciljevima, na red je došla Hrvatska. Ratni ciljevi u Hrvatskoj bili su višestruki, a najznačajniji su svesrpska mobilizacija sa ciljem stvaranja uspješnih ratnih podviga i zauzimanja prostora pod vojnu kontrolu

od strane JNA koja uspostavlja nove granice svih Srba u jednoj državi sa više srpskih država, a kasnije ujedinjene u jednu državu. Stvarni cilj je bio stavljanje Bosne i Hercegovine u okruženje (RAM) u kojem bošnjački narod ne može opstati, tačnije planski ga uništiti, izvršiti genocid i protjerat, da prostor Bosne i Hercegovine zauvijek postane srpski životni prostor. Tuzlanska regija sa najvećom koncentracijom bošnjačkog stanovništva u Bosni i Hercegovini bila je veoma interesantna i važna za ovakav srpski projekt.

Srpska politika i aktivnosti prije agresije na Bosnu i Hercegovinu

Srbijanska politika¹ kod raspada SFRJ bila je orijentisana na realizaciju projekta „svi Srbi u jednoj državi“. Ovaj projekt star oko 170 godina je uvijek imao svoje pristalice i realizatore u pojedinim istorijskim fazama. Srpski klub (političari, SANU, crkva, umjetnici, intelektualci, generali i JNA) izborom Miloševića, kao vođe projekta, užurbano je krenuo u njegovu realizaciju.

Realizacija projekta je imala sljedeću putanju:

1. Na pitanju Kosova ojačati srpski nacionalizam i definisati pristalice, a zatim ukloniti protivnike;
2. Kadrovske preuzete medije i na taj način kreirati javno mijenje, podršku projektu i vodi;
3. U autonomnim pokrajinama (Vojvodina, Kosovo) i Republici Crnoj Gori instalirati rukovodstva koja podržavaju projekt i vođu;
4. Izmjenom ustava Srbije i ustava autonomnih pokrajina omogućiti političko djelovanje;
5. Ukloniti moguće protivnike, njihovo djelovanje preko institucija na koje nije ostvaren potpuni uticaj. S tim ciljem je izazvan raspad SKJ, blokiran rad Predsjedništva SFRJ, stvarani uslovi za državni udar, izlazak Slovenije iz SFRJ dogовором Kučana i Miloševića uz međusobno podržavanje. Na ovaj način Srbija je obezbjedila minimum četiri od sedam glasova u Predsjedništvu SFRJ, što je bilo dovoljno da Generalstab prihvati takve odluke²;
6. Za realizaciju plana RAM izvršene su političke, ekonomске i vojne pripreme. Političke pripreme su išle preko SDS-a i SPO-a, za stvaranje srpskih autonomnih oblasti, srpskih republika, plebiscita, podrške ratu u Hrvatskoj. Traganje za pristalicama podrške SFRJ, formiranje SK-PJ, podrška građanskih udruženja (logorske vatre, pokreti za mir). Dogовором u Karadordževu obezbjeđena je podrška Tuđmanu i HDZ-u na uništenju Bosne i Hercegovine kroz projekat HZ-HB.

---

1 Više o srbijanskoj politici u radu: Sead Omerbegović, Izet Hadžić, Srbijanska politika i pripreme za agresiju na Bosnu i Hercegovinu, *Arhivska praksa*, br. 21, knjiga 2, Tuzla 2018, 120-138.

2 Borislav Jović, *Poslednji dani SFRJ*, Politika, Beograd 1995, 162. (dalje: B. Jović, *Poslednji dani SFRJ*).

7. Ekonomске pripreme su išle u pravcu obezbjeđivanja finansijskih sredstava, raspisivanje zajma za Srbiju, preusmjeravanja carina i drugih poreza sa računa federacije, upad u platni sistem, urušavanje i pljačkanje velikih privrednih sistema u Bosni i Hercegovini, zabrana izvoza u Bosnu i Hercegovinu prehrambenih roba i preuzimanje Narodne banke Jugoslavije.
8. Vojne pripreme za agresiju vođene su preko Generalštaba OS SFRJ, Službe državne bezbjednosti Srbije i KOS-a, a odvijale su se od pripreme, obuke, naoružavanja i formiranja jedinica preko SDS-a, razmještanja JNA iz Slovenije i Hrvatske na prostore Bosne i Hercegovine i tiha okupacija od strane JNA, razoružanje TO Bosne i Hercegovine, zastrašivanje, prijetnje, ubistva i druge provokacije prema onima koji ne podržavaju projekt.
9. Zadovoljstvo pripremama za brzu realizaciju projekta najbolje oslikava izjava Karadžića "Za dva-tri dana Sarajevo će nestati i biće pet stotina hiljada mrtvih. Za mjesec dana u Bosni i Hercegovini će nestati Muslimani ...." U "samo par dana Sarajevo će nestati i biće 500.000 mrtvih, u jednom mjesecu Muslimani će biti uništeni u Bosni i Hercegovini".
10. Pripreme u političkom vrhu Srbije i SFRJ za "prisajedinjenje Bosne – Matici" vrše se neposredno poslije Titove smrti. U pripreme srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini se najdirektnije uključuje Generalstab oružanih snaga SFRJ, Služba državne bezbjednosti Srbije, državno i političko rukovodstvo Srbije i Crne Gore, gotovo sve političke partije, Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini, filozofi, političari i književnici srpske nacionalnosti iz Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Pripreme bosanskohercegovačkih Srba bile su temeljite i sveobuhvatne. Vršene su na političkom, ekonomskom i vojnem planu.³

Što se tiče političkih priprema one su polazile od političkog vrha Srbije i preko SDS-a Bosne i Hercegovine. Čosić i ostali akademici SANU edukovali su rukovodstvo SDS-a. Ove pripreme su vršene pod izgovorima da Srbima prijeti opasnost od genocida od Hrvata i muslimanskog fundamentalizma, da su Srbi izabran "nebeski narod", neka pogine dva miliona Srba, ali da se konačno riješi srpsko pitanje, te da Srbi trebaju da žive u jednoj državi.

SDS i SPO počinju da "razvaljuju" ustavni poredak Bosne i Hercegovine, formirajući srpske autonomne oblasti (SAO). Istovremeno, sa stvaranjem SAO, stvaraju se srpski organi vlasti i uspostavlja novo društveno uređenje. Ovim činom direktno se ugrožava teritorijalna cjelina Bosne i Hercegovine, a cilj je da se ti dijelovi priključe velikoj Srbiji. Organizovanjem srpskog plebiscita i formiranjem Parlamenta Srpske Republike u Bosni i Hercegovini kruniše se ta politička aktivnost. Klub poslanika SDS i SPO osnivaju tzv. Skupštinu srpskog naroda u Bosni i Hercegovini 24. oktobra 1991. godine. Ova Skupština "legalizuje" političke odluke i propise SDS-a kao što su: Odluka Skupštine srpskog naroda od 21. 11. 1991. godine, verifikacija proglašenih tzv. srpskih autonomnih oblasti u Bosni i

---

³ Hasan Efendić, *Koje branio Bosnu*, "Oko", Sarajevo 1998, 58.

Hercegovini: "autonomna regija Krajina", "SAO Hercegovina", "SAO Romanijsko-birčanska", "SAO Semberija" i "SAO Sjeverna Bosna", te Odluku tzv. Skupštine srpskog naroda o ostajanju srpskog naroda u zajedničkoj državi Jugoslaviji.

Ekonomске pripreme Srbije isle su u pravcu obezbjeđivanja dovoljnih finansijskih sredstava kroz akciju zajam za Srbiju u iznosu od 600.000.000 dinara u iznosu devizne protivvrijednosti od 1.000.000.000 USA dolara⁴, a 23. oktobra 1990. praktično uvela je carine na robu iz svih republika, nakon što je već godinu dana bojkotovala slovenačku robu. Skupština Srbije je donijela odluku kojom zadržava 50% poreza na promet za finansiranje vlasitih potreba iako ne smije zadržati više od 25% i upad u platni sistem Federacije.⁵ Ovaj upad je izazvao žestoke reakcije u SFRJ. "Odmah sam telefonom nazvao Miloševića i optužio ga za pljačku, koju je on, naravno, poricao lažući kako nema pojma o tome i da će ispitati stvar. Odgovorio sam mu da se u Srbiji ništa, ma kako beznačajno bilo, ne može uraditi bez njegovog znanja, a naročito ne "pljačka" tih razmjera. Zatražio sam da odmah poništi tu odluku, što je i "obećao" pod uvjetom da je istinita. Istog dana sam sazvao sjednicu vlade i obavezao NBJ da izvrši povrat novca. Koliko se sjećam, u roku od dva do tri tjedna vraćeno je 10-11 milijardi dinara. To znači da je ostalo 7-8 milijardi dinara ili 1 milijarda DEM."⁶ "Iz svedočenja Radeta Markovića pred Tribunalom vidi se da je Milošević koristio sredstva koja pripadaju budžetu (carine) kao sopstveni džep, iz koga je gotovinom isplaćivao koga je htio, koliko je htio (spisi Tribunalu u predmetu Milošević)."⁷

Najznačajnija političko-ekonomski aktivnost Miloševićeve politike bila je svakako preuzimanje Savjeta guvernera Narodne Banke Jugoslavije.⁸ Savjet guvernera NBJ je donosio odluku o primarnim emisijama, kao i slučajevima kada su se one koristile za financiranje deficit-a saveznog budžeta. Za donošenje odluke o primarnim emisijama bila je potrebna saglasnost Savjeta guvernera. Milošević nije imao utjecaja na odluke koje je Savjet guvernera donosio 1989. i 1990. godine. To se promjenilo u drugoj polovini 1991. godine. Milošević je imao vlastite ljude u Savjetu guvernera. Savjet guvernera je tada funkcionirao na isti način kao i krne Predsjedništvo SFRJ jer su guverneri narodnih banaka republika napustili Savjet. NBJ je trebala funkcionirati kao nezavisna ustanova, ali je krajem 1991. godine, uveliko bila pod Miloševićevim nadzorom.⁹ Na ovaj način primarnim

4 Zakon o zajmu za privredni razvoj u Socijalističkoj Republici Srbiji, "Sl. glasniku SRS", br. 25/89, 49/89, 56/89, 57/89, 9/90, 32/90 i 5/91.

5 Skupština Srbije je 28.12.1990. godine izvršila upad u platni sistem SFRJ zadužila se kod Narodne banke Srbije za više od 1,8 milijardi američkih dolara.

6 B. Jović, *Posljedni dani SFRJ*, 214-215. (na engleskom).

7 Srđa Popović, *Raspad Jugoslavije. Oni se kao otcepljuju, a mi im kao ne damo*, 7. (dalje: S. Popović, *Raspad Jugoslavije*).

8 Savjet guvernera je postojao prije raspada SFRJ. Sastojao se od guvernera narodnih banaka svih šest republika i dvije autonomne pokrajine. Savjet guvernera funkcionirao je isto kao i Predsjedništvo SFRJ – neke odluke su se donosile na osnovu većinskih glasova, dok je za druge bila potrebna suglasnost svih predstavnika.

9 Vidi svjedočenje Ante Markovića u predmetu Milošević: Tužitelj protiv Slobodana Miloševića IT-02-54-T.

emisijama novca izvršena je neviđena pljačka savjesnih, štedljivih građana Bosne i Hercegovine i institucija koji su imali na računima banaka novčana sredstva, kao i svih drugih građana u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji. Drugim rječima sopstvenim novcem finansirali su Miloševićeve krvave ratne pohode.

O rezultatima primarnih emisija novca Dragoš Ivanović ističe: "Nesumnjivo da je najzamašniji pljačkaški pohod na sopstveni narod vlast izvela 1993. godine, planiranim podsticanjem inflacije. Sve je to smisljeno da bi se finansirao nastavak rata, znači državnih izdataka bez javne kontrole. Dinar je obezvredivan iz dana u dan. U drugoj polovini godine inflacija je prešla u galopirajući tempo izazivajući razornu pustoš... Krajem decembra 1993. jedna nemačka marka na crnom tržištu vredela je bilion dinara... U januaru 1994. godine, kada je to njoj odgovaralo, država je monetarnom reformom zaustavila ovaj inflacioni tajfun koji je već dostigao fantastičnih 313 miliona posto."¹⁰

Ekonomске pripreme i aktivnosti se usmjeravaju na razaranje ekonomskog sistema u Bosni i Hercegovini, destabilizacijom i pljačkom velikih privrednih sistema: "Šipada, Energoinvesta, Unisa, Pretisa" i drugih. Zabrana izvoza iz Srbije prehrambenih artikala u Bosnu i Hercegovinu, izuzimanjem deviza iz banaka u Bosni i Hercegovini i njihovo prenošenje u Narodnu banku Jugoslavije, a stalnim štampanjem novca u Beogradu vrši se organizirani ulični otkup deviza od građana Bosne i Hercegovine koje završavaju u Beogradu, što čini vrhunac ekonomskog osiromašenja građana Bosne i Hercegovine, a i uspješnih finansijskih priprema za rat u Bosni i Hercegovini.

Sadržaj i obim priprema za agresiju na Bosnu i Hercegovinu najbolje se vidi kroz vojno organiziranje i naoružavanje srpskog stanovnistva. Naredbom SDS-a Bosne i Hercegovine (26.10.1991) se nalaze:

- formiranje komandnih mesta,
- uspostavljanje pune borbene gotovosti,
- formiranje jedinica za front i određivanje njihovih zamjena,
- prevođenje svih ljudi mlađih od 40 godina iz civilne zaštite u teritorijalnu odbranu, a potčinjavanje teritorijalne odbrane korpusima JNA,
- raspuštanje paravojnih formacija ako postoje i njihovo prevodenje u teritorijalnu odbranu.

Postoje podaci o formiranju paravojnih četničkih jedinica još 1990. godine. Te godine formirani su Odred Karađorđe u Nevesinju, Odred Stojan Kovačević u Gacku, Četnički romanjski odred i više samostalnih četa na Palama, Ozrenski odred u općini Tuzla, dobrovoljačke jedinice na području Bosanske krajine, itd.¹¹

Generalštab oružanih snaga SFRJ je naoružao teritorijalnu odbranu, dobrovoljačke jedinice Ministarstva unutrašnjih poslova tzv. Srpske Republike Bosne i Hercegovine, što ukupno čini oko 120.000 pripadnika. Svakako, ova

---

10 Preuzeto iz: S. Popović, *Raspad Jugoslavije*, 15

11 Vojno-politički informator, Izdanje vojno-politički novinski centar, 2. februar 1992. godine, 46.

aktivnost išla je u sprezi sa aktivistima SDS-a, i na taj način su jačali uporište stranke u srpskom narodu.

Ova aktivnost dobija potpunu sliku ako se ukomponuje razoružanje teritorijalne odbrane SR Bosne i Hercegovine, i stavljanje tog naoružanja u magacine JNA na čuvanje, maja 1990. godine.¹² Ovim činom su razoružani građani i narodi Bosne i Hercegovine, a kasnijim aktivnostima je naoružan i vojno organizovan samo jedan narod.

Neposredno uoči agresije na Bosnu i Hercegovinu, na njenom teritoriju bio je koncentrisan ogroman vojni potencijal organizovan u sljedećim korpusima JNA: Tuzlanski, Sarajevski, Banjalučki, Bihaćki i Mariborski, te djelovi Kninskog, Zagrebačkog, Riječkog, Podgoričkog i Užičkog, kao i određene vojno-pomorske oblasti. Njihovi efektivi bili su: "Preko 100.000 naoružanih vojnika, starješina i pitomaca; 900 tenkova; 1.100 oklopnih transportera i drugih borbenih vozila; zatim nekoliko hiljada različitih artiljerijskih sredstava za podršku; određeni broj borbenih aviona i helikoptera, te druge tehnike, kao i ogromne količine ratnih rezervi. Tako je od ukupno sedamnaest korpusa JNA na teritoriji Bosne i Hercegovine djelimično ili u cjelini bilo stacionirano jedanaest.¹³ Ovim vojnim potencijalima treba pridodati i druge razne specijalno obučene srpske oružane formacije, formirane po odluci vojnog i političkog vođstva SFRJ, odnosno Srbije i Crne Gore.

Hrvatska politika i aktivnosti pred agresiju na Bosnu i Hercegovinu

Hrvatska politika i interes za pripajanje Bosne i Hercegovine, ili dijelova Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, stara je više od 100 godina. Podjelom Bosne i Hercegovine između Hrvatske i Srbije po dogovoru iz 1939. godine na osnovu Sporazuma Cvetković-Maček, kao i stvaranje NDH aprila 1941. godine, u čiji sastav je ušla i Bosna i Hercegovina postojale su historijske osnove za "realnost" politike nekih hrvatskih političkih krugova prema Bosni i Hercegovini na kraju 20. stoljeća. Prvenstveni cilj hrvatske politike bio je, prije svega stvaranje slobodne Hrvatske, tj. njeno izdvajanje iz Jugoslavije. S obzirom na problem srpskih interesa u Hrvatskoj (Kninske krajine, Slavonije i drugih teritorija) najjednostavnija formula samostalne Hrvatske, a po mogućnosti i velike Hrvatske bila je - prelamanje srpskih i hrvatskih interesa preko teritorija Bosne i Hercegovine. Politika HDZ-a u Bosni i Hercegovini u periodu formiranja 1990. godine, do referendumu 29.2. i 1.3.1992. godine, imala je slijedeće karakteristike:

1. U periodu osnivanja stranke, politika HDZ-a bila je za suverenu Bosnu i Hercegovinu. To je period kada je na čelu HDZ-a bio Davor Perinović. Smjena Perinovića i dovođenje Stjepana Kljuića¹⁴ za predsjednika

12 *Naredjene Generalštaba oružanih snaga SFRJ* str. pov. br. 9-1 od 14.5.1990. godine.

13 Smail Čekić, *Agresija na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima 1992-1993*, Sarajevo 1994, 148.

14 „Molim vas ja nisam ovdje doveden zato što sam čist Hrvat nego sam doveden što je 290

- stranke je potčinjavanje HDZ-a Bosne i Hercegovine HDZ-u Hrvatske, tj. sprovođenje politike iz Zagreba, koja je u pojedinim vremenskim intervalima imala različita gledišta. HDZ-e Bosne i Hercegovine postaje samo realizator politike Zagreba prema Bosni i Hercegovini, a karakteriše je često mijenjanje kadrova, pa i prvih ljudi stranke, ukoliko se za njih ocijeni da se protive toj politici, ili je nisu sposobni realizovati.
2. Poslije susreta Tuđmana i Miloševića u Karađorđevu 24.3.1991. godine, politika HDZ-a prema Bosni i Hercegovini se mijenja sa ciljem stvaranja hrvatske zajednice i pripajanja te teritorije Hrvatskoj, kao i podrška projektu da se drugi dijelovi Bosne i Hercegovine pripoji Srbiji.
  3. Stvaranjem Hrvatske zajednice Herceg-Bosne i praktično se pokazuju stvarni politički ciljevi HDZ-a. Slično SDS-u stvorili su "zakonske okvire" za odcjepljenje dijela bosanskohercegovačke teritorije. Primjera radi na sastanku tzv. kriznih štabova "Hercegovačke regionalne zajednice" i "Travničke regionalne zajednice", održanog u Grudama 12.11.1991. godine, usvojen je, pored ostalih, i zaključak da "hrvatski narod u Bosni i Hercegovini mora konačno povesti odlučnu aktivnu politiku koja treba dovesti do realizacije vjekovnog sna – "zajedničke hrvatske države". Da bi taj "povijesni cilj" bio realizovan predstavnici ovih regionalnih zajednica "usvojili su stav" da se pristupi formiranju i objavljivanju pravnih i političkih akata za proglašenje hrvatske države u Bosni i Hercegovini, provođenjem referendumu za priključenje Republici Hrvatskoj u njenim etničkim i povijesnim (sada mogućim) granicama".¹⁵

Političke prilike u tuzlanskoj regiji

Aktivnosti SDS-a na formiranju dobrovoljačkih jedinica za podršku JNA u ratu sa Hrvatskom, kao i pripreme za agresiju na Bosnu i Hercegovinu i opstrukcija vlasti u općinskim organima bili su osnovni razlozi udaljavanja ove stranke od aktivnosti ostalih političkih partija. Stalne pojedinačne provokacije aktivista ove stranke prema drugim narodima inicirale su aktivnosti suprotstavljanja i osude te politike.

Prvo okupljanje građana sa zahtjevom vojnog organizovanja i nabavke oružja desilo se u Kalesiji 5. maja 1991. godine. Na taj dan aktivisti SDS-a Kalesija su na jarbol ispred robne kuće u Kalesiji postavili srpsku zastavu uoči Đurđevdana. Za Bošnjake, a i druge građane Kalesije, "zastava je bila četnička i njen postavljanje je imalo za cilj da se općina Kalesija obilježi kao srpska općina,

---

ocijenjeno, odnosno, izabran sam jer mogu da povedem borbu za hrvatske interese". Stjepan Kljuić, *Oslobodenje*, 23. oktobar 1990. godine.

15 Odluka „Hercegovačke regionalne zajednice“ i „Travničke regionalne zajednice“ o formiranju "Hrvatske države" 12.11.1991. Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, 2-783.

odnosno da se izvrši provokiranje i izazove reakcija kod nesrpskog stanovništva Kalesije. Na zahtjev predstavnika vlasti Kalesije da se zastava skine, jer po pravilu na taj jarbol samo robna kuća može postaviti svoje zastave i niko drugi, reagiralo se prijetnjom da niko zastavu ne smije skinuti, i da se taj čin može dogoditi u prolivenoj krvi. To veče u prostorijama SDA, kao i u prostorijama mjesnih zajednica u općini Kalesija održani su skupovi građana na kojima se istovremeno vršilo i prikupljanje novca za nabavku oružja. Određeni predstavnici građana bili su zaduženi ne samo za nabavku naoružanja, već i za vojnu organizaciju zaštite građana. Na ovim sastancima su pored problema isticanja zastave, izneseni i podaci o vojnem organizovanju Srba u Kalesiji, Ozrenu, Majevici i drugim mjestima u Bosni i Hercegovini. Općinski predstavnici vlasti iz reda SDA su dali podršku zaključcima sa sastanka kao i garanciju da lokalna policija neće oduzimati nabavljenou oružje, a pružit će se i zaštita licima koja se budu bavila ovim poslovima.

Prvu organizovanu akciju aktivisti SDA izveli su početkom jula 1991. godine sprječavanjem mobilizacije rezervnog sastava JNA u općinama Kalesija, Živinice, Banovići i Tuzla. Poslije određenih pritisaka od strane JNA na čelnike općina mobilizacija je izvršena. Nekoliko hiljada rezervista trebalo je uputiti na ratište u Hrvatsku.

Aktivisti SDA¹⁶ organizuju bojkot na taj način, što pored aerodroma Dubrave okupljaju oko 5.000 građana Živinica, Kalesije i drugih općina sa ciljem da se spriječi odlazak rezervista u Hrvatsku. Ova akcija je u potpunosti uspjela, a aktivisti su se isto veče ubacili među rezerviste iz Tuzle, okupljene u brigadi Veljka Brajića lociranoj u Vukovijama, i izazvali su također pobunu koja se završava polaganjem oružja u parku ispred Općine Tuzla sa jasnom porukom da oni ne žele ići preko Save i Une da se bore za nečije interese i da žele ostati na svojoj teritoriji. SDP je oštro ustao protiv slovenačkog i hrvatskog rukovodstva, podržao je vojnu ulogu JNA, i odlučno se usprotvio pobuni lokalnih rezervista, kao i odluci Parlamenta Bosne i Hercegovine o povlačenju bosanskih regruta iz JNA iz drugih republika. SDP je apelovao na građane Tuzle da brane Bosnu i Hercegovinu i Jugoslaviju.¹⁷

Rat u Sloveniji, a kasnije u Hrvatskoj, u potpunosti je otkrio ulogu JNA kao armije srpskog naroda u ostvarivanju velikosrpskih ciljeva. Zbog toga vojnici i starješine bošnjačke i hrvatske nacionalnosti počinju napuštati njene redove ne želeći da učestvuju u tom ratu.

Građani sa oduševljenjem prihvataju odluku Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine kojom se zabranjuje odlazak regruta iz Bosne i Hercegovine u JNA dok ona ne obustavi rat protiv Hrvatske. JNA ovo proglašava nezakonitim aktom i prijeti hapšenjem legalno izabranih organa vlasti Bosne i Hercegovine, ali Predsjedništvo ustrajava u svojoj odluci.

16 Organizatori akcije su: Hariz Redžić, Ahmo Hadžić, Alija Muminović, Salih Malkić, Izet Hadžić, a akciju u ime Centrale SDA je odobrio Osman Brka. Prvi, a i jedini put su građani pozvani uz pomoć zvučnika sa munara da se okupe pred aerodromom i spriječe odlazak svojih sinova na ratište u Hrvatsku.

17 Vidi: *Front slobode* od 2.7.1991,

Ovoj odluci Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine suprotstavilo se nelegitimno¹⁸ Predsjedništvo SFRJ proglašavajući je neobavezujućom te proglašava opću mobilizaciju na teritoriji Bosne i Hercegovine. Istovremeno naređuje republičkim štabovima teritorijalne odbrane da ukinu jedinice teritorijalne odbrane mjesnih zajednica i radnih organizacija, a da općinama ostave manevarske jedinice kao što su odredi i brigade, ali da ih stave pod komandu Generalštaba SFRJ, a upravama vojnih okruga naređuje da preuzmu vojnu kartoteku od općinskih sekretarijata narodne odbrane.¹⁹

Ovom odlukom Predsjedništvo SFRJ je izvršilo potpunu polarizaciju i podjelu u Bosni i Hercegovini na:

- Političke snage koje podržavaju Predsjedništvo SFRJ, JNA, SDS, SPO i ostale prosrpske organizacije u Bosni i Hercegovini, i
- Političke snage koje se suprotstavljaju odluci Predsjedništva SFRJ i ratu u Hrvatskoj, su prvenstveno SDA i HDZ u Bosni i Hercegovini.

U većini općina na tuzlanskoj regiji ova odluka Predsjedništva SFRJ nije prihvaćena, a organizovanim akcijama okupljanja naroda ispred sekretarijata narodne odbrane spriječeno je izuzimanje kartoteka.²⁰

Općine sa većinskim muslimanskim i hrvatskim stanovništvom su podržavale Predsjedništvo i Vladu SR Bosne i Hercegovine, a općine sa većinskim

18 Stjepan Mesić trebao je 16. maja 1991. automatski postati predsjednik Predsjedništva SFRJ, ali je srpski član Borisav Jović zatražio glasanje. Rezultat glasanja bio je neriješen (4:4), jer su Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina i Makedonija glasale za Mesića, a Srbija, Vojvodina, Kosovo i Crna Gora protiv. Navodno je čak i šef Generalštaba JNA Blagoje Adžić bio nezadovoljan tim srpskim manevrom izjavivši: "Ovo je lakrdija. Trebalо je po Ustavu..." Predsjedništvo je zbog tih razmirica postalo paralizirano. Tek nakon pritiska europske diplomacije, 30.6.1991. Stjepan Mesić konačno izabran za predsjednika. No, u međuvremenu je već počeo rat u Sloveniji, a i u Hrvatskoj se spremao sukob. Nakon Hrvatskog proglašenja neovisnosti, Mesić je dao ostavku na dužnost predsjednika, naglasivši time da SFRJ više legitimno ne postoji. Legitimno Predsjedništvo SFRJ je sa osam članova legitimno izabranih što u drugoj polovici 1991. nije bilo takvo. Od augusta 1991. rukovodeću ulogu Predsjedništva SFRJ obavljala je neformalna skupina čelnika Srbije, Crne Gore i generala JNA, koja je procjenjivala stanje i predlagala odluke. Kad je prijedlog da se osnuje poseban «stručni štab od 5-6 ljudi» nije prihvaćen. Do kraja 1991. ova skupina se sastala najmanje 11 puta. Na njezinim sastancima raspravljano je i odlučivao o svim pitanjima rata koja su inače u nadležnosti Predsjedništva SFRJ, odnosno Vrhovne komande. Početkom oktobra 1991. kada je Predsjedništvo SFRJ ostalo samo na članovima iz Srbije s pokrajinama i Crne Gore, ponovno je počelo funkcioniranje Predsjedništva, s tim da ga ostale republike, a i međunarodna zajednica nisu priznavale. Od tada je JNA i *de facto* bila vojna sila Srbije i Srba u ostatku Jugoslavije, što je u maju 1992. postala i *de jure*. Više o ovome vidu: B. Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 371, 382, 383, 385, 387, 391, 392, 394, 402 i 403; Michael Libal, *Njemačka politika i jugoslavenska kriza 1991-1992*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2004, 80-81, 84-85; D. Marijan, Slom Titove armije: *JNA i raspad Jugoslavije*, 393-398.

19 S. Omerbegović, H. Tubić, *Kalesija—pripreme i odbrana od agresije 1992*, Papirografika, Tojići 1997, 44.

20 To su slijedeće općine regije: Kalesija, Vlasenica, Srebrenica, Živinice, Bratunac, općina Srebrenik je spalila svoju dokumentaciju, a Banovići i Tuzla su je djelimično izmjestili. O ovom dramatičnom dogadaju u Bratuncu vidjeti u knjizi Nijaza Mašića, *Istina o Bratuncu, agresija, genocid i oslobođilačka borba 1992-1995*, "Dentus", Bratunac 1996, 20, 21 i 22. (dalje: N. Mašić, *Istina o Bratuncu*).

srpskim stanovništvom su podržavale odluku Predsjedništva SFRJ. JNA počinje strašan pritisak na predstavnike općinskih vlasti koji je ne podržavaju.²¹

Sigurni u svoju superiornost srpski ekstremisti izazivaju niz provokacija u općinama regije, čime se pogoršava političko-bezbjednosna situacija. SDA, suočena sa stalnim pogoršanjem političko-bezbjednosne situacije u Bosni i Hercegovini, u Sarajevu organizuje skup skoro svih relevantnih ličnosti muslimanskog naroda u bivšoj Jugoslaviji²², koji odlučuju da se obrazuje Savjet za nacionalnu odbranu muslimanskog naroda. Formiranjem ovog Savjeta od sedam članova otpočeo je organizovan rad na pripremi oružanog otpora protiv agresije koja se približavala.²³

Krajem oktobra 1991. godine, Centrala SDA i Glavni štab Patriotske lige u Sarajevu na teritoriji sjeveroistočne Bosne šalju koordinatora - Sakiba Mahmutovića, zvanog "Adnan", sa zadatkom da izvrši pripreme na organizaciji Regionalnog štaba Patriotske lige za sjeveroistočnu Bosnu. U novembru mjesecu iste godine, na sastanku u Tuzli, u prostorijama SDA je formiran Regionalni štab²⁴ Patriotske lige za sjeveroistočnu Bosnu, koji se sastojao od dva dijela, i to od političkog i vojnog. Na isti način su formirani i općinski štabovi Patriotske lige. Uloga političkog dijela štaba Patriotske lige ogledao se u stvaranju širokog političkog fronta na ciljevima političke platforme tj. stvaranje suverene Republike Bosne i Hercegovine kao nezavisne, međunarodno priznate države.

Političku platformu je trebalo razvijati kod svih građana, bez obzira na nacionalnu i stranačku pripadnost sa krajnjim ciljem da se ostvari pristanak građana da se kroz vojnu organizaciju izvrši zaštita i očuvanje Bosne i Hercegovine. Normalno, ova aktivnost se lako realizirala kod Muslimana i sasvim malog broja građana iz reda drugih naroda. Srbi nisu smjeli podržati ovu platformu, zbog Karadžićevog naređenja da se prema takvima bude nemilosrdan. U naređenju Radovana Karadžića koje je izdato 21.9.1991. godine, zahtijeva se formiranje prijekih sudova za eliminisanje iz redova SDS-a, ustašoidnih i drugih muslimanskih elemenata koji ometaju uspostavljanje pravedne vlasti u svesrpskim zemljama.²⁵

21 Prijetnji su uglavnom izloženi Muslimani i Hrvati koji su se nalazili na čelu općina. Tako su u komandu Korpusa pozivani predsjednici općina Živinice, Kalesija, Brčko, Banovići, gdje im je bez ikakvog diplomatskog pristupa upućena prijetnja i moguća likvidacija zbog antiarmijske kampanje i nepoštivanja propisa Predsjedništva države u kojoj žive.

22 Sastanak je održan 10.6.1991. godine u Domu milicije u Sarajevu. Sastanku je prisustvovalo 386 članova. Sa tuzlanske regije bili su prisutni: Hazim Rančić, Dževad Tosunbegović, Alija Muminović, Sead Jamakosmanović, Salih Kulenović, Tarik Arapčić, Sead Hasan Hodžić, Izet Hadžić, Hariz Redžić, Osmo Forčaković, Ibran Mustafić, Hamed Efendić, Mehmed Kavazbašić, Mirsad Kavazbašić, Enver Šarić, Osman Čučak, Kasim Avdić, Mirsad Kukić, Hasan Hadžić, Osman Sinanović, Salim Okanović, Tarik Rešibegović, Ejub Hodžić, Adem Hadžić, Mustafa Ramić, Ibrahim Ramić, Ruždija Musić, Asim Juzbašić i drugi.

23 Dokumenti Glavnog odbora SDA, sveska br. 6. DP "DES", Sarajevo, 6. augusta 1995, 123.

24 Regionalni odbor SDA je imenovao štab u kojem su bili: Salih Kulenović, Mehmed Kavazbašić, Hariz Redžić, Mustafa Ramić, Izet Hadžić i drugi, u vojnom štabu Sakib Mahmutović, Alija Muminović, Izet Gazdić, Abdulah Fazlić, Sead Omerbegović i drugi.

25 Arhiv Sekretarijata za narodnu odbranu Banovići, spis broj: 01-800-1 1 /92 od 11. aprila 1992. godine.

S obzirom da je krizni štab za Podmajevicu početkom septembra 1991. godine, donio odluku o prelasku SDS-a i paravojnih jedinica u ratno stanje to potvrđuje i formiranje prijekih sudova. To znači da su paravojne jedinice SDS-a bile u ratnom stanju prije nego što je formirana i jedna jedinica kod Muslimana.

Političke prilike na tuzlanskoj regiji su se stalno usložnjavale, a potvrdu ovoj konstataciji vidimo u slijedećim događajima:

- 3.9.1991. godine, grupa naoružanih Srba, terorista iz zasjede, oko 21 sat na magistralnom putu Zvornik-Bratunac u zaseoku Kajići, selo Kravica otvorila je vatru na putničko vozilo "Lada" i na taj način usmrtila Džemu Jusića iz Podčauša i Nedžada Hodžića iz Hrnče, te teže ranila Mevludina Sinanovića iz Glogove i Zaima Salkovića iz Tokolja, općina Bratunac.²⁶

- 20.9.1991. godine, zbog složenosti političko-bezbjednosne situacije u Bosni i Hercegovini, Ministarstvo za unutrašnje poslove donijelo je naredbu o mobilizaciji rezervnog sastava milicije. Milošević zahtjeva od Karadžića da se Srbi ne odazovu pozivu za mobilizaciju u rezervni sastav milicije.²⁷

- 7.10.1991. godine, JNA pokušava na regiji izvršiti mobilizaciju rezervista za popunu Kninskog korpusa. Predstavnici općina Tuzla, Lukavac, Kalesija, Živinice, Banovići, Srebrenik i Gračanica to odbijaju.

- 13.10.1991. godine, rezervisti JNA vraćaju se sa ratišta iz Hrvatske kućama u Srbiju, pucaju prolazeći kroz Tuzlu, pri čemu oštećuju dva autobusa, jedan putnički automobil, a što je posebno interesantno - otvaraju paljbu i na munaru Jalske džamije, pri čemu je oštećuju. Pored pucnjave rezervisti su građane pozdravljali sa tri prsta (četničkim pozdravom).

- 9. i 10.11.1991. godine, održan je plebiscit na koji izlaze pripadnici srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i izjašnjavaju se o ostanku u zajedničkoj državi sa Srbijom i Crnom Gorom, SAO Krajinom, SAO Slavonijom, Baranjom i Zapadnim Sremom.

- 29.11.1991. godine, misteriozno nestaje Abdulah Kovačević iz Vražića koji je bio predsjednik MBO u Bijeljini, što se smatra prvim političkim ubistvom, jer je ovaj aktivista mnogo uradio na formiranju općine Čelić (nađen je mrtav, izmasakriranog tijela 5.1.1992. godine). MBO je za ovo ubistvo optužila SDS i KOS, a kao motive za njegovo ubistvo navela aktivnosti Kovačevića da Bosna i Hercegovina bude nezavisna i suverena država.

- 1.1.1992. godine, eksplodirala je bomba podmetnuta pod automobil vojnog lica u Tuzli.

- 11.1.1992. godine, održano je savjetovanje Patriotske lige u Tošićima.

- 19.1.1992. godine, ubijen je taksišta Muhamed Mešanović u srpskom selu Brnjica u Živinicama. Zbog ovog ubistva okupio se veliki broj građana pred općinom Živinice tražeći da se pronađu ubice, uz zahtjeve da se podijeli oružje, a zatim je izvršena blokada puta. Rudari rudnika

---

26 Opširnije o ovom događaju u knjizi: N. Mašić, *Istina o Bratuncu*.

27 Vidi presretnuti razgovori Alo Radovane ne čujem te dobro. (<https://www.b92.net/info/vesti/pregled>).

“Đurđevik”, zaposleni radnici u “Konjuhu” i drugim preduzećima stupili su u štrajk. Zbog nagomilanog nepovjerenja prema JNA traženo je da se rezervisti odmah dislociraju iz Brnjice i Gornjih Živinica i drugih mjesta što je komanda tuzlanskog korpusa morala prihvatići.

- 20.2.1992. godine, štrajk policije u Tuzli. Ovaj štrajk je jedan od najinteresantnijih događaja, a njegova specifičnost ogleda se u slijedećem:
  1. Štrajk policije je bio nedefinisana kategorija, a pogotovo ako se štrajk organizuje sa ciljem zaštite načelnika stanice policije da ne bude smijenjen;
  2. U uslovima organizovanja MUP-a u tom periodu i davanja podrške Stanici policije Tuzla i načelniku stanice u odnosu na MUP i CSB Tuzla, predstavlja rušenje jedinstvenog MUP-a Bosne i Hercegovine, jedine legitimne oružane snage za odbranu Bosne i Hercegovine u tom momentu.
  3. Zahtjev za smjenu načelnika CSB-a i zabrana ulaska u zgradu aktivnim članovima SDA zaposlenim u CSB-u govori o političkim motivima ovog štrajka usmjerenim isključivo protiv SDA, što u osnovi nagovještava da je ovaj štrajk djelo KOS-a i JNA u funkciji izdvajanja općine Tuzla iz jedinstvenog prostora Bosne i Hercegovine, i nastojanje da se Tuzla veže za Jugoslaviju, a SJB Tuzla se uključi u JNA.
  4. Patriotska liga je odbranu ovih prostora planirala ujedinjujući sve jedinice CSB-a na regiji u jedinstvenu komandu.
  5. U okolnim općinama na vlasti je bila SDA i očekivao se efekat da okolne općine stvore animozitet prema Tuzli i na taj način je izoluju kao posebnu političku opciju i tako je približe Jugoslaviji.

Sa objavlјivanjem rezultata referendumu o nezavisnosti Bosne i Hercegovine, gdje se oko 63% građana izjasnilo za suverenu i nezavisnu, počela je novija historija ove države. Nažalost нико nije mogao očekivati da će ova demokratska odluka građana tako brzo pokrenuti agresore i neprijatelje ove države na agresiju, zločine i genocid nad građanima ove države. Svakako jedan od ciljeva je bio što prije otpočeti sa provokacijama i zločinima i to prestaviti svjetskoj javnosti kao građanski rat i na taj način spriječiti međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine. Tako, u martu pripadnici SDS-a, JNA i druge paravojne jedinice pokušavaju na svaki način isprovocirati sukobe koji će mir u zemlji zamjeniti ratnim stanjem.

Poslije neuspjelih martovskih barikada u Sarajevu i u cijeloj Bosni i Hercegovini, od strane SDS-a i KOS-a, na koje je odgovoren barikadama pripadnika Patriotske lige i patriota Bosne i Hercegovine prešlo se na pojedinačne provokacije po općinama. Tako je u Kalesiji 12. marta 1992. godine, izveden teroristički akt ubistvo dva policajca koji su pokušali da intervenišu zbog pučnjave ispred kafića “Mis”. Poslije ubistva policajaca na dužnosti, ubica Rade Janković bježi u Dubnicu gdje dobiva zaštitu i pomoć od predsjednika SDS-a koji ne dozvoljava organima bezbjednosti da privedu ubicu, a prihvata da razgovara samo sa određenim Srbima u CSB Tuzla. Rukovodstvo općine je sa pripadnicima PL Kalesija blokiralo čitavu općinu i glavne putne pravce, zaštitilo naselja, a

Skupština općine Kalesija je uvela stalno zasjedanje pri čemu je donijela odluku o formiranju Kriznog štaba zbog složene političko-bezbjednosne situacije na području općine Kalesija.²⁸ Skupština je također donijela veći broj zaključaka u funkciji rasvjetljavanja ubistva i funkcionisanje državnih organa na ovoj općini. Od zaključaka posebno izdvajamo:

1. Da se postojeće barikade na putevima na području općine Kalesija neće ukloniti sve dok se ne otkrije počinilac ili počiniovi ovih ubistava i isti predaju organima gonjenja.
2. Zabranjuje se dalji rad sadašnjem rukovodstvu Općinskog odbora SDS-a Kalesija iz razloga što je sklono ekstremno-terorističkim postupcima.
3. Upućuje se apel srpskom narodu da izabere novo rukovodstvo SDS-a na području općine Kalesija, a u cilju daljeg suživota sa narodima na području općine.
4. Izraženo je nezadovoljstvo zbog neefikasnosti razriješavanja ubistva i načina vođenja akcije od strane Žugić Gorana i Antić Srpka.
5. Da ministar Ministarstva unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine Alija Delimustafić sa svojim saradnicima i specijalnim odredom MUP-a Bosne i Hercegovine dođe u Kalesiju i preuzme ulogu otkrivanja počinilaca ubistva, jer su dosadašnji rezultati CSB-a izazvali nezadovoljstvo i revolt naroda na području općine.
6. Da se vrati naoružanje Općinskom štabu teritorijalne odbrane Kalesija.²⁹

Ovaj događaj je posebno interesantan zato što je u svrhu akcije blokiranja putnih pravaca, obezbjeđenja sela i blokade Dubnice, podijeljeno oružje MUP-a iz stanice u Kalesiji. U ovoj akciji je učestvovalo više stotina naoružanih građana (oko 2.000) koji su na svaki način od raznih subjekata KOS-a podsticani na sukob sa Srbima u Dubnici kao i da odbiju poslušnost općinskom rukovodstvu i ujedno rukovodstvu Patriotske lige i SDA karakterišući ih kao izdajnike što toliko dugo pregovaraju i što nisu dozvolili da se izvrši odmazda nad uhvaćena dva lica iz grupe koja je pucala u kafiću. S druge strane ovako organizovana aktivnost je pokazala JNA da je Kalesija "dobro" naoružana i organizovana i da u saradnji sa ostalim općinama, prvenstveno Živnicama, predstavlja pravu opasnost za zamišljeni plan agresije tj. funkcionisanje koridora Zvornik-Kalesija-Živinice-Tuzla-Doboj-Banja Luka-Knin, što je imalo za posljedicu da se koridor za Knin isplanira preko Brčkog.³⁰ S obzirom da je rukovodstvo općine imalo pod

---

28 Krizni štab su činili: Hadžić Izet, predsjednik Kriznog štaba - SDA, Tosunbegović Dževad, zamjenik predsjednika - SDA, Omerbegović Sead, član – Komandant štaba TO, Hadžić Muhamed, član - SDP, Avdibašić Rifet, član – SRSJ, a formiran je Odlukom Skupštine općine Kalesija na vanrednoj sjednici 14.3.1992. godine.

29 Vanredna sjednice je zasjedala od 14.3.1992. godine do 20.3.1992. godine svaki dan na kojoj je doneseno 16 zaključaka od kojih smo neke naveli, a objavljeni su u "Službenom glasniku Opštine Kalesija", 1992-1995. godine. Sjednici nisu prisustvovali i odbornici SDS-a.

30 Izjava pripadnika II korpusa, a zaključak su donijeli na osnovu zaplijenjenih karti i dokumentacije.

kontrolom muslimansko stanovništvo, pripadnike PL-a i da je jedino insistiralo da MUP izvrši pretres Dubnice, u cilju hvatanja ubice i stavljanja pred sud, izbjegnuto je svako miješanje JNA u ovaj događaj i time osujećen osnovni cilj, da Kalesiju okupira JNA.

Slučaj je okončan na sastanku održanom u prostorijama CSB-a Tuzla uz prisustvo: generala Save Jankovića, ministra Alije Delimustafića sa saradnicima, Šemse Softića, Hazima Rančića (CSB), Izeta Hadžića i Petra Jankovića. Prihvaćeni su sljedeći zaključci:

- da jedinice MUP-a izvrše pretres Dubnice,
- da se uklone barikade,
- da sve paravojne jedinice napuste općinu (ovde se prvenstveno mislilo na jedinicu pod komandom legendarnog Hajrudina Mešića koji se sa dvadesetak policajaca i drugih pripadnika stavio na raspolažanje općinskom rukovodstvu, da se nastavi zajednički raditi i vraćati međusobno povjerenje.

Svakako da je ovaj događaj u potpunosti podijelio građane Kalesije na one za Bosnu i Hercegovinu i zakonitost i one koji su to negirali. U ostalim općinama regije, po sličnom konceptu, SDS počinje da uspostavlja svoju vlast i kontrolu nad tim prostorom. U općinama gdje je većinsko srpsko stanovništvo počinje da funkcioniše srpski MUP, a u ostalim općinama počinju da se vrše pritisci na organe vlasti sa slijedećim političkim zahtjevima:

- stanica milicije da se razdvoji na srpsku i muslimansku,
- općina da se podijeli na srpsku i muslimansku,
- privreda da se podijeli,
- da se izvrši mobilizacija srpske teritorijalne odbrane.

Alternativa za ove zahtjeve je rat. U svim podrinjskim općinama regije, izabrani predstavnici iz reda muslimanskog naroda, po svaku cijenu su željeli izbjegći rat te su zato i prihvatali ultimatume. Međutim, rat se nije mogao izbjegći. Naime, uporedo sa pregovorima pripadnici SDS-a, te specijalne jedinice vojske i MUP-a Srbije „arkanovci“, „ešeljevci“ i drugi, provokacijama i jakom paljbom počinju da protjeruju stanovništvo iz Podrinja.

Zaključak

Politički faktori strukture SDS-a u lokalnim organima vlasti, jedinice JNA, te strukture Teritorijalne odbrane opredjeljene za sproveđenje srpske politike, proizvleće su na tuzlanskoj regiji takve političke prilike koje se ogledaju kroz:

- ubistva policajaca i nedužnih građana nesrpske nacionalnosti,
- mobilizaciju i pritiske na građane da ratuju u Hrvatskoj,
- izazivanje straha kod građana, pucanje po vjerskim objektima, džamijama i materijalnim dobrima,

- vrijedanje, prijetnje, iseljavanje nesrpskog stanovništva i izazivanje neprijateljstva,
- nepoštivanje Ustavnog poretka Bosne i Hercegovine,
- urušavanje jedinstvenog MUP-a Bosne i Hercegovine,
- raspoređivanje vojnih snaga JNA iz Hrvatske na područje tuzlanske regije, zauzimanje i uređenje položaja za što lakše izvršenje plana RAM,
- naoružavanje i obuka kolaboracionista, snaga u organizaciji SDS-a i
- podrška udruženjima i pojedincima koji podržavaju Jugoslaviju i JNA.

Politički faktori opštinskih organa vlasti organizovani od lokalnih struktura Stranke demokratske akcije, Hrvatske demokratske zajednice i Socijaldemokratske partije opredijeljeni za mirnodopsku politiku koju su kreirali Predsjedništvo i Vlada Bosne i Hercegovine, a reagujući na prethodno opisane događaje, generirali su sljedeće političke prilike:

- sprečavanje mobilizacije rezervnog sastava i regruta u jedinice JNA sa ciljem zaustavljanja i neučestvovanju u ratu na strani Srba u Hrvatskoj,
- očuvanje Ustavnog poretka Bosne i Hercegovine i međusobno vraćanje povjerenja među građane, a probleme rješavati razgovorima, dijalogom,
- organizovanje Referenduma građana na demokratski način i u skladu sa zakonima za legitimno izjašnjenje građana o Bosni i Hercegovini,
- patriotsko organizovanje građana.

Summary

The political factors of the structure of the SDS in local authorities, the JNA units, and the Territorial Defense structures, committed to the implementation of Serbian politics, have produced such political opportunities in the Tuzla region through:

- the killing of police officers and innocent citizens of non-Serb ethnicity,
- mobilization and pressure on citizens to fight in Croatia,
- causing fears among citizens, shooting down religious sites by mosques and material goods,
- insulting, threatening, evicting non-Serbs and provoking hostility,
- Non-compliance with the Constitutional order of Bosnia and Herzegovina,
- the collapse of the unique MUP of Bosnia and Herzegovina,
- deployment of JNA military forces to the territory of the Tuzla region from Croatia, taking and regulating the position for the easier execution of the RAM plan,
- Arms and training of collaborators, forces in the organization of the SDS and
- support to associations and individuals that support Yugoslavia and the JNA.

The political factors of municipal authorities organized from the local structures of the Party of Democratic Action, the Croatian Democratic Union and the Social Democratic Party committed to the peace-time policy created by the Presidency and the Government of Bosnia and Herzegovina, and responding to the previously described events, generated the following political circumstances:

- preventing the mobilization of reserve troops and recruits into JNA units with the goal of stopping and non-participation in the war on the side of the Serbs in Croatia,
- preservation of the Constitutional order of Bosnia and Herzegovina and mutual restoration of trust among citizens, and solving problems through discussions, dialogue,
- Organizing a referendum of citizens in a democratic manner and in accordance with the laws for the legitimate removal of citizens about Bosnia and Herzegovina,
- patriotic organization of citizens.

Prof. dr. Alija SULJIĆ
Mr. Amir HALILOVIĆ
Univerzitet u Tuzli
Mr. sc. Nusret HODŽIĆ
JU Osnovna škola „Pazar“ Tuzla

Izvorni naučni rad

STRADANJE BOŠNJAKA U PROTEKLOM RATU NA PODRUČJU SUČESKE U OPĆINI SREBRENICA

Apstrakt: Sućeska je fizičkogeografska i antropogeografska prediona cjelina u sjeverozapadnom dijelu općine Srebrenica. U užem smislu, to je područje omeđeno kanjonom rijeke Zeleni Jadar na jugu i dolinom rijeke Bukovice na sjeveru. U širem smislu područje Sućeske zauzima područje između gornjeg sliva Potočarske rijeke, na sjeveru, i podravanskih platoa, na jugu. Što se tiče granice na zapadu, to je dolina rijeke Zeleni Jadar, a na istoku to je područje izvorišnih čelenki rijeke Kazani i Kutličke rijeke. Navedene granice regionima Sućeske treba uzeti uslovno, jer za definisanje granica nekog područja treba uzeti u obzir i antropogeografske odlike područja, kao na primjer, historijski razvoj područja, etnogeografske i kulturnogeografske odlike, zatim osjećaj uzajamne pripadnosti nekom geografskom području i dr. U srednjem vijeku područje Sućeske pripadalo je župi Trebotići koja je imala znatno veće područje koje se prostiralo u većem dijelu gornjeg i srednjeg toka rijeke Zeleni Jadar. Uvažavajući kulturnogeografske, etnogeografske i historijske činjenice, područje Sućeske obuhvata sljedeća naseljena mjesta: Bostahovine, Brakovci, Bučinovići, Bučje, Kutuzero, Lipovac, Opetc, Podgaj, Podosoje, Slatina, Staroglavice, Sućeska i Žedanjsko.

Područje Sućeske, približne površine $64,3 \text{ km}^2$, obuhvata teritoriju trinaest naseljenih mjesta u sjeverozapadnom dijelu općine Srebrenica. Prema popisu stanovništva Bosne i Hercegovine 1991. godine na području Sućeske živjelo je 638 domaćinstava, prosječne veličine 5,1 člana, a ukupno su imala 3.291 člana, uglavnom bošnjačke nacionalnosti. Prema podacima posljednjeg popisa bosanskohercegovačkog stanovništva, 2013. godine, na području Sućeske živjelo je ukupno 1.475 osoba (757 ženskih), od kojih 1.461 osoba bošnjačke nacionalnosti (751 ženska).

U radu su prezentirane najvažnije demografske posljedice ratnih stradanja Bošnjaka na području Sućeske u općini Srebrenica, posebno tokom genocida u tzv. „Sigurnoj zoni UN Srebrenica“, jula 1995. godine.

Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu ubijeno je 118 osoba bošnjačke nacionalnosti, među kojima i 33 osobe ženskog spola prosječne starosti 38,1 godina. Prosječna starost ubijenih muškaraca bila je 36,4 godine, a iza oženjenih muškaraca ostalo je 50 udovica i 111 djece siročadi, prosječne starosti 10,6 godina.

Tokom genocida ubijeno je 619 osoba, među kojima i 9 osoba ženskog spola, prosječne starosti 60,1 godina. Prosječna starost ubijenih muškaraca, žrtava genocida, bila je 35,6 godina. Iza ubijenih, oženjenih muškaraca, ostale su 383 žene udovice i 624 djeteta siročeta, prosječne starosti 7,9 godina.

Do danas, na području Sućeske živi manje od 500 osoba bošnjačke nacionalnosti, a preko 600 osoba iselilo se izvan Bosne i Hercegovine, većinom u Sjedinjene Američke Države.

Ključne riječi: Sućeska, općina Srebrenica, Bošnjaci, porodice, domaćinstva, žrtve agresije i genocida, udovice, siročad, prognani, raseljeni, povratnici.

THE SUFFERING OF BOSNIAKS IN THE RECENT WAR IN THE AREA OF SUĆESKA IN THE MUNICIPALITY OF SREBRENICA

Abstract: *Sućeska is a physio-geographical and anthropogeographical area in the northwestern part of the Srebrenica municipality. In the narrow sense, this area is bordered by Zeleni Jadar river canyon in the south and the valley of the Bukovica river in the north. In a broader sense, the area of Sućeska includes the area between the upper basin of the Potočari River, in the north, and plateau of Podravne, in the south. The western border is the valley of the river Zeleni Jadar; and in the east it is the area of springs of the Kazani river and Kutlicka river. These boundaries of the Sućeska region should be taken on a conditional basis, because in the defining boundaries of an area should also be consider the anthropogeographical features of the area, such as the historical development of the area, ethno-geographical and cultural-geographical features, then the sense of mutual affiliation to some geographical area, etc. In the Middle Ages, area of Sućeska belonged to the Trebotići parish, with a much larger area, which included a large part of the upper and middle river flow of the river Zeleni Jadar. Taking into account cultural, ethnographic and historical facts, the geographic area of Sućeska includes the following inhabited places: Bostahovine, Brakovci, Bučinovići, Bučje, Kutuzero, Lipovac, Opetci, Podgaj, Podosoje, Slatina, Staroglavice, Sućeska i Žedanjsko.*

The area of Sućeska is approximately 64.3 square kilometers and covers the territory of thirteen populated places in the northwestern part of the municipality of Srebrenica. According to the population census of Bosnia and Herzegovina in 1991, there were 638 households in the area of Sućeska, with an average size of 5.1 members, and a total population of 3,291 members, mostly Bosniaks ethnicity. According to the latest census of the population of Bosnia and Herzegovina conducted in 2013, 1,475 people (757 women) lived in Sućeska, of which 1,461 Bosniak people (751 women).

The paper presents the most important demographic consequences of war suffering of Bosniaks, in the area of Sućeska, in the municipality of Srebrenica, particularly during the genocide in so called “UN Safe Area of Srebrenica”, in July 1995.

During the aggression against Bosnia and Herzegovina, 118 Bosniak were killed, including 33 of the female, of the average age of 38.1 years. The average age of killed men was 36.4 years. Number of the widows whose husbands were killed is 50, with 111 children orphans, with an average age of 10.6 years.

During the genocide, 619 people were killed, including 9 women, with the average age of 60.1 years. The average age of killed men, the victims of genocide, was 35.6 years. Number of the widows whose husbands were killed is 383, with 624 children orphans, with an average age of 7.9 years.

Until today, there are less than 500 Bosniaks living in the area of Sućeska, and more than 600 people whose living outside Bosnia and Herzegovina, mostly in the United States of America.

Key words: *Sućeska, municipality of Srebrenica, Bosniaks, families, victims of aggression and genocide, widows, children orphans, exiled persons, displaced persons, returnees.*

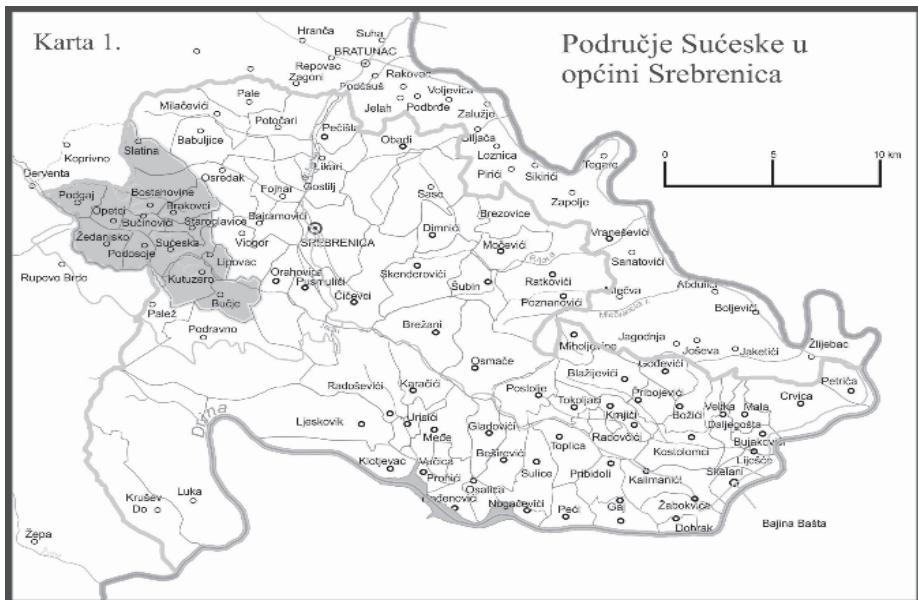
Geografsko poimanje područja Sućeske

Područje Sućeske, u užem smislu, zahvata sjeverozapadni dio općine Srebrenica, odnosno teritoriju jedanaest seoskih naselja koja čine Mjesnu zajednicu Sućeska. To su sljedeća naselja: Bostahovine, Brakovci, Bučinovići, Lipovac, Opetci, Podgaj, Podosoje, Slatina, Staroglavice, Sućeska i Žedanjsko (Slika 1). Međutim, uvažavajući društveno-geografske faktore razvoja istraživanog dijela područja općine Srebrenica, neophodno je u područje Sućeske uvrstiti i dva naselja koja se nalaze u sastavu Mjesne zajednice Podravno, a to su naselja Bučje i Kutuzero. Tako da će novo definisano područje Sućeske imati trinaest naseljenih mjesta s ukupnom površinom od 46,73 km² (4.673 hektara), a na ovoj površini, prema popisu stanovništva Bosne i Hercegovine 1991. godine, živjela je 3.291 osoba, od kojih su 3.242 osobe bošnjačke nacionalnosti. Ukupno je bilo 638 domaćinstava, uglavnom porodičnih, čija je prosječna veličina iznosila 5,1 član.

Područje Sućeske, topografski posmatrano, omeđeno je kanjonom rijeke Zeleni Jadar na jugu i dolinom Bukovičke rijeke na sjeveru. Preciznije rečeno, područje Sućeske zauzima teritorij između gornjeg sliva Potočarske rijeke na sjeveru, i podravanskog platoa na jugu. Što se tiče granice na zapadu to je dolina rijeke Zeleni Jadar, a na istoku to je područje izvorišnih čelenki rijeke Kazani i Kutličke rijeke.¹

¹ Nusret Hodžić, *Razvoj stanovništva i naselja na području Sućeske u općini Srebrenica*, Univerzitet u Tuzli (Magistarski rad), Tuzla 2013, 5. (dalje: N. Hodžić, *Razvoj stanovništva i naselja na području Sućeske*).

Neophodno je napomenuti da je današnje područje Sućeske pripadalo srednjovjekovnoj župi Trebotići koja je imala znatno veću teritoriju, a prostirala se u većem dijelu donjeg i srednjeg toka rijeke Zeleni Jadar.²

Prilog 1. Područje Sućeske u općini Srebrenica.

Važnije antropogeografske karakteristike područja Sućeske

Demografski razvoj stanovništva područja Sućeske odvijao se u uvjetima složenih historijskih, političkih, ekonomskih i drugih prilika što je bitno uticalo na promjene u ukupnom broju stanovnika. Rast ukupnog broja stanovnika ovog područja bio je promjenljivoga intenziteta. Prosječna stopa ukupnog rasta stanovnika od 1879. do 1885. godine iznosila je 16,7%, odnosno ukupan broj stanovnika se povećao za 277 osoba. Zbog promjena u granicama i smanjivanja broja naselja (sa 18 na 13) 1895. godine imamo manji broj stanovnika na području Sućeske za 885 stanovnika i imamo negativnu stopu rasta broja stanovništva koja je iznosila 44,13%.

U navedenim popisima u sastavu područja Sućeske navodi se 13 naselja, osim 1948. godine kada su u sastav Sućeske ponovo uključena naselja Palež i Podravno. Negativnu stopu ukupnog broja stanovnika imamo još od 1910. do 1921. godine koja je iznosila -9,39% i od 1948. do 1953. godine sa -15,09%, a uzrok tome su Prvi i Drugi svjetski rat i njegove posljedice u periodu od 1961. do 1991. godine. (Tabela 5)

2 Pavao Andelić, *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, 1. izdanje, Svjetlost, Sarajevo 1982, 178.

U periodu od 1961. do 1991. godine stanovništvo Sućeske se povećalo za 1.032 stanovnika ili za 45,7% (odnosno sa 2.259 na 3.291 osobu). Stanovništvo područja Sućeske se u ovom periodu povećalo po prosječnoj godišnjoj stopi od 13,7% (u općini Srebrenica 7,9%). Na ovakav trend ukupnog kretanja stanovništva najveći uticaj su imale visoke stope prirodnog priraštaja. U navedenom periodu najveći porast stanovništva imalo je naselje Bučinovići, gdje se stanovništvo povećalo sa 327 u 1961. godini na 495 stanovnika u 1991. godini po prosječnoj godišnjoj stopi 11,4%, a najmanji porast je imalo naselje Podosoje gdje se broj stanovnika smanjio sa 109 na 87 osoba, negativna stopa promjene iznosila je 6,49%. (Tabela 5)

Demografske promjene na području Sućeske u periodu od 1971. do 1991. godine možemo najbolje vidjeti kroz promjene u pojedinim strukturama stanovništva ovog područja. Promjene u spolnoj strukturi u ukupnom stanovništvu Sućeske u periodu od 1971. do 1991. godine mogu se uočiti kroz koeficijente maskuliniteta i feminiteta. Koeficijent maskuliniteta u Sućeskoj u 1971. godini iznosio je 980,98, a u 1991. godini 1.042,83. Veći brojčani rast muškog u odnosu na žensko stanovništvo na ovom području kao i na nivou općine i cijele Bosne i Hercegovine uvjetovan je općom pojavom da se rađa veći broj muške u odnosu na žensku djecu. (Tabela 1)

Godina	Stanovništvo prema popisima			Koeficijent feminiteta	Koeficijent maskuliniteta
	Ukupno	Muškarci	Žene		
1971.	2813	1393	1420	1019,38	980,98
1981.	3233	1601	1632	1019,36	981,00
1991.	3291	1680	1611	958,92	1042,83

Tabela 1. Opći koeficijent feminiteta i maskuliniteta na području Sućeske prema popisima stanovništva 1971., 1981. i 1991. godine.³

Promjene u dobnoj strukturi Sućeske najizraženije su u strukturi mладог stanovništva, tj. od 0 do 19 godina (sa 55,4% u 1981. godini na 42,8% u 1991. godini). Zabilježeno je i povećanje stanovništva starog 60 i više godina, sa 4,9% u 1981. godini na 11,2% u 1991. godini. Prema popisu stanovništva iz 1961. godine na području Sućeske dobna struktura je bila sljedeća: mlađom stanovništvu (0-19 godina) pripadalo je 52,9%, zrelo stanovništvu (20-59 godina) 41,6% i starom (60 i više godina) 5,5% od ukupnog stanovništva Sućeske. U 1991. godini na mlađo stanovništvo otpadalo je 42,8%, na zrelo stanovništvo 46,1% i staro stanovništvo 11,2%. Iz navedenog možemo zaključiti da u periodu od 30 godina, tj. od 1961. do 1991. godine nije bilo promjena tipova dobne strukture stanovništva Sućeske, tj.

³ Popis stanovništva 1961. godine. Aktivnost i djelatnost – rezultati za naselja, Knjiga XIV, SZS, Beograd 1965, 15, 316-317; Popis stanovništva i stanova 1971. godine. Stanovništvo – djelatnost – Rezultati po naseljima i opštinama, Knjiga X, SZS, Beograd 1974, 1, 59-60; Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovništvo – Poljoprivredno stanovništvo – rezultati po naseljima i opštinama, Knjiga XI, SZS, Beograd 1973, 1, 59-60; Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje prema djelatnosti, po naseljima – Popis 1991, Dokumentacija FZS, Sarajevo 1991.

populacija ovog područja pripadala je mladom tipu. (Tabela 2) U periodu od 1971. do 1991. godine u dobnoj strukturi stanovništva u svim naseljima područja Sućeske preovladavalo je mlado stanovništvo tj. stanovništvo od 0 do 19 godina.

	Sućeska							
Godina	1961.		1971.		1981.		1991.	
Dob	svega	%	svega	%	svega	%	svega	%
0-4	416	18,41	487	17,31	435	13,45	316	9,60
5-9	340	15,05	396	14,08	504	15,59	296	8,99
10-14	257	11,38	368	13,08	435	13,45	363	11,03
15-19	182	8,06	317	11,27	351	10,86	434	13,18
Σ 0-19	1.195	52,90	1.568	55,74	1.725	53,35	1.409	42,80
20-24	269	11,91	218	7,75	285	8,81	344	10,45
25-29	202	8,94	174	6,19	225	6,96	237	7,20
30-34	164	7,26	223	7,93	176	5,44	198	6,02
35-39	51	2,26	167	5,94	162	5,01	176	5,35
40-44	74	3,27	125	4,44	199	6,16	155	4,71
45-49	49	2,17	53	1,88	139	4,30	129	3,92
50-54	67	2,97	68	2,42	118	3,65	172	5,23
55-59	64	2,83	50	1,78	47	1,45	104	3,16
Σ 20-59	940	41,61	1.078	38,33	1351	41,78	1.515	46,04
60-64	69	3,05	59	2,09	48	1,48	84	2,55
65-69	54	2,40	41	1,46	35	1,08	40	1,22
70-74	-	-	36	1,28	35	1,08	29	0,88
75 (+) i nepoznato	1	0,04	31	1,10	39	1,21	214	6,50
Σ 60-75 (+) i nepoznato	124	5,49	167	5,93	157	4,85	367	11,15
Ukupno	2.259	100	2.813	100	3.233	100	3.291	100

Tabela 2. Dobna struktura stanovništva područja Sućeske 1961., 1971., 1981. i 1991. godine.⁴

Veoma važan pokazatelj ekonomskog razvoja nekog područja jeste i struktura stanovništva prema sektorima djelatnosti. Ekonomski nerazvijena područja imaju najveći udio poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu,

⁴ Popis stanovništva 1961. Pol i starost - rezultati za naselja, Knjiga XI, SZS, 316-317. Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovništvo - pol i starost (l deo). Rezultati po naseljima i opštinama. Knjiga VIII, SZS, Beograd 1973, 1, 101-102. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. Rezultati za stanovništvo, domaćinstva i stanove po naseljima, Knjiga 1.684 (opština Srebrenica, tabela 1-1-2), RZS, Sarajevo 1982. Statistički bilteni, broj 257, (Stanovništvo po naseljenim mjestima), FZS, Sarajevo 1998, 232.

što je slučaj i područja Sućeske. Općina Srebrenica bila je među najnerazvijenijim bosanskohercegovačkim općinama do sredine 70-tih godina 20. stoljeća. Osamdesetih godina prošlog stoljeća otvara se nekoliko industrijskih pogona, u kojima se zapošljava značajan broj radno aktivnog stanovništva općine Srebrenica, ali i okolnih općina. Početkom 90-tih godina prošlog stoljeća bilo je zaposleno oko 7.500 osoba na području općine Srebrenica.

Prema popisu stanovništva iz 1961. godine u primarnom sektoru bilo je zaposleno 84,3%, sekundarnom 8,9%, tercijarnom 0,7% i u kvartarnom 0,8% aktivnog stanovništva Sućeske. Poslije trideset godina, tj. u 1991. godini, na primarni sektor otpadalo je 31,9% aktivnog stanovništva, sekundarni 53,5%, tercijarni 4,0% i kvartarni 0,7% od ukupnog stanovništva Sućeske. (Tabela 3) Iz navedenog popisa možemo zaključiti da je područje Sućeske 1961. i 1971. godine pripadalo prvom razvojnomy tipu ekonomske strukture, a u 1991. godini pripadalo je drugom razvojnomy tipu ekonomske strukture.⁵

Područje		Sućeska					
Godina popisa		1961.		1971.		1991.	
Ukupno		svega	%	svega	%	svega	%
Stanovništvo	ukupno	2259	100	2813	100	3291	100
	aktivno	915	100	1079	100	776	100
Primarni sektor	poljoprivreda i ribarstvo	751	82,1	871	80,7	178	22,9
	šumarstvo	20	2,2	64	5,9	69	8,9
	vodoprivreda	-	-	-	-	1	0,1
	svega	771	84,3	935	86,6	248	31,9
Sekundarni sektor	industrija i rудarstvo	7	0,8	29	2,7	233	30
	građevinarstvo	74	8,1	66	6,1	169	21,7
	saobraćaj i veze	0	0	2	0,2	14	1,8
	svega	81	8,9	97	9	416	53,5
Tercijarni sektor	trgovina, ugostiteljstvo i turizam	3	0,3	5	0,5	15	1,9
	zanatstvo i lične usluge	1	0,1	1	0,1	10	1,3
	stambeno-komunalne djelatnosti	3	0,3	-	-	4	0,5
	finansijske, tehničke i poslovne usluge	-	-	-	-	2	0,3
	svega	7	0,7	6	0,6	31	4

⁵ N. Hodžić, *Razvoj stanovništva i naselja na području Sućeske*, 222.

Područje		Sučeska					
Godina popisa		1961.		1971.		1991.	
Ukupno		svega	%	svega	%	svega	%
Kvartarni sektor	obrazovanje, nauka, kultura i informacije	6	0,7	-	-	18	2,3
	kultura i socijalna djelatnost	-	-	15	1,4	-	-
	zdravstvo i socijalna zaštita	-	-	-	-	2	0,3
	društveno-političke i samoupravne interesne zajednice	1	0,1	1	0,1	3	0,4
	svega	7	0,8	16	1,5	5	0,7

Tabela 3. *Aktivno stanovništvo područja Sučeske prema sektorima djelatnosti 1961., 1971. i 1991. godine.*^{*)6}

^{*)}Razlika između ukupnog aktivnog i ukupnog stanovništva prema sektorima djelatnosti predstavlja nepoznatu djelatnost.

Obrazovna i ekonomска структура stanovništva nekog područja je u dinamičkoj i povratnoj sprezi, tj. postoji jak međuovisni uticaj između njih. Obrazovna структура stanovništva Sučeske razvijala se pod uticajem općeg društveno-ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine, a posebno područja općine Srebrenica. Podaci o obrazovanju ukazuju da se obrazovna структура Sučeske značajno popravila u periodu od 1961. do 1991. godine. Udio nepismenog u ukupnom stanovništvu smanjio se za više od dva puta, tj. s 37,2% u 1961. godini na 14,9% u 1991. godini. (Tabela 4) Početkom 60-tih godina prošlog vijeka samo je 11 osoba, ili 0,73% od ukupnog stanovništva Sučeske starog 10 i više godina, imalo završenu srednju školu (općina Srebrenica 1,8%), a niti jedna osoba nije imala završen fakultet. Trideset godina kasnije, tj. početkom 90-tih godina 20. stoljeća taj se omjer promijenio u korist većeg udjela osoba sa završenom srednjom školom i fakultetom. Prema popisu stanovništva 1991. godine na području Sučeske bilo je 277 osoba, ili 12,0% sa završenom srednjom školom (općina Srebrenica 18,3%), a 29 osoba ili 1,3% završilo je fakultete (općina Srebrenica 3,1%). Iz navedenog možemo zaključiti da je u obrazovnoj структури Sučeske došlo do značajnih promjena u poboljšanju općeobrazovnog nivoa i kvalifikacione структуре stanovništva, međutim u odnosu na općinu Srebrenicu ovo područje je imalo

6 *Popis stanovništva 1961. godine. Aktivnost i djelatnost – rezultati za naselja*, Knjiga XIV, SZS, Beograd 1965, 15, 316-317; *Popis stanovništva i stanova 1971. godine. Stanovništvo – djelatnost – Rezultati po naseljima i opštinama*, Knjiga X, SZS, Beograd 1974, 1, 59-60; *Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovništvo – Poljoprivredno stanovništvo – rezultati po naseljima i opštinama*, Knjiga XI, SZS, Beograd 1973, 1, 59-60; *Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje prema djelatnosti, po naseljima – Popis 1991*, Dokumentacija FZS, Sarajevo 1991.

nepovoljniju obrazovnu strukturu, a u odnosu na cijelu Bosnu i Hercegovinu još nepovoljniju.⁷

Područje		Sućeska							
Godina		1961.		1971.		1981.		1991.	
Udio		svega	%	svega	%	svega	%	svega	%
Ukupno stanovništvo		2.259	100	2.813	100	3.233	100	3.291	100
Stanovništvo staro 10 i više godina	ukupno	1.503	66,5	1.930	68,6	2.294	71,0	2.679	81,4
	nepismeno	840	37,2	874	31,1	595	18,4	492	14,9
Dob nepismenih	10-19	153	6,8	139	4,9	25	0,8	5	0,2
	20-34	332	14,7	204	7,3	108	3,3	39	1,2
	35-64	310	13,7	411	14,6	364	11,3	314	9,5
	65 (+) i nepoznato	45	2,0	100	3,6	98	3,0	130	4,0

Tabela 4. *Nepismeno stanovništvo na području Sućeske staro 10 i više godina po dobnim grupama 1961., 1971., 1981. i 1991. godine.⁸*

Važnije demografske posljedice stradanja Bošnjaka po naseljima područja Sućeske tokom agresije i genocida prezentirane su u narednom dijelu ovog rada.

Bostahovine

Seosko naselje Bostahovine smješteno je u sjeverozapadnom dijelu općine Srebrenica, u gornjem dijelu sliva Bukovičke rijeke, a od gradskog naselja Srebrenica udaljeno je oko 18 kilometara. Naselje je razbijenog tipa sa zaseocima: Bulogovina, Dolina i Ornica, koji su smješteni na različitim nadmorskim visinama, od 500 do 700 metara.⁹ Površina naselja Bostahovine iznosi oko 5,4 km², a od toga je 50,2% privatno zemljište; udio poljoprivrednog u ukupnom zemljištu iznosi 41,2%, a obradivog 34%. Prosječna gustina naseljenosti ovog naselja u 1991. godini iznosila je 92,4 stan/km², što je nešto više od prosječne gustine naseljenosti

7 N. Hodžić, *Razvoj stanovništva i naselja na području Sućeske*, 223.

8 *Popis stanovništva 1961. Školska spremna i pismenost - rezultati za naselja*, Knjiga XIII, SZS, Beograd 1965, 15, 316-317; *Popis stanovništva i stanova 1971. Školska spremna i pismenost (rezultati za naselja)*. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. Rezultati za stanovništvo, domaćinstva i stanove po naseljima*, Knjiga 1684 (Tabela 1-1-5, opština Srebrenica), RZS, Sarajevo 1982; *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i gazdinstava 1991. Rezultati za stanovništvo, domaćinstva i stanove po naseljima*, FZS, Sarajevo 2008.

9 Alija Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Univerzitet u Tuzli. (Doktorska disertacija), Tuzla 2006. (dalje: A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica, Doktorska disertacija*).

općine Srebrenica.¹⁰ Prvi zvaničan pomen naselja Bostahovine potiče od popisa stanovništva 1879. godine u vrijeme Austro-Ugarske monarhije.

Ukupan demografski razvoj stanovništva naselja Bostahovine u periodu 1961-1991. godine bio je pozitivan, a promjene su se odrazile na sve strukture stanovništva. (Tabela 5). Do značajnijih demografskih promjena u naselju Bostahovine dolazi uslijed eksternih, ratnih faktora tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, kao i genocida u tzv. „Sigurnoj zoni UN Srebrenica“, jula 1995. godine. Tokom trajanja agresije ubijeno je ukupno 13 osoba, prosječne starosti 31,4 godine, među kojima i dvije osobe ženskog spola, a iza ubijenih muškaraca ostalo je 9 udovica i 24-ero djece siročadi, prosječne starosti 8,1 godina.¹¹ U zločinu genocida ubijeno je ukupno 87 osoba, prosječne starosti 37,8 godina, a među ubijenima bilo je 6-ero djece i dvije osobe ženskog spola. Iza ubijenih muškaraca ostalo je 59 udovica i 82 djece siročadi, prosječne starosti 7,3 godine.¹² Dakle, tokom agresije i genocida ubijeno je ukupno 100 osoba iz Bostahovina, a iza ubijenih ostalo je 68 udovica i 106-ero djece siročadi.

Do 2016. godine u naselje Bostahovine vratilo se, ili se prijavilo za glasanje, ukupno 45 osoba, a izvan Bosne i Hercegovine živi više od 120 osoba, uglavnom u Sjedinjenim Američkim Državama, preko 80 osoba, a znatno manje u Australiji, Danskoj, Holandiji, Njemačkoj, Švedskoj, Švicarskoj, itd. Blizu 200 osoba, prijeratnih stanovnika Bostahovina, nastanilo se u sljedećim općinama: Gračanica, Gradačac, Iličići, Lukavac, Milići, Olovka, Sarajevo Centar, Srebrenik, Travnik, Tuzla, Vlasenica, Vogošća, Zavidovići i Živinice.¹³

Brakovci

Seosko naselje Brakovci smješteno je u sjeverozapadnom dijelu općine Srebrenica, u podnožju sjeveroistočne padine Vidovog Brda, na oko 640 metara nadmorske visine. Ovo naselje pripada zbijenom tipu naselja, što je rijedak slučaj u općini Srebrenica. U blizini naselja protiče manji vodotok, Brakovačka rijeka, koja s Graničkom rijekom tvori Bukovičku rijeku, desnu pritoku rijeke Jadra. U blizini naselja postoji mali broj izvora pitke vode koji služe za vodosnabdijevanje stanovništva ovog naselja.¹⁴ Površina naselja Brakovci iznosi oko 3,3 km², a od toga je 34,2% privatno zemljište; udio poljoprivrednog u ukupnom zemljištu iznosi 35,8%, a obradivog 24,9%. Opća gustoća naseljenosti 1991. godine iznosila je 67 stan/km², što je neznatno manje od gustoće naseljenosti općine Srebrenica.¹⁵

---

10 „FAO Projekat“, općina Srebrenica, 2004.

11 Alija Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica: antropogeografska monografija*, Knjiga prava, Geografsko društvo Tuzlanskog kantona, JU Narodna i univerzitetska biblioteka „Derviš Sušić“ Tuzla, Tuzla 2011. (dalje: A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*).

12 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*.

13 Izvor: *Baza bošnjačkih žrtava agresije, genocida i članova njihovih porodica s područja općine Srebrenica*. (Vlastita istraživanja Alije Suljića).

14 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica, Doktorska disertacija*.

15 FAO Projekat“, općina Srebrenica, 2004.

Prvi zvaničan pomen naselja Brakovci potiče od popisa stanovništva 1879. godine u vrijeme Austro-Ugarske monarhije.

Tokom 70-tih i 80-tih godina 20. stoljeća ukupan društveno-ekonomski razvoj općine Srebrenica odrazio se pozitivno i na demografske tokove u naselju Brakovci. Trend rasta ukupnog stanovništva zadržao se u periodu 1961-1991. godine, to se odrazilo i na promjene u ostalim strukturama stanovništva. (Tabela 5). Uslijed ratnih dejstava u Bosni i Hercegovini, posebno na području općine Srebrenica, dolazi do velikih demografskih promjena u svim strukturama stanovništva naselja Brakovci, a posebno u strukturi vojno sposobnog stanovništva, koje je i najviše stradalo tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, kao i u zločinu genocida.

Tokom agresije na nezavisnu i međunarodno priznatu državu Bosnu i Hercegovinu, u periodu 1992-1995. godine, ubijeno je 6 osoba iz naselja Brakovci, prosječne starosti 37,8 godina, među kojima i jedna žena, a iza ubijenih, oženjenih muškaraca, ostale su dvije udovice 5-ero djece siročadi, prosječne starosti 13,2 godine.¹⁶ Znatno veći broj Brakovčana ubijen je tokom zločina genocida, jula 1995. godine; 52 osobe muškog spola, prosječne starosti 30,2 godine, među kojima i 5 dječaka. Iza žrtava genocida ostalo je 29 udovica i 48-ero djece siročadi, prosječne starosti 8,3 godine.¹⁷ Tokom agresije i genocida ubijeno je ukupno 58 osoba iz Brakovaca, a iza ubijenih ostala je 31 udovica i 53-obje djece siročadi.

Do 2016. godine u naselje Brakovci vratilo se, ili se prijavilo za glasanje, ukupno 20 osoba, prijeratnih stanovnika ovog naselja, a nekoliko osoba živi u sljedećim srebreničkim naseljima: Babuljice, Podgaj, grad Srebrenica i Staroglavice. Više od 60 osoba iz Brakovaca živi izvan Bosne i Hercegovine, uglavnom u Sjedinjenim Američkim Državama (preko 40 osoba), a jedan dio nastanio se u: Austriji, Francuskoj, Holandiji, Irskoj, Njemačkoj, Švedskoj, Švicarskoj, itd.

Preko 50 prijeratnih stanovnika naselja Brakovci nastanio se u sljedećim bosanskohercegovačkim općinama: Banovići, Bratunac, Breza, Gračanica, Gradačac, Ilijaš, Kalesija, Lukavac, Sanski Most, Srebrenik, Tuzla, Vogošća, Zavidovići, Zvornik i Živinice.¹⁸

Bučinovići

Seosko naselje Bučinovići smješteno je u sjeverozapadnom dijelu općine Srebrenica, na razvođu između Bukovičke i Bučinovičke rijeke, odnosno na južnim padinama zatalasane zaravni zvane Brda. Dijelovi naselja nalaze se na različitim nadmorskim visinama: Gabelje na 580 m, Bučinovići na 620 m i Zajela na 670 m nadmorske visine. Ovo naselje, kao i većina naselja u općini Srebrenica,

---

16 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*.

17 *Isto*.

18 Izvor: „*Baza bošnjačkih žrtava agresije, genocida i članova njihovih porodica s područja općine Srebrenica*.“ (Vlastita istraživanja Alije Suljića).

pripada razbijenom tipu.¹⁹ Površina ovog naselja iznosi oko 1,9 km², a od toga je 98% privatno zemljište; udio poljoprivrednog u ukupnom zemljištu iznosi 81%, a obradivog 74%. Gustoća naseljenosti na području ovog naselja u 1991. godini iznosila je 203 stan/km², što je gotovo tri puta više od općinskog prosjeka.²⁰

Prvi zvaničan pomen naselja Bučinovići potiče od popisa stanovništva 1879. godine u vrijeme Austro-Ugarske monarhije.

Opći demografski razvoj naselja Bučinovići u periodu 1961-1991. godine bio je pozitivan, a promjene su se odrazile na sve strukture stanovništva. (Tabela 5). Agresijom na Bosnu i Hercegovinu prekida se normalan demografski razvoj ovog naselja, a posebno masovnim ubistvima muškog fertilnog i ekonomski aktivnoga stanovništva Bučinovića tokom zločina genocida, jula 1995. godine.

Tokom trajanja agresije ubijeno je ukupno 13 osoba, prosječne starosti 23,8 godina, među kojima i 6 djevojčica te dvije žene, a iza oženjenih muškaraca ostale su 3 udovice i 6-ero djece siročadi, prosječne starosti 8,0 godina.²¹ U toku zločina genocida ubijeno je ukupno 88 osoba, prosječne starosti 30,8 godina, među kojima i tri dječaka, a iza oženjenih muškaraca ostale su 52 žene udovice i 74-ero djece siročadi (četvero bez oba roditelja), prosječne starosti 7,3 godine.²²

Do 2016. godine u naselje Bučinovići vratile su se 33 osobe, koje su bile prijeratni stanovnici ovog naselja, a još sedam osoba prijavljeno je u sljedećim srebreničkim naseljima: Gostilj, Pećišta, Srebrenica i Sućeska. Izvan Bosne i Hercegovine živi više od 40 osoba iz Bučinovića, prije svega u: Austriji, Danskoj, Francuskoj, Sjedinjenim Američkim Državama, Švicarskoj, itd. Više od 160 osoba, prijeratnih stanovnika Bučinovića, nastanilo se u sljedećim bosanskohercegovačkim općinama: Banovići, Bratunac, Breza, Gračanica, Gradačac, Ilijadža, Ilijaš, Lukavac, Milići, Sarajevo Centar, Sarajevo Novi Grad, Sarajevo Novo, Srebrenik, Tuzla, Visoko, Vogošća, Zavidovići, Zenica i Živinice.²³

Bučje

Seosko naselje Bučje smješteno je u sjeverozapadnom dijelu općine Srebrenica, odnosno 18 kilometara jugozapadno od grada Srebrenice. Zaseok Slapovići smješten je na desnom priobalju rijeke Zeleni Jadra (600-680 m.n.v), a selo Bučje na razvođu između rijeke Zelenog Jadra i potoka Nikolići (760-800 m.n.v) koji je desna pritoka rijeke Toluše. Bučje je planinsko naselje, razbijenog tipa.²⁴ Površina naselja Bučje iznosi oko 4,9 km², a od toga je 43,5% privatno zemljište; udio poljoprivrednog u ukupnom zemljištu iznosi 29,2%, a obradivog

---

19 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*.

20 „FAO Projekat“, općina Srebrenica, 2004.

21 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*.

22 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*.

23 Izvor: *Baza bošnjačkih žrtava agresije, genocida i članova njihovih porodica s područja općine Srebrenica*. (Vlastita istraživanja Alije Suljića).

24 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Doktorska disertacija.

20,4%. Opća gustina naseljenosti u ovom naselju u 1991. godini iznosila je 15,5 stan/ km², što je znatno manje od gustoće naseljenosti u općini Srebrenica.²⁵

Selo Bučje spominje se u turskom defteru iz 1604. godine. Prema tom dokumentu u naselju su popisane dvije muslimanske kuće sa baštinom.²⁶ Mada prve potpune statističke podatke o stanovništву imamo do 1879. godine, iz vremena Austro-Ugarske monarhije.

Ukupan demografski razvoj naselja Bučje u periodu 1961-1991. godine bio je pozitivan, a promjene su se odrazile na sve strukture stanovništva. (Tabela 5). Bošnjačko stanovništvo naselja Bučje doživjelo je sve ratne golgote agresije i genocida, kao i ostala bošnjačka naselja općine Srebrenica. Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida, jula 1995. godine, stradalo je stanovništvo naselja Bučje. Tokom agresije ubijene su 3 osobe muškog spola, prosječne starosti 43,7 godina, a iza oženjenih muškaraca ostale su dvije udovice i dvoje djece, prosječne starosti 16,0 godina. U zločinu genocida ubijeno je 15 osoba muškog spola, prosječne starosti 34,1 godina, a među ubijenima su i 3 dječaka. Iza oženjenih muškaraca ostalo je 7 udovica i 14-ero djece siročadi, prosječne starosti 9,7 godina, među kojima i troje djece bez oba roditelja.²⁷ Dakle, tokom agresije i genocida ubijeno je ukupno 18 osoba iz Bučja, a iza ubijenih ostalo je 9 udovica i 16-ero djece siročadi.

Do 2016. godine u naselje Bučje vratile su se samo 4 osobe, a dio prijeratnih stanovnika ovog naselja nastanio se u sljedećim bosanskohercegovačkim općinama: Gradačac, Ilijaš, Lukavac, Sapna, Sarajevo Stari Grad, Srebrenik, Tuzla, Vogošća, Vukosavlje, Zavidovići i Živinice. Izvan Bosne i Hercegovine živi više od 10 osoba, uglavnom u Sjedinjenim Američkim Državama i Švicarskoj.²⁸

Kutuzero

Seosko naselje Kutuzero smješteno je u sjeverozapadnom dijelu općine Srebrenica, u podnožju brda (hridi) Kak (946 m.n.v.), a dijelovi naselja situirani su na različitim nadmorskim visinama; od 680 metara - Bijelo Polje do 750 metara – Kutuzero.²⁹ Površina naselja Kutuzero iznosi oko 4,8 km², a od toga je 71,3% privatno zemljište; udio poljoprivrednog u ukupnom zemljištu iznosi 32,7%, a obradivog 29,1%. Opća gustina naseljenosti u ovom naselju u 1991. godini iznosila je 59,8 stan/ km², što je manje od gustoće naseljenosti u općini Srebrenica.³⁰

25 „FAO Projekat“, općina Srebrenica. 2004.

26 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sveska II, Orijentalni institut i Bošnjački institut, Sarajevo 2000, 581.

27 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*.

28 Izvor: *Baza bošnjačkih žrtava agresije, genocida i članova njihovih porodica s područja općine Srebrenica*. (Vlastita istraživanja Alije Suljića).

29 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Doktorska disertacija.

30 „FAO Projekat“, općina Srebrenica, 2004.

Područje naselja Kutuzero bilo je naseljeno još u srednjem vijeku, a vjerovatno i ranije. U blizini naselja postoji srednjovjekovna nekropola stećaka.³¹ Također, u kanjonu rijeke Zeleni Jadar postoji srednjovjekovni grad Kličevac koji je bio vojna utvrda. Ovaj grad – tvrđava, sa ruiniranim četverokutnim kulama, smješten je u kanjonu rijeke Zeleni Jadar u neposrednoj blizini na kraškoj stijeni koju obavlja rijeka - sjeverozapadno od sela Kutuzera. U srednjem vijeku tvrđava je pripadala župi Trebotići, a kasnije nahiji Osat. S obzirom da se u defteru iz 1604. godine spominju akindžije iz Kutuzera, mišljenja smo da je ova tvrđava bila u funkciji u XVII stoljeću.³² Ovo naselje se spominje u turskim defterima iz 1604. godine u kojima se navodi da u naselju ima 14 muslimana s baštinama.³³

Ukupan demografski razvoj naselja Kutuzero u periodu 1961-1991. godine bio je pozitivan, a promjene su se odrazile na sve strukture stanovništva. (Tabela 5).

Stanovništvo Kutuzera, kao i ostalih srebreničkih naselja, nije bilo pošteđeno ratnih stradanja. Tokom agresije ubijeno je 8 osoba muškog spola, prosječne starosti 37,9 godina, a iza ubijenih ostalo je 7 udovica i 23 djeteta siročeta, prosječne starosti 9,1 godina. Tokom zločina genocida ubijeno je ukupno 57 osoba iz Kutuzera, prosječne starosti 32,2 godine, među kojima i po dvije osobe ženskog spola, odnosno dječaka. Iza ubijenih, oženjenih muškaraca, ostalo je 35 udovica i 59-ero djece siročadi, prosječne starosti 8,4 godine.³⁴ Dakle, tokom agresije i genocida ubijeno je ukupno 55 osoba iz Kutuzera, a iza ubijenih ostale su 42 udovice i 82 djeteta siročeta.

Do 2016. godine u naselje Kutuzero vratilo se 11 osoba, prijeratnih stanovnika, a pet osoba nastanilo se u gradu Srebrenici i naselju Urišići. Blizu 100 osoba iz ovog naselja živi u sljedećim bosanskohercegovačkim općinama: Banovići, Doboј, Hadžići, Ilijaš, Kakanj, Kalesija, Lukavac, Milići, Sarajevo Centar, Srebrenik, Tuzla, Vogošća, Zavidovići i Živinice. Izvan Bosne i Hercegovine živi više od 90 osoba; preko 60 osoba u Sjedinjenim Američkim Državama, a ostali Kutuzerani u dijaspori žive u Francuskoj, Njemačkoj i Švicarskoj.³⁵

Lipovac

Seosko naselje Lipovac smješteno je u sjeverozapadnom dijelu općine Srebrenica, u desnom dijelu sliva rijeke Zeleni Jadar na nadmorskoj visini od 600 do 750 metara. Veći dio naselja smješten je na jugozapadnoj padini

---

31 Nekropola ima 23 stećka (18 sanduka i 5 sljemenjaka). Vidi: Šefik Bešlagić, *Stećci-kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 236. (dalje: Š. Bešlagić, *Stećci*).

32 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica, Doktorska disertacija*.

33 Prema navedenom defteru (naziv sela je Kutuzer) u selu živi 14 muslimana sa baštinama i 1 nemusliman sa baštinom (navode se i 2 nepoznate baštine), a svoj posjed imaju i akindžije. Vidi: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, 592, 593.

34 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*.

35 Izvor: *Baza bošnjačkih žrtava agresije, genocida i članova njihovih porodica s područja općine Srebrenica*. (Vlastita istraživanja Alije Suljića).

obližnjeg bezimenog brda (829 m.n.v.). Naselje pripada zbijenom tipu.³⁶ Površina naselja Lipovac iznosi oko 1,8 km², a od toga je 74,9% privatno zemljište; udio poljoprivrednog u ukupnom zemljištu iznosi 64,6%, a obradivog 49,1%. Opća gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 98,9 stan/km², što je iznad općinskog prosjeka.³⁷

Prve demografske podatke o ovom naselju imamo iz vremena austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, tj. krajem 19. stoljeća. Najveći ukupni rast stanovništva ovog naselja bio je u periodu poslije Drugog svjetskog rata, tj. od 1948. do 1981. godine, nakon čega dolazi do stagnacije, odnosno smanjenja broja stanovnika.³⁸ Promjene u ukupnom kretanju stanovništva Lipovca mogu se vidjeti u tabeli broj 5.

Stradanje stanovništva naselja Lipovac tokom proteklog rata, a posebno u toku zločina genocida, ogleda se u relativno visokim brojkama ubijenih. Tokom agresije ubijene su 4 osobe, prosječne starosti 37,0 godina, a među ubijenima je i jedna mlađa žena. Iza ubijenih ostale su 3 udovice i jedan udovac, kao i 6-ero djece siročadi, prosječne starosti 10,2 godine. U toku zločina genocida ubijene su 43 osobe iz Lipovca, prosječne starosti 37,3 godine, među kojima su po dvije osobe ženskog spola, odnosno maloljetne osobe. Iza žrtava genocida ostalo je 28 udovica i 57-ero djece siročadi, prosječne starosti 7,3 godine, među kojima i jedno dijete bez oba roditelja.³⁹ Dakle, tokom agresije i genocida ubijeno je ukupno 47 osoba iz Lipovca, a iza ubijenih ostala je 31 udovica i 62 djeteta siročeta.

Do 2016. godine u naselje Lipovac vratilo se 13 osoba, prijeratnih stanovnika, a veći dio prognanih, preko 80 osoba, nastanio se u sljedećim bosanskohercegovačkim općinama: Banovići, Čelić, Gračanica, Ilijaš, Kalesija, Lukavac, Olov, Sarajevo Novi Grad, Srebrenik, Tuzla, Vogošća, Zavidovići, Živinice, te Brčko distriktu Bosne i Hercegovine. Više od 10 osoba živi izvan Bosne i Hercegovine, uglavnom u Sjedinjenim Američkim Državama.⁴⁰

Opetci

Seosko naselje Opetci smješteno je u sjeverozapadnom dijelu općine Srebrenica, na stepenastoj padini brda Borovac (730 m.n.v), odnosno u srednjem, desnom, dijelu sliva Bučinovića rijeke. Veći dio naselja smješten je na oko 540 m.n.v, odnosno oko 90 metara iznad korita Bučinovića rijeke. Naselje pripada razbijenom tipu, a oblik i veličina ovog naselja prilagođena je topografiji terena.⁴¹ Površina naselja Opetci iznosi oko 2,7 km², a od toga je 65% privatno zemljište; udio poljoprivrednog u ukupnom zemljištu iznosi 45,8%, a obradivog 38%. Gustina

---

36 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica, Doktorska disertacija*.

37 „FAO Projekat“, općina Srebrenica, 2004.

38 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica, Doktorska disertacija*.

39 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*.

40 Izvor: *Baza bošnjačkih žrtava agresije, genocida i članova njihovih porodica s područja općine Srebrenica*. (Vlastita istraživanja Alije Suljića).

41 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica, Doktorska disertacija*.

naseljenosti u 1991. godini iznosila je $68,6 \text{ stan/km}^2$, što je, gotovo, jednako gustoći naseljenosti općine Srebrenica ($68,8 \text{ stanovnika po } 1 \text{ km}^2$).⁴²

Ukupan rast stanovništva u naselju Opetci u periodu od 1961. do 1991. godine bio je pozitivan, ali stagnantan u međupopisnom intervalu 1981-1991. godine. Promjene u ukupnom kretanju stanovništva Opetaka mogu se vidjeti u tabeli broj 5.

Udio ubijenih Bošnjaka naselja Opetci, tokom agresije i genocida, bio je relativno visok u odnosu na ukupno stanovništvo ovog naselja. Tokom agresije ubijeno je ukupno 9 osoba, prosječne starosti 42,0 godina, a među ubijenima su tri žene i jedno dijete. Iza ubijenih ostale su 4 udovice i jedan udovac, kao i 12-ero djece siročadi, prosječne starosti 9,4 godine. U toku zločina genocida ubijene su 33 osobe muškog spola, prosječne starosti 32,3 godine, a među ubijenima bila su i tri dječaka. Iza žrtava genocida ostala je 21 udovica i 41 dijete siroče, prosječne starosti 8,3 godine.⁴³ Dakle, tokom agresije i genocida ubijene su ukupno 42 osobe iz Opetaka, a iza ubijenih ostalo je 25 udovica i 53-obje siročadi.

Do 2016. godine u naselje Opetci vratilo se 17 osoba, prijeratnih stanovnika, a veći dio prognanih, preko 90 osoba, nastanio se u sljedećim bosanskohercegovačkim općinama: Gračanica, Gradačac, Hadžići, Ilići, Ilijaš, Kladanj, Lukavac, Srebrenik, Tuzla, Vlasenica, Zavidovići, Živinice, te sarajevskim općinama: Novi Grad, Novo, Stari Grad i Vogošća. Izvan Bosne i Hercegovine živi više od 20 osoba iz Opetaka, većinom u Sjedinjenim Američkim Državama, dok se manji dio nastanio u Australiji, Švedskoj i Švicarskoj.⁴⁴

Podgaj

Naselje Podgaj smješteno je u sjeverozapadnom, odnosno u najzapadnijem dijelu općine Srebrenica, na južnoj padini Debelog brda (632 m.n.v), odnosno na dijelu planinske grede koja razdvaja donji, lijevi dio sliva Bukovičke rijeke, od dijela sliva rijeke Zeleni Jadarski. S obzirom na topografski smještaj Podgaj pripada tipu padinskih naselja te po obliku, odnosno morfologiji, ovo naselje pripada razbijenom tipu.⁴⁵ Površina naselja Podgaj iznosi oko $3,7 \text{ km}^2$, a od toga je 52% privatno zemljište; udio poljoprivrednog u ukupnom zemljištu iznosi 45,3%, a obradivog 36,7%. Opća gustoća naseljenosti 1991. godine iznosila je $79,6 \text{ stan/km}^2$, što je neznatno više od gustoće naseljenosti općine Srebrenica.⁴⁶

Pozitivan trend ukupnog rasta i promjena u strukturama stanovništva naselja Podgaj, u periodu 1961-1991. godine (Tabela 5), prekinut je početkom

42 „FAO Projekat“, općina Srebrenica, 2004.

43 Alija Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica: antropogeografska monografija*, Knjiga druga, Geografsko društvo Tuzlanskog kantona, Tuzla 2016. (dalje: A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Knjiga druga).

44 Izvor: *Baza bošnjačkih žrtava agresije, genocida i članova njihovih porodica s područja općine Srebrenica*. (Vlastita istraživanja Alije Suljića).

45 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Doktorska disertacija.

46 „FAO Projekat“, općina Srebrenica, 2004.

90-tih godina prošlog stoljeća agresijom na Bosnu i Hercegovinu i strahovitim zločinima, uključujući i zločin genocida, koji su počinili agresori.

Tokom agresije ubijeno je 12 osoba iz naselja Podgaj, prosječne starosti 37,1 godina, a među ubijenima su i 4 osobe ženskog spola te jedan dječak. Iza oženjenih muškaraca ostale su 3 udovice i 7-ero djece siročadi, prosječne starosti 8,6 godina. U toku zločina genocida ubijene su 43 osobe, prosječne starosti 37,3 godine, a među ubijenima su jedna starica i 5 dječaka. Iza oženjenih muškaraca ostalo je 29 udovica i 41 dijete siroče, prosječne starosti 8,6 godina, među kojima i dva djeteta bez oba roditelja.⁴⁷ Dakle, tokom agresije i genocida ubijeno je ukupno 55 osoba iz naselja Podgaj, a iza ubijenih ostale su 32 udovice i 48-ero djece siročadi.

Do 2016. godine u naselje Podgaj vratilo se 40 osoba, prijeratnih stanovnika, a veći dio prognanih, preko 130 osoba, nastanio se u sljedećim bosanskohercegovačkim općinama: Gračanica, Hadžići, Iličići, Ilijas, Kakanj, Lukavac, Milići, Srebrenik, Teslić, Tuzla, Vlasenica, Zavidovići, Živinice, te sarajevskim općinama: Centar, Novi Grad i Vogošća. Izvan Bosne i Hercegovine živi više od 50 osoba iz Podgaja, većinom u Sjedinjenim Američkim Državama, a dio se nastanio u sljedećim državama: Australija, Austrija, Hrvatska, Njemačka, Švedska i Švicarska.⁴⁸

Podosoje

Seosko naselje Podosoje smješteno je u sjeverozapadnom dijelu općine Srebrenica, na sjevernoj padini žedanjskog platoa koji svojim morfološkim izgledom više podsjeća na hridinu nego na plato. Topografski smještaj naselja odgovara njegovom imenu, odnosno oronimu, jer je većim dijelom dana zaklonjeno od direktnе sunčeve insolacije. Naselje je smješteno na sjeverozapadnoj padini brda Ždrijelo (836 m.n.v), a dijelovi naselja nalaze se na nadmorskoj visini od 660 do 730 metara. Naselje je razbijenog tipa.⁴⁹ Površina naselja Podosoje iznosi oko 2,4 km², a od toga je 44,1% privatno zemljište; udio poljoprivrednog u ukupnom zemljištu iznosi 51,3%, a obradivo 33,9%. Opća gustina naseljenosti 1991. godine iznosila je 36,9 stan/km², što je znatno manje od opće gustine naseljenosti općine Srebrenica.⁵⁰

Naselje Podosoje specifično je i po tome što je imalo negativan trend ukupne promjene stanovništva u periodu 1961-1991. godine. Vjerovatno je na to uticao nepovoljan topografski položaj ovog naselja. Važnije demografske trendove za ovo naselje možemo pratiti na osnovu podataka u tabeli broj 5. Iznakuo nepovoljan demografski razvoj Podosoja dodatno je usložen demografskim gubicima tokom agresije i genocida.

47 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Knjiga druga.

48 Izvor: *Baza bošnjačkih žrtava agresije, genocida i članova njihovih porodica s područja općine Srebrenica*. (Vlastita istraživanja Alije Suljića).

49 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Doktorska disertacija.

50 „FAO Projekat“, općina Srebrenica, 2004.

Tokom agresije ubijene su dvije osobe muškog spola, prosječne starosti 27,5 godina, među kojima i jedna maloljetna osoba. Iza starije ubijene osobe ostao je stariji maloljetnik. U toku zločina genocida ubijene su 24 osobe muškog spola, prosječne starosti 32,3 godine, među kojima i 5 dječaka. Iza oženjenih muškaraca ostalo je 11 udovica i 13-ero djece siročadi, prosječne starosti 5,6 godina.⁵¹ Dakle, tokom agresije i genocida ubijeno je ukupno 26 osoba iz naselja Podosoje, a iza ubijenih ostalo je 11 udovica i 14-ero djece siročadi.

Do 2016. godine nije bilo povratnika u naselje Podosoje, a oko 40 osoba, prijeratnih stanovnika ovog naselja, nastanilo se u sljedećim bosanskohercegovačkim općinama: Bratunac, Gračanica, Gradačac, Hadžići, Iličići, Lukavac, Srebrenik, Tuzla, Zavidovići, Brčko distriktu Bosne i Hercegovine, te sarajevskim općinama: Centar, Novo i Vogošća. Izvan Bosne i Hercegovine živi 6 osoba; u Sjedinjenim Američkim Državama 5 osoba, a jedna u Sloveniji.⁵²

Slatina

Seosko naselje Slatina smješteno je u sjeverozapadnom, krajnjem dijelu općine Srebrenica, a situirano je na južnim i jugoistočnim padinama brda Lupoglavo (816 m.n.v), između 650 i 750 metara nadmorske visine. Dijelovi naselja Slatina nalaze se na planinskoj gredi koja razdvaja dva riječna sliva, Milačevske i Bukovičke rijeke, odnosno između 600 i 750 metara nadmorske visine. Naselje pripada razbijenom tipu.⁵³ Površina naselja Slatina iznosi oko 4,5 km², a od toga je 62,7% privatno zemljište; udio poljoprivrednog u ukupnom zemljištu iznosi 37,0%, a obradivog 28,4%. Opća gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 75,3 stan/km², što je neznatno više od gustine naseljenosti općine Srebrenica.⁵⁴

Važnije demografske trendove za naselje Slatina možemo pratiti na osnovu podataka u tabeli broj 5.

Tokom agresije ubijeno je 14 osoba iz naselja Slatina, prosječne starosti 41,0 godina, među kojima i sedam žena različite starosti. Iza ubijenih, oženjenih muškaraca, ostale su tri udovice i 4-ero djece siročadi, prosječne starosti 10,0 godina, među kojima i jedno siroče bez oba roditelja. Djece siročadi, žrtava porodica agresije, ukupno je 7-ero, ako uzmemu u obzir i pogibiju žena. U toku zločina genocida ubijeno je ukupno 49 osoba muškog spola, prosječne starosti 34,9 godina, među kojima i pet dječaka. Iza ubijenih, oženjenih muškaraca, ostalo je 29 udovica i 66-ero djece siročadi, prosječne starosti 8,4 godine, među kojima i 7-ero djece bez oba roditelja.⁵⁵ Treba napomenuti da je među žrtvama agresije i genocida,

51 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Knjiga druga.

52 Izvor: *Baza bošnjačkih žrtava agresije, genocida i članova njihovih porodica s područja općine Srebrenica*. (Vlastita istraživanja Alije Suljića).

53 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Doktorska disertacija.

54 „FAO Projekat“, općina Srebrenica, 2004.

55 Alija Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica: antropogeografska monografija*, Knjiga treća, autorsko izdanje, Tuzla 2017. (dalje: A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Knjiga treća).

u većini slučajeva, više članova iste porodice; očevi, sinovi, braća, majke, kćerke, itd. Dakle, tokom agresije i genocida ubijene su ukupno 63 osobe iz Slatine, a iza ubijenih ostale su 32 udovice i 70-ero djece siročadi, među kojima i 8-ero djece bez oba roditelja.

Do 2016. godine vratilo se ukupno 16 osoba, prijeratnih stanovnika Slatine, a većina prognanih i interno raseljenih Bošnjaka ovog naselja, preko 140 osoba, nastanila se u sljedećim bosanskohercegovačkim općinama: Banovići, Bratunac, Gradačac, Iličići, Ilijas, Kalesija, Kladanj, Lukavac, Milići, Sanski Most, Sapna, Sarajevo Centar, Sarajevo Novi Grad, Srebrenik, Tešanj, Tuzla, Vogošća, Zavidovići i Živinice. Izvan Bosne i Hercegovine živi preko 70 osoba, više od polovine u Sjedinjenim Američkim Državama, a ostali dio dijaspore nastanio se u sljedećim državama: Francuska, Holandija, Njemačka, Švicarska i Velika Britanija.⁵⁶

Staroglavice

Seosko naselje Staroglavice smješteno je u sjeverozapadnom dijelu općine, u gornjem, desnom dijelu sliva Bučinovića rijeke. Topografski posmatrano naselje je smješteno na jugozapadnoj, stepenastoj, padini planinske grede koja razdvaja slivove Bukovičke i Bučinovića rijeke. Dijelovi naselja, odnosno kuće, zahvatale su visinski pojas između 700 i 750 metara nadmorske visine. Staroglavice pripadaju naseljima zbijenog tipa.⁵⁷ Površina naselja Staroglavice iznosi oko 1,8 km², a od toga je 65,0% privatno zemljište; udio poljoprivrednog u ukupnom zemljištu iznosi 62,8%, a obradivog 53,3%. Opća gustina naseljenosti 1991. godine iznosila je 148,3 stan/km², što je više nego duplo od gustine naseljenosti općine Srebrenica.⁵⁸

Demografski trend naselja Staroglavice, do 1981. godine, bio je sličan trendovima ostalih naselja područja Sućeske. Međutim, poslije navedene godine dolazi do smanjenja ukupnog broja stanovnika ovog naselja, što će se odraziti na razne njegove strukture, a posebno tokom agresije i genocida. Važnije demografske trendove za naselje Staroglavice možemo pratiti na osnovu podataka u tabeli broj 5.

U periodu trajanja agresije na Bosnu i Hercegovinu nije bilo ubijenih osoba iz ovog naselja, ali to će se promijeniti u julu 1995. godine, u toku zločina genocida. U ovom zločinu ubijeno je 10 osoba iz naselja Staroglavice, prosječne starosti 36,1 godina, a među ubijenima su tri dječaka i jedna žena. Iza oženjenih muškaraca ostalo je 7 udovica i 16-ero djece siročadi, prosječne starosti 8,6 godina. Među ubijenima su otac i sin, po dva brata iz dvije porodice, te brat i sestra.⁵⁹

Do 2016. godine vratilo se ukupno 17 osoba, prijeratnih stanovnika Staroglavica, a jedna osoba živi u srebreničkom naselju Milačevići. Većina prognanih i interno raseljenih Bošnjaka Staroglavica, preko 20 osoba, nastanila

---

56 Izvor: *Baza bošnjačkih žrtava agresije, genocida i članova njihovih porodica s područja općine Srebrenica*. (Vlastita istraživanja Alije Suljića).

57 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Doktorska disertacija.

58 „FAO Projekat“, općina Srebrenica, 2004.

59 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Knjiga treća.

se u sljedećim bosanskohercegovačkim općinama: Hadžići, Ilijadža, Ilijaš, Kladanj, Sarajevo Centar, Tuzla, Vogošća, Zavidovići i Živinice. Izvan Bosne i Hercegovine živi oko 30 osoba, preko 2/3 u Sjedinjenim Američkim Državama, a ostali dio dijaspore nastanio se u sljedećim državama: Francuska, Hrvatska, Njemačka i Slovenija.⁶⁰

Sućeska

Seosko naselje Sućeska smješteno je u sjeverozapadnom dijelu općine, odnosno zapadno od grada Srebrenice od koje je udaljeno oko 14 kilometra. U topografskom pogledu naselje je smješteno duž jugoistočne padine planinske grede s pravcem pružanja sjeveroistok-jugozapad, koji razdvaja slivove riječkih Zeleni Jadra i Bučinovića rijeke. Dijelovi naselja su smješteni duž gornjeg dijela padine planinske grede, između 700 i 800 metara nadmorske visine. Naselje je razbijenog tipa sa sljedećim zaseocima: Bektići, Dolina i Sućeska.⁶¹ Površina naselja Sućeska iznosi oko 4,5 km², a od toga je 40,6% privatno zemljište; udio poljoprivrednog u ukupnom zemljištu iznosi 64,7%, a obradivog 30,1%. Opća gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 75,5 stan/km², što je neznatno više od gustine naseljenosti općine Srebrenica.⁶²

Područje naselja Sućeska bilo je naseljeno još u srednjem vijeku, a možda i ranije, što potvrđuju srednjovjekovne nekropole sa stećcima.⁶³ Sredinom XV stoljeća na širem području Sućeske je bio upravni kotar Trebotići sa sjedištem u gradu Kličevcu koji se nalazio u velikom zavodu kanjona riječkih Zeleni Jadra. U turskom defteru iz 1604. godine spominje se selo Sutjeska (Sućeska) u kojem je živjelo 68 muslimana i 9 nemuslimana (pripadnika Crkve bosanske).⁶⁴

Trend rasta i ukupnih promjena stanovništva naselja Sućeska bio je pozitivan poslije Drugog svjetskog rata. (Tabela 5). Međutim, ovaj trend biće značajno izmijenjen tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, odnosno izvršenjem zločina genocida u kojem je ubijeno mnogo stanovnika naselja Sućeske.

Tokom agresije, 1992-1995. godine, ubijeno je ukupno 12 osoba iz Sućeske, prosječne starosti 28,0 godina, a među ubijenima su 3 maloljetne osobe i jedna žena. Iza oženjenih muškaraca ostalo je 5 udovica i 9-ero djece siročadi, prosječne starosti 10,4 godine. U toku zločina genocida ubijeno je 70 osoba, prosječne starosti 40,6 godina, među kojima i 4 maloljetne osobe te jedna starica. Među žrtvama genocida su braća, očevi i sinovi, majka i sin, te ostali bliži i dalji srodnici. Iza

60 Izvor: *Baza bošnjačkih žrtava agresije, genocida i članova njihovih porodica s područja općine Srebrenica*. (Vlastita istraživanja Alije Suljića).

61 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Doktorska disertacija.

62 „FAO Projekat“, općina Srebrenica, 2004.

63 Na lokalitetu Mramorje koji se nalazi sjeverno od naselja, neposredno uz muslimansko groblje, nalazi se nekropola sa 52 stećka (31 sanduk, 3 sljemenjaka i 18 stubova). Dva stećka su ukrašena. Na stubu se nalaze slike psa, ruke, stabla, jabuke i tordirane vrpcice. Sanduk je ukrašen polumjesecom. Vidjeti: Š. Bešlagić, *Stećci*, 234 i 235.

64 Vidi: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, 601- 602.

oženjenih muškaraca ostala je 51 udovica i 81 dijete siroče, prosječne starosti 7,8 godina, među kojima i 44-ero djece mlađe od 10 godina.⁶⁵ Dakle, tokom agresije i genocida ubijene su ukupno 82 osobe iz naselja Sućeska, a iza ubijenih ostalo je 56 udovica i 90-ero djece siročadi.

Do 2016. godine vratilo se ukupno 40 osoba, prijeratnih stanovnika naselja Sućeska, a nekoliko osoba nastanilo se u sljedećim srebreničkim naseljima: Gostilj, Likari i Pribidoli.

Većina prognanih i interno raseljenih Bošnjaka Sućeske, oko 140 osoba, nastanila se u sljedećim bosanskohercegovačkim općinama: Banovići, Bosanski Novi, Doboj, Gračanica, Gradačac, Ilijadža, Ilijaš, Kladanj, Lukavac, Olovka, Sarajevo Centar, Srebrenik, Tuzla, Vogošća, Zavidovići, Živinice, te na području Brčko distrikta Bosne i Hercegovine. Izvan Bosne i Hercegovine živi preko 50 osoba, prijeratnih stanovnika naselja Sućeska, većinom u Sjedinjenim Američkim Državama, a ostali dio dijaspore nastanio se u sljedećim državama: Danska, Francuska, Holandija i Švedska.⁶⁶

Žedanjsko

Seosko naselje Žedanjsko smješteno je u sjeverozapadnom dijelu općine Srebrenica, na manjem platou zvanom Polje. Ovaj plato svojim izgledom više podsjeća na zaravnjenu hridinu, odnosno gredu koja razdvaja neposredni sliv rijeke Zeleni Jadar od sliva Bučinovića rijeke, desne pritoke Zelenog Jadra. Na ovom području nije razvijena površinska hidrografija, a nema ni izvora pitke vode, osim na sjevernim padinama ovog platoa, pa otuda i ime ovog naselja.⁶⁷ Površina naselja Žedanjsko iznosi oko 5,2 km², a od toga je 54,2% privatno zemljište; udio poljoprivrednog u ukupnom zemljištu iznosi 41,4%, a obradivog 28,4%. Opća gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 59,2 stan/km², što je manje od gustine naseljenosti općine Srebrenica.⁶⁸

Rast ukupnog stanovništva naselja Žedanjskog poslije Drugog svjetskog rata bio je pozitivan dve do 1981. godine, a poslije dolazi do blagog usporavanja, odnosno stagnacije. Važniji demografski trendovi za ovo naselje mogu se pratiti u tabeli broj 5. U zadnjoj deceniji 20. stoljeća, zbog agresije i genocida, demografski trendovi u naselju Žedanjsko biće značajno poremećeni uslijed ubistva i progona velikog broja stanovnika.

Tokom agresije ubijeno je 19 osoba iz naselja Žedanjsko, prosječne starosti 33,0 godina, među kojima i tri maloljetne osobe, dvije žene, te dva brata. Iza ubijenih, oženjenih muškaraca, ostalo je 9 udovica i 14-ero djece siročadi, prosječne starosti 6,6 godina. U toku zločina genocida ubijeno je 46 osoba muškog

---

65 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Knjiga treća.

66 Izvor: *Baza bošnjačkih žrtava agresije, genocida i članova njihovih porodica s područja općine Srebrenica*. (Vlastita istraživanja Alije Suljića).

67 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Doktorska disertacija.

68 „FAO Projekat“, općina Srebrenica, 2004.

spola, prosječne starosti 36,5 godina, među kojima i pet dječaka. Također, među ubijenima je i više članova iste porodice, te bližih i daljih srodnika. Iza oženjenih muškaraca ostalo je 28 udovica i 33 djeteta siročeta, prosječne starosti 7,6 godine, među kojima i dvoje djece bez oba roditelja.⁶⁹ Dakle, tokom agresije i genocida ubijeno je ukupno 65 osoba iz naselja Žedanjsko, a iza oženjenih muškaraca ostalo je 37 udovica i 47-ero djece siročadi.

Do 2016. godine vratilo se ukupno 25 osoba, prijeratnih stanovnika naselja Žedanjsko, a nekoliko osoba nastanilo se u Gostilju, gradu Srebrenici i Sućeskoj. Većina prognanih i interno raseljenih Bošnjaka iz Žedanjska, oko 140 osoba, nastanila se u sljedećim bosanskohercegovačkim općinama: Banovići, Bijeljina, Breza, Fojnica, Gračanica, Gradačac, Hadžići, Iličići, Lukavac, Novo Sarajevo, Sapna, Sarajevo Centar, Sarajevo Novi Grad, Srebrenik, Travnik, Tuzla, Visoko, Vitez, Vogošća, Zavidovići, Zenica, Zvornik, Živinice, te na području Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine. Izvan Bosne i Hercegovine živi preko 40 osoba, prijeratnih stanovnika naselja Žedanjsko, od toga više od polovine u Sjedinjenim Američkim Državama, a ostali dio dijaspore nastanio se u sljedećim državama: Australija, Austrija, Francuska, Holandija, Švedska i Velika Britanija.⁷⁰

Zaključak

Antropogeografski razvoj naselja na području Sućeske bio je sličan odgovarajućem razvoju u ostalim naseljima općine Srebrenica i pod uticajem općih društveno-ekonomskih i političkih prilika koje su obilježavale područje Bosne i Hercegovine i općine Srebrenica krajem 19. i tokom 20. stoljeća. Određena društveno-geografska obilježja razvoja područja Sućeske moguće je pratiti kroz statističke podatke dobivene zvaničnim popisima bosanskohercegovačkog stanovništva od 1879. do 1991. godine, odnosno 2013. godine. Promjene ukupnog kretanja stanovništva te promjene u biološkoj, ekonomskoj i obrazovnoj strukturi stanovništva odvijale su se u skladu s odgovarajućim procesima na području općine Srebrenica. Značajnije promjene u ekonomskoj i obrazovnoj strukturi stanovništva desile su se u zadnje dvije decenije 20. stoljeća. Međutim, normalan demografski razvoj područja Sućeske prekinut je brutalnom agresijom na nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu i genocidom u kojem je stradao veliki broj Bošnjaka ovog područja. Gotovo 25 godina poslije dejtonskog mirovnog sporazuma na području Sućeske živi oko 20% od ukupnog broja prijeratnih stanovnika, a uglavnom su to starije osobe ženskog spola, dok je ostali dio Sućešćana raseljen po općinama Federacije Bosne i Hercegovine i svijeta.

---

69 A. Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica*, Knjiga treća.

70 Izvor: *Baza bošnjačkih žrtava agresije, genocida i članova njihovih porodica s područja općine Srebrenica*. (Vlastita istraživanja Alije Suljića).

Summary

The anthropogeographical development of the settlement in the area of Sućeskaa was similar to the corresponding development in other settlements of the municipality of Srebrenica and under the influence of general socio-economic and political circumstances that marked the territory of Bosnia and Herzegovina and the municipality of Srebrenica in the late 19th and 20th centuries. Certain socio-geographical features of the development of the Sućeska region can be traced through statistical data obtained by the official censuses of the B&H population from 1879 to 1991 and 2013 respectively. Changes in the overall population movement and changes in the biological, economic and educational structure of the population were carried out in accordance with appropriate processes in the Srebrenica municipality. Significant changes in the economic and educational structure of the population have occurred in the last two decades of the 20th century. However, the normal demographic development of Sućeske's area was interrupted by brutal aggression against an independent state of Bosnia and Herzegovina and a genocide in which a large number of Bosniaks from this region were killed. Almost 25 years after the Dayton Peace Agreement in the Sućeska region, about 20% of the total number of pre-war people live, and these are mostly older women, while the rest of Sucescani is displaced in the municipalities of the Federation of Bosnia and Herzegovina and the world.

Teritorij	God. popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta 1961=100	Nacionalnost			Broj kuća (stanova)	Domaćinstva	
		svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
Općina Srebrenica	1991.	36.666	18.618	125,2	27.572	8.315	779	8.994	8.402	4,6
Općina Srebrenica	2013.	13.409	6.602	45,8	7.248	6.028	133	...	...	...
Područje Sućeske	1991.	3.291	1.679	145,7	3.242	28	21	651	638	5,1
Područje Sućeske	2013.	1.475	718	65,3	1.461	13	1	...	...	...
Bostahovine	1961.	327	160	100,0	319	3	5	—	52	6,3
Bostahovine	1971.	409	209	125,1	405	4	—	54	54	7,6
Bostahovine	1981.	464	233	141,9	456	—	8	77	72	6,4
Bostahovine	1991.	495	253	151,4	479	8	8	99	99	5,0
Bostahovine	2013.	299	147	91,4	299	—	—	...	...	...
Brakovci	1961.	92	53	100,0	92	—	—	—	18	5,1
Brakovci	1971.	157	78	170,7	155	—	2	23	23	6,8
Brakovci	1981.	220	115	239,1	220	—	—	37	33	6,7
Brakovci	1991.	221	122	240,2	217	—	4	38	39	5,7

Teritorij	God. popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta 1961=100	Nacionalnost			Broj kuća (stanova)	Domaćinstva	
		svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
Brakovci	2013.	124	58	134,8	124	—	—	...	...	...
Bučinovići	1961.	284	151	100,0	280	4	—	—	34	8,4
Bučinovići	1971.	317	160	111,6	316	—	1	47	47	6,7
Bučinovići	1981.	398	180	140,1	384	9	5	74	72	5,5
Bučinovići	1991.	386	178	135,9	380	4	2	75	75	5,2
Bučinovići	2013.	222	104	78,2	221	—	1	...	...	...
Bučje	1961.	37	21	100,0	30	7	—	—	5	7,4
Bučje	1971.	61	28	164,9	44	17	—	10	10	6,1
Bučje	1981.	65	29	175,7	54	10	1	11	12	5,4
Bučje	1991.	76	35	205,4	76	—	—	15	14	5,4
Bučje	2013.	43	13	116,2	43	—	—	...	...	...
Kutuzero	1961.	201	103	100,0	201	—	—	—	30	6,7
Kutuzero	1971.	225	110	111,9	225	—	—	39	39	5,8
Kutuzero	1981.	301	143	149,8	298	3	—	45	44	6,8
Kutuzero	1991.	285	151	141,8	284	—	1	54	49	5,8
Kutuzero	2013.	43	21	21,4	43	—	—	...	...	...
Lipovac	1961.	135	69	100,0	134	—	1	—	25	5,4
Lipovac	1971.	178	89	131,9	176	—	2	29	29	6
Lipovac	1981.	178	94	131,9	178	—	—	35	31	5,7
Lipovac	1991.	173	91	128,1	173	—	—	37	36	4,8
Lipovac	2013.	38	21	28,1	38	—	—	...	...	...
Opetsci	1961.	138	64	100,0	134	1	3	—	22	6,3
Opetsci	1971.	189	92	137,0	186	3	—	30	30	6,3
Opetsci	1981.	186	94	134,8	182	4	—	31	30	6,2
Opetsci	1991.	186	94	134,8	185	—	1	36	34	4,5
Opetsci	2013.	116	56	84,1	116	—	—	...	...	...
Podgaj	1961.	194	102	100,0	194	—	—	—	33	5,9
Podgaj	1971.	254	134	130,9	254	—	—	42	44	5,8
Podgaj	1981.	250	121	128,9	249	1	—	45	44	5,7
Podgaj	1991.	297	152	153,1	287	7	3	56	58	5,1
Podgaj	2013.	146	69	75,3	141	5	—	...	...	...
Podosoje	1961.	109	48	100,0	108	—	1	—	16	6,8
Podosoje	1971.	107	45	98,2	107	—	—	17	17	6,3
Podosoje	1981.	112	57	102,8	112	—	—	20	19	5,9
Podosoje	1991.	87	46	79,8	87	—	—	22	19	4,6
Podosoje	2013.	9	3	8,3	9	—	—	...	...	...

Teritorij	God. popisa	Broj stanovnika		Indeks rasta 1961=100	Nacionalnost			Broj kuća (stanova)	Domaćinstva	
		svega	muški		Bošnjaci	Srbi	Ostali		broj	prosječna veličina
Slatina	1961.	245	129	100,0	214	31	–	–	41	6
Slatina	1971.	268	124	109,4	258	9	1	45	45	6
Slatina	1981.	320	171	130,6	310	10	–	56	53	6
Slatina	1991.	339	172	138,4	330	9	–	59	59	5,8
Slatina	2013.	131	68	53,5	123	8	–	...	...	...
Staroglavice	1961.	88	41	100,0	88	–	–	–	13	6,8
Staroglavice	1971.	118	52	134,1	118	–	–	20	20	5,9
Staroglavice	1981.	130	58	147,7	130	–	–	23	22	5,9
Staroglavice	1991.	102	50	115,9	101	–	1	22	22	4,6
Staroglavice	2013.	46	24	52,3	46	–	–	...	...	...
Sućeska	1961.	226	124	100,0	213	8	5	–	49	4,6
Sućeska	1971.	283	150	125,2	280	3	–	45	46	6,2
Sućeska	1981.	301	159	133,2	301	–	–	57	53	5,7
Sućeska	1991.	338	179	149,6	338	–	–	68	67	5,0
Sućeska	2013.	142	74	62,8	142	–	–	...	...	...
Žedanjsko	1961.	183	94	100,0	183	–	–	–	30	6,1
Žedanjsko	1971.	247	122	135,0	247	–	–	39	40	6,18
Žedanjsko	1981.	308	147	168,3	308	–	–	59	59	5,22
Žedanjsko	1991.	306	156	167,2	305	–	1	70	67	4,6
Žedanjsko	2013.	116	60	63,4	116	–	–	...	...	...

Tabela 5. Kretanje broja stanovnika (ukupno, po spolu i nacionalnosti), domaćinstava i kuća (stanova) u naseljima Sućeske u općini Srebrenica u periodu od 1961. do 2013. godine.⁷¹

⁷¹ Alija Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica: antropogeografska monografija*, Knjige I, II i III, Tuzla 2011, 2016 i 2017.

II
PRIKAZI

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

**Smail Čekić, Vahid Karavelić, Nedžad Ajnadžić, Selmo Cikotić,
Šefko Hodžić, Muhamed Smajić, Mesud Šadinlija,
PRVI KORPUS ARMije REPUBLIKE
BOSNE I HERCEGOVINE, Sarajevo 2017, 494 str.**

Historiografija u Bosni i Hercegovini nije dosad ponudila puno temeljitim studijima o događajima vezanim za raspad Jugoslavije i ratove koji su pratili taj proces. Većina radova o tome se ograničava na jednu perspektivu te zbog toga teško mogu izdržati ozbiljno kritičko preispitivanje. U tu grupu spada i većina radova koji se odnose na ratni put pojedinih vojnih formacija Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Nakon dužeg naučno-istraživačkog rada autorskog tima angažovanog na realizaciji naučno-istraživačkog projekta "Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine", čiji je nosilac bio Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, a finansijsku podršku obezbijedilo Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo, pred naučnu, stručnu i najširu javnost 2017. godine izašla je iz štampe monografija *Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine*.¹

Knjiga autorskog tima: Smail Čekić, Vahid Karavelić, Nedžad Ajandžić, Selmo Cikotić, Šefko Hodžić, Muhamed Smajić i Mesud

Šadinlija je historiografska studija o Prvom korpusu Armije Republike Bosne i Hercegovine (dalje: 1. korpus ARBiH) i predstavlja značajan doprinos za modernu historiografiju države Bosne i Hercegovine u cjelini.

¹ U 2017. godini iz štampe je izašla i Monografija *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017., autora prof. dr. Seada Selimovića i prof. dr. Izeta Šabotića, univerzitetskih profesora sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli – Odsjek za historiju.

Izdavač knjige je Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. Recenzenti monografije su akademik prof. dr. Mirko Pejanović i prof. dr. Enver Imamović. Knjiga je štampana u tiražu od 1.000 primjeraka.

Monografija je strukturirana u deset poglavlja, uz odgovarajuće spiskove i registre.

Prvim poglavljem, pod naslovom *Planiranje i pripremanje agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocida nad Bošnjacima*, prezentiran je pregled bitnih činjenica društveno-političkih procesa, kao općeg konteksta značajnih događaja kojima se predmetna monografija bavi. Predstavljena je suština i označeni akteri historijskih procesa, te data ocjena karaktera oružanog sukoba i priroda zločina u Republici Bosni i Hercegovini, s akcentom na planiranje, pripremanje, organizovanje i izvođenje agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i izvršenje genocida nad Bošnjacima.

Poglavlje pod naslovom *Početni period agresije, borbena dejstva i organizacijsko-formacijski razvoj do formiranja 1. korpusa ARBiH* sadrži vojno-geografske karakteristike prostora, demografsku strukturu stanovništva i političku strukturu vlasti sarajevske i goraždanske regije, te broj, sastav i strukturu elemenata oružanih snaga na ovom prostoru uoči agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Prezentirani su najvažniji događaji s početka agresije i objedinjavanje snaga odbrane, te opisana borbena dejstva do kraja augusta 1992. godine, uključujući pokušaje deblokade Sarajeva u okviru operacije "JUG-92".

Treće poglavlje, *Formiranje 1. korpusa ARBiH, borbena dejstva i organizacijsko-formacijski razvoj do kraja maja 1993.*, razmatra formiranje 1. korpusa i njime pokrenute organizacijsko-formacijske promjene; obrađuje borbena dejstva i operaciju Armije RBiH pod nazivom "KOVERTA", čiji je nosilac 1. korpus, te izlaže opći razvoj prilika na bojištu i događaje u zoni odgovornosti 1. korpusa do kraja maja 1993. godine.

Poglavlje *Borbena dejstva i organizacijsko-formacijski razvoj 1. korpusa u drugoj polovini 1993.* razmatra kadrovske promjene na čelu Armije RBiH i organizacijsko-formacijske promjene inicirane početkom juna i detaljno opisuje tok borbenih dejstava u julu i avgustu 1993. godine, koja su predstavljala presudnu odbranu Sarajeva pred agresorskim napadom u okviru ofanzive "LUKAVAC 93". U okviru ovog poglavlja prezentirane su i bitne činjenice o izgradnji Tunela D-B i učešću jedinica 1. korpusa u borbama u Hercegovini, kao i mjere preuzete u rješavanju problema s antidržavnim i kriminalnim elementima u vlastitim redovima. Poglavlje završava opisom borbenih dejstava na olovsko-vareškom i sarajevskom bojištu od novembra 1993. do februara 1994.

Peto poglavlje, pod naslovom *Borbena dejstva i organizacijsko-formacijski razvoj 1. korpusa tokom 1994.*, izlaže pregled općeg razvoja prilika u zoni odgovornosti 1. korpusa i obimnih organizacijskih promjena izvršenih u ljetu 1994. godine, kao i prilagođavanje jedinica 1. korpusa bitno izmijenjenim uslovima na

bojištu. U pregledu borbenih dejstava 1. korpusa od augusta do kraja 1994. godine opisani su najznačajniji ratni uspjesi 1. korpusa na bjelašničko-treskavičkom i olovsko-vareškom bojištu.

U poglavlju *Borbeni dejstva i organizacijsko-formacijski razvoj 1. korpusa tokom 1995.* daje se objašnjenje organizacijsko-formacijskih promjena nastalih formiranjem divizija u sastavu 1. korpusa i opis borbenih dejstava u proljeće 1995. godine. Središnje mjesto unutar poglavlja ima dio koji razmatra posljednju i najveću ofanzivu Armije RBiH izvedenu u namjeri deblokade Sarajeva, poznatu pod nazivom Operacija "T". Nakon toga, prezentiran je opis borbenih dejstava u zoni odgovornosti 1. korpusa od okončanja Operacije "T" do kraja rata, te pregled angažovanja snaga 1. korpusa u završnim operacijama Armije RBiH u Bosanskoj krajini.

U poglavlju *Jedinice 1. korpusa* izložen je pregled nastanka i organizacijsko-formacijskog razvoja jedinica u sastavu 1. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine. Pregled počinje od formacije s kojom je 1. korpus dočekao kraj rata u decembru 1995. godine i daje detaljan pregled nastanka, analizirajući stepene organizacijsko-formacijskog razvoja unazad, prema početku rata. Početno grupisanje, u pregledu je, shodno usvojenom pristupu: Komanda 1. korpusa i jedinice na njenoj direktnoj vezi, divizije u sastavu 1. korpusa, te na kraju sastav i struktura operativnih i taktičkih grupa, kao privremenih sastava, koji su u određenim periodima rata igrali značajnu ulogu u organizaciji i izvođenju borbenih dejstava 1. korpusa. Uz tekstualni dio opisa nastanka i razvoja pojedinih jedinica dati su i odgovarajući grafikoni koji vizuelno ilustruju opisane faze razvoja. Za svaku od jedinica navedeni su i podaci o broju odlikovanih pripadnika iz njenog sastava, te fotografije ratnih zastava i sačuvanih simbola i oznaka jedinica.

U osmom poglavlju, pod naslovom *Struktura ljudstva i gubitaka u ljudstvu i karakteristike rukovođenja i komandovanja u 1. korpusu ARBiH*, iskazan je detaljan pregled brojnosti pripadnika 1. korpusa ARBiH po mjesecima i godinama (1992-1995), s analizom strukture pripadnika po različitim obilježjima. Identičan pristup primjenjen je i u analizi broja, sastava i strukture poginulih i ranjenih pripadnika 1. korpusa. U dijelu o aspektima rukovođenja i komandovanja u 1. korpusu tokom odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992-1995. izvršena je analiza bitnih faktora nastanka, formiranja i djelovanja 1. korpusa ARBiH, kao i generalna ocjena sistema rukovođenja i komandovanja.

U poglavlju *Dobitnici odlikovanja i najvišeg ratnog priznanja u 1. korpusu ARBiH* prezentirana je, na osnovu dostupne arhivske građe i u saradnji s boračkim udruženjima ili u neposrednom kontaktu s odlikovanim pripadnicima, lista odlikovanih pripadnika i dobitnika ratnog priznanja "Zlatni ljljan" iz sastava 1. korpusa.

Dostupna arhivska građa Arhiva ARBiH poslužila je kao osnova pripreme pregleda starješina po abecednom redu, koji su od 1992. do 1995. godine obavljali dužnosti u Komandi 1. korpusa, komandama divizija i operativnih grupa, kao

i komandanata, zamjenika komandanata i načelnika štabova brigada i drugih jedinica na direktnoj vezi Komande 1. korpusa, koji sadrži poglavlje pod naslovom *Starješine komandi i jedinica 1. korpusa*.

Monografija sadrži i spisak korištenih izvora i literature, popis skraćenica i registre geografskih pojmovaca i ličnih imena.

Ova monografija svojim sadržajima i činjenicama svjedoči ne samo o slavnom ratnom putu 1. korpusa, kao složene jedinice Armije Republike Bosne i Hercegovine, već i o načinu na koji je jedan značajan dio države preživio sva iskušenja, teškoće i destrukcije izazvane agresijom na Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Važno je naglasiti da je autorski tim na osnovu arhivske građe, onovremene štampe i relevantne literature, zauzimali se vrlo promišljene i objektivne stavove, što je ovom djelu dalo dodatnu vrijednost. U tom kontekstu nesumnjiva vrijednost ove knjige, je njena isprofilisanost i nedvojbenost u pogledu sagledavanja svih pozitivnih vrijednosti u tim teškim godinama. Bile su to godine surove borbe naroda ne samo za opstanak nego i za izgradnju svijesti o nacionalnom kontinuitetu i državnoj pripadnosti. Zbog toga je ova monografija postala simbolička, ali i neophodna dionica trnovitog puta kojim trebaju proći Bosna i Hercegovina i njeni narodi da bi prošlost postala svjedok vremena i primjer za pouku budućim generacijama.

S tim u vezi, može se reći da je knjiga *Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine* vrijedno naučno djelo, nasušno potrebno u ovo vrijeme, kada su javni diskursi i medijski prostor prepuni različitim i često iskrivljenim tumačenjima i prepričavanjima događaja iz vremena agresije na Bosnu i Hercegovinu. Ona će razbiti brojne predrasude i pomoći da se prevaziđu jalova i neutemeljena polemiziranja, kako pojedinaca, tako i određenih grupa, oko pojma i karaktera odbrambeno-oslobodilačkog rata od 1992. do 1995. godine.

Zbog svega navedenog postoji potpuna opravdanost i svršishodnost izlaženja ove knjige. Autorskom timu, uredništvu i izdavaču čestitam na ovoj knjizi, te je toplo preporučujem naučnoj, stručnoj i široj čitalačkoj javnosti.

Mr. Semir HADŽIMUSIĆ

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

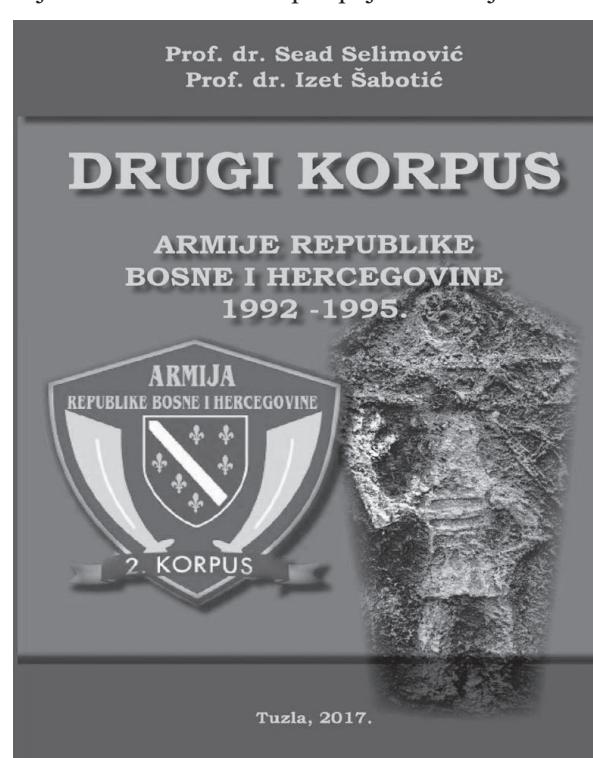
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

**Sead Selimović, Izet Šabotić, DRUGI KORPUS
ARMIJE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE 1992 – 1995,
Tuzla 2017, 574 str.**

Historiografija u Bosni i Hercegovini nije dosad ponudila puno temeljnih studija o događajima vezanim za raspad Jugoslavije i ratove koji su pratili taj proces. Većina radova o tome se ograničava na jednu perspektivu te zbog toga teško mogu izdržati ozbiljno kritičko preispitivanje. U tu grupu spada i većina radova koja se odnosi na ratni put pojedinih vojnih formacija Armije Republike Bosne

i Hercegovine. Mnoge od tih knjiga su rezultat ličnog iskustva pojedinaca, a vrlo često i „naknadne pameti“ i naknadnih konstrukcija više prilagođenih savremenim političkim (i drugim) potrebama nego što tragaju za historijskom istinom.

Knjiga autora Seada Selimovića i Izeta Šabotića je temeljita historiografska studija o Drugom korpusu Armije Republike Bosne i Hercegovine (dalje: 2. korpus ARBiH) i predstavlja značajan doprinos za modernu historiografiju države Bosne i Hercegovine u cjelini. Knjiga *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992–1995*, sadrži 574 stranice

teksta sa 2.153 fusnote, popis izvora i literature, veliki broj radnih ratnih karata, tabela, šema, fotografija, skraćenica, priloge te veći broj sistematiziranih pregleda značajnih za upoznavanje nastanka i djelovanje 2. korpusa ARBiH.

Autorima knjige veliku pomoć u pisanju i istraživanju pružili su saradnici na tekstu, a to su: mr. sc. Omer Zulić, mr. Jasmin Jajčević i Adnan Tinjić, prof. Izdavači knjige su Ministarstvo za boračka pitanja Tuzlanskog kantona i Javna ustanova Bosanski kulturni centar Tuzlanskog kantona, dok su suizdavači Javna ustanova Arhiv Tuzlanskog kantona i Centar za istraživanje moderne i savremene historije. Knjiga je štampana u tiražu od 1.000 primjeraka.

Knjiga sadrži sedamnaest poglavljia kroz koja se prati razvoj Drugog korpusa, od organizacije štabova Teritorijalne odbrane i prvih jedinica koje će kasnije biti sastavni dio Drugog korpusa, preko prikaza rasta i okrugnjavanja tih jedinica, do pregleda najznačajnih vojnih operacija, komandnog kadra, peginulih i ranjenih pripadnika Drugog korpusa, odlikovanja i nagrada do sjećanja savremenika o Drugom korpusu, a to su:

Predgovor

Foreword

I. Uvod,

II. Disolucija Jugoslavije i priprema za agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu,

III. Društveno-političke prilike u Bosni i Hercegovini i Tuzlanskom kraju od referenduma za nezavisnost do formiranja Okružnog štaba TO Tuzla,

IV. Formiranje Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine: Jedinice

V. Prištapske jedinice Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine,

VI. Žene – pripadnice Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine,

VII. Kadrovi Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine,

VIII. Ratni put Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine

IX. Jedinice Drugog korpusa na ratištima izvan zine odgovornosti,

X. Ratni zločini u sjeveroistočnoj Bosni,

XI. Zločin na Tuzlanskoj kapiji,

XII. Genocid nad Bošnjacima u Srebrenici,

XIII. Ratna priznanja i odlikovanja pripadnika Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine,

XIV. Šehidi i peginuli borci,

XV. Ratni vojni invalidi i ranjeni borci Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine,

XVI. Drugi korpus u sjećanjima savremenika,

XVII. Zaključak,

Summary

Izvori i literatura

Recenzije

Bilješke o autorima

U *Uvodnom* dijelu, dat je kratak historijski presjek prošlosti Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena pa do danas, te ukazano na njen geopolitički i geostrateški položaj i osnovne geostrateške, demografske i resursne važnosti sjeveroistočne Bosne. Rezimirano je, ukazano na egzistiranje velikodržavnih projekata, velikosrpskog i velikohrvatskog i uticaja istih na prilike u Bosni i Hercegovini. Ovim sadržajima stvorena je osnova za otvaranje drugih važnih pitanja, koja nam daju značajniju predstavu o uzrocima agresije na Bosnu i Hercegovinu.

U posebnom poglavlju dat je osvrt na disoluciju Jugoslavije i pripremu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Sve je započelo urušavanjem Teritorijalne odbrane Bosne i Hercegovine (TO BiH), kao važnog segmenta očuvanja njene samostalnosti i opstojnosti. Potvrđeno je da je sve urađeno planski, smisljeno i organizirano od strane Saveznog sekreterijata za narodnu odbranu Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SSNO SFRJ), a pod patronatom velikosrpske politike iz Beograda. Bosna i Hercegovina je bila na udaru takvih politika, pa se na razne načine pokušavala destabilizirati. To se činilo kroz opstrukciju njenih institucija, stvaranjem paralelnih, putem saoizacije i haoizacije Bosne i Hercegovine, što je činilo važan dio velikodržavnih projekata. U knjizi je ukazano da je u nemogućnosti iznalaženja jedinstvenog rješenja za SFRJ, došlo do rata, prvo u Sloveniji, a potom i u Hrvatskoj. Istaknuto je da je Jugoslovenska narodna armija (JNA) stala na jednu stranu, onu koja je podržavala projekat Velike Srbije. U takvim okolnostima, uz posredovanje međunarodne zajednice predviđena je nezavisnost bivših jugoslovenskih republika. Nakon što su tim putem krenule Slovenija i Hrvatska, jedino rješenje za Bosnu i Hercegovinu bila je nezavisnost. Jedan od uslova za to bio je Referendum za nezavisnost, koji je uspješno proveden 29. februara i 1. marta 1992. godine, čime su ispunjeni uslovi za međunarodno priznanje, što je ubrzo uslijedilo. Nakon provedenog Referenduma, intenzivirani su otvoreni pritisci na institucije Bosne i Hercegovine. To je bio uvod u agresiju, čega su bile svjesne probosanske snage, organizirane kroz Patriotsku ligu Bosne i Hercegovine (PL BiH) i snage policije, koje su imale za cilj očuvanje mira i odbrane vitalnih pozicija države. U posebnom poglavlju dat je osvrt na društveno-političke prilike u Bosni i Hercegovini i tuzlanskom kraju od Referenduma za nezavisnost, do formiranja okružnog štaba TO.

Historijski sadržaj o 2. korpusu ARBiH počinje sa poglavljem *Formiranje Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine: Jedinice*. Isto je posvećeno ustroju TO Republike Bosne i Hercegovine, Okružni štab Teritorijalne odbrane (OkŠTO) Tuzla, te opštinskih štabova TO na području sjeveroistočne Bosne. O svim jedinicama dati su osnovni podaci vezani za vrijeme osnivanja, vojnu formaciju, zonu odgovornosti, komandni kadar i dr. Ukazano je na značaj TO Bosne i Hercegovine, te OkŠTO Tuzla i opštinskih štabova na teritoriji sjeveroistočne Bosne u pružanju otpora agresiji. Posebna pažnja je posvećena jedinicama ARBiH, koje su formirane na području sjeveroistočne Bosne. Detaljno su predstavljene sve

brigade, njih 45, koje su bile u sastavu 2. korpusa ARBiH. O svakoj su dati opći podaci, od njenog osnivanja, zone odgovornosti, komandnog kadra, broja vojnika, do ratnih dejstava istih. Na ovaj način svorena je jasna slika o brigadama i snazi 2. korpusa. U posebnom poglavlju predstavljene su operativne grupe (OG) 2. korpusa ARBiH. Njih ukupno osam. O svakoj OG dati su podaci vezani za njihov značaj, zonu odgovornosti, sastav, te ratna dejstva. Formacijski su predstavljene i divizije, koje su formirane početkom 1995. godine, a što je ukazivalo na novi oslobođilački kurs djelovanja jedinica ARBiH. U sastavu 2. korpusa je egzistiralo ukupno 5 divizija KoV, koje su predstavljale respektabilnu vojnu snagu koja je branila najveću slobodnu teritoriju. U posebnom poglavlju predstavljeno je 16 prištapskih jedinica 2. korpusa ARBiH i ukazano na njihov značaj i ulogu. Predočen je i doprinos žena u odbrani od agresije. U mnogim jedinicama 2. korpusa bile su aktivni borci, dajući nemjerljiv doprinos odbrani od agresije. Jedan broj istih je iskazao veliku hrabrost, pa su doobile najveća vojna priznanja. Predstavljeni su i kadrovi 2. korpusa ARBiH, i to: komandanti, zamjenici, načelnici štaba, te drugi najbliži saradnici. Dati su najvažniji podaci o komandantima, o vremenu njihovog namještenja na navedene pozicije, te detalji vezani za doprinos u ustroju i komandovanju jedinicama 2. korpusa ARBiH.

Važno poglavlje se odnosi na *Ratni put jedinica 2. korpusa*. Ukazano je na najvažnija ratna dejstva, kojih je od 1992. do 1995. godine bilo puno. Ista su predstavljena za svaku godinu posebno. Ona najbolje ukazuju na ulogu koju je imao 2. korpus u odbrani suverene i nezavisne Republike Bosne i Hercegovine. Jedinice 2. korpusa su imale najvišu zonu odgovornosti, a protiv sebe su imale tri agresorska korpusa, pomognuta vojnom i svakom drugom pomoći iz Srbije. No i pored toga, jedinice 2. korpusa su herojskom borbom, ne samo zaustavile agresora, nego i osloboidle značajne privremeno okupirane teritorije. O kakvoj se zoni odgovornosti radi, najbolje potvrđuje činjenica o velikom broju bitaka, borbi, bojeva i operacija. Žestoka borbena dejstva su vođena na cijelokupnoj zoni odgovornosti, a posebno na Posavskom ratištu i na istočno-podrinjskom frontu.

Stanje u zoni odgovornosti 2. korpusa dodatno je bilo usložnjeno blokadom i napadima jedinica HVO, što su koristile jedinica tzv. vojske Republike Srpske (RS), pomognute snagama Novosadskog, Valjevskog i Užičkog korpusa JNA. U tim napadima održan je Teočak i slobodna zvornička teritorija, dok su branioci Cerske, Kamenice i Konjević Polja, nakon višemjesečne herojske borbe, bez pomoći sa strane, bili primorani povući se u Srebrenicu, koja je bila posebna meta agresora. Situacija je dodatno usložnjena prilivom nekoliko hiljada prognanih iz Cerske, Konjević Polja i Kamenice. U takvim složenim okolnostima Srebrenica je demilitarizovana i proglašena zaštićenom zonom Ujedinjenih nacija (UN).

Pored svih teškoća, koje su vezane za blokadu Bosne i Hercegovine, jedinice ARBiH su u 1994. godini iz odbrambenog, prešle na oslobođilački rat. Formirane su nove oslobođilačke jedinice, sa više pokretljivosti. Rezultat toga su briljantne pobjede jedinica 2. korpusa i oslobođenje: Vrijenca, Grede, Visa, Liseće

i drugih agresorskih uporišta. Bio je to podstrek za nove vojne uspjehe, jači moral i veću odlučnost za oslobođanje privremeno okupiranih teritorija. Uslijedilo je izvođenje većih vojnih operacija s ciljem slamanja agresora u širim rejonima. U proljeće 1995. agresor je doživio poraz u operaciji “Čekić i nakovanj” u zoni odgovornosti 1. „slavne“ teočanske brigade. Združene jedinice 2. i 3. korpusa su pokazale posebnu snagu u operaciji “Uragan 95”, kada su oslobodile veliki prostor na Ozrenskom i Vozućkom ratištu, nanoseći agresoru ogromne gubitke, povezavši dva najveća korpusa ARBiH. Jedinice 2. korpusa su učestvovale na brojnim ratištima izvan zone svoje odgovornosti: na sarajevskom, olovskom i zeničkom ratištu, te u oslobođanju Maglaja, Donjeg Vakufa, Sanskog Mosta i drugih mjesta u Bosni i Hercegovini. Odbrambeno-oslobodilačka borbena dejstva koje su vodile jedinice 2. korpusa ukazuju koliku je važnost imao 2. korpus u odbrani države Bosne i Hercegovine.

Posebno poglavljje je posvećeno zločinima počinjenim na prostoru sjeveroistočne Bosne. Njih je nažalost bilo puno, a posebno su bili izraženi na području Podrinja, no činjeni su i u drugim mjestima. Isti su bili bestijalni, s ciljem etničkog čišćenja i istrebljenja jednog naroda. Posebno je obrađen genocid u Srebrenici, gdje je dat širi osvrt, sa dosta detalja vezanih za uzroke, tok i posljedice počinjenog genocida.

U posebnom poglavljju *Ratna priznanja i odlikovanja pripadnika 2. korpusa ARBiH* predstavljeni su heroji oslobođilačkog rata, te ukazano na njihov nemjerljiv doprinos. Drugi korpus je iznjedrio tri heroja: Mehdina Hodžića, Hajrudina Mešića i Nesiba Malkića. Osim heroja oslobođilačkog rata, u navedenom poglavljju dati su zbirni podaci o: zlatnim ljljanima, dobitnicima ordena zlatnog grba sa mačevima, ordena zlatnog ljljana sa zlatnim vijencem, ordena zlatnog ljljana sa srebrnim vijencem, ordena za vojne zasluge sa zlatnim mačevima, ordena za vojne zasluge sa srebrnim mačevima i dobitnicima medalje za hrabrost. Također, dati su i zbirni podaci za dobitnike srebrnog štita, policijske medalje za hrabrost, zlatne policijske značke, srebrne policijske značke i srebrne policijske zvijezde.

U posebnim poglavljima dati su zbirni podaci šehidima i poginulim, te ratnim vojnim invalidima i ranjenim borcima 2. korpusa ARBiH.

Poglavlje pod nazivom *Drugi korpus u sjećanjima savremenika* ima posebnu važnost. Riječ je o autentičnim kazivanjima ljudi koji su imali značajnu odgovornost, kao komandanti, načelnici, politički i vjerski predstavnici.

Ova knjiga svojim sadržajima i činjenicama svjedoči ne samo o slavnom ratnom putu 2. korpusa, kao složene jedinice Armije Republike Bosne i Hercegovine, već i o načinu na koji je jedan značajan dio države Republike Bosne i Hercegovine tj. sjeveroistočna Bosna i Hercegovina preživio sva iskušenja, teškoće i destrukciju izazvane agresijom na Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Važno je naglasiti da su autori na osnovu arhivske građe, onovremene štampe, relevantne literature i autohtonih svjedočanstava živih svjedoka, zauzimali vrlo promišljate i objektivne stavove, što je ovom djelu dalo dodatnu vrijednost.

U tom kontekstu nesumnjiva vrijednost ove knjige, je njena isprofilisanost i nedvojbenost u pogledu sagledavanja svih pozitivnih vrijednosti u to vrijeme teškim godinama. Bile su to godine surove borbe naroda ne samo za opstanak nego i za izgradnju svijesti o nacionalnom kontinuitetu i državnoj pripadnosti. Zbog toga je ova knjiga postala simbolička, ali i neophodna dionica trnovitog puta kojim trebaju proći Bosna i Hercegovine i njeni narodi da bi prošlost postala svjedok vremena i primjer za pouku budućim generacijama.

S tim u vezi, može se reći da je knjiga *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine* vrijedno naučno djelo, nasušno potrebno u ovo vrijeme, kada su javni diskurs i medijski prostor prepuni različitim i često iskrivljenim tumačenjima i prepričavanjima događaja iz vremena agresije na Bosnu i Hercegovinu. Ona će razbiti brojne predrasude i pomoći da se prevaziđu jalova i neutemeljena polemiziranja, kako pojedinaca tako i određenih grupa, oko pojma i karaktera odbrambeno-oslobodilačkog rata od 1992. do 1995. godine.

Zbog svega navedenog postoji potpuna opravdanost i svrsishodnost izlaženja ove knjige. Autorima, saradnicima i uredništvu čestitam na ovoj knjizi, te ga toplo preporučujem naučnoj, stručnoj i široj čitalačkoj javnosti.

Prilog 1. Detalj sa promocije monografije *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992–1995*, održane u Tuzli (Velika sala BKC Tuzla) 29.9. 2017. godine.

III
IZVJEŠTAJI

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

Centar za istraživanje moderne i savremene historije

**Izvještaj sa Međunarodne naučne konferencije
ZNAMENITE LIČNOSTI U HISTORIJI BOSNE I
HERCEGOVINE, Tuzla, 16 – 17. novembar 2017. godine¹**

U Tuzli je od 16. do 17. novembra 2017. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli, održana naučna konferencija na temu *Znamenite ličnosti u historiji Bosne i Hercegovine* u organizaciji Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Odsjeka za historiju, Arhiva Tuzlanskog kantona, Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i

Prilog 1. Plakat Naučne konferencije "Znamenite ličnosti u historiji Bosne i Hercegovine".

i metodologiju istraživanja, u rad naučne konferencije bili su uključeni i naučnici drugih profila, poput sociologa, filozofa, politologa, a po prvi put su se i ekonomisti

Društva arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona. Riječ je o jednoj neobičnoj temi naučne konferencije odnosno neobičnoj temi za bosanskohercegovačku historiografiju, temi koja je posvećena ulozi i značaju historijskih ličnosti u prošlosti Bosne i Hercegovine. Svjedoci smo da historijske ličnosti nose i procese i događaje i pojave, a da se kroz historijska istraživanja istim nije posvetila adekvatna pažnja. S toga su se organizatori naučne konferencije i opredijelili za ovu temu, jer bez izučavanja historije ličnosti nema potpune historijske priče.

Osim historičara koji imaju svoj način razmišljanja

¹ Izvještaj sa Međunarodne naučne konferencije "Znamenite ličnosti u historiji Bosne i Hercegovine", Tuzla, 16 – 17. novembar 2017. godine, prvočitno je objavljen u časopisu *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLVII/2017, Sarajevo 2017, 366-370.

uključivali u pisanje radova na ovu temu. Dvadesetosam učesnika iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske, Makedonije i Turske uspjelo je dati kvalitetnu prezentaciju značajnijih ličnosti iz historije Bosne i Hercegovine. Predstavljene su aktuelne i nedovoljno istražene teme i ličnosti iz različitih historijskih perioda, od starog vijeka do savremenog doba.

Organizaciju dvodnevne konferencije *Znamenite ličnosti u historiji Bosne i Hercegovine* podržali su Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Vlada Tuzlanskog kantona i BH Telecom.

Nakon pozdravnih riječi dekanice Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, prof. dr. Nihade Delibegović Džanić i uvodnog izlaganja predsjednika Organizacionog odbora naučne konferencije prof. dr. Izeta Šabotića, prešlo se na radni dio konferencije. Program naučne konferencije bio je podijeljen u tri sesije u okviru kojih su izlagači održali svoja predavanja. Prvog dana naučne konferencije održane su dvije sesije, a izlagači su bili slijedeći:

I sesija: Radno predsjedništvo prve sesije činili su: dr. Mersiha Imamović, dr. Amra Šaćić i prof. dr. Senaid Hadžić.

- Prof. dr. Husnija Kamberović (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu), *Uloga ličnosti u historiji, kao izazov savremene historiografije u Bosni i Hercegovini,*
- Prof. dr. Bego Omerčević, dr. Mersiha Imamović (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli), *Zapis Plinija Starijeg o današnjoj Bosni i Hercegovini,*
- Dr. Amra Šaćić (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu), *Dion Kasijerimski pisac iz čijeg pera potiče opis današnjeg bosanskohercegovačkog prostora u periodu ranog Rimskog carstva,*
- Prof. dr. Ivan Balta (Filozofski fakultet u Osijeku), *Izumi Vrančića inspirisani antičkim i renesansnim izumima u doprinosu razvoja saobraćaja, gradnji mostova te privrede,*
- Dr. Uroš Dakić (Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu), *Mehmed paša Sokolović i pravoslavni ogrank njegove porodice u Pećkoj patrijaršiji,*
- Mr. Semir Hadžimusić (Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona), *Fočak Mehmed paša Kukavica, namjesnik i vakif,*
- Prof. dr. Senaid Hadžić (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli), *Uloga Osman Pozvan (t) oglua iz Donje Tuzle u regionalnim dešavanjima na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće.*

II sesija: Radno predsjedništvo druge sesije činili su: prof. dr. Redžep Škrijelj, prof. dr. Adib Đozić i mr. Kemal Bašić.

- Prof. dr. Redžep Škrijelj (Državni univerzitet Novi Pazar), *Akovali Mehmed Gušmir; hafiz, ratnik i narodni tribun,*

- Prof. dr. Izet Šabotić (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli), *Mahmud paša Tuzlo – tuzlanski kapetan i prvak*,
- Prof. dr. Adib Đozić (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli), *Kadija iz Srebrenice i naib nikšićki Husein ef. Đozić Ruhi*,
- Dr. Nadir Dacić, *Murad ef. Šećeragić – život i djelo*,
- Mr. Jasmin Branković (Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke Sarajevo-Mostar), *Naučno djelo i nastavni rad akademika Mehmeda Begovića*,
- Mr. Kemal Bašić (Centar za osmanske studije Sarajevo), *Mjesto Hasana Škapura u historiografiji Bosne i Hercegovine*,
- Mr. Rusmir Djedović, Munisa Kovačević (Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeda Tuzlanskog kantona), *Ahmetaga Kovačević – zanemareni značaj i djelo*.

Prilog 2. Detalj sa otvaranja izložbe “Tuzla u osmanskim dokumentima”.

Drugog dana naučne konferencije na Filozofskom fakultetu u Tuzli je svečano otvorena izložba pod nazivom *Tuzla u osmanskim dokumentima*. Izložba je realizirana uz podršku Arhiva Tuzlanskog kantona. Riječ je o dokumentima koji se čuvaju u Arhivu Ministarstva osmanske arhive u Istanbulu, Generalnoj direkciji za zemljišni registar i katastar u Ankari te Arhivu generalne direkcije vakufa. O dokumentima su govorili kustosi izložbe prof. dr. Zafer Golen i doc. dr. Abidin Temizer s Mehmet Akif Ersoy Univerziteta. Izložbu je otvorila prof. dr. Nihada Delibegović Džanić, dekanica Filozofskog fakulteta u Tuzli.

Osmanski arhivi, kao što je poznato, imaju važno mjesto u pisanju historije Balkana. Najznačajnija dokumenta o društvenoj, ekonomskoj, kulturnoj i političkoj historiji Balkana nalaze se u osmanskim arhivima. Izloženi dokumenti

obuhvataju ekonomski, društvena i kulturna pitanja kao što su popisi stanovništva u Tuzli, vakufi i tahiriri. Ukupno 30 dokumenta je preuzeto iz Arhiva Ministarstva osmanske arhive u Istanbulu, Generalne direkcije za zemljišni registar i katastar u Ankari i Arhiva generalne direkcije vakufa.

U radu III sesije drugog dana naučne konferencije ukupno je izloženo 14 radova koji su tretirali problematiku 19. i 20 stoljeća. Radno predsjedništvo treće sesije činili su: dr. Zećir Ramčilović, mr. Omer Zulić i prof. dr. Sead Selimović.

- Prof. dr. Zafer Golen (Üniversitesi Mehmet Akif, Prirodno-matematički fakultet, Burdur, Türkiye), *Ali-paša Rizvanbegović – hercegovački namjesnik*,
- Prof. dr. Abiden Temzer (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Tarih Bölümü, Burdur, Türkiye), *Omer Lutvi-paša i njegovo djelo*,
- Prof. dr. Hasan Babacan (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen-Edebiyat Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Burdur, Türkiye), *Šerif Osman-paša, bosanski namjesnik (1861-1869)*,
- Dr. Salkan Užičanin (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli), *Muslimanska nacionalna omladina "Osman Đikić"*,
- Prof. dr. Adnan Jahić (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli), *Hasan M. Rebac – činjenice i kontraverze*,

Prilog 3. Detalj sa naučne konferencije "Znamenite ličnosti u historiji Bosne i Hercegovine"

- Dr. Naka Nikšić (Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Nastavno odjeljenje Novi Pazar), *Jusuf Mehonjić u pjevanju sandžackih Bošnjaka*,
- Prof. dr. Omer Hamzić (Univerzitet Kiseljak), *Život i djelo akademika Mustafe Kamarića*,

- Dr. Zećir Ramčilović (Institut za nacionalnu istoriju Skoplje), *Alija Avdović – život i djelo, borac za slobodu i ravnopravnost,*
- Mr. Jasmin Jajčević (Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla), *Ličnost i djelo muftije Muhamed Ševket ef. Kurta,*
- Mr. Omer Zulić (Arhiv Tuzlanskog kantona), *Sead beg Kulović – tuzlanski gradonačelnik,*
- Dr. Denis Bećirović (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli), *Ibrahim ef. Fejić – prvi reis-ul-ulema u titovoj Jugoslaviji,*
- Prof. dr. Kadrija Hodžić (Ekonomski fakultet Univerziteta u Tuzli), *Politička stradanja prof. Saliha Bureka 70-tih godina XX stoljeća,*
- Prof. dr. Šefket Krcić (Internacionalni fakultet u Novom Pazaru), *Bojićeva perspektiva Bosne i Bošnjaka,*
- Prof. dr. Sead Selimović (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli), *Hajrudin Mešić – kapetan Hajro, heroj odbrambeno-oslobodilačkog rata.*

Na ovoj naučnoj konferenciji učestvovali su i mladi naučnici i istraživači kako iz Bosne i Hercegovine, tako i zemalja regionala koji su sa svojim izlaganjima odgovorili na pitanja o značaju istraživanja znamenitih ličnosti iz historije Bosne i Hercegovine. Na samoj naučnoj konferenciji predstavljene su aktuelne i nedovoljno istražene teme i ličnosti iz različitih historijskih perioda, od starog vijeka pa sve do savremenog doba.

Ova naučna konferencija bila je prilika da istraživači različitog naučnog usmjerenja iznesu svoja različita mišljenja i predstave javnosti do sada neke ličnosti o kojima javnost nije dovoljno upoznata. Samim tim konferencija je bila prilika i da istraživači diskutuju o temama izlaganja i probaju argumentima uvjeravati jedne druge o ispravnosti vlastitih stavova. Naučna konferencija bila je kombinacija nekih iskusnijih historičara i mlađih kolega koji su na početku svoje akademске, istraživačke karijere, kojima su potrebne ovakve vrste susreta, ne samo da bi prezentirali svoja istraživanja nego da bi čuli i druge, da bi sa njima razmijenili ideje, kritička razmišljanja i naravno da bi se družili. U konačnici naučna konferencija je opravdala očekivanja organizatora, učesnika i gostiju, a za naredni period je najavljena realizacija i drugih sličnih projekata.

**Izvještaj sa tribine
REFERENDUM ZA NEZAVISNOST
REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE – 26 godina poslije,
Tuzla, 28. februar 2018. godine**

Dana 28. februara 2018. godine u amfiteatru A2 Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli organizovana je tribina *Referendum za nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine – 26 godina poslije*, povodom 1. marta, Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Organizatori tribine bili su: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Arhiv Tuzlanskog kantona, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Društvo historičara Tuzlanskog kantona.

U prostorijama Filozofskog fakulteta, prije tribine, upriličena je izložba pod nazivom *Obnova i priznanje Bosne i Hercegovine na temeljima milenijskog kontinuiteta* u organizaciji Arhiva Tuzlanskog kantona. Izložbu je otvorio mr. sc. Omer Zulić, direktor Arhiva Tuzlanskog kantona.

Prilog 1. Detalj sa otvaranja izložbe *Obnova i priznanje Bosne i Hercegovine na temeljima milenijskog kontinuiteta*

Ova tribina je jedinstvena po tome što su njeni inicijatori, autori referata i izlagачi bili studenti prvog i trećeg ciklusa na Odsjeku za historiju, uz mentorstvo

profesora sa Odsjeka za historiju. Moderator tribine bila je studentica četvrte godine studija na Odsjeku za historiju, Edna Čavalić, dok su izlagači bili Ahmo Mehmedović i Amir Krpić sa četvrte godine studija, te mr. Semir Hadžimusić sa prve godine trećeg ciklusa studija.

Tribinu je u ime organizatora otvorio voditelj Odsjeka za historiju i direktor Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, prof. dr. Sead Selimović. Prvi referat je, uz recenziju dr. sc. Senaida Hadžića, vanr. prof. izlagao Ahmo Mehmedović, a referat je nosio naslov *Historijski značaj referendumu za nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine*. Mehmedović je ukazao na osnovne činjenice i najvažnije informacije o referendumu za nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine. Riječ je o onim činjenicama i informacijama koje je potrebno neprestano ponavljati kako bi se sačuvala i dodatno razvila svijest o značaju pomenutog referendumu. To se, prije svega, odnosi na kratak presjek toka i razvoja događaja koji su doveli do referendumu, zatim najvažnijih odluka kako unutar, tada još uvijek Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, tako i iz krugova Međunarodne zajednice. Referat je donio konačne rezultate referendumu, te se dotakao njegovih neposrednih posljedica na Bosnu i Hercegovinu. Drugim riječima, u najkraćem je predstavljen i istaknut stvarni značaj pomenutog referendumu, koji se ogleda u tome da je on otvorio put ka osamostaljenju Republike Bosne i Hercegovine, ka njenom međunarodnom priznanju i prijemu u članstvo Ujedinjenih nacija, zatim u tome što je referendum učinio legitimnim i Vladu i Armiju Republike Bosne i Hercegovine, a samim time i odbranu države od unutrašnjih i vanjskih snaga koje su je pokušavale uništiti.

Prilog 2. Učesnici tribine "Referendum za nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine – 26 godina poslije".

Drugi referat nosio je naslov *Referendum za nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine kroz štampu*, a njegov autor i izlagač bio je Amir Krpić, uz recenziju

prof. dr. Seada Selimovića. Krpić je predstavio najznačajnije novinske članke i naslove iz predreferendumskih dana, tokom dva referendumskih dana i neposredno nakon njega. Riječ je o člancima iz sarajevskog lista *Oslobodenje*, tuzlanskog lista *Front slobode* i banjalučkog lista *Glas*. Izlaganje je praćeno video-prezentacijom kako bi prisutni i sami mogli ukratko pogledati najistaknutije naslove ili najinteresantnije dijelove članaka. Cilj tog izlaganja bio je upoznati prisutne ne sa referendumom samim po sebi, već sa pisanjima tadašnje štampe.

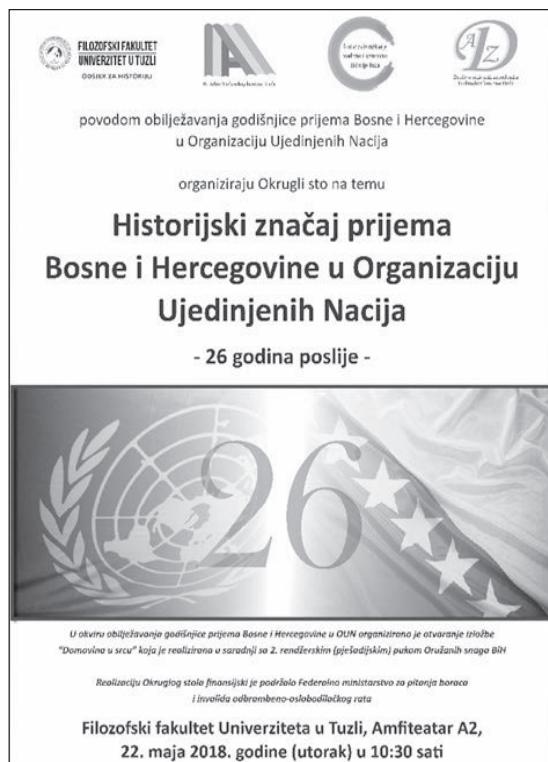
Nakon toga je uslijedilo izlaganje mr. Semira Hadžimusića, koji je predstavio svoj referat pod naslovom *Referendum za nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine: 26 godina poslije*, koji je napisan uz recenziju prof. dr. Izeta Šabotića. Hadžimusić je u najkraćem predstavio put Bosne i Hercegovine nakon referendumu, odnosno stanje u kojem se država Bosna i Hercegovina nalazi danas, 26 godina nakon sudbonosnog i historijski značajnog referendumu za nezavisnost. Izlagač je ukazao na najvažnija dostignuća postdejtonске Bosne i Hercegovine, prije svega na planu euro-atlantskih integracija, ali i na unutrašnje stanje i uređenje države uspostavljeni Opštim okvirnim sporazumom za mir u Bosni i Hercegovini, ističući njegove prednosti i nedostatke. Kao najvažniju prednost, izlagač je istakao činjenicu da je Sporazum zaustavio rat u Bosni i Hercegovini i omogućio daljnji razvoj zemlje. Sa druge strane, kao glavni nedostatak Sporazuma istaknuto je očuvanje entiteta Republika Srpska, u prvom redu zbog načina na koji je stvarana, a koji su suprotni svim civilizacijskim vrijednostima, posebno u savremenom svijetu. Također, Hadžimusić je kao negativnu stranu Sporazuma naveo i nejednako i sa europskim standardima neusklađeno uređenje postdejtonске Bosne i Hercegovine, koje u mnogo čemu ometa razvoj države u pravcu euro-atlantskih integracija. Osim toga, Hadžimusić je ukazao na problem neadekvatnog i pomalo stidljivog obilježavanja Dana nezavisnosti, ali i drugih značajnih datuma iz bosanskohercegovačke historije. On je naveo da se tim datumima poklanja nedovoljno pažnje, a i onda kada se obilježavaju, to se čini nestručno, čak i do te mjere da se državna zastava ne ističe prema propisima.

Cjelokupno gledajući, ova tribina imala je nekoliko ciljeva. U prvom redu dolazi činjenica da je najvažnije datume iz historije Bosne i Hercegovine neophodno obilježavati i na taj način ih čuvati od zaborava. Iako to treba da bude obaveza svih, može se konstatovati da Odsjek za historiju ima posebnu obavezu da njeguje historijski značajne datume. Osim toga, tribina je imala cilj i da podstakne druge institucije i društvene krugove na čuvanje sjećanja na referendum za nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine, a u konačnici je cilj bio da se kroz čuvanje sjećanja ujedno sačuva i istina o tom događaju, te da se i na akademskom i na drugim društvenim nivoima podstiče i dodatno razvija svijest o vrijednosti i značaju 1. marta kao datuma, Dana nezavisnosti, zatim samog čina referendumu koji je do toga doveo, te njegovog značaja za daljnji razvoj događaja u Bosni i Hercegovini, te razvoja države i na unutrašnjem i na vanjskom planu.

Adnan TINJIĆ
Arhiv Tuzlanskog kantona

Izvještaj sa okruglog stola
HISTORIJSKI ZNAČAJ PRIJEMA REPUBLIKE BOSNE
I HERCEGOVINE U ČLANSTVO ORGANIZACIJE
UJEDINJENIH NACIJA – 26 godina poslije,
Tuzla, 22. maj 2018. godine

U organizaciji Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Odsjeka za historiju, Arhiva Tuzlanskog kantona, Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Društva arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona 22. maja 2018. godine, sa početkom u 11 sati, u amfiteatru II Filozofskog fakulteta u Tuzli, održan je okrugli sto na temu *Historijski značaj prijema Republike Bosne i Hercegovine u članstvo Organizacije Ujedinjenih nacija*. Kroz okrugli sto izlagачi su podsjetili na okolnosti u kojima je Republika Bosna i Hercegovina postala članica UN-a, te da i danas nakon 26 godina postoje snage koje ugrožavaju njenu samostalnost i nezavisnost.

Prilog 1. Plakat okruglog stola "Historijski značaj prijema Bosne i Hercegovine u OUN-a".

Status koji danas ima Bosna i Hercegovina prikazan je kroz izložbu Oružanih snaga na 20 panoa o kontinuitetu opstojnosti Bosne i Hercegovine, s

posebnim isticanjem uloge znamenitih ličnosti koje su kroz različita historijska razdoblja ostavili svoj trag. O samoj izložbi govorio je mr. sc. Omer Zulić. Realizaciju okruglog stola finansijski je podržalo Federalno ministarstvo za pitanja boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata.

U uvodnom dijelu okruglog stola učesnike je pozdravio prof. dr. Sead Selimović, šef Odsjeka za historiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli i izvršni direktor Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla.

Pred gostima, kolegama i studentima, te učenicima Gimnazije "Meša Selimović" iz Tuzle, šest izlagača dalo je kratak osvrt na značaj 22. maja, dana prijema Bosne i Hercegovine u Organizaciju Ujedinjenih nacija. To su bili:

- **Prof. dr. Izet Šabotić** (Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli), *Bosna i Hercegovina u procesu disolucije SFRJ*,
- **Prof. dr. Sead Selimović** (Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli), *Doprinos diplomacije Republike Bosne i Hercegovine prijemu u članstvo Ujedinjenih nacija*,
- **Mr. sc. Omer Zulić** (Arhiv Tuzlanskog kantona), *Značaj rezolucija UN za Republiku Bosnu i Hercegovinu i odbranu od agresije*,
- **Mr. Jasmin Jajčević** (Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla), *Članstvo Republike Bosne i Hercegovine u međunarodnim organizacijama 1992-2018*,
- **Prof. dr. Omer Hamzić** (Izdavačka kuća „Monos“, Gračanica, Časopis za kulturnu historiju „Gračanički glasnik“) *Bosna i Hercegovina – primjer punopravne članice UN pod „specijalnim tretmanom“ svojih susjeda (u povodu 26. godišnjice članstva Bosne i Hercegovine u UN)* i
- **Mr. Semir Hadžimusić** (JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona) *Prijem Bosne i Hercegovine u članstvo OUN-a – 26 godina poslije*.

Moderator okruglog stola bila je dr. sc. Mersiha Imamović sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli.

Prilog 2. Učesnici/izlagači na okruglog stolu „Historijski značaj prijema Bosne i Hercegovine u OUN“.

Ovim okruglim stolom iznesena su mišljenja i stavovi istaknutih naučnika i univerzitetskih profesora o pitanju prijema Bosne i Hercegovine u UN, te se naglasio značaj obilježavanja datuma, koji su za Bosnu i Hercegovinu od historijskog značaja. U konačnici, svrha održavanja okruglog stola bila je da se ne zaborave važni datumi koji su obilježili historiju Bosne i Hercegovine, a sve u cilju da se podigne svijest široj društvenoj zajednici i posveti značajnija pažnja ovom važnom segmentu historije Bosne i Hercegovine. Opravdanost se ogleda u činjenici da se uz pomoć organiziranja ovakvih okruglih stolova animira šira društvena zajednica, stručna, naučna i kulturna javnost, te razvija svijest kod studenata i građana, odnosno šire društvene zajednice, o značaju obilježavanja historijskih datuma važnih za očuvanje historijske posebnosti Bosne i Hercegovine. Okrugli sto zasigurno je opravdao očekivanja organizatora i učesnika, a za naredni period je najavljenja realizacija i drugih sličnih projekata.

IV

**CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE
MODERNE I SAVREMENE
HISTORIJE TUZLA**

AKTIVNOSTI CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA

Udruženje građana *Centar za istraživanje moderne i savremene historije* osnovano je na Osnivačkoj skupštini 16. juna 2017. godine. Osnivači Udruženja su grupa građana, kojima su bliski ciljevi i zadaci Udruženja. Na Osnivačkoj skupštini Udruženja donesena je Odluka o osnivanju, zatim izabran izvršni direktor Centra za istraživanje moderne i savremene historije, predsjednik i podpredsjednik Skupštine, predsjednik i članovi Upravnog odbora (pet članova) i sekretar Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. Dana 10. jula 2017. godine registrovano je Udruženje građana Centar za istraživanje moderne i savremene historije, na osnovu Rješenja br. UP1-06/1-05-021727/17. Skraćeni naziv Udruženja je UG CIMOSHIS Tuzla.

Osnovni sadržaj djelatnosti udruženja je:

- Proučavanje i istraživanje pitanja i tema iz moderne i savremene historije za članove Udruženja,
- Razvijanje i snaženje svijesti kod članova Udruženja za ovu naučnu oblast o važnosti moderne i savremene historije,
- Organizovanje naučnih i stručnih sadržaja: kongresa, konferencija (domaćih i stranih), okruglih stolova, simpozija, tribina, promocija, studijskih i istraživačkih putovanja, razmjena iskustava sa znanstvenicima (naučnicima) u zemlji i inostranstvu,
- Publikovanje naučnih i stručnih publikacija koje se odnose na pitanja iz moderne i savremene historije za članove Udruženja,
- Saradnja sa drugim i sličnim Udruženjima u zemlji i inostranstvu, a u cilju istraživanja i promovisanja znanja vezanih za modernu i savremenu historiju
- Afirmacija i unapređenje naučno-istraživačkog rada na polju moderne i savremene historije,
- Podizanje svijesti i edukacija o važnosti savremene i moderne historije za članove Udruženja.

Centar za istraživanje moderne i savremene historiju Tuzla je naučno i strukovno udruženje, a osnovano je s ciljem proučavanja i promicanja historijskih znanja i vrijednosti. Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je neprofitabilno udruženje, koje okuplja naučnike, stručnjake i zaljubljenike u historijsku nauku. Centar kao što je već pomenuto, ima svoje organe: izvršnog direktora, Upravni odbor i Skupštinu, a radi u skladu sa odredbama Zakona o udruženjima-udrugama i odredbama Statuta Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla kao najvišeg pravnog akta.

Od osnivanja pa do kraja 2017. godine Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je radio na određenim organizacionim i naučnim aktivnostima, te je na tom planu urađeno slijedeće:

- Bio je suorganizator Međunarodne konferencije *Znamenite ličnosti u historiji Bosne i Hercegovine*. Konferencija je održana na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli 16. i 17. novembra 2017. godine. U naučnim i organizacionim poslovima članovi Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla uzeli su aktivno učešće: izlaganja na Konferenciji imali su prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Senaid Hadžić, mr. sc. Omer Zulić, mr. Jasmin Jajčević i mr. Semir Hadžimusić. Članovi Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla uzeli su učešća u organizaciji Konferencije za štampu, postavljanje i otvaranje izložbe i drugim aktivnostima vezanim za Konferenciju.
- Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla bio je suzdavač monografije: *Drugi korpus Armije Bosne i Hercegovine 1992-1995*. (autori: prof. dr. Sead Selimović i prof. dr. Izet Šabotić, stručni saradnici: mr. sc. Omer Zulić, mr. Jasmin Jajčević i Adnan Tinjić, prof, urednik: mr. sc. Omer Zulić, lektor: Hatidža Fetahagić, prof, korektor: mr. Jasmin Jajčević).
- Povodom obilježavanja 25. novembra *Dana državnosti Bosne i Hercegovine* u sali BKC "Alija Izetbegović" Kalesija, 26. novembra 2017. godine održana je promocija knjige *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko) nacionalnih ideja*, autora prof. dr. Senaida Hadžića, na kojem su učešće uzeli članovi Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla.
- Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla bio je i suzdavač publikacije *Primjeri suživljenja. Bilješke o tuzlanskem kraju u 19. stoljeću*, autora prof. dr. Senaida Hadžića.

U 2018. godini Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je na sjednicama Upravnog odbora usvojio Plan rada za 2018. godinu, gdje je predviđena organizacija okruglog stola u povodu prijema Bosne i Hercegovine u članstvo UN, zatim održavanju Naučne konferencije u novembru mjesecu pod nazivom *Bosna i Hercegovina 1878-2018. – politički i društveni procesi*, zatim održavanju javnih tribina u povodu značajnijih historijskih datuma, promociju izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i publikovanje prvog broja časopisa *Historijski pogledi*.

Realizacija ovih zadataka započeta je još u februaru mjesecu, kada je formirana međunarodna Redakcija za časopis i formiran Naučno-organizacioni odbor za naučnu konferenciju. U prvih šest mjeseci 2018. godine Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je realizirao slijedeće aktivnosti:

- Povodom obilježavanja 1. marta Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine, 28. februara 2018. godine (srijeda) u 13 sati, Centar za istraživanje moderne

i savremene historije Tuzla bio je suorganizator, javne tribune pod nazivom *Referendum za nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine - 26 godina poslje*.

- Promociju monografije *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, koja je održana 19. aprila 2018. godinu u Brčkom u povodu 26. godišnjice od osnivanja Armije Republike Bosne i Hercegovine.
- Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla bio je jedan od organizatora okruglog stola u povodu obilježavanja godišnjice prijema Bosne i Hercegovine u Organizaciju Ujedinjenih Nacija na temu: *Historijski značaj prijema Bosne i Hercegovine u Organizaciju Ujedinjenih nacija – 26 godina poslje*, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, amfiteatar A2, 22. maj 2018.
- Članovi Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla su u okviru Ljetnog univerziteta 2018. godine, u organizaciji Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli učestvovali u debati na temu: *Historiografija o ženskom pitanju u Bosni i Hercegovini* koja je održana 28. juna 2018. godine.
- Promociju monografije *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, koja je održana 5. jula 2018. godinu u Srebreniku u okviru manifestacije obilježavanja 11. jula.

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

**CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODRNE I SAVREMENE HISTORIJE
TUZLA**

Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26, 75 000 Tuzla, Bosna i Hercegovina

Tel. 061-888-254

132-100-201-907-2856 kod NLB Tuzlanske banke dd Tuzla

ID: 4210305890005

e-mail: cimoshis@gmail.com

**U IZDANJU CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE
I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA ŠTAMPANE SU
SLIJEDEĆE PUBLIKACIJE:**

1. *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, (Sead Selimović, Izet Šabotić), Tuzla 2017, str. 574. (suizdavači).
2. *Primjeri suživljenja: Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću*, (Senaid Hadžić), Tuzla 2017, str. 467.
3. *Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine, Knjiga I*, (Damir Bošnjaković), Tuzla 2018, str. 189.
4. Časopis *Historijski pogledi*, God. I, br. 1, Tuzla 2018, str. 364.

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Historijski pogledi* izlazi u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. U časopisu se objavljaju radovi sa šireg područja historijske nauke, kao i prikazi i ocjene stručnih i naučnih publikacija i časopisa, te izvještaji sa naučnih i stručnih skupova iz zemlje i inozemstva.

Radovi koji pristignu za časopis *Historijski pogledi* podliježu recenziji od strane eminentnih stručnjaka i naučnika iz oblasti historije, nakon iste će biti određena njihova naučna, stručna, ili pak druga vrijednost i klasifikacija. Obim radova (članaka) može iznositi najmanje 5 i najviše 16 stranica i 5 ilustracija, a za prikaze i ocjene (kao i druge priloge) 3 do 6 stranica teksta.

Struktura članka treba biti slijedeća:

- *ime i prezime sa adresom autora i nazivom ustanove u kojoj je zaposlen,*
- *naslov rada,*
- *apstrakt na jeziku članka (oko 400 znakova) sa ključnim riječima (5-10 znakova) koji se donose poslije naslova članka,*
- *prevod naslova rada, apstrakta i ključnih riječi na engleski jezik,*
- *tekst samog članka (uvodne napomene, razrađena tema sa podnaslovima, zaključak/rezime),*
- *sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku obima do 2.000 znakova.*

Prilozi koji se dostavljaju trebaju biti napisani u elektronskoj formi u nekoj od verzija MS WORD programa do 6.0 i novijima, te snimljeni na formatu MS WORD dokumenta.

Rad se dostavlja u Times New Roman vrsti slova, veličine od 12 tačaka, na formatu A4, (jednostruki prored) za tekst, odnosno od 10 tačaka za fusnote koje se donose ispod teksta.

Naslov priloga piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold), a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic).

Ilustracije treba da budu jasne i oštре u crno-bijeloj ili kolor tehniци. Prilozi se dostavljaju elektronskom poštom ili na nekom od digitalnih nosača informacija.

Radovi koji dobiju pozitivnu ocjenu recenzenta, bit će objavljeni u časopisu *Historijski pogledi*. Rukopisi ne podliježu vraćanju.

Primjerak rukopisa poslati poštom na adresu Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla ili na e-mail adresu cimoshis@gmail.com, sa naznakom „za časopis Historijski pogledi“. Autori imaju pravo na besplatan primjerak časopisa u kojem im je objavljen rad. Napomena: Uz rad idu fusnote (podnožne napomene).

Kako pisati podnožne napomene:

1. ime i prezime autora – normal
2. naslov knjige, zbornika, publikacije – kurziv
3. naslov članka – normal (bez navodnika)
4. naslov novina i časopisa – kurziv
5. naslov zakona – kurziv
6. naziv službenih glasila normal sa navodnicima
7. Isto – kurziv.

Citiranje arhivskih izvora:

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. *Poziv u Narodnu Vojsku*. Napomena: Navesti naziv dokumenta u kurzivu. Ako se radi o neobrađenoj građi, navesti osnovne podatke o dokumentu, u smislu pošiljaoca, adrese i datuma.

Citiranje knjige:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (kod broja strane ne pisati str.).

Kad se ista knjiga citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 81.

Kad se ista knjiga ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv koji će se definisati u početnoj fusnoti za navedeni izvor ili literaturu. (npr. S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus ARBiH*, 94).

Citiranje radova u časopisima:

Adnan Jahić, Kako je Tuzla dočekala stvaranje Kraljevstva Srbe, Hrvata i Slovenaca, *Historijska misao*, God. 2, br. 2, Tuzla 2016, 101.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 114.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: A. Jahić, *Kako je Tuzla dočekala stvaranje K SHS*, 98.

Citiranje radova u zbornicima:

Fedžad Forto, Uspostava i rad milicije u Sarajevu 1945, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 85-88.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 92.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: F. Forto, *Uspostava i rad milicije*, 140.

Citiranje članaka u novina:

Novi udarac napukloj Jugoslaviji, *Oslobodenje*, godina XLVIII, 12. septembar 1991, 6.

Napomena: Ako članak ima autora, navesti i autora (kako je naveden u potpisu).

Kad se isti članak citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*.

Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: Novi udarac napukloj Jugoslaviji, *Oslobodenje*, 6

Citiranje službenih glasila:

Odluku o priznavanju državnosti SR Bosne i Hercegovine, “Službeni list SR Bosne i Hercegovine”, godina XLVII, broj 37, od 23. decembra 1991, 1085.

Citiranje sa interneta:

Avdo Metjahić, *Ko je Husaga Čišić*, <http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm> (26.7.2013).

Adresa Redakcije: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26

(za časopis „Historijski pogledi“)

75000 Tuzla – BiH

E-mail: cimoshis@gmail.com

Redakcija časopisa „Historijski pogledi“

**Časopis je štampan uz finansijsku podršku
Fondacije za izdavaštvo Sarajevo.**